

किराताजुनीयप्रणेतातिप्राचीनो महाकविमूर्धन्यः श्रीभारविः कसिन्धमये कृतं जनपदं जन्मना भूषितवानिति निधेतुमतीव दुःशकम् । किं तु काव्यमालायां मुद्रिते त्रयोदशे प्राचीनलेखे 'किराताजुनीयपञ्चदशसर्गादिकोंकारो दुष्विनीतनामधेयः' इति किराताजुनीयस्य, षोडशे प्राचीनलेखे न 'शेनायोजि नयेऽश्मस्थिरमयविधौ विवेकिना जिनवेदम । स विजयतां रविक्रीतिः कपिताधितकालिदासभारविक्रीतिः ॥' इति भारविकवेनाम समुपलभ्यते । तत्र त्रयोदशो लेखोऽज्ञानवत्सुत्तरपद्युतेषु (६९८) शकवर्षेषु, षोडशो लेखश्च पट्टपद्याशदधिकपद्यसतेषु (५५६) शकवर्षेषु लिखितोऽस्ति । एतेन विस्वास्वीयसप्तमशतकारम्भेऽपि भारविकविः कालिदासवत्सुपसिद्ध उपमानभूतश्चासीत् । तादृशी प्रसिद्धिश्च सत्वरमेव न भवतीति विस्वास्वीयपट्टशत-कारप्राचीनो भारविरिति निर्विकल्पम् ।

'विहृणा थोरिएन्टल जर्नेल्' नाम्नैमासिकपुस्तकस्य तृतीये भागे द्वितीये खण्डे (१४४ मिते पृष्ठे) शर्मण्यदेशीयो याकोबीपण्डितोऽपि "We therefore cannot place Māgha later than about the middle of the sixth century; and Bhāravi who is older than Māgha by at least a few decades, about the beginning of the sixth century" इत्यादि षड्विंशत्सप्तमशतकमध्यभागात्कथमपि माघ-कविर्नावाचीनः, भारविश्च ततोऽपि प्राचीन इति स्थिरीकरोति ।

देशश्च भारवेरनिश्चित एव । राजाराम-रामकृष्ण-भागवत-पण्डितस्तु 'मन्हाटायांच्या संवंधार्ये चार उद्गार' एतन्नामके महासङ्ग्रहाभाष्येति स्वकीयसंदर्भे (३४) पृष्ठे 'जशा सद्याद्रीच्या कळ्यावर समुद्राच्या लाटा भोच होतात, असा किराताच्या अठराव्या सर्गात उद्गार काढणारा भारवि निःसंशय दक्षिणाल होय; मग तो मन्हाटा असो किंवा अस्तल द्रविड असो.' इत्युद्दिशति । अत्र यदि सद्यादिनामग्रहणमात्रेणैव भारवेदांश्लिणात्त्वमज्ञीकियेत, तदा तु दक्षिणादिप्रतिद्वानां मलय-सह्य-सुवेल-दिपर्वतानां कावेरी-योदावरी-ताम्रपर्णा-भीमा-नेण्यादिनदीनां च वर्णयिता हरविजय-कारः सुप्रसिद्धकादनीरकरप्राकरमहाकविरपि दक्षिणाल एवेलपि सुवचम् । एवं विन्ध्याटवीवर्णनतत्परो बाणोऽपि विन्ध्याद्रिवासी कथन मिश्रः स्यात् । अन्येऽपि स्वर्गपातालादिवर्णनबद्धपरिकरः कवयस्तत्प्रदेशवास्तव्या देशा दानवाश्च मविनुमर्ह-न्तीत्यतिउरला सरणिदेशनिर्णये समुद्रोर्णा भागवतमहाधमेन ।

किराताजुनीयमपहाय्यः कोऽपि ग्रन्थो भारविकविप्रणीतो नावलोकितः । किरा-ताजुनीयस्य तु प्रकाशवर्ष-ओनराज-एकनाय-धर्मविजय-विजयसुन्दर-नरहर-महिना-भादिभिः प्रणीताशीकालतदेषु समुपलभ्यन्ते । तासु महिनायप्रणीता पट्टपद्याख्यैव सर्वमुणपूर्णा सर्वत्र लभ्यप्रकारा व । तत्र प्रकाशवर्ष-ओनराजी कादनीरक्षी, धर्मवि-

साम्प्रतं पद्मगर्भीयुष्केषु यात्रागतीत् । वायामाचष्टरहस्यमसितं व
 दपुरां लोकेऽभूद्युपगतो व रिदुर्गा सौत्रन्यत्रन्यं यथाः ॥ त्रिदशसप्तशत
 कीयुद्धे सा यः । तस्य धीमतिनाथस्य जनयोऽत्रनि साहायः ॥ कोलवलपेद्या
 नादवाग्यनारदश्च यः । व्याख्यातगर्वशास्त्रः प्रबन्धहर्ता च सर्वविद्यायु ॥
 जन्मा तदनुमहातविद्योऽनरयो धिनयादनमः । स्वामी विषयिद्वितनोति टी
 परद्वीयरहस्यभेत्रीम् ॥ यद्यभिगुप्तमसितं शतया तत्तत्प्रकाशयते । नामूर्त्तं
 द्विविमानपेक्षितमुच्यते ॥' इति । ए व महिनायसैलशाभिजनः त्रिस्त्राण्डीय
 शतक आधीरिति बहुधर्मतम् । केचित्तु महिनायः त्रिस्त्राण्डीयशतदशशतशो
 गादप्यर्थाधीनः । यतोऽयं विशुपालवधकिराताजुनीयादिटीकायु केशवकोशं प्र
 नोपन्यसति । केशवध स्वकीयकोषे 'तत्रायं साप्रतं कठिः । तद्रतान्याः कृति
 (४७६१)' इति कटपयारिकमेणात्मप्रन्यनिर्माणसमये कलिगताम्बान्दिति ।
 पद्यधिकशोऽशत (१९९०) मिते त्रिस्त्रान्दे केशवेन कोशः प्रवीत इति सुच्यं
 वदन्ति । एतद्वन्त्या गजेन्द्रगदाह्वयनगर्भानघाप्यधिवयन्तीति केचित्तुदन्ति । काव्य
 शटीकाकारस्य घरस्वतीतीर्थस्य जनको महिनायस्त्वसाभिजनः । यतो नारायणो
 हरिश्चेति तत्सुब्रह्मस्य नामधेये । विशुपालवधोपोद्घाते तु घरस्वतीतीर्थम
 विशुपालवधादिटीकाकार्यैक एवेति भ्रमेण लिखितम् ।

षष्ठापययुक्तस्यास्य किराताजुनीयस्य मुद्रणावसरेऽस्ताभिः संकलितानि पुस्त
 स्वेतानि—

- १—जयपुरराजगुरुपर्वणीकरनारायणमहानां सटीकं (१७३०) मिते विक्रम
 जोषपुरे यशवन्तासिहराज्ये सौभाग्यहर्षेण लिखितं प्रायः शुद्धम् । प्रा
 पत्रपञ्चकहीनम् । तत्पत्राणि १३९.
- २—सटीकमेव पुस्तकं जयपुरमहाराजाधितपण्डितश्रीसरयूप्रसादानां नाति
 प्रारम्भे पत्रचतुष्टयेनान्तिमपत्रेण च विकलम् । सार्धशतवर्षप्राचीनमिवोप
 क्षयमाणम् । तत्पत्राणि २८३.
- ३—टीकामात्रं जयपुरराजगुरुभट्टलक्ष्मीदत्तात्मजमहृषीदत्तानां शुद्धं प्रगतम
 म्बिष्टस्वरूपम् । तत्पत्राणि १०३.
- ४—भट्टश्रीदत्तानामेव टीकामात्रं पञ्चदशसर्गस्याष्टत्रिंशन्मितश्लोकपर्यन्तं प्रा
 शुवाच्यं किं तु नातिशुद्धम् । तत्पत्राणि १५५.
- ५—तेषामेव मूलमात्रं शुद्धं प्राचीनं च । तत्पत्राणि ९७.

एवं पुस्तकपञ्चकमासाद्य टीकापाठान्सम्बन्धिविच्यैतन्मुद्रणमकारि । ग्रन्थादौ विषय
 लुक्तमः, ग्रन्थान्ते च पञ्चदशसर्गस्थगोमूत्रिकादिवन्धश्लोकानां चित्राणि, टीकायां मत्रि
 नाथेन प्रमाणतयोपन्यस्तानां ग्रन्थग्रन्थकर्तृणां तत्तरस्यलोल्लेखपूर्वकं नामानि, ग्रन्थस्य
 निखिलश्लोकानां मातृकारुमेणानुक्रमणी च निवेशितासि । एवं प्रयत्नपूर्वकं मुद्रितोऽ
 निर्मितस्यणां गुणैकपक्षपातिनां विदुषामानन्ददावहो भूयादिति शिवम् ॥

- १ युधिष्ठिरेण वनेचरस्य समागमः । तत्कृतं दुर्योधनस्य राजनीतिर्नैपुण्यवर्णनम् । वनेचरगमनम् । युधिष्ठिरे प्रति श्रौपदीवाक्यम् ।
- २ युधिष्ठिरे प्रति नीमसेनवचनम् । नीमसेनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यम् । पाण्डव-
समीपे व्यासमुनेरागमनम् । पाण्डववृत्तमुनिसत्कारवर्णनम् ।
- ३ व्यासमुनिस्तरुवर्णनम् । मुनिं प्रति युधिष्ठिरवचनम् । युधिष्ठिरे प्रति मुनिवच-
नम् । अर्जुनं प्रति मुनिवृत्तो विद्योपदेशः । तपधर्माथं निदेशश्च । मुनि-
गमनम् । अर्जुनस्य गमनोपक्रमः । पाण्डवानां भाव्यर्जुनविद्योगेन धैर्यनस्यम् ।
अर्जुनकृतं श्रौपदीविलोकनम् । अर्जुनं प्रति श्रौपदीवाक्यम् । व्यासाशुभेन
पुत्रकेन यद्वाञ्छितस्तेन्द्रकीलं नाम हिमाद्रयपादविशेषं प्रति प्रस्थानम् ।
- ४ कथिकृतं शरद्वर्णनम् । पुत्रकृतं शरद्वर्णनम् । हिमाद्रिविलोकनम् ।
- ५ हिमाद्रिवर्णनम् । अर्जुनस्य शम्भुले प्राप्तिः । पुत्रकगमनम् ।
- ६ इन्द्रकीलेऽर्जुनस्यारोहणादिवर्णनम् । तत्रार्जुनस्य तपधर्मारम्भः । तपोवर्णनम् ।
इन्द्रकीलवनरस्यैरिन्द्रकीलीये गताञ्जनस्य कृततपोविशयवर्णनम् । अर्जुन-
तपोविधायै गन्तव्यमित्यप्यवरोगणं प्रति शकनिदेशः ।
- ७ गन्धर्वैः समेतस्याप्तरोगणस्य सविलासगमनादिवर्णनम् । इन्द्रकीलरवते
प्राप्तानां तेषां स्वपञ्चादिसमेतस्य सच्छिविरस्य संनिवेशादिवर्णनम् ।
- ८ गन्धर्वाणामप्यारणां च पुत्रावचयशोभावर्णनम् । सत्सिद्धीभाववर्णनम् ।
- ९ शायंकावर्णनम् । वन्द्रोदयवर्णनम् । घुरतवर्णनम् । पानथोटीवर्णनम् । पुन-
रपि संक्षेपेण घुरतवर्णनम् । संक्षेपेण प्रमातवर्णनम् ।
- १० अर्जुनप्रलोकनार्थमप्यारणां तासमीपे गमनवर्णनम् । अर्जुनवर्णनम् । बर्षादि-
कृतवर्णनम् । अर्जुनं विलोकयाम्यारणां शेषवर्णनम् । आद्यां प्रयागवैक-
ल्पवर्णनं च ।
- ११ अर्जुनाधये मुनिरुपधारिण इन्द्रस्तामनम् । इन्द्रार्जुनयोः संवादः । इन्द्रेण
प्रत्यक्षीभ्याञ्जुनें प्रति विचारार्थमादिशन्ति शर्णनम् ।
- १२ विचारार्थमाथमर्जुनवृत्तस्य तपयो वर्णनम् । अर्जुनतपसा शृचं तप्तानां निद्र-
तापकानां विवशमीपे गमनं तप्तानोत्तवचनं च । दिवकृतं मुनिवृत्तव-
चनमर्जुनवचनवचनं च । अतएवपञ्चास्यार्जुनराजमहर्षेण्यतस्य मूढ-
दानस्य बर्षार्थमर्जुनमुद्रिदृशस्य च विवशवर्षादिपञ्चास्यारिथैव अय-
सेनदा शमेतस्य भगवतो वृषदाभ्यामेवाञ्जुनधने समन्वयवचनम् ।

काव्यस्य सप्तममहाकाव्येण शक्यते ॥ काव्यमालकाव्यमिति न कान्यथा ।
 इत्युक्तं श्रीवेङ्कटसुन्दरेण विदुषा श्रीवन्तावत् ॥ सा । प्रियकरानाश्रयति सु-
 कीकुटो सा । सा । सा श्रीवन्तावत् सावोदये सा । सा श्रीवन्तावत् । प्र-
 काव्यस्य सप्तममहाकाव्येण शक्यते ॥ काव्यमालकाव्यमिति न कान्यथा ।
 इत्युक्तं श्रीवेङ्कटसुन्दरेण विदुषा श्रीवन्तावत् ॥ सा । प्रियकरानाश्रयति सु-
 कीकुटो सा । सा । सा श्रीवन्तावत् सावोदये सा । सा श्रीवन्तावत् । प्र-
 काव्यस्य सप्तममहाकाव्येण शक्यते ॥ काव्यमालकाव्यमिति न कान्यथा ।
 इत्युक्तं श्रीवेङ्कटसुन्दरेण विदुषा श्रीवन्तावत् ॥ सा । प्रियकरानाश्रयति सु-
 कीकुटो सा । सा । सा श्रीवन्तावत् सावोदये सा । सा श्रीवन्तावत् । प्र-
 काव्यस्य सप्तममहाकाव्येण शक्यते ॥ काव्यमालकाव्यमिति न कान्यथा ।
 इत्युक्तं श्रीवेङ्कटसुन्दरेण विदुषा श्रीवन्तावत् ॥ सा । प्रियकरानाश्रयति सु-
 कीकुटो सा । सा । सा श्रीवन्तावत् सावोदये सा । सा श्रीवन्तावत् । प्र-
 काव्यस्य सप्तममहाकाव्येण शक्यते ॥ काव्यमालकाव्यमिति न कान्यथा ।
 इत्युक्तं श्रीवेङ्कटसुन्दरेण विदुषा श्रीवन्तावत् ॥ सा । प्रियकरानाश्रयति सु-
 कीकुटो सा । सा । सा श्रीवन्तावत् सावोदये सा । सा श्रीवन्तावत् । प्र-

कथापयगुचम्याय विद्याशुनीयस्य सुदय्याशरेडम्माभिः सेकटितानि पुत्राद्यानि
 तेजानि—

- १—जयपुरराजगुहसर्वनीचरनासायनमशानां घटीकं (१७१०) भित्ते विद्यमाने
 जोषपुरे सचयन्तासिहस्यमे सौभाग्यसर्वमेण उचितं प्रायः शुद्धम् । शरम्भे
 पन्नयचहीनम् । तत्पत्राणि ११९.
- २—घटीकमेव पुस्तकं जयपुरमहासाभितपन्तिश्रीसरयूयसाशानां नातिशुद्धं
 शरम्भे पत्रचतुष्टयेनान्तिमपत्रेण च विद्धतम् । शार्पशतवर्षप्राचीनमिषोपल-
 द्यमाणम् । तत्पत्राणि २८३.
- ३—टीक्ष्णामं जयपुरराजगुहमलक्ष्मीदत्तारमजमष्टश्रीदत्तानां शुद्धं प्रजतरमति-
 म्बिलसहस्रम् । तत्पत्राणि १०३.
- ४—महेश्रीदत्तानामेव टीक्ष्णामं पद्मदशसर्गस्याष्टशतमितश्लोकपर्यन्तं प्राचीनं
 सुवाच्यं किं तु नातिशुद्धम् । तत्पत्राणि १५७.
- ५—पेर्यामेव मूलमात्रं शुद्धं प्राचीनं च । तत्पत्राणि ६७.

एवं पुस्तकपत्रकमाद्याय टीकाकाटाऽन्तम्यविचिचयेतन्मुद्रणमकारि । ग्रन्थादौ विषया-
 नुक्रमः, ग्रन्थान्ते च पद्मदशसर्गस्यगोमूत्रिकादिबन्धश्लोकानां चित्राणि, टीकायां मलि-
 नायेन प्रमाणतयोपन्यस्तानां ग्रन्थग्रन्थकर्तॄणां तत्तत्स्थलोत्पत्तपूर्वकं नामानि, ग्रन्थस्य-
 निखिलश्लोकानां मातृकाक्रमेणानुक्रमणी च निवेशितास्ति । एवं ग्रन्थपूर्वकं मुद्रितोऽयं
 ग्रन्थो निर्मेत्तराणां गुणैकपत्रपातिनां विदुषामानन्ददावहो भूयादिति शिवम् ॥

वनेचरगमनम् । युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यम् ।
 युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवचनम् । भीमसेनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यम् । पाण्डव-
 समीपे व्यासमुनेरागमनम् । पाण्डवकृतमुनिसत्कारवर्णनम् ।
 पाण्डवमुनिस्वरूपवर्णनम् । मुनिं प्रति युधिष्ठिरवचनम् । युधिष्ठिरं प्रति मुनिवच-
 नम् । अर्जुनं प्रति मुनिकृतो विद्योपदेशः । तपश्चर्यार्थं निदेशश्च । मुनि-
 गमनम् । अर्जुनस्य गमनोपक्रमः । पाण्डवानां माव्यर्जुनविद्योगेन वैमनस्यम् ।
 अर्जुनकृतं द्रौपदीविलोकनम् । अर्जुनं प्रति द्रौपदीवाक्यम् । व्यासाज्ञ
 श्रद्धकेन सहार्जुनस्वेन्द्रकीलं नाम हिमालयपादविशेषं प्रति प्रस्थानम् ।
 कृतं शरद्वर्णनम् । शुद्धकृतं शरद्वर्णनम् । हिमाद्रिविलोकनम् ।
 दिवर्णनम् । अर्जुनस्य तन्मूले प्राप्तिः । शुद्धकगमनम् ।
 श्रेष्ठेऽर्जुनस्यारोहणादिवर्णनम् । तत्रार्जुनस्य तपश्चर्यारम्भः । तपोवर्णनम्
 इन्द्रकीलवनरक्षकैरिन्द्रसमीपे गतार्जुनस्य कृततपोविशयवर्णनम् । अर्जुन
 भोविप्रार्थं गन्तव्यमित्यप्सरोगणं प्रति शकनिदेशः ।
 समेतस्याप्सरोगणस्य सधिलासगमनादिवर्णनम् । इन्द्रकीलपर्वते
 तानां सेवां रथगजादिसमेतस्य तच्छिबिरस्य संनिवेशादिवर्णनम् ।
 गणामप्सरसां च पुष्पावचयव्योडावर्णनम् । सलिलक्रीडावर्णनम् ।
 लवर्णनम् । चन्द्रोदयवर्णनम् । सुरतवर्णनम् । पानगोटीवर्णनम् । पुन-
 संक्षेपेण सुरतवर्णनम् । संक्षेपेण प्रभातवर्णनम् ।
 लोभनार्थमप्सरसां तत्समीपे गमनवर्णनम् । अर्जुनवर्णनम् । वर्षादि-
 वर्णनम् । अर्जुनं विलोकयाम्परसां श्लेषावर्णनम् । आसां प्रयासवैक-
 र्णनं च ।

मे मुनिरूपधारिण इन्द्रसागमनम् । इन्द्रार्जुनयोः संवादः । इन्द्रेण
 भीमार्जुनं प्रति शिवारारण्यमादिष्टमिति वर्णनम् ।
 नार्थमर्जुनकृतस्य तपसो वर्णनम् । अर्जुनतपसा शृष्टं तप्तानां सिद्ध-
 तानां शिष्यसमीपे गमनं तप्तपोवृत्तकथनं च । शिवकृतं मुनिसान्त्वन-
 स्वरूपकथनं च । वरारूपमास्थायार्जुनपरात्मकार्यमागतस्य मूर्ध-
 न्य वर्षार्थमर्जुनामुजिपृशया च शिरास्वरूपधारिणस्वरूपधारिणैश्च
 समेतस्य भयवतो शृंगशास्त्रादे-

- ११) वासुदेवावतीतो मूर्च्छयामात्तुंनर्त्तुं नियोद्यन्म् । तद्विगोदोवात्तुंनम्
 न्यामिषा विनर्त्तुः । वासुदेवी मगवतोऽतुंनम् च वागमोद्यर्त्तुंनम् ।
 वासुदेवपुत्रीम् । वासुदेवीतः शक्यमादशनमर्त्तुंनं प्रति विनर्त्तु-
 त्तम् कनेवालोत्तर्त्तुंनम् ।
- १२) कनेवर्त्तुंनम् । तस्मिन्मगवत्तुंनम् कनेवत्तुंनम् कनेवत्तुंनम् कनेवत्तुंनम्
 तम् तस्मिन्मगवत्तुंनम् मगवतोऽतुंनम् विनर्त्तुंनम् । मगवतोऽतुंनम्
 पुत्रार्त्तुंनम् ।
- १३) विषयुद्यर्त्तुंनम् ।
- १४) विराट्पेवत्तुंनम् मगवतो विराट्त्तुंनम् विराट्त्तुंनम् विराट्त्तुंनम् विराट्त्तुंनम् । मग-
 वत्तुंनम् विराट्त्तुंनम् विराट्त्तुंनम् ।
- १५) ऐमया वासुदेवपुत्रार्त्तुंनम् । मगवत्तुंनयोर्त्तुंनम् ।
- १६) मगवत्तुंनयोर्त्तुंनम् । अर्त्तुंनम् वासुदेवपुत्रीम् विनर्त्तुंनम् मगवत्तुंनम् प्रसा-
 द्दत्तुंनम् वासुदेवपुत्रीम् च । तस्मिन्मगवत्तुंनम् विनर्त्तुंनम् । अर्त्तुंनम् मगव-
 त्तुंनम् । वासुदेवपुत्रीम् । अर्त्तुंनम् प्रति वासुदेवपुत्रीम् तस्मिन्मगवत्तुंनम्
 मगवत्तुंनम् । इन्द्रादिदेवानामपि मगवत्तुंनम् प्रति मगवत्तुंनम् वासु-
 देवपुत्रीम् च । इन्द्रादिदेवानामपि मगवत्तुंनम् वासुदेवपुत्रीम् प्रति मगवत्तुंनम् ।
 मगवत्तुंनम् ॥

महाकविश्रीभारविप्रणीतं

किरातार्जुनीयम् ।

महिनाथकृतया घण्टापथव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अर्धाङ्गीकृतदांपत्यमपि गाढानुरामि यत् ।
पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्यैविन्महसे नमः ॥

आलम्ब्ये जगदालम्ब्यं हेरम्बघरणास्तुजम् ।
शुष्यन्ति यद्भुजःस्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्धयः ॥

तद्दिव्यमव्ययं धामः सारस्वतमुपास्यहे ।
यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥

वार्णीं काणभुजीमञ्जीगणदवाशासीञ्च वैयासकी-
मन्तस्तत्रमरंस्त पद्मगयीगुम्फेषु धाजागरीत् ।

धाचामासकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्पुरां
लोकैःभूषदुपशमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥

महिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥

नारिकेलफलसंमितं यच्चो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥

नानानिबन्धविषयैरुपदैर्नितान्तं साराङ्कचङ्गमणिस्रिभियामशङ्कम् ।
कर्तुं प्रवेशामिह भारविकाव्यबन्धे घण्टापथं कमपि नूतनमातनिये ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिद्भानपेक्षितमुच्यते ॥

अथ तत्रभवान्भारविनामा कविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतर
क्षतये । सद्यः परनिर्भृतये कान्तासंमिततपोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यालंकारिकवचन
प्रामाण्यात्काव्यस्थानेकक्षेयःसाधनताम्, 'काव्याल्लोपांश्च वर्जयेत्' इति निषेध-
शास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिक्विपुंश्चिन्ती-
पितायांविप्रपरिसमाप्तिसंप्रदायाविष्टेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आनीनेमरिक्कया
बलुनिदेंचो वापि तन्मुखम्' इत्याद्यानीर्वांशाद्यन्तमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च
यनेचरस्य पुषिठिरमाप्तिरूपं बलु निर्दिशन्प्रथामुपक्षिपति—

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुक्त्वा वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥१॥

श्रिय इति ॥ आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्दर्शनगणादिशुद्धिर्नाश्रातीवोपयुज्यते । तदुक्तम्—'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्धाः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः । 'तस्य निवासः इत्यप्रत्ययः । जनपदे लुप् । तेषामधिपस्य दुर्योधनस्य संबन्धिनीम् । श्लेषे षष्ठी श्रियो राजलक्ष्म्याः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । पाठ्यतेऽनयेति पालनी ताम् । प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजारागमूलत्वात्संपद इति भावः । 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् । 'दिङ्वाणम्—' इत्यादिना ङीप् । प्रजासु जनेषु विपद्ये । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरमयुक्त्वा नियुक्तवान् । वर्णः प्रशास्त्रित्वास्तीति वर्णां ब्रह्मचारी । तदुक्तम्—'स्वर्णं कीर्तनं कैलिः प्रेक्षणं गुणभाषणम् । संकल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिर्गुतिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥' एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । 'वर्णांब्रह्मचारिणि' इतीतिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्वास्तीति वर्णिलिङ्गी । ब्रह्मचारिवेषवानित्यर्थः । स नियुक्तः । वने चरतीति वनेचरः किरातः । 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः । 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्वास्तीति विदितः । परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः । 'अर्शेआदिभ्योऽश्' इत्यप्प्रत्ययः । अथवा कर्तारि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते । उभयत्रापि 'पीता गावः', 'भुक्ता माक्षणाः', 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यादिवत्साधुत्वम् । न तु कर्तारि ऋः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानामावात् । अतएव भाष्यकारः—'अकारो मत्वर्थापः । विभक्तमेपामस्तीति विभक्ताः पीतमेपामस्तीति पीताः' इति सर्वत्र । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्त्यना विभक्ताः, पीतोदकाः पीता इति । अत्र लोपशब्दार्थमाह कैपटः—'गम्यार्थप्रयोग एव लोपोऽभिमतः ।' 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृरूपचरितम् । 'पीतोदका गावः' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोध्वारोप्यत्वं इति । तद्वदत्रापि श्रुतिगतं विदितत्वं वेदितारि वनेचर उपचर्यते । एतेन 'वनाय पीतमतिबद्धवत्सं', 'पातुं न प्रथमं बद्धवत्यति जलं सुष्मास्वपीतेषु' एवमादयो व्याख्याताः यथा । अथवा विदितो विदितवान् । सकर्मकादप्यविशिक्षिते कर्मणि ऋः । यथा 'आदितः कर्ता' इत्यादी । यथाहुः—'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धार्थधेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविषयताः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।' इति । द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तद्गीतम् । गीतमेव द्वैतम् । तच्च तद्गनं च तस्मिन् । शोकमोहादिवर्जित इत्यर्थः । युधिष्ठिरणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । 'इह्लदन्तासप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक् । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इति षष्ठम् । समाययौ संग्राहः । अत्र 'वने वनेचरः' इति द्वयोः स्वरन्वयप्रजसमुदायपोरेकैवावृत्त्या वृत्तनुयासो नामालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तम् । तल्लक्षणम्—'वतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरो' इति ॥

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।

विव्यधे तस्य मनो न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः २

कृतप्रणामस्येति ॥ कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात्कृतनमस्कारस्य सपत्ने
 ङा दुर्षोपनेन । 'रिषा वैरिसपत्नारिद्विपद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । द्विषां स्वा
 कृतां महीं महीमुने युमिष्ठिराय । क्रियाप्रहणारसंप्रदानत्वम् । निवेदयिष्यत
 पयिष्यतः । 'ःसद्वा' इति शतृप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य मनो न विष्यये
 ामीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न घञाल्लयः । 'अथ भयचलनयो
 न घातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते—न हीति । हि यस्मात्
 तमिच्छन्तीति द्वितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरया शृया मित्याभूतं प्रियं प्रव
 ष्यन्ति । अन्यथा कार्यविधातकृतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । 'भरीद
 नान्यमशृयाभापित्वमभ्यूहकत्वं चेति चारुणाः' इति नीतिवाक्यामृते ॥

तथापि त्रिषां राज्ञि कटुमिष्टुतोक्तिर्न युक्त्यात्तद्वा स्वाम्यनुज्ञया न दुष्यत
 तायेनाह—

त्पां विधाताय विधातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूमृतः ।

सौष्टवादार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥३॥

द्विषामिति ॥ रहस्येकान्ते स वनेचरो द्विषां शत्रूणां । कर्मणि षष्ठी । वि
 ष्य । निहन्मुमित्यर्थः । 'शुभर्षांश्च भावमघनात्' इति षतृर्षी । 'भावमघना
 ति शुभर्षे घञप्रत्ययः । अथ तादर्थ्यमपि न दोषः । तथापि प्रयोगवैचित्रीविदो
 ताप्यलंकारत्वादेवं न्यायशक्ते । विधातुं श्वापारं कर्तुमिच्छतः । 'समानकर्तृवै
 मुन्' । द्विषो निहन्मुमुक्षुक्तज्ञानस्येत्यर्थः । अतएव भूमृतो सुविष्टिरसानुज्ञा
 योग्यं मुहु भावः सौष्टवं शब्दसामर्थ्यम् । मुहुशब्दादर्थ्ययादुद्राश्रादित्वाद्भ
 यः । उदारस्य भाव औदार्यमर्थसंगतिः । तयोर्द्वन्द्वः सौष्टवीदार्थः । अश्रीदा
 त्त्वात्तन्तरेऽपि 'लक्षणद्वयोः क्रियायाः' इत्यत्राक्षरस्वरस्यापि हेतुनाद्
 र्वनिपातमनुवृत्ता सुप्रकृतैव पूर्वनिपातस्यामित्यावज्ञापनस्य पूर्वनिपातः । उक्तं
 प्रशिक्षायाम्—'अयमेव लक्षणद्वयोरिति निर्देशः पूर्वनिपातमभिधारचिह्न
 णि । ते एव विशेषः । तयोर्षां विशेषः । तेन शालते घोमत इति सौष्ट
 र्पविशेषशालिनीं ताम् । ताः षष्ठीद्वये विनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाण
 निर्णोतापामिति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् । उवाचेत्यर्थः ॥

प्रथमं तावद्विषयनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभं वाचते—

क्रियासु युक्तैर्षु चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रमवोऽनुजीविभिः

अतोऽईसि घन्तुमसाधु साधु या हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥४॥

क्रियास्येति ॥ हे शृष, क्रियासु हृदयस्सु युक्तैर्दुर्लभैरनुजीविभिर्भूतैः
 चारादिभिरित्यर्थः । चरन्तीति चराः । पचात्प । स एव चराः । चरेः पच
 चरन्तावच्चारित्वाद्भ्यस्तयः । स एव चक्षुर्वेषां ते चारचक्षुः । 'स्वरमपच
 कर्षांकार्षांक्लोके चाराश्शुषि क्षितिपनीनाम्' इति नीतिवाक्यामृते । प्रम
 निप्रदानुप्रहारमर्षाः स्वादिको न वञ्चनीया न प्रचारणीयाः । सत्यमेव वचन
 इत्यर्थः । चारापचरे चक्षुरपचारवद्वाहो पदे पदे विपात इति भावः । अतोऽ
 कारणवादेतोः । अताप्यविभं साधु प्रियं वा । मनुचमिति शेषः । घन्तुं तो

विशङ्कमान इति ॥ मुचेन शुष्यते शुषोधनः । 'भाषायां शासितुधिरतिरुपि-
 मृषिभ्यो शुष्वाष्पः' । नृपासनस्यः सिंहासनस्योऽपि घनमधिपसतीति घना-
 धिवासिभो घनस्याद् । राज्यघटादपीत्यर्थः । अक्षतरपक्षः पराभवं पराश्रयं विशा-
 ङ्कमान उल्लेखमाणः सन् । दुष्टमुदरमरयेति दुरोदरं घृतम् । घृषोदरादित्वात्साधु ।
 'दुरोदरो घृतकारे पणे घृते दुरोदरम्' इत्यमरः । तस्य उग्रता मिवेण जिता एवर्था
 दुर्नपाजिता जगती महीम् । 'जगती विष्टे भक्षां वास्तुषुन्दोविरोपयोः' इति
 वज्रयन्ती । मयेन नीत्या जेतुं वशीकर्तुं समीहते स्थाप्रियते । न हृदास्त इत्यर्थः ।
 बलवत्स्वामिकमविशुद्धागमं च घनं मुञ्जानस्य कुतो मनसः समाधिरिति भावः ।
 अत्र 'दुरोदरच्छात्रिताम्' इति विरोधद्वारेण पदार्थस्य अनुपपत्त्यर्थं प्रति
 हेतुत्वेनापन्यासाद्वितीयाकाव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तम्—'हेतोर्वाच्यपदार्थोपे
 काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ॥

'नयेन जेतुं जगतीं समीहते' इत्युक्तम् । तत्रकारमाह—

तथापि जिह्वः स भवजिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसंपदा यशः ।
 समुद्यपन्भूतिमनार्थसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

तथापीति ॥ तथापि साशङ्कोऽपि । जिह्वो वक्रः । वक्रक इति यावत् । स दुर्यो-
 धनो भवजिगीषया । गुणैर्भवन्तमात्मनिमुमिच्छयेत्यर्थः । 'हेतोः' इति नृतीया । गुण-
 संपदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिष्ठा करणेन । शुभ्रं यशस्तनोति । स खलो गुणलो-
 भनीयां स्वासंपदमात्मसात्कर्तुं स्वतोऽपि गुणरत्नामामनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं
 गुणिनः सतोऽपि सञ्जनविरोधो महात्मस्यस्य दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि तत्संसर्गा-
 लामे नीचसंगमाद्वरमुत्कर्षावहादित्याह—समिति । तथाहि । भूति समुद्यपन्-
 कर्षमापादयन् । 'लटः शतृशानर्था' इत्यादिना शतृपत्वर्थः । पुनर्लङ्घयत्साम-
 न्यप्रथमासात्काराधिकरणम् । अहात्मभिः समम् । सदेत्यर्थः । 'साकं सत्रा समं
 सह' इत्यमरः । अनार्यसंगमादुद्वेगसंसर्गात् । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । वि-
 रोधोऽपि वरं मनाविप्रयः । 'देवाद्भुते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रये' इत्यमरः ।
 अत्र मन्थपेक्षया मनारविप्रयत्वं विरोधस्य 'भूतिं समुद्यपन्' इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये
 समासस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समासपुनरासाख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तं काव्य-
 प्रकारे—'समासपुनरादानात्समासपुनरास्तकम्' इति । न च वाक्यान्तरमेतत्
 येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । स च भूतिसमुद्यपनस्य
 पदार्थविरोधद्वारा विरोधार्थं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुश्रान्ति इति ॥

ननु 'कातर्यं केवला नीतिः' इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पारुषमस्येत्याह—

कृतारिपद्वर्जयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपिरसुना ।
 विमज्य नक्तदिवमस्ततन्दिग्णा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥९॥

कृतेति ॥ पण्णां वर्गः पद्वर्गः । अरीणामन्तःशत्रूणां कामकोपार्दीनां पद्वर्गोऽरि-
 पद्वर्गः । शिवभागवतवत्समासः । तस्य जयः कृतो येन तेन तथोक्तेन । विनीतेने-
 त्यर्थः । विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः । अगम्यरूपां पुरूपमात्रदुःप्राप्त्याम् ।
 मनोरिमां मानवीम् । मनुपदिहसदाचारशुष्णामित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिं
 प्रपिसुना प्रपन्नुमिच्छुना । प्रपद्यतेः सन्नन्तादुप्राधयः । 'सनि मीमा—' इत्यादिने-
 सादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अस्मा तन्दिग्गलस्यं यस्य तेना-
 कि० २

मन्त्रीभिर प्रीतिपुत्रोऽनुजीविनः समानमानान्पुरदम वन्पुभिः ।
 ता संगतं दर्शयते गनक्षयः कृताभित्तामिव गापु वन्पुनाम् ॥१०॥

मन्त्रीभिरिति ॥ गनक्षयोऽस्ति संज्ञाऽत्र कृषिं कृष्यं च कृषोचनः शीतलमकारणं गापु
 गापय ॥ अकारणमित्यर्थः । अक्षयः शीतो मृत्युः । प्रीतिपुत्रः प्रियवाम्मन्त्रीभिर
 विवाहोऽत्र दर्शयते । शोकादेषां शोकाः । 'देवमति च' इति गित् । 'गित्यत्र'
 इत्यर्थमेवम् । शोधनं कृष्यं तेषां नाम्नाहरोऽस्ति गित् च । 'सुहृदुर्द्वैः प्रिय-
 विप्रयोः' इति विवाहः । वन्पुभिर्भावादिभिः समानमानाऽगुण्यमन्त्राणां दर्शयते ।
 वन्पुनां मन्त्री वन्पुना नाम् । 'सामान्यवन्पुनाहायेत्यमन्त्रः' । कृताभित्तरत्नं
 स्वाशं यथासां कृताभित्तरत्नमिव दर्शयते । वन्पुनाभित्तरत्नमिव दर्शयतीत्यर्थः ।
 यथा भुजादिषु गनपादिषु द्विजोचने शोकात् तथा सामान्यावयवीत्यर्थः । अनुजी-
 व्यादीनाम् 'कर्तृविधित्तमं कर्म' इति कर्मत्वम् । पूर्वं स्वस्मिन्नेव पदान्त्रय वा-
 च्यत्वात्प्रियं वनेपमित — न राजानुजीव्यादीनां कर्तृत्वमिव दर्शयते । सत्पदार्थ इव
 ते तु सं पश्यति । सत्पदार्थात्पेव पश्यतः। सत्पदा दर्शयते । स्वस्मिन्नेव अन्तानुवृत्ति-
 त्वात् स्वस्मिन्ने तेषुः प्रपञ्चनीत्यर्थः । अर्थात्तदर्थेऽस्ति कर्मत्वम् । अगि कर्तृरनु-
 पीत्यादेः 'अधिपतिरतोऽगमनेपदेवेति वाच्यम्' इति वाञ्छिकं कर्मत्वम् । एव
 चाप्रारम्भकर्मणो राज्ञो स्वप्ने कर्तृत्वेऽपि 'अतोऽहयते इमी स्वप्नेव' इत्यादि-
 वदुत्पत्तमात्रकर्मोन्तरत्वाभावाच्चापं जेराणादिगूयस्य द्विषय इति मात्वा 'गित्यत्र'
 इत्यामनेपदं प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु जेराणादिगूयविषयत्वात्स्वोक्तम् । यथाह—
 'पश्यति मृत्या राजानम्', 'दर्शयते मृत्या राजा', 'दर्शयते मृत्यै राजा' अप्रारम्भ-
 नेपदं प्राप्तं भवति' इति । अप्राह कैयटः—'ननु कर्मोन्तरत्वाद्वादाप्रारम्भनेपदेन
 भाष्यम् । उच्यते—अस्मात्पेवोदाहरणात्प्राप्तकारत्वात्पेवभाभिप्राय उच्यते । अर्था-
 त्त्वात्स्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्वतिरिक्तकर्मोन्तरत्वाद्वादाप्रारम्भनेपदं न भवति यथा—
 'स्थलमारोहयति मनुष्याम्' इति । इह स्वप्नस्तावत्यायो कर्तृणी मृत्यानां जी-
 कर्मत्वमिति भवत्येवामनेपदमिति ॥

न चापं प्रिवर्गात्प्रमाद्यतीत्याह—
 असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
 गुणानुरागादिव सख्यमीयिवात्र बाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ११
 असक्तमिति ॥ यथायथं यथास्वं विभज्य । असंकीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः । यथास्वे
 यथायथम्' इति निपातनाद्भिर्भावो गुणसकारं च । 'इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'

इति इस्वरत्वम् । पक्षे पातः पक्षपात आसक्तिविशेषः समस्तुल्यो यस्यां तथा सम-
पक्षपातया । भक्त्यानुरागविशेषेण । पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः । पूज्यश्चायं
त्रिवर्ग इति । असक्तमनासक्तम् । अल्पसन्नितयेति यावत् । आराधयतः सेवमा-
नस्यास्य दुर्योधनस्य प्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिराणस्त्रिवर्गः । 'त्रिवर्गो धर्म-
कामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' इत्यमरः । गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागात् । गुण-
वदाद्यलोभादित्यर्थः । सत्यं मैत्रीम् । 'सत्युर्यैः' इति यप्रत्ययः । ईयिवानुपग-
तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः ।
'नात्रोपसर्गस्तन्नम्' इति काशिकाकार आह स्म । परस्परं न दायते । समवर्ति-
त्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्धन्त इत्यर्थः । उक्तं च—'धर्मार्थे-
कामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जयन्त्यः' इति ॥

अथ श्लोकप्रयोगोपायकौशलं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति—

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरह्य्य सत्क्रियाम् ।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया १२

निरत्ययमिति ॥ तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्वाधम् । अमायिकमित्यर्थः ।
अन्यथा जनानां दुर्महत्वादिति भावः । साम सान्त्वम् । 'साम सान्त्वमुमे समे'
इत्यमरः । दानवर्जितं न प्रवर्तते । अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शुष्कप्रियैवांक्यैर्दु-
ष्करत्वादिति भावः । उक्तं च—'लुब्धमर्षेण गृहीयात्साधुमङ्गलिकर्मणा । मूर्खे
घ्नदानुरोधेन तप्यार्थेन च पण्डितम् ॥' इति । तथा भूरि प्रभूतम् । न तु
कदाचिस्वरूपमित्यर्थः । दानं धनत्यागः । सत्क्रियादरार्थेऽप्ययम् । 'आदराना-
दरपोः सदसती' इति निपातसंज्ञाभरण्यात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां विरह्य्य
विहाय । 'व्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशो न प्रवर्तते । अनादरे दानवैकल्यादिति
भावः । न चैवं सर्वत्र, येनात्रिवैकित्वं कौशलानिश्च स्यादित्याह—प्रेति । विशेष-
शालिन्मतिनाययोगिनी सत्क्रियादरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न
प्रवर्तते । 'पृथग्विना' इत्यादिना तृतीया । गुणेष्वेवादरो भूरिदानं चेति भोक्त-
दोषावकाश इत्यर्थः । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनादेकावत्य-
लंकारः । तदुक्तं काश्यप्रकाशे—'स्थाप्यतेऽपोद्घाते वापि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया बहवु यत्र सैकावली द्विधा ॥' इति ॥

अथ दण्डप्रकारमाह—

वसुनि वान्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूपदिष्टेन रिपां सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् १३

वसुनीति ॥ वशी दुर्योधनो वसुनि धनानि वान्छन्न । लोभाद्येत्यर्थः । 'वसु तोये
धने मणा' इति वैजयन्ती । निहन्ति शेषः । तथा मन्युना कोपेन न च । 'मन्यु-
र्द्वये वशी कुधि' इत्यमरः । 'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः' इति अरणा-
दित्यर्थः । किंतु निवृत्तकारणो निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन्स्वधर्मे इत्येव । स्वस्य राज्ञः
सतो ममायं धर्मो ममेदं कर्तव्यमित्येकादेव हेतोरित्यर्थः । 'अदृष्टान्दृष्टहयन्राजा
दृष्टवाग्धैवाप्यदृष्टयन् । अयसो महद्दामोनि नरकं चैव गच्छति ॥' इति अरणा-

दिति भावः । गुरुवदिष्टेन प्राङ्निवाकोपदिष्टेन । 'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्निवाकमते स्थितः । रामाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुकमात् ॥' इति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन । शिक्षयेत्यर्थः । रिपां सुतेऽपि वा । स्थितमिति शेषः । एतेनास्य समदर्शित्यमुक्तम् । धर्मविद्वत् धर्मव्यतिक्रमम् । अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति । दुष्ट पक्षास्य शत्रुः शिष्ट पक्ष बन्धुः । न तु संयन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः ॥

संप्रति भेदकौशलं दर्शयति—

विधाय रक्षान्परितः परेतरानशङ्कितोऽकारमुपैति शङ्कितः ।

क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति संपदः ॥१४॥

विधायेति ॥ शङ्का संजातास्य शङ्कितोऽविश्वस्तः सन्परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतरानात्मीयान् । अवञ्चकानिति यावत् । यद्वा परानितरयन्ति भेदेनारानसात्कुर्वन्तीति परेतरान् । 'तत्करोती'ति ष्यन्तात्कर्मण्यणप्रत्ययः । रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान् । मद्भगुप्तिसमर्थानित्यर्थः । 'नन्दिग्रहि—' इत्यादिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा । नियुज्येत्यर्थः । अशङ्कितोऽकारमुपैति । स्वयमविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवदेव व्यवहरन्परमुखेनैव पराग्भिनतीत्यर्थः । न च तान् रक्षानुपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीरश्चित्याह— कियेति । क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिष्वनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः । अपरावर्तितया दत्ता इत्यर्थः । 'देये आ च' इति सातिप्रत्ययः । संपदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञतामुपकारित्वं वदन्ति । प्रीतिदानैरेवास्य कृतज्ञत्वं प्रकाशयते, न तु वाञ्छाश्रेणेत्यर्थः । कृतज्ञे राज्ञ्यनुजीविनोऽनुरज्यन्तेऽनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः ॥

अधोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति—

अनारतं तेन पदेषु लम्बिता विभ्रज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।

फलन्त्युपायाः परिबृंहितायतीरुपेत्य संघर्षमिवार्थसंपदः ॥ १५ ॥

अनारतमिति ॥ तेन राज्ञा पदेषु पादेषु वस्तुषु । 'पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तु' इत्यमरः । सम्यगसंकीर्णमस्यलं च विभ्रज्य विविच्य विनियोग एव सत्क्रियानुग्रहः । साकार इति यावत् । यासां ताः लम्बिताः । स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः । उपायाः सामादयः । संघर्षं परस्परस्पर्धांमुपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा । परिबृंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः । स्थिरा इत्यर्थः । अर्थसंपदोऽनारतमजले फलन्ति । प्रमुपेत इत्यर्थः ॥

अर्थसंपदमेवाह—

अनेकराजन्यरथाश्चसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिराद्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां भदः ॥१६॥

अनेकेति ॥ अयुग्मच्छदस्य सतराजं पुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासाययुग्मच्छदगन्धिः । 'सस्ययुग्मान्—' इत्यादिना बहुमीहिततरपदलोपश्च । 'उपमानाद्य' इति सामासात् इकारः । नृपाणां नृपापश्राय्यपहारभृता ये दन्तिभक्षेयी भदः । 'उपायनमुपमाद्युपहारलोपोपदा' इत्यमरः । राज्ञामपत्याग्नि पुमातो राज्ञ्याः क्षत्रियाः । 'राज्ययुगाद्यन्' इति वाप्रत्ययः । राज्ञोऽपत्ये जातिप्रज्ञानात् । तथाश्वा-
: : । सेनाइत्यादेकवद्भावः । अनेकेषां राज्ञ्यानां तथाश्वेन सौकुलं नृपासं

तदीयमास्थाननिवेतनाजिरे समामण्डपाहणं भृशमल्पयंमाद्रंती पङ्किलत्वं नयति ।
एतेन महासमुद्रिरसोक्ता । अतएवोदात्तालङ्कारः । तथा चालङ्कारसूत्रम्—'सम-
द्विमद्रस्तुवर्णनमुदात्तः' इति ॥

संप्रति जनपदसेमकरत्वमाह—

सुखेन लभ्या ददतः कृषीवलैरकृष्टपण्या इव सस्यसंपदः ।

वितन्वति क्षेममदेवमातृकाशिराय तस्मिन्कुरवश्चकासति ॥ १७ ॥

सुखेनेति ॥ शिराय तस्मिन्नुयोधने क्षेमं वितन्वति क्षेमंकरे सति । देवः पत्न्य-
एव माता पेषां ते देवमातृका कृष्टमनुजीविनो देवाः । ते न भवन्तीत्यदेवमातृकाः ।
नदीमातृका इत्यर्थः । 'देशो नद्यन्तुवृष्टयन्तुसंपन्नमीहिपालितः । स्वाश्रमीमातृको
देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । एतेनास्य कुल्यादिपूर्तप्रवर्तकत्वमुक्तम् ।
कुरुणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः कृष्टेन पच्यन्त इति कृष्टपण्याः । 'राज-
सूय—' इत्यादिना कर्मकर्तरि स्वप्नप्रत्ययान्तो निपातः । तद्विपरीता अकृष्टपण्या
इव । कृषीर्येषामस्तीति कृषीवलैः । कर्षकैरित्यर्थः । 'रजःकृषि—' आदिना बलप्र-
त्ययः । 'बले' इति दीर्घः । सुखेनाह्वेनेन लभ्या लभ्युं शक्याः सस्यसंपदो दधतो
धारयन्तः । 'नाम्यस्ताच्छतुः' इति जुमागमप्रतिषेधः । चकासति । सर्वोत्कर्षेण
वर्तन्त इत्यर्थः । 'अदम्यस्तात्' इति शेरदादेशः । 'अक्षित्यादयः पद्' इत्यम्यस-
संज्ञा । संपन्नजनपदत्वाद्संज्ञापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति भावः ॥

नन्वेवं जनपदानुवर्तिनः कथमर्थलाभ इत्यत आह—

उदारकीर्तैरुदयं दपायतः प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।

स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्तुता वसूपमानस्य वसुनि मेदिनी ॥१८॥

उदारेति ॥ उदारकीर्तैर्महायशासः । 'उदारो दानुमहतोः' इत्यमरः । दपायतः
पारदुःसप्रहाणेच्छोः । अत एव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपद्रवं यथा स्यात्तपेति क्रिया-
विशेषणम् । उदयविशेषणं वा । 'वा दाम्तशान्त—' इत्यादिना शमितघातोऽर्थन्ता-
श्रितान्तो निपातः । अभिरक्षया सर्वतच्छाणेनोदयं वृद्धिं दिशतः संपादयतो वसूप-
मानस्य वसुरोपमस्य । 'वसुसैयूलाप्रिधनाधिषेवु' इति विश्वः । अथ दुर्बोधनस्य
गुणैर्देवाश्चाक्षिण्यादिभिरुपस्तुता इति मेदिनी वसुनि धनानि । 'वसु सोये धने
मणौ' इति वैजयन्ती । स्वयं प्रदुग्धे । अह्वेनेन दुग्धत इत्यर्थः । दुग्धेः कर्मकर्तरि
रुद । 'न दुग्धुनमां यश्चिणौ' इति षष्प्रतिषेधः । यथा केनचिद्दिग्धेन नवप्रस्तुता
रक्षिता च साः स्वयं प्रदुग्धे तद्गुदिति भावः । अलङ्कारस्तु—'विशेषणमात्रताभ्या-
दप्रस्तुतस्य शम्भार्ये समासोक्तिः' इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गया सह
प्रवृत्ताज्या मेदिन्या मेदेऽभौदुलक्षणानिशासोक्तिवशादोदात्तेनोक्तिरिति संज्ञेयः ॥

धीरमटापुष्टपमाह—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभिध्नश्चयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यमुभिः समीदितुम् १९

महौजस इति ॥ महौजसो महाबलाः । अन्यथा दुर्बलानामनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः । अन्यथा कदाचिद्बलदर्पाद्विकुर्वीरशक्ति भावः । धनार्चिताः धनैरर्चिताः सकृताः । अन्यथा दारिद्र्यादेनं जहुरिति भावः । संयति सङ्ग्रामे लब्धकीर्तयः । घट्टयशस इत्यर्थः । अन्यथा कदाचिन्मुद्येयुरिति भावः । संहता मिथः संगताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति नसंहताः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । भिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात्स्वामिकार्यकरा न भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः । पूर्ववत्समासः । अन्यथा स्वामिकार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरित्युभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनुर्भृतो धानुष्काः । आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् प्राधान्याद्दनुर्महणम् । तस्य दुर्योधनस्यासुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्तुं चाञ्छन्ति । आनुष्यार्थं प्राणान्दातुमिच्छन्ति । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । अत्र महौजसादिपदार्यानां प्राणादानकर्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेतुस्वामिधानात्काम्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूष्णम् । तथा साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कार इति द्वयोस्त्रिल्लतद्बुलवद्विभक्ततया स्फुरणात्संघट्टिः ॥

संप्रति स्वराष्ट्रवत्स्वराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह—

महीभृतां सचरितैश्वरैः क्रियाः स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।
महोदयस्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥२०॥

महीभृतामिति ॥ अशेषितक्रियः समापितकृत्यः । आफलोदयकर्मत्वर्थः । स दुर्योधनः । सचरितैः शुद्धचरितैः । अवच्छेदकैरित्यर्थः । चरन्तीनि चरास्तैश्चरैः प्रणिधिभिः । पचाद्यप् । महीभृतां क्रियाः प्रारम्भाद्विशेषं वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः । स्वराहस्यं तु न कश्चिद्देहेत्याह—महोदयेरिति । धातुरिव तस्य दुर्योधनस्येहितमुद्योगो महोदयेर्महावृद्धिभिः । हितमनुबन्धन्यनुबन्धनीति हितानुबन्धिभिः । स्वर्गैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते । फलानुभेषान्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥

मित्रबलमाह—

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम् ।
गुणानुरागेण शिरोभिच्छते नराधिपमाल्यमिवास्य शासनम् ॥२१॥

वेत्ति ॥ तेन राज्ञा क्वचिदुद्यतम् । सह क्वथा मीमांसो सज्यम् । 'मीमांसो ज्योतिषिणी गुणः' इत्यमरः । 'तेन सदेति तुभ्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । धनुर्नोद्यतं कोर्षोऽकृतम् । आननं वा कोपविजिह्व कोपवृद्धिर्लक्ष्णं न कृतम् । यस्य कोप एव नोदेति कृतमस्य शुद्धमन्दिरिति भावः । कथं तद्यज्ञात् कारवति राज इत्यत्राह— गुणेन । गुणेषु द्वाद्वाद्विधैर्द्वानुरागेण प्रेम्णा । भावयते सूत्रानुपपन्नेन । बहो मौर्यगुणभोगेन । नराधिपैरस्य शासनमाज्ञा । प्रालम्ब माहयं तद्विष । 'आनुष्यैर्कर्मैर्वाच्यैर्वाच्यैर्वाच्यै' इति शीरष्वादी । शिरोभिच्छते धार्यते । 'वपित्वापिप्यकार्त्तवां चिन्ति' इति कश्चि संज्ञमाह्वयम् । अयोधमा

संप्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह—

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुःशासनमिद्वशासनः ।

मत्सेष्वखिन्नोनुमतः पुरोधसा धिनोति हृद्येन हिरण्यरेतसम् ॥२२॥

स इति ॥ इदं सामानोऽप्रतिहतज्ञः स दुर्धोषनो नवयौवनेनोद्धतं प्रगल्भम् । पुरोधसमित्यर्थः । हृद्येन शास्यत इति दुःशासनस्यम् । 'भाषायां शासियुधि-' इत्यादिना सलथे सुप्रत्ययः । यौवराज्ये युवराजकर्मणि । प्राङ्गणादित्वात्प्यम् । निधाय । निधुयेत्यर्थः । पुरोधसा पुरोहितेनानुमतोऽनुज्ञातः । सखिम्याजये सतीत्यर्थः । तदुत्तहने शोषभ्रणादिति भावः । 'मिहा' इति भूतार्थे कः । न तु 'मतिवृद्धि-' इत्यादिना वर्तमानार्थे । अन्यथा 'पुरोधसा' इत्यत्र 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽनलसो मत्सेषु ऋतुषु हृद्येन हविषा । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतममनलं धिनोति प्रीणयति । धिम्बेः प्रीणनार्थात् 'धिन्विहृष्योर च' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥

न चैतावता निरयोर्गर्भान्त्वमित्यासाद्वाप्यां दर्शयति—

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदाचारिणि मण्डलं भुवः ।

स चिन्तयत्येव भियस्त्यदेप्यतीरहो दुरन्ता चलवद्विरोधिता ॥२३॥

प्रलीनेति ॥ स दुर्धोषनः । प्रलीनभूपालम् । निःसपत्नित्यर्थः । स्थिरायति । चिरस्वायीत्यर्थः । भुवो मण्डलमाचारिणिव्य भाषाणि । 'भाष्यार्थोऽसिधिव्योः' इत्यन्यथीभावः । प्रशासदाचारिणश्चपि । 'अक्षित्यादयः पट्' इत्यम्यस्यसंज्ञा । 'नाम्यस्ताच्छतुः' इति जुभागाप्रतिषेधः । स्वस्वस्य एप्यतीर गमिष्यतीः । धात्वनामनेकार्थत्वाद्दुष्कार्यमित्तिः । अथवाहपूर्वः पाठः । 'एप्येधात्पूर्वसु' इति वृद्धिः । 'लटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । 'उमितश्च' इति षीप् । 'आच्छीनयोर्नुम्' इति विकल्पानुमभावः । मियां भयदेत् । विपद् इत्यर्थः । चिन्तयत्यालोचयत्येव । स एवाह—अहो चलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्धगर्भान्स्वापि प्रवलीः सह वैरायमाणत्वमनर्थपर्यवसाद्येवेति तात्पर्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

ननु गूढाकारेद्वितस्य तस्य मयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह—

कथाप्रसङ्गेन जर्जरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।

तवामिधानाद्यथते नताननः सं दुःसहान्मत्रपदादिवोरगः ॥२४॥

कथेति ॥ कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जर्जरुः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विपर्वयेन । 'कथाप्रसङ्गे वार्तायां विष्वैषेऽपि षाच्यञ्चत्' इति विश्वः । एकवचनस्यातप्रत्याजनविशेषणम् । उदाहृतादुच्चारितास्तवामिधानाकामधेयाभ्यारकादेशोः । 'हेतो' इति पञ्चमी । 'आख्याहे भमिधानं च नामधेये च नाम च' इत्यमरः । अन्यत्र तवामिधानात् । 'नामैकदेशप्रहणे नाममात्रप्रहणम्' इति न्यायार्थश्च यश्च तवौ तादृश्वामुकी तयोरभिधानं यकिन्यदे तस्मात् । यद्वा कथाप्रसङ्ग इनाश्च ते जनाथेयैकं पदम् । अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृताहुनपराक्रमः सन्तुःसहादतिदुःस-

मोक्षम् । वदेः क्तः । 'वसिष्ठस्यि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुशासनं नियोग-
वचनमपिसेपस्त्रिरस्कार इव भवति । अतो न युक्तं यत्कुमित्यर्थः । तथापि बहु-
मनुषितत्वेऽपि निरलनारीसमयास्वाश्रितशाटीनतास्त्वस्त्रीसमाचाराः । 'सम-
याः शपयाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । दुरापयः समयोत्पन्नदेतुत्वा-
द्बुद्धा मनोऽपयाः । 'पुंस्वाभिर्मानसी ष्यथा' इत्यमरः । मां यत्तुं स्ववसाययन्ति
श्रेयन्ति । न किंचिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिधिरं घृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रग्निवापवर्जिता ॥२९॥

अखण्डमिति ॥ आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यधामावैः । स्ववंशजैः भूपति-
भिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिद्यं घृता मही । त्वया । मदं च्योतयतीति मद-
च्युतम् क्विप् । तेन मद्घ्राविणा मतङ्गजेन स्रग्निवामहस्तेन स्वकरेण । स्वचापटे-
नेत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृता स्वच्छा । स्वदोषादेवापमनयांगम इत्यर्थः ॥

स्वदोषादेवापमनयांगम इत्युक्तम् । स च दोषः कुटिलेष्वचौदिक्यमेवेत्याह—

'व्रजन्ति ते मूढधियः परामवं भवन्ति मायाविपु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि' भन्ति शठास्तथाविधानसंघृताङ्गान्निशिता इवैवः ३०

व्रजन्तीति ॥ मूढधियो निर्विकेकबुद्धयस्ते परामवं व्रजन्ति ये मायाविपु माया-
वस्तु विषये । 'अस्मावापेधा-' इत्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः ।
वीक्षादिस्वादिनिप्रत्ययः । न भवन्ति । अत्रैवार्मान्तरं भवत्यति—प्रविश्येति । शठा
अपकारिणो धूर्तास्तथाविधानकुटिलानसंवृताङ्गानवमितशरीराश्रिता इव इव प्र-
विश्य भवेतं कृत्वात्मीया भूत्वा भन्ति हि । 'मार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति भावः ॥

न च लक्ष्मीचाञ्चलयादयमनयांगमः, किंतु स्वोपेक्षादोषमूल्यवर्द्धित्याशयेनाह—

गुणानुरक्तमनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कूलजां नैराधिपः ।

परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमात्मात्मवधूमिव श्रियम् ॥३१॥

गुणेति ॥ अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तं च कामन्दकीये—'उद्योगा-
दनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं धीः सहचारिणो ॥'
इति । कुलाभिमानो क्षत्रियस्वाभिमानो कुलीनस्वाभिमानो च त्वदन्यस्वत्तो-
ऽन्यः । 'अन्यारात्-' इत्यादिना पञ्चमी । क इव नैराधिपो गुणैः संप्यादिभिः
सौन्दर्यादिभिश्चानुरक्तमनुरागिणीं कूलजां कूलकमादावतां कुलीनां च मनोरमां
श्रियमात्मवधूमिव स्वभार्यामिव । 'वधूर्जायां स्त्रिया स्त्री च' इत्यमरः । परैः शत्रु-
भिरन्यैश्चापहारयेत् । स्वयमेवापहारं कारयेदित्यर्थः । कूलत्रापहारपल्लभ्यपहा-
रोऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वादनुरेक्षणीय इति भावः ॥

अथ दशभिः स्वोपोदीपनं करोति—

भवन्तमेतर्हि भनस्त्रिगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि ।

कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ३२

भवन्मिति ॥ हे भवेदेव मोक्ष, एतद्द्विजुनीम् । अस्मिन्नायं कालेऽपीत्यर्थः ।
 'एतद्द्विजुनीम्' इति शब्दोऽर्थः । 'इदमोर्द्विजुनीम्' इति द्विजुनीयः ।
 'एतेषां रथोः' इत्येतादेशः । आपत्तेवाह — मन्त्रविगर्हिते शूरजनतुगुप्तिताने वर्म-
 नि मां विचयेमानम् । शत्रुहर्ता दुर्दशाशुभमपगतमित्यर्थः । भवन्तं त्वामुदीरि
 वदीनितो मय्युः कोपः । शुभं नीरयम् । 'शुभः कः' इति निष्ठाकारस्य ककारः
 शमी चामी तदर्थेति विशेषणमासाः । तम् । शमीपहर्तुं शीघ्रमस्त्रस्वभावा-
 र्कणम् । उपिपण वृद्धताशालः । 'वृष्टिप्राप्ते अणि शिमे' इत्यमरः । वद्विरिव ।
 कथं न उच्यते । उच्यतेतुगुप्तितमित्यर्थः । 'मिनी ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ॥

महत्तःशत्रुवाद्यं शोधस्याप्य पृथेयाशाह्लाह—

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जैनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विपादरः ॥३३॥

अवन्ध्येति ॥ अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्यावन्ध्यकोपत्वात् पुरापदां विहन्तुः ।
 निमग्नानुमहत्तमर्षेत्स्यर्थः । पुंश्च इति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या व-
 सांगता भवन्ति । 'वर्गं गतः' इति वाचस्पत्यः । अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्य-
 र्थः । वपतिरेके एतद्विमाषटे — अमर्षशून्येन निःकोपेन जन्तुना । कथ्यया शोक
 इतिवत् 'देर्ता' इति नृनीया । हृदयस्य कर्म हार्दं संज्ञः । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं
 प्रेम रेहः' इत्यमरः । युवादिवाद् । 'हृदयस्य हृलेस्यदण्डासेपु' इति हृदादेशः ।
 जातहार्देन जातछेदेन सता जनस्यादरो न । विद्विपा द्विपता च सतादरो न ।
 अमर्षहीनस्य रागद्वेषावर्कित्चिरकरत्वाद्गण्यावित्यर्थः । भयवा विद्विपा सतादरो
 भयं न । 'दरोऽस्त्रियां भये चञ्जे' इत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे संधिवशाद्द्विपा
 पदच्छेदः । पुंवाक्येषु न दोषः । अतः स्थाने कोपः कार्यस्त्याज्यस्त्वस्थाने कोप
 इति भावः ॥

परिभ्रमंछोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूपितः ।

महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कश्चिदयं वृकोदरः ॥३४॥

परिभ्रमञ्छिति ॥ लोहितचन्दनोचित उचितलोहितचन्दनः । 'वाहिताश्यादिषु'
 इति साधुः । अभ्यस्तरकचन्दन इत्यर्थः । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति
 यादवः । महारथो रथचारी । उभयत्रापि प्रागिति शेषः । अथ तु रेणुरूपितो
 भूच्छिष्टुरितः पादाग्न्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी । 'अज्यतिम्यां च'
 इत्यनुवृत्तौ 'पादे च' इत्योणादिक इन्प्रत्ययः । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति
 पदादेशः । अन्तर्गिरि गिरिप्वन्तः । विभक्त्यर्थेऽन्ययीभावः । 'गिरेश्च सेनकस्य'
 इति विकल्पारसमासात्ताभावः । परिभ्रमञ्च वृकोदरो भीमः । सत्यधनस्येति
 सौलुण्ठनवचनम् । अद्यापि सत्यमेव रक्षते, न तु भ्रातर इति भावः । तवेति
 शेषः । मानसं नो दुनोति कश्चित् परितापयति । 'कश्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः ।
 स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् ॥

विजित्य यः प्राज्यमयच्छुत्तरान्कुरुनकुप्यं वसु चासवोपमः ।

स वल्कवासांसि तवाधुनाहरन्करोति मर्त्युं न कथं धनंजयः ३५ ॥११॥

वज्रित्येति ॥ वासव इन्द्र उपमा उपमानं यस्य स वासवोपम इन्द्रतुल्यो यो
 त्रयः । उत्तरान्कुरून्मेरोरुत्तरान्मानुषान्देशविशेषान्वज्रित्य प्राज्यं प्रभृतम् ।
 तं प्रसुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । कूप्यादन्यदकूप्यं हेमरूप्यात्मकम् । 'स्वात्को-
 हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृतं । ताभ्यां यदन्यत्ताकूप्यम्' इत्यमरः । वसु
 यच्छादितवान् । 'पात्रा-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः । स धनं जयतीति
 योऽर्जुनः । 'संज्ञायां शृत्वृजि-' इत्यादिना स्वप्प्रत्ययः । 'अर्हद्विपत्-'
 देना मुमागमः । अधुनास्मिन्काले । 'अधुना' इति निपातनात्साधुः । तव
 तासांस्वाहरन्कथं तव मन्युं श्लोघं दुःखं वा न करोति ॥

तश्चयाकठिनीकृताकृती कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
 स्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ३६
 नन्तेति ॥ वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तथा कठिनीकृताकृती कठिनीकृत-
 'आकारो देह आकृतिः' इति वैजयन्ती । विष्वक्समन्तात् । 'समन्ततस्तु
 सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । कचाचितौ कचस्यासौ विशिण्केशावि-
 अतपुवाराजौ गिरिसंभवी गजाविव स्थितायेतौ यमौ युग्मजातौ ।
 यावित्ययः । 'यमौ दण्डधरे प्वाङ्गे संयमे यमजोऽपि च' इति विश्वः ।
 एवं कथं धृतिसंयमौ संतोषनियमौ । 'धृतियोगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतु-
 वे विश्वः । बाधितुं नोत्सहसे न प्रवर्तसे । 'शकृष्टय-' इत्यादिना तुमुन् ।
 महर्दयमिति भावः ॥

गणो दुर्दंतां दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकृतायं वर्णयितुमयांन्तरवर्णन-

वेद न तावर्की धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
 यन्त्या भवदापदं परां रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ३७
 नि ॥ इमौ वर्तमानात् । तवेमां तावर्कीं त्वरीयाम् । 'तरयेदम्' इत्य-
 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः । धियं त्वदापद्विषयां चित्त-
 वेद कीदृशी वा न वेद्यि । परबुद्धेरप्रत्यक्षादादिनि भावः । 'विदो ह्यतो
 ये णकादेशः । न चागमरष्टान्तेनापद्यत्वापुःस्वित्त्वमनुमातुं शक्यते ।
 कान्तिकावादित्याशयेनाह । चित्तवृत्तयो विचित्ररूपा पीरापीराकने-
 त्तु । किंतु परामुल्लृष्टां भवदापदं विचिन्तयन्त्या भावयन्त्या मम
 आधयो मनोव्यथाः । 'उपसर्गो धोः क्तिः' इति क्तिप्रत्ययः । प्रसभं
 त्-भृशन्ति । 'रजो भङ्गे' इति घातोर्लोट् । पश्यतामपि दुःस्थहा
 त्वद्विपरितारनुमवितारं स्वां न विद्वरोतीति महच्चित्रमित्यर्थः । चेत
 नां भाववचनानामग्रोः' इति षष्ठी न भवति । तत्र दोषाधिका-
 विवक्षितत्वादिति ॥
 श्लोकप्रयोग—

शयनं महाधनं विचोप्यसे यः स्तुतिगीतिमद्गलः ।
 धिशय्य स स्वर्गां जहासि निद्रामग्निवैः शिवारुतः ३८

पुरेति ॥ यन्त्रं महाघनं बहुमूर्धं भेदम् । 'महाघनं महामूर्धं' इति विश्वः ।
 शयनं शरयामपिकृष्टः सम् । शतयो गीतयश्च सा वृष मङ्गलानि तैः करणमूर्तिः
 पुरा त्रिकोण्यसे वैताञ्जिकैरिति शेषः । पूर्वं बोधित इत्यर्थः । 'पुरि सुष्टु चाम्ने'
 इति भूतार्थं छन्दः । रा त्वमद्भद्रार्था बहुकृतान् । 'भस्त्री कुपो कुपो दमैः' इति ।
 'भद्रं बहुलं बहु' इति 'शामरः । ग्यर्त्तामृष्ट्रिमभूमिम् । 'जानपद्-' इत्यादि-
 नाहुप्रिमाथं छीष्ट । एतेन दुःसहराशंगमुष्टम् । 'अभिशीह्म्यास्तं कर्म' इति
 कर्मत्वम् । अपिशरय शयिष्या । 'अपइयि कृति' इत्यपकादेशः । अशिवैरमङ्गलैः
 शिवान्तैः क्रोष्टुवागितैः । 'शिवो हरीतपत्रि क्रोष्टी शमी गद्यामलकपुमे' इति वैज-
 यन्ती । निद्रा जहासि । अयेति शेषः ॥

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।

तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परंति काश्यं यशसा समं वपुः ॥३९॥

पुरेति ॥ हे नृप, यदेतत्पुरोवर्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजमुष्णवनिष्ठेना-
 न्धसाधेन । 'भिरसा ह्री भक्तमन्धोऽधम्' इत्यमरः । रामणीयस्य भावो राम-
 णीयकं मनोहरत्वमुपनीतं प्राप्तितम् । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि षः ।
 'प्रधानकर्मभ्याशयेवे छादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात् । अद्य वन्यफलाशि-
 नस्ते तव तद्दुर्बलासा समं परमतिमात्रं काश्यं परंति प्राप्नोति । उभयमपि
 क्षीयत इत्यर्थः । अत्र सद्गोक्तिरलंकारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'सा सद्गोति
 सहायस्य यलादेकं द्विवाचकम्' इति ॥

अनारतं यौ मणिपीठशायिनाचरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।

निपीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥४०॥

अनारतमिति ॥ अनारतमज्जङ्गं मणिपीठशायिनी मणिमवपादपीठशायिनी
 यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमःपुण्ड्रमौलिचक्रां रजः परागोश्रजयत् तौ ते
 चरणौ, मृगाद्वैजश्च तपस्विभिरालूनशिखेषु छिन्नश्रेषु बर्हिषां कुशानाम् । 'बर्हिः
 कुशहुताशयो' इति विश्वः । वनेषु निपीदतस्त्रिष्टतः ॥

ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिदेवनेत्यत्राह—

द्विपन्निमित्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।

परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ ४१ ॥

द्विपदिति ॥ यद्यतः कारणादिवं दशावस्था । 'दशा वर्ताविवस्थाव्याम्' इति
 विश्वः । द्विपन्तो निमित्तं यस्याः सा । 'द्विपोऽमित्ते' इति शतृप्रत्ययः । अतो मे मनः
 समूलं साशयमुन्मूलयतीवोत्पाटयतीव । दैविकी त्वापद्य हुं छायेत्याह—परै-
 रिति । परैः शत्रुभिरपर्यासिताप्यांकारिता वीर्यसंपदेषां तेषां मानिनां पराभवो विप-
 दप्युत्सव एवेति वैभ्रम्यणार्थान्तरन्यासः । मानहानिर्दुःसहा न त्वापदिति भावः ॥

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद संधेहि वधाय विद्वियाम् ।

व्रजन्ति शत्रून्वधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूमृतः ४२

विहायेति ॥ हे नृप, शान्तिं विहाय तत्प्रसिद्धं धाम तेजो विद्विषां वधाय पुनः
 संधेद्वाङ्गीकुर्व प्रसीद । प्रार्थनायां लोड । ननु शमेन कार्यसिद्धौ किं कोपेनेत्यत्राहः

प्रजन्तीति । निःस्पृहा मुनयः । दायूनवधूप जिर्जित्य शमेन शोधवर्जनेन सिद्धिं
यजन्ति । मूर्धतस्तु कैवल्यकार्यवद्वाजकार्यं न शान्तिसाप्यमित्यर्थः ॥

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।

भवाद्दशाश्वेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥४३॥

पुर इति ॥ किं च धामवतां तेजस्विनाम् । पानिकारासहिष्णूनामित्यर्थः । पुरः
सरन्तीति पुरःसरा अग्रेसराः । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्ययः । यशोधना
भवाद्दशाः सुदुःसहमतिदुःसहमीदृशमुक्तप्रकारं निकारं परामर्शं प्राप्य रतिं संतोष-
मधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत्तर्हि । हन्त इति खेदे । मनस्विताभिमानिता निराश्रया
सती हता । तेजस्विजनैकशरणात्वान्मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति
भावः । 'यद्यप्यत्र प्रसहन्त्यासन्नतेरधिपूर्वात्करोतेः' अथेः प्रसहने' इत्यात्मनेपदं
न भवति 'प्रसहन् परिभवः' इति काशिका । तथाप्यस्याकर्त्रभिप्रायविवक्षाशामेव
प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये 'स्वरितजितः-' इत्यात्मनेपदं प्रसिद्धम् ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येपि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः संजुहुषीह पावकम् ४४

अथेति ॥ अथ पक्षान्तरे । निरस्तविक्रमः सन् । चिराय चिरकालेनापि क्षमां
दास्यतिमेव । 'क्षिनिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । सुखस्य साधनं पर्येष्यत्वाच्छसि
ताहं लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजविद्धं कार्मुकं विहाय । धरतीति धरः । पचाद्यप् ।
जटानां धरो जटाधरः सश्विह वने पावकं जुहुषि । पावकेः होमं जुर्वित्यर्थः ।
भधिकरणे कर्मलोपधारः । विक्रस्य किं धनुषेत्यर्थः । 'हुशस्यो हेधिः' ॥

अथ समयोत्सहनादिभेदि तदपि न किञ्चिदित्याह—

न समयपरिरक्षणं धमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिघाम्नः ।

अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि संधिदूपणानि ॥

नेति ॥ परेषु शत्रुषु । निहृतिः परं प्रधानं येषु तेषु लयोक्तेष्वपकारतत्परेषु
सन्तु भूरिघाम्नो मर्दाजसः प्रतिकारक्षमस्य ते तव समयस्योदरासंबन्धराश्वने
वाश्यामीत्येवंरूपा संवित् । 'समयाः सापथाचारकालमिद्वान्तसंविद्ः' इत्यमरः ।
तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तम् । 'युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्य-
मरः । हि यक्षाद्विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि
सुखपुत्रं यथा तथा । 'कपटोऽधी भ्याजद्गमोपघयस्यद्वैतवे' इत्यमरः । संधि-
दूपणानि विदधति केनचित्साजेन दोषमापाद्य संधिं दूपयन्ति । विघटयन्तीत्यर्थः ।
शपस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं प्रधानमव्याप्तमपरिक्षणादिकम-
दात्तरथेति भावः । अयोत्तरम्यासोऽश्वदारः । दुष्पितायावृत्तम् ४

उक्तमर्थमासीत्वाहपूर्वकमुपसंहरति—

विधिसमयनियोगादीप्तिसंहारजिह्वं

शिथिलयमुमगाथे मममापत्पयोर्था ।

रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादाँ

दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥ ४६

इति भारविहृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये प्रथमः सर्गः ।

विधीति ॥ विधिर्देवम् । 'विधिर्विधाने देवे च' इत्यमरः । समयः काल
 नियोगाद्यियमनादेतोः । तयोर्दुरतिक्रमत्यादिति भावः । अगाधे दुस्सरे ।
 तयोधिरेत्युपमितसमासः । दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात्तस्मिन्नापर्य
 मप्रम् । सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति परेषुरन्मज्जतीत्यागमः । दीप्तिः ।
 आतपश्च तस्याः संहारेण विद्धमप्रसन्नम् । शिथिलबसुं शिथिलधनम्, अ
 शिथिलरश्मिम् । 'वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु सोये धने मणौ' इति वैजय
 'शिथिलबलम्' इति पाठे तुभ्यत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः । रिपुतिमिरमि
 रिपुतिमिरमुदस्य निरस्योदीयमानमुद्यन्तम् । 'इंद्र गतौ' इति धातोर्देवादि
 कर्तरे शानप् । त्वां दिनादाँ दिनकृतमिव लक्ष्मीर्भूयः समभ्येतु भजतु । '
 शिथि लिङ्गलोटी' इति लोट । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च स
 न्यस्योक्तेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान्भाष्यकारः—'मङ्गलादीनि ।
 लभन्त्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते पीरपुरुषकाव्यायुष्मत्पुरुषकानि
 भवन्त्यप्येतारश्च भवत्कारो भवन्ति' इति पूर्णोपदेशम् । मालिनी वृत्तम् । स
 न्तावाङ्मुक्तभेदः । यथाह दुष्डी—'सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यपूतैः सुसंधिभि
 मर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेण लोकरञ्जकम् ॥' इति ॥

अथ कविः काव्यवर्णनीयाद्वयानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति—इतीत्यां
 इतिशब्दः परिसमाप्तौ । भारविहृतायिनि कविनामकथनम् । महाकाव्य इ
 महच्छब्देन लक्षणमंप्रथिः सूचिता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः क
 मम् । प्रथमः सर्गः । अमाह इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि ब्रह्मव्यम् । किरातार्जुना
 विहृत इतो प्रथ्याः किरातार्जुनीयम् । 'शिशुकन्दवमराभद्रद्वेन्द्रजननादिभ्यश्च
 इति इन्द्राच्छयस्यः । श्राव्यपराश्रयवीपमितिकम् । तथा अर्जुन इवात्र भाषकः
 किरातस्तु तदुत्कर्षाय धनिभरणया कर्मितः । यथाह दुष्डी—'वंशवीर्यप्रतापा
 वनंशिव्या विपोरपि । मज्जवाक्षावकोट्यंभयनं च चिनोनि नः ॥' इति । अथा
 मंग्रहः—'वेना अस्वमयाश्रयो भगवतो आराधनार्थात्तज्जन्तोत्कर्षकृते स्वरा
 वनरां रिष्यः किरातः पुनः । शूद्रारादिरमोऽहमत्र विजयी वीरः प्रचालो रम
 तीलाद्यानि च कर्मिनामि बहुतो दिव्याद्यलाभः कृतम् ॥' इति ॥

इति श्रीमहामहोराश्रयवकोलाचलमर्तलनायगूरिविरचितायां किरातार्जुनीयका
 व्यकाव्यायां अष्टादशमोऽध्यायः प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

द्वितीयः सर्गः ।

शिशिनां त्रिपया मनःत्रिपामय निश्चित्य गिरं गरीपमीम् ।
 उरत्तदिमर्द्विनाश्रयं नृपपूये यथनं वृद्धोदरः ॥ १ ॥

विहितामिति ॥ अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या । प्रियाप्रवृणमस्वा
हितोपदेशात्पर्यसूचनार्थम् । विहिताम् । अभिहितानित्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः
क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्यवसानात् । मनःप्रियामभिमतार्थयोगान्म-
निहरान् । विशेषणद्वयेनापि गिरो ब्राह्मत्वमुक्तम् । गिरं 'गरीयसीं' सारवत्तारं
निश्चित्य नृपं धर्मराजमुपपत्तिमद्युक्तियुक्तमूर्जिताध्रयमुदारार्थं वचनमूच उक्त-
वान् । कतेरि टिट् । सुबो वचिरादेशः । 'दुविशास्ति-' इत्यादिना द्विकर्मक-
त्वम् । 'अकथितं च' इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥

किं तद्वचनं तदाह—

यद्वचोचत वीक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि चागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ २ ॥

यदिति ॥ मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण ।
'तत्प्रकृतवचने मयद' । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । धृतेनासत्त्वमुक्तम् । परितो वीक्ष्य
समस्ततो विविष्य यद्वचनमवोचत । सुबो वक्तेवां तुह । 'वच उम्' इत्युमा-
गमः । चागधिपस्य वृहस्पतेरपि दुर्वचं वक्तुमज्ञायम् । शेषे पृष्टीयम्, न कृषो-
गलक्षणा । अतो 'न लोक-' इत्यादिना पृष्टीप्रतिषेधो नास्ति । तद्वचनं विस्मयं
विदधीत । सर्वस्वापीति शेषः । अथवा चागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति
संबन्धः । दुर्वचम् । केनापीति शेषः । यतः यौगमपि शास्त्रमनुरणद्वि हितं
धानुषसाति । अतो विस्मयकरं ब्राह्मं धेतद्वचनमिति सात्पर्यार्थः ॥

विस्मयकारणे हेतुमाह—

विपमोऽपि विगाहते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।

स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३ ॥

विपम इति ॥ विपमोऽपि दुर्घोऽपि । अन्वयप्र दुःप्रवेशोऽपि । नयो नीनि-
शाघ्रम् । पयसामाशयो हृद इव । कृततीर्थः कृताम्यासाद्युपायः सन् । 'तीर्थं
शास्त्राध्वारस्रोतोपायोपाभ्यायमधिपु' इति विश्वः । अन्वयप्र कृतप्रलावतारः सन् ।
'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इति इलायुधः । विगाहते गृहते प्रविश्यते च ।
किंनु तत्र नये जहासाये च स साट्टाः गुरुषो विशेषदुर्लभोऽस्यस्तदुर्लभो यः
कृतं संविधिप्रहादि कार्यं ध्यानादिकं च तस्य कार्यं सासायु देसाकालाद्यविरुद्धं
यथा तथा । अन्वयप्र गतेप्राहपाषाणादिरहितं यथा तयोपम्वस्यत्युदाहरति ।
'उपम्यासस्तु वाद्युत्तम् । उपोदात उदाहारः' इत्यमरः । यथा केनचिन्कृततीर्थं
पथरि गन्तीरेऽपि प्रवेशारः सन्ति । तीर्थंकरस्तु विरलः । तद्वृत्तीतापनि गृहमपि
तत्वं वचनं सति बोद्धारः सन्ति । वचनं तु न सुलभः । अथ इयमपदितापि
सायु वधीति पुण्यते विस्मय इत्यर्थः ॥

अथ ब्राह्मणे हेतुमाह—

परिणामगुणे गरीयसि व्ययकेऽसिन्वचसि धर्ताजसाम् ।

अतिवीर्यवतीच भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

१ 'अवोचदरेव' इति पाठः.

परिणामेति ॥ परिणामः फलकालः परिपाकावस्था च । तत्र मुखे द्वि-
 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुरादि च' इति सुखशब्दस्य विशेष्यलि-
 र्वम् । गरीयसि भूयिष्ठे श्रेष्ठे च । क्षतौजसानुभवप्रापि क्षीणशक्तीनां व्यय
 युद्धोपोद्बलकरवाजयंकरे । अन्यप्रादौ संज्ञयादिदुःखजनके । अल्पीयस्वल्पाहं
 श्वमात्रे च । उक्तं च—'स्वल्पा च मात्रा बहुलो गुणश्च' इति । अस्तिन्यर्था
 प्रीपदीवाशये अतिवीर्यवत्यत्यन्तसामर्थ्यवति भेषज औषध इव । 'भेषजौषधभौ
 ज्यानि' इत्यमरः । बहुरुनेको गुणो मानप्राणराज्यलाभादिरारोग्यबलपोषादि
 दृश्यते अतो ब्राह्मणस्या वचनमिति भावः ॥

सत्यमेवं तथापि मद्यं न रोषते, किं करोमीत्यत आह—

इयमित्यगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेऽपि भारती ।

ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ ५ ॥

इयमिति ॥ रुचिरार्था महितार्थसंपन्नेति रुचिद्वैतुक्तिः । इयं भारती प्रीपदी-
 वाक्यमित्यगुणाय । गुणप्रादिण इत्यर्थः । भवते तुभ्यमपि । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः'
 इति संभ्रान्तवाच्यार्थार्थी । रोचतां स्वदत्ताम् । विष्यर्थं लोड । दितवचने बलाद्-
 पीच्छां कुर्वादीपधयदिति भावः । तथापि श्रेणे पचसि का भद्रा तत्राह-नन्विति ।
 गुणानां गृह्या गुणगृह्याः । गुणरक्षपातिन इत्यर्थः । 'पदाह्वैरिवाहापश्येयु च'
 इति श्लोकेऽप्यत्र । विपश्चितो विश्रंसः । 'विश्राभियपश्चिरोपशः' इत्यमरः । वचने
 विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निःस्पृहा ननु निरास्याः सल्लु । 'बालारपि
 सुभाषितं ब्राह्मणम्' इति श्यावादिमिति भावः ॥

संज्ञनि स्वयगुणसम्भते—

चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढिमागता ।

कथमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पद्ममिवावसीदति ॥ ६ ॥

चतसृष्विति ॥ चतसृष्वपि विद्यासु निरूढिमागता । 'आम्बीक्षिणी
 प्रवी वातां दण्डनीतिश्च साधनी । विद्याक्षिताभतरारणु लोकात्मनिदिशतः ॥' इति
 कामन्दकः । निरूढिमागता प्रविष्टिता अतएव विवेकिनी सत्सद्विचक्षण्यी ।
 कथाह ननुः—'आम्बीक्षिण्यं तु विज्ञानं धर्माधर्मौ प्रवीणितौ । अर्थाधर्मौ तु
 वातांवा दण्डनीत्यां नवाधर्मौ ॥' इति । ते मतिः कथं करिणी पद्ममिव विपर्ययं
 विपरीतप्रविचक्षणमेत्यावतीर्य अर्पयति । तत्र पुनश्चमिति भावः ॥

किं मतिवचनिकीने वेनेपगुणसम्भवेमदीशत्राह—

विपुरं किमतः परं परस्वर्गीनां गमिने दद्यामिमाम् ।

अर्थादति यन्गुरुरपि तदपि संभाषितवृत्ति पौरुषम् ॥ ७ ॥

विपुरमिति ॥ स्वर्गं परीः सन्तुः अर्थादति दसीमवातीनां सार्थिणाम् । 'अपनीने तु
 विद्वे' इति श्लोकेऽपि । इती गमिने प्राणिने मतिः । गुरुरपि संभा-

॥ अथवा मिश्रणसम्भवेऽपि । वैतर्क्यं नृपसकारः । गुणवि-
 र्णव अस्वर्गीनि वक्तुः । अथ परं अतोऽप्यर्थिदं किं विपुरं किं
 ५ । 'विपुरं' इत्यत्र संभाषितवृत्तिः इति वैतर्क्ये ॥

अस्तीति शेषः । 'अक्षिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्य-
कारः । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । यद्वा पुरुषाधिकारस्य दुर्दशा सा च
शत्रुकृता । तदुपरि महत्कष्टं तच्च स्वदुपेक्षयेत्युपालम्ब्यस इत्यर्थः ॥

अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेतानाह्वय नायमुपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव ताव-
च्छ्लोकद्वयेन विविनक्ति—

द्विपतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः ।

न महानपि भूतिमिच्छता फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

द्विपतामिति ॥ भूतिमुदयमिच्छता । शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा
सुधिया । 'नित्यमसिच्छजामेधयोः' इत्यासिच्छत्ययः । गुरुर्मेहानप्यस्वन्ततरोऽत्य-
न्तदुरन्तः । क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विपतामुदयो वृद्धिः । सुखेन सृष्यत इति
सुमर्षणः सुसहः । उपेक्ष्य इत्यर्थः । स्वन्तत्वेहुर्मर्षण इति भावः । 'भाषायां शासि—'
इत्यादिना रालर्धे तुच्यत्ययः । महानपि फलसंपत्प्रवणः फलसंपदुन्मुखः । 'प्रति-
रन्तर—' इत्यादिना णत्वम् । परिक्षयो न सुमर्षणः । नोपेक्ष्य इत्यर्थः । अन्यथा
उपेक्ष्य इति भावः । ननुदय एव प्रतिकार्यो न च क्षय इत्येवोपेक्ष्यः । किंतु
स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यामुभावपि प्रतिकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥

अथोभयोरपि नप्य एकतरस्योदयक्षययोर्मतिभुक्त्वेदानीं युगपत्परिक्षयागमे
रातिमाह—

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।

क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥

अचिरेणेति ॥ कृतमनेनेति कृती । कुशल इत्यर्थः । 'दृष्टादिभ्यश्च' इतीप्प्र-
त्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिः क्षययोगमचिरेणाशुभाविनीं भूयसीं दुरन्तां च
तपान्ननः क्षययुक्तिः विपरीतां चिरभाविनीमल्पीयसीं च विगणय्य विचार्य ।
'क्षयपि लघुपूर्वात्' इत्याद्यादेशः । उपेक्षते । अन्वोक्तवैपरीत्ये । परस्य क्षययुक्ताव-
ल्पीयस्याम्, स्वस्य भूयसां च सत्यामित्यर्थः । तत्प्रतिकारं तस्यां क्षययुक्तेः प्रति-
कारमचिरेणाशु कुरुते । एवं सति यद्वा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरिक्षयो
यथास्माकं तदा किं वक्तव्यम् । सद्यः प्रतिकुरुत इत्यर्थात्सिद्धमनुसंधेयम् ॥

तथाप्युपेक्षायामनिष्टभावे—

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विपतामनीहया ।

अपयान्त्याचिरान्महीभुजां जननिर्वादमयादिव श्रियः ॥१०॥

अनुपालयतामिति ॥ उदेष्यतीं वरिष्यमाणाम् । 'आच्छीनघोर्नुम्' इति विक्र-
व्वाशुमभावः । द्विपतां प्रभुशक्तिं कोशदण्डजं तैजः । 'स प्रभावः प्रतापश्च वक्तेजः
कोशदण्डजम्' इत्यमरः । अनीहयानुत्साहेनानुपालयतामुपेक्षमाणानो महीभुजां
श्रियः । संपदो जननिर्वादमयादिवहृष्टपुरपानुरागोत्थलोकापवादमयादिवेति हेतु-
त्थेशा । अचिरादपयान्त्यपसरन्ति । यथाह कामन्दकः—'स्त्रीभिः पण्ड इव धीभि-
रलसः परिभूयते' इति । अतः पराश्रमितम्यमित्यर्थः ॥

ननु परिशीलः कर्म प्रवर्तेतामियुग्मत इत्यत्राह—

धाययुक्तमपि समावर्जं दूषणं धाम शिवं संमृद्वये ।

प्रणमन्त्यनपायमुंरिगर्णं प्रतिपण्ड्रमिध प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

क्षयेति ॥ क्षययुक्तमपि तथा सगं शीगमपि न्यापावर्जं सद्गर्णं शिवं सर्वलो-
काद्भादकं धाम धायं तेजः प्रकाशं च दूषणं नमृद्वये दूषणं मुक्तिगमुगुणम् ।
वधिंशुमित्यर्थः । नृपं प्रजाः । प्रतिपण्ड्रं शिर्षायाचन्द्रमिधेत्यर्थः । प्रतिपण्ड-
रेण शिर्षायाग्रहणम् । प्रतिपदि तथा इत्यथादिति । प्रणमन्ति । प्रह्लाभायेन
पर्यन्त इति भावः । चन्द्रं तु ममरुर्गमि । शीगम्यापुग्याहः कार्यमिद्वेर्निगु-
नमित्यर्थः । 'जयं हि सततोत्साही दुषंछोऽपि समभ्रुने' इति कामन्दकः ॥

ननु प्रमुक्तिकृष्णमोषाहः कुत्रोपयुग्मत इत्यत्राह—

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।

स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥

प्रभव इति ॥ कर्मणामारम्भोपायः पुरप्रद्वेषसंपरेतकाळविभागो विनिपात-
प्रतीकारः कार्यसिद्धिभेति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—'सहायाः साधनोपाया
विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥' इति । पञ्चा-
नामहानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः । 'तद्विस्तार्य—' इत्यादिनोत्तरपदममासः ।
कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः । नयो नीतिः । मद्य इति या-
वत् । कोशोऽभ्यराशिः । कोशोऽस्त्री कुच्छले सङ्गपिधानेऽर्धोऽदिष्ययोः' इत्यमरः ।
दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लघुडे यमे । यात्राशारां
सैन्यभेदे' इति धेजयन्ती । तयोः कोशदण्डयोः । प्रमुक्तकेरित्यर्थः । प्रभवस्यका-
दिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' । स नयो विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । 'पदं
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वम् । उताह-
मित्यर्थः । लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः । नियतिं देवमिव । 'नियतिर्नियमे देवे'
इति विश्वः । अनुरुध्यतेऽनुसरति । रुधेर्देवादिक्त्वेति लट् । मद्यस्यापि मूढमु-
त्साहस्तन्मूलायाः प्रभुक्तकेर्मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स पृथाधयणीयः ।
यतो नक्तदिवं मद्यतस्तस्यापि प्रभोर्निरसाहस्य न किंचित्तिच्छतीति ॥

ननु सोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत्राह—

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुचैःपदमारुरुक्षतः ।

विनिपातनिवर्तनक्षमं मैतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

अभिमानवत् इति ॥ अभिमानवतो मानधनस्य प्रियनिष्टमुचैरुक्षतं पदं स्थानं
राज्यादिकमारुरुक्षत आरोडुमिच्छतः प्राहुकामस्य मनस्विनो पीरस्थात्मपौरुषं
स्वरूपकार एव विनिपातनिवर्तनक्षममनर्थप्रतीकारसमर्थमालम्बनं सहकारि
मतमिष्टम् । यथा कस्यचित्तुहमारोहतः किंचित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहत्यादिक-
मालम्बनं सद्ददिति ध्वनिः । किं पौरुषादन्यैः सहायैः दूराणामिति भावः ॥

पौरुषान्वीकारे दोषमाह—

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयाञ्च पदं नृपश्रियः ॥ १४ ॥

विपद इति ॥ अविक्रमं पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्त्याकामन्ति । आपदुपेतं विपन्नमापतिरुत्तरकालः । 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । रहयति श्यजति । निरायतेः । आसन्नक्षयस्येत्यर्थः । लघुताऽगौरवं नियतावश्यंभाविनी । न कश्चिदेनमाद्रियत इत्यर्थः । अगरीयांलघुपीयाङ्गुपश्रियो राजलक्ष्म्याः पदमास्पदं न भवति । यद्वा नृपेति पदच्छेदः । तस्मात्पौरुषं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रम-त्वादेरुत्तरोत्तरविपदादिकं प्रति कारणत्वात्कारणमालास्वोऽलङ्कारः । तथा च सूत्रम्—'पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला' इति ॥

फलितमाह—

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम् ।

निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विपादेन समं समृद्धयः ॥ १५ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् । उपेक्षायां दोषसंभवादित्यर्थः । उन्नतेरभ्युदयस्य प्रतिपक्षमन्तरायं व्यवसायवन्ध्यतामुद्योगशून्यतामवलम्ब्यालम् । अवलम्बनेनालमित्यर्थः । 'अलंछन्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां कवा' इति क्त्वाप्रत्ययः । तस्य ल्यबादेशः । तथाहि । पराक्रम आश्रयः कारणं मासां तास्तपोक्ताः समृद्धयः संपदो विपादेन सममनुत्साहेन सह न निवसन्ति । पौरुषसाध्याः संपदो नानुत्साहसाध्याः । उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्यकारणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ननु समयः प्रतीक्ष्यते, किं वेरीनेत्यत्राह—

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्ववृत्तिना ।

धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाधिरमास्वाद्य नरेन्द्रसंपदः ॥ १६ ॥

अथेति ॥ अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । 'अवधिस्त्वषषाने स्वासीञ्चि काले विलेऽपि च' इति विश्वः । आविष्कृतजिह्ववृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसंपदो राज्यसंपदः । नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः । चिरं चतुर्दशवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय कथं सुत्यजाः । ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धकेशं विना न त्यजन्त पृथेक्यवधिप्रतीक्षणं न्यर्थमित्यर्थः ॥

अथवा तदा दैव्यशक्त्ययमेव संपदो दास्यति चेत्तथापि तत्कथं रोचयेमहीत्याह—

द्विपता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।

जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १७ ॥

द्विपतेति ॥ अथवा द्विपता विहितं पुनः प्रत्यार्पितमात्मनः पदं राज्यं त्वया लब्धा लप्स्यते यदि । लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ, तवानुजन्मनामनुजानामा-विष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमभुजैः कृतमलम् । अस्मद्भुजैर्न किंविस्ताप्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विपतामेव स्त्रातप्येऽस्मद्भुजवैकल्यात् । 'क्षत्रियस्य विजेतव्यम्'

इति शास्त्रप्रमाणेन सायं प्राद्यमिति भावः । वृत्तमिति प्रतिशेषार्थमन्वयं
 चादिषु पद्ये 'वृत्तमिति निवारणमिषेषयोः' इति गणतयाभ्याने । शुभेति गण-
 मानयाधनविभाषेणवा करणचाशुनीया । अन्तं च श्यागोद्गोने-'म करणं भूय-
 माणं कियत्तमिच्छं कारकभावस्यानि तु गणमाकाशि' इति ॥

मनु साधुव कार्यमिच्छी किं क्षत्रेण । यथाह मनुः—'तासां दानेन भेदेन
 समन्तरयवा पृथक् । विदेषुं प्रयतेगारीभ सुदेन कराचन ॥' इति । तर्कभाष्ये-
 वेत्यासाष्टाह—

मदसिक्तमुर्गुर्धृगाधिपः करिभिर्यतयते स्वयं हतः ।

लपयन्तलु तेजसा जगर्धं महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

मदेति ॥ धृगाधिपः मिहो मदसिक्तमुर्गुः । मदकार्यमिच्छित्यर्थः । स्वयं स्वनेव
 हतैः करिभिर्यतयते वृत्तिं करोति । तैरेव जीवनीत्यर्थः । शौरादिकाद्गुनेन्द ।
 भौषादिकस्य तु 'भणावकर्मकाद्यतयकचुकात्' इति परस्मैरुनियमादिति ।
 तथाहि । तेजसा प्रभाषेण । 'तेजो यत् प्रभाषे च उपोनिष्यधिपि रेतमि' इति
 वैजयन्ती । जगत्सर्वेषु तेषु कर्ममदरक्षेत्रस्यत्यतोऽन्यस्मात्पुराणान्ति वृद्धिं नेच्छति
 तलु । महि तेजस्विनः परायत्तवृत्तितं युक्तम् । मनुवचनं त्वशूरधिपमिति
 भावः । विशेषेण यद्यमाणसामान्यतमर्थेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

मनु पुद्गाराशिको ह्यभः, उपापान्तरस्तु न तथेव्यादाष्टाह—

अभिमानधनस्य गत्वरसुभिः श्वासु यशश्चिपीपतः ।

अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥

अभिमानेति ॥ अभिमानधनस्य वैरनिर्यातनमात्रमिष्टस्य । अतएव गत्वरसंमन-
 चीलैरस्थिरैः । 'गत्वरश्च' इति करयन्तो निपातः । असुभिः प्राणैः करणैः । 'पुंमि
 भूङ्मसवः प्राणाः' इत्यमरः । श्वासु स्थिरम् । 'ग्लानिस्थश्च श्चुः' इति श्चुप्रत्ययः ।
 यशश्चिपीपतश्चेतुं संप्रहीतुमिच्छतः । चिनोतेः सचन्ताच्छतृप्रत्ययः । अचिरमंशवो
 यस्याः साचिरांशुर्विद्युत्तस्या विलासः स्फुरणं तद्दृश्यञ्चला । क्षणिकेत्यर्थः । लक्ष्मीः
 संपदनुपपन्नादागतमानुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टमल्पं फलम् । मानत्राणजं यश एव
 सुख्यं फलमन्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्रास्तिर-
 प्राणत्यागेन स्थिरयशःस्वीकाराभिधानाद्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः ।
 तदुक्तं कान्यप्रकाशे—'परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां श्लाघ्यमासमैः' इति ॥

नन्वल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्तुम्, यतः 'जीवद्यतो
 भद्रशतानि पश्येत्' इत्याशङ्क्याह—

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।

अभिभूतिभयादघ्नतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥

ज्वलितमिति ॥ जनो भस्मनां चयं पुञ्जमास्कन्दति पादादिनाक्रामति । अदा-
 हकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तम् । कतरि क्तः । 'मतिवृद्धि-' इत्यादिसूत्रे
 चकाराद्भवंमानार्थत्वम् । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसमर्थि नास्कन्दति ।

इहत्वादिति भावः । अतो हेतोर्मानिनोऽभिभूतिभयात्प्राणलाभेन तेजस्त्यागे
दिभ्यो भविष्यतीति भयाद्सूत्रेण मुखमक्रिष्टमुञ्चन्ति त्यजन्ति । धाम तेजस्तु
तेजन्ति । मानहानिकराञ्जीवनारस्वतेजसा भरणमेव वरमित्यर्थः । पूर्वतरलोक-
दर्थान्तरन्यासः ॥

अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तया । किन्तु तेजस्विताभयं स्वभावं एव यन्निगी-
त्वमित्याशयेनाह—

कर्मपेक्ष्य फलं पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥

किमिति ॥ मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयोजनमपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः । धर-
तीति धराः । पचात्पच । पयसां धरास्त्यान्ययोधरान्मेघान्प्रार्थयतेऽभियाति ।
याद्यात्यामभिधाने च प्रार्थेता कथ्यते बुधैः' इति केशवः । यद्वावरुणद्वीत्यर्थः ।
या अर्थयते । 'प्रा स्थाद्याद्यावरोधयोः' इत्यभिधानाद्या अवरोधेन । प्रा इति
वृत्तियान्तम् । आकारान्तस्य प्राज्ञन्दस्य योगविभागात् 'आतो धातोः' इत्या-
लोपः । तथाहि । महीयसो महत्तरश्च सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्यान्यसमुन्नतिं
परवृद्धिं न सहते । महतः परमजनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥

निगमयति—उक्ताथोपसंहरणं निगम उच्यते ।

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम् ।

ध्रुवमेतदेवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२ ॥

कुरु तदिति ॥ हे नृप, तत्तस्मादुक्तीत्या पराक्रमोत्साहयोर्हेतुत्वाद्देतोः । 'यत्त-
द्यत्सतो हेतोः' इत्यमरः । प्रमादजं तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुष एव
मतिं कुरु । विक्रममेवाहीकुरु, न हृष्यापान्तरमित्यर्थः । न च विक्रमवैकल्यशङ्का
कार्येत्याह—ध्रुवमिति । विद्विषां विपत्तयस्त्वदनुत्साहहतास्तवानुत्साहेनाप्यवसा-
येन हताः प्रतिबद्धाः । अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः । इत्येतद्भुवं निश्चित-
मवेहि विद्धि । 'ध्रुवं नित्ये निश्चिते च' इति शाश्वतः ॥

न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह—

द्विरदानिय दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवापतः ।

प्रसहेत रणे तवानुजान्द्विपतां कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

द्विरदानिति ॥ दिग्विभावितान्दिद्यु प्रतिबद्धांस्तानायत आगच्छतः । आहृपूर्वा-
दिष्वातोः शतप्रत्ययः । चतुरो द्विरदान्दिग्भाजानिव, तथोक्तविशेषणांश्चतुरस्तोय-
निधीनिव, रणे आयतो दिग्विभावितान्दुतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमांश्चतुरस्तवानु-
जान्द्विपतां मध्ये कः प्रसहेत । सोढुं कः शक्रुषादित्यर्थः । 'शक्ति लिङ् च' इति
शक्यार्थे लिङ् । अतो निःशङ्कं प्रवर्तस्वेति भावः ॥

आशीर्वादण्यनेन कलितमाह—

ज्वलतस्तव जातवेदस्

विद

वतसि ।

॥ २४ ॥

ज्वलत इति ॥ तत्र चेतसि सततं ज्वलतो वैरिभूतस्य जातवेदसः । क्रोधाग्नेरि-
 स्पर्धः । शिवेतराऽशिवाऽमङ्गला । वैघर्म्यदुःखजमकरवाविति भावः । रिपुनारीनयना
 म्बुसंततिवैरिविनाशुप्रयाहः क्षमं विदधातु । वैरिभूतस्य क्रोधस्य वैरिघर्मन्तरेण
 शान्त्यसंभवाद्बुद्धं तद्बुद्धस्त्वया कर्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन
 विषयिणो जातवेदस एवोपनिबन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—'विषयस्या-
 नुपादानाद्विषयुपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कवेः प्रौढोक्तिर्जीविता ॥'
 इति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽप्यभेदाभ्यवसायान्नेदेऽभेदरूपा । तत
 एवाम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथा च यथाग्बुसेकेनाग्निः शाम्यति तथा शत्रु-
 चधेन क्रोध इत्यौपम्यं गम्यते ॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।

उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिषोपचक्रमे ॥ २५ ॥

इतीति ॥ इत्युत्तरीत्या दर्शिता विक्रिया विकारो धागारम्मारमको येन तं कोप-
 परीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् । भरतः
 सुतं भीमं महीपतिर्युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव । एतेन भीमस्य शौर्यमेव, न बुद्धि-
 रक्षीति गम्यते । उपसान्त्वयितुमनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः । 'प्रोपास्यां समर्था-
 म्याम्' इत्यात्मनेपदम् । राशः तावदुपकारविशेषापेक्षया कथंचिदवसो जनः
 शनैर्द्विरदवद्वदीकरणीयः, न तु स्वाज्य इति भावः ॥

प्रथमं यावत्स्तुत्यादिभिः प्रसादयति—

अपवर्जितविप्रुवे शुचां हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

विमला तत्र विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

अपवर्जितेति ॥ विप्रुवः प्रमाणवाचः । अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः । सोऽपवर्जितो
 यस्य सकिञ्चपवर्जितविप्रुवे । शुचां । सौशम्यं लोहमुद्रिश्च शुचिरथम् । तद्गती-
 स्पर्धः । अतएव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे । एकत्र हितायं प्रतिपादकत्वा-
 दन्वत्र मङ्गलवस्तुत्वाच्च धेयस्करे । 'रोचनं चन्दनं हेम सुदृङ्गं दर्पणं मणिम् ।
 गुरूनाग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा शुचः ॥' इति पुराणवचनात् । तत्र गिरां
 विस्तरे वाक्प्रपञ्चे । 'प्रथमे वाक्प्रपञ्चे' इति घञ्प्रतिषेधात् 'ऋत्तोर' इत्यप ।
 अतएव 'विस्तारो विप्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तारः' इत्यमरः । मनिस्त्वहृदि-
 शदर्शं दर्पण इव । 'दर्पणे मुञ्जरादर्शौ' इत्यमरः । विमला विशदशभिदृश्यते ।
 वाग्यैरापादेव मनिवैशद्यमनुमीयते तन्पूर्वकत्वात्तत्स्यैत्यर्थः ॥

अथ सुमेनाह—

स्फुटता न पदरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां नच सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

स्फुटतेति ॥ अथपत्तिरिति च ॥ पदैः सुक्तिद्वयनादैः स्फुटता विशदार्थता ज्ञाना-
 कृता न स्वच्छा । अर्थगौरवमर्थमूपसर्णं च न न स्वीकृतम् । स्वीकृतमेवेत्यर्थः । पृथ-
 गर्थस्यार्थगौरवाभावनिवर्तनार्थं नष्टुचम् । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने ङी प्रनिषेधौ'
 इति भाष्यः । गिरां पदार्थाः सन्तरवाच्यता च पृथगर्थता निशार्थता प्रदुर्बलतायै-

नेनि यावत् । रचिता कृता । तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरामन्योन्यसाकाङ्क्षत्वं नापो-
हेतं न वर्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः—
'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं सापेक्षं चेद्विभागे स्यात्' इति । नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं पृष्ठी-
समासः । 'पूरणगुण-' इत्यादिना प्रतिषेधात् । नैष दोषः । ये शुक्लादयः शब्दा
गुणे गुणिति च वर्तन्ते । यथा पटस्य शौक्यं शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषे-
धात् । ये पुनः स्वतो गुणमात्रवचना यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श
इत्येवमादाय तेषामनिषेधात् , तथा 'तस्यैश्च गुणैः पृष्ठी समस्यते' इति वचना-
द्बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च । बलाकायाः शौक्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनाद्-
समासः । अत एवाह वामनः—'पञ्चपीतिमादिषु गुणवचनसमासो षाट्ठिदमात्' इति ॥

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः ।

इदमीदृगतीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

उपपत्तिरिति ॥ किञ्च बलाद्बलमाधिस्य । कर्मणि ह्यन्वोपे पञ्चमी वक्तव्या ।
उपपत्तियुक्तिरुदाहृता । पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्तव्यः । उचितं
चेतन्महावीरस्येति भावः । तथानुमानेन युक्तयागमः शास्त्रं च न क्षतो न हतः
किंत्वागमाविरुद्धमेवोक्तम् । अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गा-
दिति भावः । ईदृगित्यं क्षात्रयुक्तमिदं वचनमविद्यमान ईदृगाशय इत्थं क्षात्रयु-
क्ताभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । कः
प्रसभं इटाद्बक्तुमुपक्रमेत । न कोऽपीत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति वक्ता अपि
तु दूरापास्त एवेति भावः । केचिदेतच्छ्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति ।
तदसत् । हितोपदेशमात्रतत्परत्वातिबलसलस्य राज्ञो मत्तरिण इव महावीरे
आतरे विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्यकल्पनार्थानित्यादिति ॥

यदि साधूकं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह—

अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति ।

अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसंपदः ॥ २९ ॥

अवितृप्ततयेति ॥ तथापि त्वया सम्यक्निर्णयितेऽपि मे हृदयमवितृप्ततयासन्तु-
ष्टतया । अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः । निर्णयमेव धावत्यनुसरति । अपेक्षत
इति यावत् । अद्यापि निर्णयस्यानुदयादिति भावः । निर्णयानुदये हेतुमाह—
अवेति । विधेयेषु संधिविग्रहादिकतेभ्यार्थेषु या विशेषसंपदोऽवान्तरमेदमूमा-
नसाः सुखमहेतोनावसाययितुम् । पुरुषान्प्रत्ययानुहृदयेन स्वस्वरूपं स्वयमेव क्षीप्रं
प्रत्यावयितुमित्यर्थः । स्वतेष्वन्तादणि कर्मकर्तृकात्तुमुन् । 'गेरणावि' निस्वस्वार्थं
विषयः । क्षमन्त इति क्षमाः पचाद्यच् । शक्ता न भवन्ति । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु'
इत्यमरः । विधेयमात्रस्य भुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सौभ्यादाहुल्याच्च दुर्ज्ञेय-
त्वाद्घापी निर्णयाकाङ्क्षेति शास्त्रार्थः । अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य
हेतुत्वाभिधानाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं—'हेतोर्वाच्यपदा-
र्थस्य काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ॥

पस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ३० ॥

सहसेति ॥ क्रियत इति क्रियां कार्यं सहसा । अविमृश्येत्यर्थः । 'सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः' इति गणव्याख्याने । स्वरादिपाठादध्ययम् । न विदधीत न कुर्वीत । कुतः । अविवेकोऽविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तमापदां पदं स्थानम् । कारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्ययेनाह—वृणत इति । गुणलुब्धा गुणगृह्य इति स्वयंवरहेतुक्तिः । संपदः श्रियः विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी 'उपपदमत्तिद्' इति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि । 'वृद् संभक्तौ' इति धातुः । तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । द्वितीयाथेन च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥

अनु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव, तर्कि विवेकेनेत्यत्राह—

अभिवर्षति योऽनुपालयन्विधिजीजानि विवेकवारिणा ।

स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

अमीति ॥ यः पुमान् । विधीयन्त इति विषयः कृत्यवस्तुनि बीजानीत्युपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् । तानि विधिजीजानि । विवेको वारीव तेन विवेकवारिणा । पूर्ववत्समासः । अनुपालयन्प्रतीक्षमाणः संरक्षन्नभिवर्षति सिद्धति । स पुमान् । फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः, सत्त्वं च । 'सस्ये हेतुकृते फलम्' इत्युभयत्राप्यमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । शरदमित्य सदा नित्यमधितिष्ठति सदा क्रियाफले प्राप्नोत्येव न कदाचिन्नभिचरतीत्यर्थः । साहसिकस्य 'काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनस्तु नियतेति भावः । अत्र फलशब्देन सत्यहेतुकृतयोरर्थशोरभेदाध्ययसायाच्छेषमूलातिशयोक्तिसदनुगृहीता चोपमेत्यनुसंधेयम् ॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तम् । संप्रति तामेष रुच्यं स्तौति—

शुचि भूपयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।

प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

शुचि ॥ शुचि संप्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रभङ्गं कर्तुं वपुर्भूपयति । अन्यथा विद्वान्पुरुषः शोष्य इति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिरलंक्रिया भूषणं भवति । अन्यथा श्रुतवैफल्यादिति भावः । पराक्रमः सत्यवसरे शौर्यं प्रशमस्वामरणं भवति । अन्यथा सर्वैः परिभूयत इति भावः । स पराक्रमः । नयापादिता नीतिसंपादिता विवेकपूर्वकिति यावत् । सा चासीं सिद्धिश्च तैव भूषणं वस्तु स लपोक्तः । अन्यथा साहसिकस्य सिद्धिः काकतालीयात्वेन पक्षे पराक्रमवैपर्य्यस्यादिति भावः । 'वपुषो भूपयैवात्र सिद्धेभूषणतैव तु । उभयं मध्यमार्गा तु तेषां

पूर्वोत्तरेच्छया ॥' इति विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धेरन्वभूयिताया एव भूषणत्वो-
क्त्या सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वादेकावक्ष्यलं-
कारः । तदुक्तम्—'यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परं परमे-
पालंकृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

विमृश्य कुर्यादिति स्थितम् । तत्र विमर्शोपायः क इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह—
मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।

सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

मतीति ॥ मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः । मतिभेदस्य ह्येत्युपमितसमासः ।

दीप इत्युपमानुसारात् । तेन तिरोहित आच्छन्नेऽतएव गहने दुरवगाहे कृत्य-
विधौ कार्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तोऽतएव परिशुद्धो निश्चितोऽभ्यत्र
सुविहितः प्रवातादिदीपरहितश्च आगमः शास्त्रं 'आगमः शास्त्रं भाषाते' इति
विश्वः । दीप इवार्थदर्शनं कार्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासनं च कुरुते ॥

एवं विमृश्य कुर्वतो देवादनर्थागमोऽपि न कश्चिदपराध इत्याह—

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते घर्त्मनि यच्छतां मनः ।

विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

स्पृहणीयेति ॥ स्पृहणीयगुणैर्लोकशाप्यगुणैर्महात्मभिः सज्जनैश्चरितेऽनुष्ठिते

वर्त्मन्याचारे मनो यच्छतां निदधताम् । सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः । विधि-
हेतुर्देवनिमित्तकः । 'विधिर्विधाने देवे च' इत्यमरः । अतएवागसामपराधानाम-
हेतुर्विनिपातो वैविकानर्थोऽपि । 'विनिपातोऽवपाते स्वाद्देवादिभ्यसनेऽपि च'
इति विश्वः । समुन्नतेरतिबुद्धेः समस्तुत्यः । वैविकेषु पुरुषस्यानुपालभ्यत्वादिति
भावः । यथाह कामन्दकः—'यन्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुरुषस्य-
नुपालभ्यो देवान्तरितपौरुषः ॥' इति ॥

संप्रति यद्विमृश्यं तदाह—

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिंमदूयितायतीम् ।

विगणय नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषयः ॥ ३५ ॥

शिवमिति ॥ जिगीषो विजयेच्छब्दे नृप विजितक्रोधरया जितक्रो-
धेगाः सन्तो गरीयसीं प्रभूतामदूयितायतीमक्षतोत्तरकालाम् । सन्तामित्यर्थः ।

फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय । फलवर्षं निश्चितेत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं
शिवमनुकूलमौपयिकमुपायम् । विनयादित्वास्वार्थे ढह । उपायाद्भक्तत्वं च ।
नयन्ति प्रापयन्ति । पौरुषमुपायेन योजयन्तीत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वत
इति भावः । यथाह कामन्दकः—'निष्फलं क्लेशचङ्गलं संदिग्धफलमेव च । न
कर्म कुर्यान्मतिमान्सदा वैरानुबन्धि च ॥' इति । नयतिः प्रापणार्थं द्विकर्मकः ।
अत्र पौरुषस्य कर्तृत्वकर्मत्वेऽप्युपायस्वातथ्यात्क्रोधं विनयत इत्यादिवत् 'कर्तृत्वे
चात्तरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदं न भवति ॥

१ 'अदूयितायतीम्' इति पाठः.

यदुक्तं प्रिजितक्रोधरया इति तदायइयकमित्याह—

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोपमयं धिया पुरः ।

अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रमया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

अपनेयमिति ॥ उदेतुममुदेतुमिच्छता राज्ञा पुरः प्रथमं रोपमयं रोपादागतम् । 'मयद् च' इति मयद् । तिमिरमज्ञानं धिया विवेकबुद्ध्या करणेनापनेयमपनोद्यम् । तथाहि । अंशुमतापि कर्त्रा प्रमया तेजसा करणेन निशाकृतं तमोऽवान्तमविभिद्य नोदीयते । किंतु विभिद्यैवेत्यर्थः । सूर्यस्याप्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दायर्थः । इहो भाये लट् ॥

ननु दुर्बलस्यैवमस्तु । यदीयस्तस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्यत आह—

बलयानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिमयं रणद्वि यः ।

क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसंपदः ॥ ३७ ॥

बलयानिति ॥ बलवान्दूरोऽपि यः कोपजन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः । 'भवज्यो बहुवीहिर्बन्धुधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । तमसो मोहस्य । कृचोगात्कर्तरि षष्ठी । अभिभवमाक्रान्ति न रणद्वि न निवारयति । स नृपः क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्ष ऐन्दवीरिन्दुसंयन्धिनीः कला इव । 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः । सकलाः समग्राः शक्तिसंपदः प्रमुमञ्जोत्साहशक्तीस्त्रि-स्रोऽपि हन्ति नाशयति । अन्धस्य जहाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थमेवेत्यर्थः । अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात्क्षयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वमस्त्येव । तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात्तया व्यपदेशः ॥

विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह—

समवृत्तिरूपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।

अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥

समेति ॥ यः समा नातिगृह्णाति तिग्मा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः सन्समये सत्यवसरे मार्दवं मृदुवृत्तिरवमुपैति, तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तिवं च तनोति । स मेदिनीपतिर्विवस्वानिव ओजसा तेजसा लोकमधितिष्ठत्याक्रामति । सूर्योऽपि ऋतुमेदेन समवृत्तिरित्यादि योज्यम् ॥

उक्तान्यथाकरणेऽभिष्टमाह—

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।

शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३९ ॥

केति ॥ धियां संपदां चिराय बहुकालं परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क्व । इन्द्रियाणि वाजिन इवेति समासः । दुष्टानाममार्गधाविनामिन्द्रियवाजिनां वश्यो वशांगतस्य भावस्तथा क्व । नोभयमेकत्र निष्ठीत्यर्थः । कुतः । हि यस्माच्छरदभ्रचलाप्रचलाः । किंच बहुच्छला बहुस्याजाः । बहुरग्ना इति यावत् । 'उलं तु स्तण्डिते व्याजे' इति विश्वः । श्रियः संपदः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरसुरक्षा रक्षितुमशक्याः । कर्षयिष्यासा अपि श्रियो वाजिनीतेषु निहन्तीत्यर्थः । वाचवा-
यंदेतुं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति—

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।

क्रियते पतिरुच्चकैरपां भवता धीरतयाधरीकृतः ॥ ४० ॥

किमिति ॥ उपात्तरंहसः प्राप्तत्वरस्य मनसः । समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इति टच् । स न भवतीत्यसामयिकस्यप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सस्वपि हेतुषु' इति शसिकाः । अधरीकृतश्चिरस्कृतः । प्राप्तिरिति शेषः । अपां पतिः समुद्रः किं किमर्थमुच्चकैरधिकः क्रियते । न परामितं पुनरुच्चकैः कुर्यादिति भावः । अत्र वितन्वतेति भीमविशेषणत्वेन अपांपतिपदायैस्त्वोच्चैःकरणे हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।

जनयन्त्यचिराय संपदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

श्रुतमिति ॥ किंच । ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवा-
न्निपून्कामक्रोधादीनां विनयन्ते न नियच्छन्ति । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्या-
त्मनेपदम् । ते खल्वचिराय संपदां चापलाश्रयमस्वैर्यनिबन्धनमयशो हुष्कीति
जनयन्ति । आश्रयदोषादस्वैर्यं संपदां न खदोषादित्यर्थः । अजितारिपद्मस्य
कृतः संपद इति भावः ॥

तथा क्रोधात्कार्यहानिरित्याशयेनाह—

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतांपनी ।

जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

अतिपातितेति ॥ अतिपातितान्यतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनास्ति
सहायादीनि यथा सा तथोक्ता । तापयतीति तापनी । कर्तरि ल्युट् । दिव्यान्हीप् ।
स्वस्य यच्छरीरेन्द्रियवर्गश्च तयोक्तापन्वक्षमा क्रोधो भवन्तं जनवत्पृथग्जन-
मिव । 'तेन तुल्यं—' इति वतिप्रत्ययः । तेनेवार्थो लक्ष्यते । 'तद्वितश्चासर्वविभ-
क्तिः' इत्यव्ययम् । नयसिद्धेर्नयसाप्यफलात्पनेतुं पृथक्त्वं नाहति । असमयक्रो-
धस्यात्मसंतापातिरिक्तं फलं नास्तीत्यर्थः ॥

दुष्टः क्रोध इत्युक्तम् । अथ क्षमाया गुणानाह—

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।

अनपायि निवर्हणं द्विपां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

उपकारकमिति ॥ आयतेरुत्तरकालस्य भृशमखन्तमुपकारकम् । स्थिरफलेहेतु-
रित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य । प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । अपायि
न भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्यदेव द्विपां निवर्हणं विनाशकमेवंगुणकं साधनं
तितिक्षासमं क्षमानुत्थं नास्ति । 'शान्तिः क्षमा तितिक्षा च' इत्यमरः । 'तिज
निशाने' इति घातोः 'गुसिञ्जिञ्यः सञ्' इति क्षमार्थे सग्रत्ययः । तितिक्षास-

ममिल्यमुत्तोपमेया समाप्त आधीं लुतोपमा, मृशायत्यनपायिच्छन्दैः साधनान्तर-
वैलक्षण्याद्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्य उपमानानुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये
च व्यतिरेकः ॥

ननु तितिक्षया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान्राज्ञो वशीकुर्यादित्यग्राह—

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।

प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

प्रणतीति ॥ सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गार्ढं कल्पवि-
सुयोधने तु न तथेति भावः । किं च मानभृतामहंकारिणां प्रथमेऽप्रस-
सुयोधनस्तु सतोऽपीति भावः । वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान्प्रणामपर-
सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान्विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति
नमन्ति नानुसरन्ति । किंतु कार्यकाले स्वइयम्येवेत्यर्थः । सति यादवविभ्रं
किंचिदस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंका-

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेपां न विलङ्घयन्ति ये ।

विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५

सुहृद इति ॥ किं चैपां वृष्णीनां ये सहजाः सहजाताः । मातृपितृपक्षा इत्या-
'अन्येष्वपि इत्यते' इति ङप्रत्ययः । सुहृदो मित्राणि तथेतरे कृत्रिमसुहृदश्च
वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति ते द्वयेऽपि नृपाः । दुर्योधनोपजीवि-
ऽपीति भावः । आत्मसिद्धय आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयादा-
द्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति । कार्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन इत्येत्यर्थं
यातेष्वन्ताहृदः 'अर्तिही-' इत्यादिना युगागमः ॥

किंच नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह—

अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य ततः कृतावधेः ।

प्रविधाटयिता समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

अभियोग इति ॥ कृतावधेः परिभाषितकालस्य । 'अवधिसववधाने स्यारसीं
काले धिलेऽपि च' इति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य । कर्मणि षष्ठी । भवता कृत-
अवधित इति दोषः । अभियोगः । आर्द्राभिभव इति यावत् । 'अभियोगस्तु शप-
स्यादाद्रे च परामवे' इति विश्वः । इमान्पूर्वोक्तान्महीभुजो राज्ञो हरिदश्व उच्य-
रश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन्नुपश्रेय प्रविधाटयिता भेरस्यति । धाटयतेर्भाष-
दिकाहृद । शौरादिकस्य तु 'मितो इत्यः' इति इस्त्वत्वं स्यात् ॥

अथ न ये वृष्णिपक्षास्मान्प्रस्थाह—

उपजापसहान्विलङ्घयन्स विधाता नृपतीन्मदोद्धतः ।

सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधामराजकम् ॥ ४७ ॥

उपजापेति ॥ मदोद्धतः स दुर्योधनो नृपतीन्महान्विलङ्घयन्मदादधमापवत्
सहन्त इति सहाः । पचाधच् । उपजापस्य सहान्मोदयोग्यात् । 'तमो भेदोपजापै'

त्यमरः । विधाता विधासति । दधातेलुंढ । अवमानितो जनः सुभेद्य इति तावः । न च ते सहिष्णव इत्याह—जनः प्राकृतोऽप्यधःक्रियामपमानं न सहते । तेषाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः । 'गोत्रोक्षोद्' इत्यादिनाम्प्रत्ययः । किमु । न सहत इति किं यत्तदप्यमित्यर्थः । तथा सति हृत्स्वमेव तदमण्डलमस्मानिवावलम्बिष्यत इति भावः ॥

ननु सखीनिवेत्यादिबनेवरोक्त्या तस्य मदसंभावनापि कथमित्यत्राह—

असमापितकृत्यसंपदां हतवेगं विनयेन तावता ।

प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥

असमापितेति ॥ असमापितकृत्यसंपदामकृतकृत्यानामतोऽभिमानशालिनाम-
हंकारिणां विभूतयः संपदं ध्रुव तावता स्वरूपेन विनयेन । कार्यवशादारोपितेनेति शेषः । हतवेगं प्रतिबद्धवेगं ननु स्वरूपतो इतं मदमुत्तम्भयितुं वर्धयितुं प्रभवन्ति । सर्वथा दुर्जनसंपदो विकारयन्तीति भावः ॥

अथ मदस्थानर्थहेतुतां युग्मेनाह—

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुक्ते नियमेन मूढता ।

अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४९ ॥

मदेति ॥ अपरागेति च ॥ मदमानाभ्यां दषांहंकाराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढता कार्यापरिज्ञानं नियमेनावश्यं न वियुक्ते न वियुञ्जति । अतिमूढो नयासीतिमा-
सौदुदस्यत उदस्यते । कर्मकर्तरि लट् । नयहीनाजनोऽपरज्यतेऽपरको भवति ।
'स्वरितवितः—' इत्यादिनात्मनेपदम् ॥

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः ।

मुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ ५० ॥

अपरागोऽधीतिः । द्वेष इति यावत् । समीरण इव । तेनेरितश्चोदितः । अत एव क्रमेण शीर्णां शीर्णाभूताकुला चला च मूलसंततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफा-
संघातश्च यस्य स तथोक्तः । 'मूलं वशीकृते स्वीये शिफातारान्तिकादिपु' इति वैजयन्ती । रिपुर्महानपि तरुवदृक्ष इव सहिष्णुना क्षमावतोन्मूलयितुमुद्धतुं मुकरः सुसाध्यः । मुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अथ मदादेः पूर्वपूर्वसोचरोत्तरं प्रति कारणत्वात्कारणमात्रा, तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥

नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह—

अशुरप्पुपहन्ति विग्रहः प्रभ्रमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।

अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिर्घर्षजोऽनलः ॥५१॥

अशुरिति ॥ अशुरूपोऽप्यन्तःप्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गमात्वाद्यपरागसमुत्थः ।
'प्रकृतिः पद्मभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारण्युद्येषु जनवभात्वादिदेष्वपि ॥
इति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रमुमुपहन्ति नाशयति । अथ दृष्टान्तसाह—तरुशा-
खान्तानां निर्घर्षं घर्षणं सज्जोऽनलोऽग्निः भूधरं गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति

दि । एहनीश्वरः । अत्रोपमानोरमेवगमानवर्माणं प्रतिविम्बनया द्विर्द्वैत
दृष्टागानंकारः ॥

तथापि कथं वच्यमानं शत्रुगुणैरेतेत्यासङ्गा दुर्विनीतत्वादित्याह—

मतिमान्विनयप्रमाथिनः गमुपदेशेन गमुच्चति द्विषः ।

गुजयः रालु तादृगन्तरे विपदन्ता वधिनीतसंपदः ॥ ५२ ॥

मतिमानिति ॥ मतिमाश्रयाः । विनयं प्रमत्तापीति विनयप्रमाथिनो दुर्विनी-
तस्य द्विषः गमुच्चति वृद्धिं गमुपदेशेन । उपेक्षायाः कलमाह—तादृगन्तरेतो-
ऽन्तरे क्वचिद्व्यभेदे गुजयः गुजेन जेजुं शत्रयः शत्रु । द्विषः पश्चाद्विनीतसंपदो
विपदन्ता विरम्यधोक्ताः । अवधोदको इत्यर्थः ॥

कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः गुजयव्यभिचासाङ्गा भेदत्रैरितत्वादित्याह—

लघुपृथितया भिदां गतं यहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।

अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं शूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

लघुपृथिति ॥ लघुपृथितया स्वस्य दुर्बुधिरूपतया वद्विमिश्राद्विजयपदेष्वन्तरमा-
त्यादिषु च भिदां भेदं गतम् । 'विजिदादिभ्योऽह' इत्याहप्रत्ययाः । नृपस्य मण्डलं
राष्ट्रमनन्तरः संनिहितो त्रिगीपुरापगारयो मदीवेगः शिथिलमन्तर्भेदत्रैरं कृ-
मियाभिभूयादित्येव हरति ॥

अनुशासतमित्यनाकुलं नययत्माकुलमजुनाप्रजम् ।

स्वयमर्थे इवाभिवाञ्छितस्तममीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

अन्विति ॥ इतीत्यमाकुलमरिणिकारकारणाद्युभितमजुनाप्रजं भीमसेनं नय-
यत्मा नीनिमार्गमनाकुलमसंख्येण यथा तथानुशासतमुपदिशन्तम् । 'अक्षित्यादयः
पद' इत्यभ्यस्ताप्यनुमभावः । तं युधिष्ठिरं पराशरारामजो वेदव्यासः । स्वयम-
भिवाञ्छितोऽर्थे इत्यसाक्षान्मनोरथ इत्येखुल्लेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥

अथ युग्मेनाह—

मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।

परितः पट्टु विभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥

मधुरैरिति ॥ मधुरैः शान्तैर्निरीक्षितैरवलोकनैः । मधुसूक्ते भावे कः । न विषते
यशमायत्तरवं येषां तान्यवशानि प्रतिकूलानि । 'वशमायत्ततायां च' इति विषः ।
तिर्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि शमं शान्तिं लम्भयन्प्रापयन् । 'लभेन्न' इति युमागमः ।
'गल्पथे-' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । परितः पट्टुञ्ज्वलमेनसाम् । दहतेऽग्नेनेति
दहनं निवर्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनीयम् । वद्वभादिविलक्षणमिति भावः ।
धाम तेजो विभ्रत् ॥

सहसोपगतः सधिसयं तपसां सृतिरसृतिरौपदाम् ।

ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसंचयः ॥ ५६ ॥

॥ पुनः सहसोपगतोऽकस्मादागतस्तपसां सृतिः प्रभव आपदामसृतिरप्र-

यः । निवर्तक इति यावत् । स मुनिव्यासो बहुष्मान्देहधारी पुण्यसंचयः
परराशिरिवेत्युत्प्रेक्षा । जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयं दृश्ये दृष्टः ॥

अथोचकैरासनतः परार्ध्यादुद्यन्सं धूतारुणवल्कलाग्रः ।

रराज कीर्णाकपिशंशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मैरश्मिः ५७

अयेति ॥ अथ दर्शनानन्तरम् । उच्यते कुरुक्षेत्रात्परार्ध्याच्छ्रेष्ठात् । 'अर्धाद्यत्' ।
परावराधमोत्तमपूर्वाद्यत् इति व्यत्ययः । आसनतः सिंहासनादुत्पद्यते इत्यत एव
वृत्तानि कल्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः । स नृपः कीर्णं विस्तृत-
माकपिशमंशुजालं यस्य स तथोक्तः । सुमेरोः शृङ्गादुत्पद्यन्तिग्मैरश्मिरिव रराज ॥

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदपिप्रवरे गुरुपदिष्टाम् ।

तदनुमतमलंचकार पश्चात्प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥५८॥

अवहितेति ॥ स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन् । अपिप्रवरे मुनि-
धेष्टे । अपिबदप्यर्हाम् । अर्हार्थं वतिप्रत्ययः । गुरुपदिष्टाम् । शास्त्रीयामित्यर्थः ।
अहां पूजाम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । विधाय पश्चादनन्तरं तदनुमतं
तेनानुशातमासनम् । प्रशमः शान्तिः श्रुतं शास्त्रध्वनमितिव । अलंचकार । उच्य-
ते—'प्रशमन्त्यस्य भवत्यलंक्रिया' इति । मुन्याज्ञयोपविष्टामित्यर्थः ॥

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभोसितोष्ठ-

स्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाग्रः ।

नन्वन्तमिदमभितो गुरुमंशुजालं

लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शैशाङ्कमूर्तेः ॥ ५९ ॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किराताजुनीये द्वितीयः सर्गः ।

व्यक्तेति ॥ व्यक्तोदितैः स्फुटोदितैः क्लृप्तमयूखैर्विभोसितावोष्टौ यस्य स तथोक्तः ।
विकीर्णधाग्रो विस्तीर्णतेजसो मुनेरभिमुखं तिष्ठन्स नृपः । इदं दीप्तमंशुजालं
तन्वन्तं गुरुं गीप्सतिम् । 'गुरुर्गीप्सतिपिप्रादौ' इत्यमरः । 'अभितःपरित-' इत्या-
दिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखम् । तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य संपूर्णस्य
शशाङ्का मूर्तियस्य तस्येन्द्रोर्लक्ष्मीमुवाह बहति स्य । अत्रोपमेयस्य राज्ञ उप-
मानेन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्संबन्धासंबन्धात्सदृशी लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्ब-
करणशेषपादसंभवद्रस्तुसंबन्धात्पदार्थवृत्तिर्निर्देशनालंकारः । तदुक्तम्—'प्रतिबि-
म्बस्याकरणं संभवता यत्र वस्तुयोगेन । तस्मात्प्रमसंभवता निर्देशना सा द्विधा-
भिमता ॥' इति ॥

इति धीमहामहोपाख्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां किराताजुनीय-
काव्यव्याख्यायां षण्ठापचसमारुपायां द्वितीयः सर्गः समाप्तः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ त्रिभिर्भुजिर्विशिषंश्रुभिः कलापकमाह । तदुक्तम्—‘द्राभ्यां शुग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः स्त्रौकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्वात्तदूर्ध्वं कुलकं रमृतम्’ ॥ इति—

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाभ्युवाहम् ॥ १ ॥

तत इति ॥ तत उपवेशानन्तरं घर्मात्मजो युधिष्ठिरः शरच्चन्द्रकराभिरामैः । आह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्पिभिरूर्ध्वं प्रसारिभिरंशुजालैः प्रांशुमुधतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनरानीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वान्डीय । जटा विभ्राणं धारयन्तमतएव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमभ्युवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा ॥

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।

प्रसङ्गं चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमाद्रंम् ॥ २ ॥

प्रसादेति ॥ पुनः समग्रां संपूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं संपदं दधतम् भूतपुत्र जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना । ‘अन्येष्वपि इत्यपते’ इति इप्रत्ययः । वपुःप्रकर्षेणाकारसंपदाऽसंस्तुतानामपरिचितानामपि । श्यासोऽयमित्यजानतामपीत्यर्थः । ‘संस्तवः स्वात्परिधयः’ इत्यमरः । चेतःसु चित्तेष्व्याद्रं खेहाद्रं भावमभिप्रायं प्रसङ्गं बलात्समासजन्तम् । लययन्तमिति यावत् । ‘देशसञ्ज्ञस्वशांशपि’ इत्युपधाया लोपः । प्रसङ्गाकारेषु सर्वोऽपि छिद्यतीति भावः ॥

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।

माधुर्यविसम्भविशेषभाजा कृतोपसंभापमिचेक्षितेन ॥ ३ ॥

अनुद्धतेति ॥ पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन तिङ्हेनान्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूताम् । शान्तामिति यावत् । ‘विविक्तां पूतमिजनौ’ इत्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तम् । आकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः । पुनर्माधुर्यं तिसर्गसौम्यता विद्यमानो विश्वासः । ‘समौ विद्यम्भविधासौ’ इत्यमरः । तयोर्विशेषमनिर्द्वयं भवतीति तयोर्द्वेनेक्षितेन दर्शनेनैव कृतोपसंभाप संभापणं येन तस्मिन्नेषु-त्प्रेक्षा । इद्विशेषेणैवोपसंभापमाणमिव स्थितमित्यर्थः । काशिकायां तु ‘उपसंभापणमुपसाश्वनम्’ इति भासनादिरूपे ॥

घर्मात्मजो घर्मदिवन्धिनीनां प्रग्रतिमेनःप्रशुदां श्रुतीनाम् ।

हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमावभापे ॥ ४ ॥

घर्मेति ॥ शुर्धर्मं निवृत्तमिति घर्मदिवन्धिनीनामिदोशदिघर्मप्रतिपासि-
कायाम् । द्धज्जुडामचण्डिदाम् । इति । श्रुतीनां वेदानाम् । ‘मुनिः श्री वेद-
आज्ञायः’ इत्यमरः । प्रगृष्टिं प्रभवं मुचिनोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुने-
रागमने हेतुं परीप्सुर्जिज्ञासुः । आगमोदेः सञ्ज्ञानपुत्रप्रत्ययः । ‘आप्युधारीय’
इति ॥

अनासृपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री ।

तुल्या भवदर्शनसंपदेया वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥

अनासेति ॥ अनासृपुण्योपचयैरकृतपुण्यसंग्रहैर्दुरापा दुर्लभा । फलस्य सवित्री श्रेयस्करी निर्धूतरजा हतरजोगुणा । अन्यत्र निरसृष्टिः । 'रजो रजोगुणे भूलौ परागार्तबयोरपि' इति शाश्वतः । एषा भवदर्शनसंपासंपत्तिः । लाभ इति यावत् । संपदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात् । वीतबलाहकाया गतमेघाया दिव आकाशस्य संबन्धिण्या वृष्टेस्तुल्येत्युपमाहंकारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्नं भवदर्शनं सर्वथा कश्चिच्छ्रेयसो निदानमित्यर्थः । वारि षड्तीति बलाहकः । वृषोदरादिरवात्सायुः ॥

अथ क्रियाः कामदुषाः क्रतूनां सत्याशिषः संप्रति भूमिदेवाः ।

आ संसृतेरसि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥

असेति ॥ अथ क्रतूनां क्रिया अनुष्ठानानि । कामान्दुहन्तीति कामदुषाः । फलदा इत्यर्थः । 'दुहः कच्छश्च' इति कथ्यत्वपो धादेशश्च । संप्रत्यथ भूमिदेवा प्राज्ञाणाः । 'द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाडवाः । विप्रश्च प्राज्ञाणः' इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः । प्राज्ञाणाशिषोऽथ फलिता इत्यर्थः । यद्यतः कारणत्वव्यागते सति । त्वदागमनेन निमित्तेनेत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । 'अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेऽपि' इति गणभ्याख्याने । 'दासे कृतागति भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति मुन्दरि नास्मि दूये' इति प्रयोगाच्च । आ संसृतेरा संसारत् । यावत्संसारमित्यर्थः । अभिविधावाद् । विकल्पादसमासः । जगत्सु बहुमानपात्रं बहुयोग्यताभाजनं जातः । सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥

त्रियं विकर्षत्यपहन्यथानि श्रेयः परिस्त्राति तनोति कीर्तिम् ।

संदर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥ ७ ॥

धियमिति ॥ आत्मयोनेर्महान् इव लोकगुरोस्तवाभोगमविफलं संदर्शनं धियं विकर्षत्याकर्षति । अधानि दुःखान्यपहन्ति । 'अहोदुःखव्यसनेष्वधम्' इत्यमरः । श्रेयः पुरुरार्थं परिस्त्राति स्ववति । कीर्तिं च तनोति । किं बहुना किं न धत्ते किं न करोति । सर्वं करोतीत्यर्थः ॥

श्रयोतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे ननिर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।

समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्संनिधावुच्छ्रसतीव चेतः ॥ ८ ॥

श्रयोतदिति ॥ हे भगवन्, श्रयोतन्मयूखे सुधाश्राविकरे हिमद्युताविन्दावपि विषये ननिर्वृतम् । नपर्यस्य नशब्दस्य सुसुपेति समासः । मे चक्षुस्त्वासंनिधौ निर्वृतिं मुखमेति । तथा चेतश्च समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तवन्धुविरहदुःखं समुच्छ्रसतीवानुपरोधेन प्राणितीवेल्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्थे तु निर्वृतिकारणे सत्परीन्दावनिर्वृतिक्थनादिशेषोक्तिः । तदुक्तम्—'तत्सामग्र्यामनिर्वृतिर्विशेषोक्तिर्विनिर्गच्छते' इति ॥

निरास्पदं प्रभक्तुहलित्वममासार्थानं किम् निःस्पृहाणाम् ।

तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुग्धरीकरोति ॥११॥

निरास्पदमिति ॥ प्रभक्तुहलित्वं निरास्पदम् । निरास्पदमन्वगतप्रभो निरास्पद इत्यर्थः । 'आस्पदं प्रतिष्ठापणम्' इति निघण्टुः । प्रभक्तुहलित्वं हेतुमाह-निःस्पृहाणाम् । युष्माकमिति ॥ अस्माकपीतमापणं हिम् । म किमिच्छन्तं स्वयमित्यर्थः । आघातविचाराणां सप्तमी । तथानि कल्याणकरीम् । अस्मिन्निष्क-हेतुमित्यर्थः । निःस्पृहकृतः पारास्वीर्दिति भावः । 'कृतो हेतु-' इति व्यञ्जने ङीप् । अतसो गिरं श्रोतुमिच्छा माम् । मुग्धं तागत्यास्तीति मुग्धो निरस्तरभाषी । 'रश्मिकरणे शमुग्धुभ्ये उपसंख्यानम्' इति रः । 'दुमुग्धे मुग्धावदमुग्धा' इत्यमरः । तत्तद्विषयप्रत्ययः । मुग्धरीकरोति । व्याहारपर्यायार्थः । निःस्पृहानि ते मास्यमस्मादितकरात्वात्प्रोक्तमित्यमिति भावः ॥

इत्युक्त्यानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपर्ता ।

उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥

इतीति ॥ इतीत्यनुक्तिविशेषरम्यमुक्तिर्वेनिष्कवाह स्यात्प्रोक्तम् । उदार-चेता महामना गेरोद्भो द्वैपायनेन श्यासेन । द्वैपायनेन स्थानं जन्ममूर्ध्वस्य स द्वैपायनः स एव द्वैपायनस्येन । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः नापत्यर्थः । 'नडादिभ्यः कर्ह' । तेष्वेव पाठाद्वाधितापेत्वाच्च । जयोपपर्ता मनः समाधाय । जयसिद्धिमपेक्षयेत्यर्थः । इति यद्यमाणप्रकारामुदारासमर्थवतीं गिरमभिदधे उच्चः । दुहादिस्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्याह्वयेये लादीनाहर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः ॥' इति यथभात् ॥

आदौ तावत्तस्य भाष्यस्त्वभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति—

चिचीपतां जन्मवतामलध्वीं यशोवतं सामुभयत्र भूतिम् ।

अभ्यर्हिता यन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिविशेषेण तपोधनानाम् ॥११॥

चिचीपतामिति ॥ अलध्वीं गुर्वीम् । 'घोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । यशो-वतंसां कीर्तिभूषणाम् । उभयत्रेह यामुत्र च भूतिं श्रेयश्चिचीपतां चेत्तुं संप्रदी-नुमिच्छताम् । चिनोतेः सञ्जन्ताच्छतृप्रत्ययः । जन्मवतां शरीरिणां यन्धुषु विषये तुल्यरूपैकविधा वृत्तिर्व्यवहारोऽभ्यर्हितोचिता तपोधनानां स्वमासदत्तां विशेषेण नियमेनाभ्यर्हिता ॥

तथापि निम्नं नृप तावकीनैः प्रदीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।

वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः १२

तथापीति ॥ तथापि तुल्यवृत्ती चित्तेऽपि । हे नृप, तावकीनैस्त्वदीयैः । 'युष्म-दस्यदोरन्यतरस्यां सञ्ज' इति खप्रत्ययः । 'तवकममकावेकवचने' इति तवका-नेः । गुणौघैः प्रदीकृतमावर्जितं मे हृदयं निम्नं स्वदायत्तम् । 'अधीनो निम्न भावतः' । ननु निःस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्राह—वीतेति । वीतस्पृहाणां

‘भयमेव’-इत्यादिना कर्तेरि निपातः । तेषु पक्षपाताः चेहा भवन्ति । न तु साध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यमङ्गक इति भावः ॥

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं एतराद्भूय दुःखेष्टामुदाटयति—

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।

यस्त्यक्तवान्बः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विपयाभिलापः १३

सुता इति ॥ यूयं तस्य राज्ञो एतराद्भूय सुताः पुत्रा न किमु । अपि तु सुता एतेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं नातीता नातिक्रान्ता वा । अतीता एवेत्यर्थः । कर्तेरि क्तः । असुतत्वमगुणत्वं च त्यागे हेतुः । युष्मासु तत्रास्तीत्यर्थः । उपालम्भे कारणमाह—य इति । यो एतराद्भो वो युष्मान्वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान् । यदि वयं सुता गुणादिकाश्च तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह—बलादिति । स विपयाभिलापो भोगवृष्णा बलाद्वा बलादिव । ‘वा स्वाद्विकल्पोपमयोरिवायं’ इति समुच्चये’ इति विश्वः । मोहमविदेकं विधत्ते । विपयाभिलाषानिरिको न कश्चिद्युष्मश्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्र कार्यकारणसमर्थेनरूपोऽर्था-न्तरन्यासः ॥

अथ राज्ञ उत्साहवर्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति—

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि १४

जहान्विति ॥ एतं एतराद्भूमर्थसिद्धिः कथं न जहातु । जहात्वेत्यर्थः । ‘प्राप्ति-सर्वाप्राप्तकालेषु कृत्याश्च’ इति प्राप्तकाले लोड । सस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः । यो एतराद्भूः संशय्य संदिग्ध कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन्नुर्मन्त्रिणः संदि-ग्धायै निर्णेत्वेनावलम्बत इत्यर्थः । ‘प्रकाशतस्योदात्तयोश्च’ इति श्लेषादयाया-मात्मनेपदम् । तिष्ठतेऽस्मिद्धिनि स्वयो विवादपदनिर्णेता । तथाहि । असाधुयोगा दुर्जनसंसर्गा जयान्तराया जयविघातकाः । किं च प्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलडमाङ्घ्रिष्वस्तुपु’ इत्यमरः । न केवलं जयघानिनः किंत्वनर्थकारिणश्चेत्यर्थः । एतराद्भोऽपि दुर्जनविधेयत्वा-द्विनङ्घनीति भावः ॥

एवं शत्रोरनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति—

पथश्रुतायां समितौ रिपूणां धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।

त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरभ्यमाविष्टृतं प्रेम परं गुणेषु ॥ १५ ॥

पथ इति ॥ रिपूणां समितौ सभायाम् । ‘सभासमितिसंसदः’ इत्यमरः । पथ-श्रुतायां मार्गोद्घातयाम् । दुरात्मनो दुःशासनस्य श्रीमहणसाइसमद्गीहृतबन्दा-मित्यर्थः । चिराय धर्म्यां धर्मोदनपेत्याम् । ‘धर्मपथ्यधेन्यापादनपेते’ इति षष्-म्ययः । धुरं भारं दधानेन । हृष्टेष्वपि धर्मोदघलतेत्यर्थः । त्वया विपत्स्वरि । अविपश्यतिनाश्नत एव रम्यं गुणेषु शान्त्यादिषु विपद्ये परमुहृष्टं प्रेमाविष्टृतं प्रकटीकृतम् । दुःसहमपि सोडवता त्वया साधु हृतमिति भावः ॥

विधाय विध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।

प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः कृतोपकारा इव विद्विपस्ते ॥१६॥

विधायेति ॥ किं च शम एवैका मुक्त्या वृत्तिर्यस्य तस्यापरोपतापिनो भवत-
श्छलेन कपटेन । आत्मने हित आत्मनीनः । स न भवतीत्यनात्मनीनः । स्वस्य-
वानर्थहेतुरित्यर्थः । तम् । 'आत्मन्विश्वजनमोगोत्तरपदारखः' इति सप्रत्ययः ।
विध्वंसमपकारं विधाय कृत्वा । प्रकाशितः प्रख्यापितस्त्वन्मतिशीलयोस्तव प्रज्ञा-
सद्वृत्तयोः सारः प्रकर्षो यैस्ते तथोक्ताः । ते तव विद्विपः कृतोपकारा इवोपकृत-
वन्त इव । अपकारोऽप्युपकारायैव संवृत्तः । यदेषां दौर्जन्यं सुप्तताजन्यं च
जगति सुन्यक्तमासीदित्यर्थः । विद्यमानस्यापि सुजनस्य चन्दनदारुण इव गुणाः
परिभव इव प्रचुरीभवन्तीति भावः ॥

अथ प्रयोजनानन्तरमाह—

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च विर्यास्त्रयलैर्विपक्षः ।

अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतत्रा हि रणे जयथीः ॥१७॥

लभ्येति ॥ तव । स्वयेत्यर्थः । 'कृत्यानां कठेरि वा' इति षष्ठी । धरित्री विक्रमेण
लभ्या प्राप्तव्या । न च सुलभ्या तं विनेत्याह—विपक्षश्च शत्रुरपि । धीर्यं शौर्यमसा-
ण्यान्नेपादीनि बलानि सन्धानि तैर्ज्यायान्प्रशस्ततरः । अधिकतर इति यावत् ।
ज्येष्ठस्य 'ज्यादादीयसः' इति ज्यादेशः । अतः प्रकर्षायाधिक्याय विधिरुपायो
विधेयः कर्तव्यः । कृतः । हि यस्माद्गणे जयथीः प्रकर्षतत्रा प्रकर्षप्रधाना । प्रकर्षा-
यत्नेत्यर्थः । 'तत्र प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः । बलिन एव जयः न तु दुर्बल-
स्येति भावः ॥

अथ 'त्रिः'— इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यावरत्वं वर्णयति—

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्नयः ।

वीर्यावधूतः स तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥१८॥

त्रिःसप्तेति ॥ त्रिसप्तान्यसवारोत्रिःसप्तकृत्वः । एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः ।
त्रिःसप्तनादयोः सुप्तुपेति समासः । 'संख्यायाः क्रियाम्पाकृतिगणने ह्यवमुच्ये'
इति ह्यवमुच्यत्ययः । जगतीपतीनां महीपतीनां इत्यां मातङ्गो गुरुराख्येदोपदेशो
सः । अग्निद इत्यर्थः । अत एव यच्छब्दानपेक्षत्वम् । तदुक्तं काश्यपकारो—
'प्रकर्षप्रतिदानुभूतार्थविषयकच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते' इति । जम-
दग्नेरत्यं पुमाक्षामदग्नयः । 'गर्गादिभ्यो यम्' इति यप्रत्ययः । यस्य मीधस्य
वीर्यावधूतो विक्रमाग्निभूतः । अग्निद्वारास्वयंवर इत्यर्थः । तदा भद्रप्रतिपत्तये
गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षमनिवारणमाधारवशमाध्यापीनं विवेद जज्ञे स । स्ववि-
धायाः स्वसिद्धे धीप्ते स्वस्यापि प्रकर्षापानर्शानादिनि भावः । 'स पाद-
रने मूनेःर्धे च' इति विश्वः ॥

यस्मिन्ननर्धयकृतव्यलीकः परामवं प्राप्त इवान्तकोजपि ।

३. कस्य रणे न कुर्यान्मनो भयैकप्रवर्णं स भीष्मः १९

४. वसिष्ठभीष्मे विपत्ते । अनीशरत्न भाष्योऽनेकप्रयत्नामर्षम् ।

'नमः शुभीशरसेत्रशुभालनिपुणानाम्' इति विकल्पाद्यजः पूर्वपददृश्यभावः । तेन वृत्तप्यलीको अनितवेत्तरयः । 'दुरो वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति पाठः । अन्त-
कोऽपि यमोऽपि परामयं प्राप्त इव । भीष्मस्येष्टामारणावाद्गतकोऽपि पराक्रित
इवास्ते किमुतान्य इति भावः । स भीष्मो रणे धनुर्मुष्यन्कम्पयन्कस्य मनो
भवैकप्रवणं भय एकप्रवणमेकोन्मुत्तम् । शिवभागवतवासमाप्तः । न दुर्यात् ।
सर्वस्वापि मनसि भयं दुर्यादेवेत्यर्थः ॥

सृजन्तमाजाविपुसंहर्तावः सहेत कोपज्वलितं गुहं कः ।

परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं जगज्जिपरसन्तमियान्तवद्भिम् ॥२०॥

सृजन्तमिति ॥ आजौ रणे द्युर्महतीषांणसहान्द्रजन्तं वर्यन्तं कोपज्वलितमत
एव परिस्फुरन्तो लोलाश्च शिखाम्राप्येव जिह्वा यस्य तं तपोक्तं जगल्लोकं विप-
र्यन्तमशुमिच्छन्तम् । भदेः सन्नन्ताच्छृमत्ययः । 'सुहस्रनोर्धरत्' इति धरहा-
देनः । अन्तवर्द्धिं काष्ठाग्निमिव स्थितं गुहं द्रोणं यो मुष्माकं मप्ये कः सहेत
सोऽं दृश्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । 'शक्तिं लिङ् च' इति शक्त्यर्थं लिङ् ॥

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तर्धयं राधेयमाराधितजामदग्यम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥

निरीक्ष्येति ॥ संरम्भेण कोपेन निरस्तं स्थाजितं धयं निर्विकारचित्तत्वं येन तं
तयोक्तम् । आटोवेनैव परधेयांपहारिणमित्यर्थः । आराधितजामदग्यं शुश्रूषित-
जामदग्यम् । जामदग्यादधिगतास्त्रहस्यमित्यर्थः । राधेयं राधासुतं कर्णम् । 'स्त्रीभ्यो
ङ्' । निरीक्ष्य मृत्योरप्यसंस्तुतेष्वपरिचितेषु । 'संस्तवः स्थापरिचयः' इत्यमरः ।
भयेषु प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत । मृत्युरप्यस्माद्भिभीयात्किमुतान्य इति
भावः । संभावनायां लिङ् । अत्र जनित्रियापेक्षया समानकर्तृकरवाभावेऽपि
पक्षपातक्रियापेक्षया तसंभवद्विरीक्ष्येति द्युदिनर्दंतः समर्पनीयः । 'प्रधानोप-
सर्जनभावस्त्वप्रयोजकः' इति व्यक्तिविवेककारः । अत्र भयसंबन्धरहितस्य
मृत्योर्भयसंबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपानिशयोक्तिरलङ्कारः ॥

अधानन्तरं करणीयमागमनप्रयोजनं च युग्मेनाह—

यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।

एते दुरार्यं समवाप्य धीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

ययेति ॥ यया विद्यया करणेन सुदुश्चरामतिदुष्करां तपस्यां तपश्चर्याम् । 'कर्मणो
रोमन्यतपोभ्यो वार्तिचरोः' इति षष्ठी । 'अ प्रत्ययात्' इति श्रियामप्रत्ययः ।
आचरता । पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेत्यर्थः । अतएव समासादितं प्राप्तं साधनं
पशुपतास्वरूपं येन तेन । वपिर्हनुमान्केतनं चिह्नं यस्य तेन । अर्जुनेनेत्यर्थः ।
दुरार्यमन्यस्य दुर्लभं धीर्यं तेजः समवाप्य । एते पूर्वोक्ता भीष्मादय उन्मूलितार
उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ष्वन्तारकर्मणि ल्युट् । अत्र चिष्वदिहागमेऽपि तस्य
'अतिद्वन्द्वभावात्' द्रव्यसिद्धत्वात् 'गैरनिटि' इति णिलोपः । तस्मिन्निष्येव

१ 'परिभ्रमत्', इति पाठः.

'ममिदि' इति शिष्यवत् । तत्र च—'विद्युत्प्रसूतम् इत्येव च' इति शिष्यो
को विद्या वा विदितः । इह वागीश्वरो ज्ञेयं शृणुते विदितं च तत्र शिष्यो
विद्यायाः ॥ इति ॥

महत्त्वयोगाय मदात्महिंसामागमनीं वा नृप देवतानाम् ।

दातुं प्रदानोक्तिं भूमिभाक्षीमुपागतः सिद्धिमिवापि विद्याम् ॥२३॥

महत्त्वेति ॥ हे नृप, महत्त्वयोगाय अर्चनीयमात्रं मदात्महिंसो महातुल्यवर्त
देवतासामिन्द्रादिनाम् । आराधनेऽन्ये आराधनी ताम् । अनादिकीर्तितयोः ।
कारणे कुर । हीर । भूमिभाक्षी । महावसावात् । 'यम वेदं गृहे इत्येव शत्रे
जम्भयभाषयोः' इति शिष्यः । 'अत्र उपायोनिशोऽप्यारम्भाम्' इति वा हीर ।
विद्यामिन्द्रमद्यत्वात् सिद्धिं गच्छाम् इति सिद्धिमिनेति विद्याया अमोघतोक्तिः । हे
प्रदानोक्तिं दातव्यम् । अथभोग्-कारणं वाच्योक्तिः । दातुमुपागतोऽपि ॥

इत्थुक्तवन्तं प्रज्ञ मापयेति प्रमाणगन्याकयमत्रातन्त्रोः ।

प्रसंदिधासं तमुपाससाद् यमभिवान्तं विनयेन जिष्णुः ॥२४॥

इतीति ॥ इत्थुक्तवन्तं प्रसंदिधासं प्रसन्नम् । 'मातापो महत्त्वमुः' इति कमुः
सं मुनिं जिष्णुं यमशीतोऽनुभः । 'म्याजिष्णुः' इति कमुः । अत्र मापयः
मुनिहेतोरूपम् । अत्रात्माप्रोर्धर्मराज्यम् । स्वयमदिद्वैतगतीत्यर्थात् संज्ञा ।
यावत् प्रमाणवत् । तदादिष्टः सन्नियमः । अन्ते यमराज्य इव । 'आत्मोपा-
सनां शिष्ये' इत्यमरः । विनयेनार्थात्प्रेमोदाससाद् यमीयं प्राप् ॥

निर्याय विघाथ दिनादिरम्याद्विष्वादिवाक्यस्य मुस्तान्महर्षेः ।

पार्थाननं यद्विक्रणायदाता दीप्तिः स्फुरत्पत्रमिवाभिपेदे ॥२५॥

निर्यायेति ॥ अथ यद्विक्रणायदाता स्फुटिद्वयुज्ज्वला । देवतासाक्षिष्वादिनि
भावः । विघेन्द्रमद्यत्वात् । दिनादिरम्यादकस्य प्रभातभारकरस्य विष्वादिष महर्षे-
र्यासस्य मुस्ताधियाय निर्गतम् । समासेऽनन्तं शब्दो स्वप् । दीप्तिरुदीपितिः ।
स्फुरत्पत्रममिय । पार्थाननमर्जुनस्य मुद्यमभिपेदे प्रविष्टा ॥

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद्विततार सद्यः ।

येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽयभासे समुन्मिलेव चिराय चक्षुः ॥२६॥

योगं चेति ॥ योग्यतमायाईत्तमाय तस्मै पार्थाय तं वश्यमाणमहिमानं योगं
ध्यानविधिं च । 'योगः संनहनोपायप्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तपःप्रभावा-
त्सद्यो विततार ददौ । चिरकालप्राप्तमपीति भावः । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिम-
हदादिषु । तथा च 'मूलप्रकृतिर्महानहकारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धी-
न्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति चतुर्विंशतितत्त्वानि' तत्राय-
भासे साक्षात्कारे कृते सत्यस्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि चिराय समुन्मिलेकोग्निपित-
मिवेयुष्येक्षा । तदा तस्य कोऽपि महानखिलाज्ञानमञ्जनस्वावभासविरादन्धस्य
इदिलाम् ह्वाभवदिति भावः ॥

आकारमाशंसितभूरिलामं दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।

नियोजयिष्यन्विजयोदये तं तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥२७॥

आकारमिति ॥ आशंसित आख्यातो भूरिलामोऽनेकश्रेयःप्राप्तियेन तं तथोक्तम् । महाभाग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन सहृदित्तरुसाहो लक्ष्यते । तदनु रूपं तदनुकूलम् । उरसाहानुगुणव्यापारक्षममित्यर्थः । आकारं मूर्तिं दधानं तमर्तुनं मुनिर्विजयोदये विजयफलके तपःसमाधौ तपोनिधमे । 'समाधिनिधमे ध्याने नीचाके च समर्थने' इति विश्वः । नियोजयिष्यन् । नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः । 'लट् शेषे च' इति लट् । 'लट् सद्वा' इति सप्यत्वयः । इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

अनेन योगेन विद्वद्धतेजा निजां परस्यै पदवीमयच्छन् ।

समाचराचारमुपात्तशस्त्रौ जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥

अनेनेति ॥ अनेन स्वोपदिष्टेन योगेन विद्वद्धतेजा निजां पदवीं परस्मात् अयच्छन् । परस्य प्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रौ निगृहीतासुधः सन् । जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैर्मुनीनामाचारं समाचरानुतिष्ठ ॥

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्वाह—

करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि प्रसक्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।

शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेप क्षणात्प्रेष्यति गुह्यकस्त्वाम् २९

करिष्यस इति ॥ यत्र शिलोच्चये गोत्रभिद इन्द्रस्य प्रसक्तये प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे । आहशिलोच्चयं रम्यशिलरं तं शिलोच्चयं गिरिमिन्द्रकीलरूपम् । 'अद्रिगोत्रगिरिप्रायाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । त्वामेप गुह्यको यक्षः । अनन्तरमेवाह्य पुरः प्रादुर्भावादेप इति निर्देशः । क्षणात्प्रेष्यति प्रापयिष्यति ॥

इति युवाणेन महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेन तिरोचभूवे ।

तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितष्टौ ॥३०॥

इतीति ॥ इतीत्यं महेन्द्रसूनुमर्तुनं युवाणेनोक्तवता । 'वर्तमानसामीप्ये' इति भूते वर्तमानवत्प्रत्ययस्तिरोधानस्याविहम्बसूचनायः । तेन महर्षिणा प्यारोचन तिरोचभूवेऽन्तर्दधे । भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । 'राजा प्रभौ वृषे चन्द्रे यज्ञे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः । तस्यानुचरः पूर्वोक्तयक्षोऽस्य मुनेरादेशं साक्षादिव प्रदेशमर्तुनाधिष्ठितस्थानमधितष्टौ । प्राप्त इत्यर्थः । 'स्थादिष्वभ्यासेन आभ्यासस्य' इति परत्वम् ॥

कृतानतिर्न्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णो ।

इयाप सरुयाविच संप्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ३१

कृतेति ॥ स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः सन्व्याहृतसान्त्ववादे उक्त-

१ 'सुदुश्चराणि' इति पाठः. २ 'सुदुश्चराणि' इति पाठः. ३ 'महेन्द्रसूनु' इति पाठः.
४ 'सपः' इति पाठः.

प्रियवचने । 'व्याहार उच्छिष्टपितम्' इत्यमरः । जिष्णावर्तुने जातसृष्टो जातानु-
रागः सन् । सख्यौ सुहृदिव । 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । संप्रसारं
विद्यमभिमियाय प्राप । तथाहि । सतां साधूनां योगः संगतिराशु विश्वासयति
विश्वासं जनयति हि । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन ।

बृहद्द्युतीन्दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः पाण्डुसुतान्प्रपेदे ॥३२

अथेति ॥ अथोष्णभासा सूर्येणोदयाय पुनरुद्गमाय विहीयमानांस्त्वज्यमानानि
तमःप्राप्तिकारणोक्तिः । बृहद्द्युतीन् । सौवर्णत्वाद्दीप्यमानानित्यर्थः । इति तमस
संकोचकारणोक्तिः । सुमेरुकुञ्जानिव । अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतन
र्थम् । तेनार्जुनेनोदयाय ध्येयसे विहीयमानान्बृहद्द्युतीननेकबुद्धिप्रकाशान् । पूर्वं
घट्टिशोपणद्वयस्य प्रयोजनमनुसंधेयम् । पाण्डुसुतान् । चतुर इति शेषः । दुःखैः
कृपणैः कृत उपपादित आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । तेषां विवेकित्वात्क
थंचिल्लब्धोदयमित्यर्थः । तमः शोकोऽन्धकारश्च । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानी तम
शोके गुणान्तरे' इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैर्मन्दं प्रपेदे । तेषां विवेकित्वाद्धीत
भीतमिवेति भावः । अत्र तमःशब्दस्य छिष्टत्वाच्छेषानुप्राणितेयमुपमा ॥

असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।

तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेनेरे

असंशयेति ॥ असंशयमसंदिग्धं यथा सयालोचितं विवेचितं यत्कार्यं तेन नृप
निरस्त इति लघुत्वहेतुक्तिः । 'नुदविदोन्द्राग्नाद्दीप्योऽन्यतरस्याम्' इति निष्ठात्त
म् । कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा धातुवत्सत्येन कर्त्रा समा
नीय पुनराकृष्य विभज्यमानः समशो भागीक्रियमाणः । तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुः
खात्वं भवतीति भावः । स पूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारोऽपि । अतिभारभूतमर्षि
दुःखमित्यर्थः । तन्मनोभिस्तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिस्तुल्याद्विभागादिव
पूर्वोक्तप्रेमकृतारसमविभागादिवेत्यर्थः । घस्तुतस्तु विवेकादेवेति भावः । पुन-
र्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवादाददोषः । लघुर्मेने मतः । यथैकोऽने-
कधा विभज्य बहुभिरदृष्टमानो महानपि भारो लघुर्मग्यते तद्वदित्यर्थः ॥

अर्धेन प्रेम्णाकृष्यमाणमपि शोकं विवेको निजिगायेत्याह—

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यं च विद्वत्सु मुने मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥३४॥

धैर्येणेति ॥ धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेऽर्थात्स । प्र-
तङ्क्ष्येति शेषः । विश्वास्तया । अर्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवाद्दरातिहेतु-
कापीत्रादुःसहात्मन्योः शोकादेतोक्तघातं न प्रभावपरिज्ञानाद्येति । हेत्वन्तरं विदो-
पनमुपेनाह—मघोनः मुनेऽर्जुने वीर्यं च । 'न लोह—' इत्यादिना षड्डीप्रतिषेधः ।

। जातचित्तवन्ति वाक्चर । 'विदेः शानुर्वमुः' इति वैकल्पिको वल्गादेशः ।

शोकः स्थानं त्यक्ति वावाप न प्राप ॥

तान्भूरिधाग्रंशतुरोऽपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य ।

एकौघभूतं तदशर्मं कृष्णां विभावरिं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥३५॥

साधिति ॥ ताप्यार्षोरत्यक्तवत् । शर्मं मुखम् । 'शर्मंशातमुखानि च' इत्यमरः । तद्विरुद्धमशर्मं दुःखम् । 'नञ्' इति नञ्समासः । भूरिधाग्रोऽतितेजस्विन इति शान्तिहेतुत्वोक्तिः । चतुरस्तान्पार्षांनपि वासरस्य भूरिधाग्रशतुरो यामान्प्रहरानिव । दूरं विहाय स्वस्वकौघभूतमेकराशिभूतं सत् । 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इत्यर्थे कर्मधारयः । 'श्रेण्यादिराकृतिगणः' इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरिं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव । कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलमङ्गभीरुः ।

अगूढभावापि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विपेहे ॥३६॥

तुषारेति ॥ सा द्रौपदी विलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगूढभावाऽगूढाभिप्रायापि । स्फुटाभिलाषिणीति यावत् । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्वभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती । मङ्गलमङ्गभीरुर्मङ्गलदानेर्भिता सती । पर्यश्रुणी परिनताश्रुकेः । वाप्यावृते इत्यर्थः । अतएव तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिमवत्पुसहितेन्दीवरसंनिभे इत्युपमालङ्कारः । लोचने मीलयितुं न विपेहे न शशाक । अश्रुणोर्दृष्ट्यावरकस्वेऽपि तद्विपातस्वामङ्गलत्वात्तन्निर्वर्तकं निमीलनं सा न चकारेत्यर्थः ॥

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितं दृष्टिविलोभिदृष्टम् ।

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रस्रजुः ॥३७॥

अकृत्रिमेति ॥ इन्द्रस्रजुरर्जुनः । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । 'द्वितः क्रिः' इति क्रिः । 'क्रेर्मक्षितम्' इति मग्प्रत्ययः । तद्विरुद्धम् । प्रेमैव रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसेनाभिरामम् । अन्वयः प्रेमरसेन मधुरादिना चाभिरामम् । रामया रमण्यार्पितम् । दृष्टं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि । दृष्टिप्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनम् । नपुंसके भावे क्तः । मनःप्रसादः । प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना । पथि सांशु पाथेयं शम्बलमिव । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपते-दंज्' । निकाममतिशयेन जग्राह । रामार्पितं पाथेयं पथि होमाय भवतीत्यागमः ॥

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।

निरुद्धवाप्योदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

धैर्येति ॥ वन्यद्विपेन । वन्यप्रहणमुच्छृङ्खलत्वघोतनार्थम् । निदाघसिन्धुर्भीष्मनदीव । निदाघप्रहणं दौर्बल्यघोतनार्थम् । धैर्यावसादेन धैर्यभंगेन कत्रां हृत-प्रसादा हतनैर्मल्या । क्षोभं गमितेत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियमुता द्रौपदी । अतः क्षात्रपुत्रमेव वक्ष्यतीति भावः । निरुद्धवाप्योदयं संरुद्धोदयं सन्नकण्ठं हीनस्वरम् । अथ तयोर्दुर्भावोः कृतबहुवीर्योः क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः । कृच्छ्रा-कथंचिदिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

प्रियवचने । 'ग्याहार उचिर्त्तनिगम्' इत्यमरः । 'त्रिणात्रुंने' जगत्प्रसो जगत्-
रागः । गम् । सगर्षो शुद्धीय । 'अय मितं सया शुद्ध' इत्यमरः । मंग्यार्त्
विधमभिमिषाय प्राय । तथादि । गता माधुना गोगः शीगनिरासु निधायन्ति
विधासं जनयति हि । सामान्येन निगोपगमपंचरुः शीगतरस्यामः ॥

अधोष्णमासेव गुमेरुच्छ्रुत्तान्निहीयमानानुदयाय तेन ।

शृद्दुत्तान्निहीयमानानुदयाय तेन । शृद्दुत्तान्निहीयमानानुदयाय तेन ॥३२

अधोष्णमासेव शूर्पेणोदयाय पुनरुत्तमाय विहीयमानानुदयाय तानि
तमः प्राप्तिकारणोक्तिः । शृद्दुत्तान्निहीयमानानुदयाय तेन ॥ इति तमः
संकोचकारणोक्तिः । गुमेरुच्छ्रुत्तान्निहीयमानानुदयाय तेन ॥ अत्र गुमेरुच्छ्रुत्तान्निहीयमानानुदयाय
धेम् । तेनात्रुंनेनोदयाय भेषसे विहीयमानानुदयाय तेनोदयाय तेनोदयाय तेनोदयाय तेनोदयाय
वद्विशेषणद्वयस्य प्रयोक्तव्यमनुभवेपम् । पाण्डुगुणान् । चतुर इति शेषः । दुःखे
कृष्णेण कृत उपपादिग आरमलाम उल्लापितस्य तत्तयोक्तम् । तेनां विवेकित्वात्
धंविहृत्तान्निहीयमानानुदयाय तेन ॥ तमः शोकोऽन्धकारश्च । 'तमोऽन्धकारे स्वमनां तम
शोकः गुणान्तरे' इत्युभयप्रापि विश्वः । शर्ममंद्ं प्रपेदे । तेनां विवेकित्वात्
भीतमिवेति भावः । अत्र तमःशब्दस्य छिद्यवाप्येणानुप्राणितेषमुत्तमा ॥

असंशयालोचितकार्यनुष्ठानः प्रेम्णा समानीय विमज्यमानः ।

तुल्याद्विभागादिव तन्मनोमिर्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ३३

असंशयेति ॥ असंशयमसंदिग्धं यथा तथालोपितं विवेचितं यत्कार्यं तेन नुष्टो
निरस्त इति लघुत्वहेतुः । 'नुदविद्रोन्दप्राप्तादीन्धोऽन्धतरस्याम्' इति निष्ठात्व-
म् । कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्ता समा-
नीय पुनराकृष्य विमज्यमानः समस्तो भागीक्रियमाणः । तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुः-
खत्वं भवतीति भावः । स पूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारोऽपि । अतिभारभूतमपि
दुःखमित्यर्थः । तन्मनोमिर्दुःखातिभारोऽपि । लघुर्मेने मतः । ययैकोऽने-
कधा विमज्य बहुभिरुद्यमानो महानपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥

अथैवं प्रेम्णाकृष्यमाणमपि शोकं विवेको निजिगायेत्याह—

धैर्येण विश्वास्तया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।

धीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्यान्मवाप शोकः ॥३४॥

धैर्येणेति ॥ धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेर्भ्यांसस्य । प्रव-
त्कस्येति शेषः । विश्वास्तया । श्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवादरातिहेतु-
काशीमादुःसहान्मन्योः क्रोधादेतोस्तथार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति । हेत्वन्तरं विद्वो-
पणमुखेनाह—मघोनः सुतेऽर्जुने धीर्यं च । 'न लोके—' इत्यादिना पटीप्रतिषेधः ।
विद्वत्सु । ज्ञातपरिस्वति यावत् । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वैकल्पिको घञादेशः ।
तेषु पार्येषु स शोकः स्थानं स्थितिं नावाप न प्राप ॥

तान्भूरिघास्रश्चतुरोजपि दूरं विहाय यामानिव यासरस्व ।

एकौषभूतं तदशर्म कृष्णा विमावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥३५॥

तानिनि ॥ तत्पार्श्वस्त्यभ्यवद् । शर्म सुखम् । 'शर्मशातसुराति च' इत्यमरः । तद्विरुद्धमशर्म दुःखम् । 'नम्' इति नप्तमासः । भूरिघास्रोऽतितेजस्विन इति हानिदेतुत्वोक्तिः । चतुरस्तान्पार्श्वानपि यासरस्व भूरिघास्रश्चतुरो यामान्प्रहरा-
तिव । दूरं विहाय स्वस्वैकौषभूतमेकराशिभूतं सत् । 'धेष्याद्वयः कृतादिभिः'
इत्यर्थे कर्मधारयः । 'धेष्यादिराकृतिगणः' इति शाकटायनः । कृष्णा विमावरीं
कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव । कृष्णा द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥

तुपारलेखाकुलितोत्पलामे पर्यश्रुणी मङ्गलमङ्गभीरुः ।

अगूढभावापि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विपेहे ॥३६॥

तुपारेति ॥ सा द्रौपदी विलोकनेऽङ्गुनावलोकनेऽगूढभावाऽगूढाभिप्रायापि ।
रुटाभिलाषिणीति यावद् । 'भावो टीलाक्रियाचेष्टामूल्यभिप्रायजन्तुषु' इति
वैजयन्ती । मङ्गलमङ्गभीरुर्मङ्गलदानेर्भिता सती । पर्यश्रुणी परिनताश्रुके । याप्या-
वृते इत्यर्थः । अतएव तुपारलेखाकुलितोत्पलामे हिमबन्धुसहितेन्दीवरसंनिभे
इत्युपमालङ्कारः । लोचने मीलयितुं न विपेहे न शशाक । अश्रुणोर्दृष्ट्यावरक-
त्वेऽपि तन्निपातस्यामङ्गलत्वात्तन्निर्वर्तिकं निमीलनं सा न चकारेत्यर्थः ॥

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितं दृष्टिविलोभिदृष्टम् ।

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रस्रजुः ॥३७॥

अकृत्रिमेति ॥ इन्द्रस्रजुरङ्गनः । क्रियया निवृत्तः कृत्रिमः । 'हितः क्रिः' इति
क्रिः । 'क्रेर्मन्त्रित्वम्' इति मन्प्रत्ययः । तद्विरुद्धम् । प्रेमैव रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसे-
नाभिरामम् । अन्यत्र प्रेमरसेन मधुरादिना चाभिरामम् । रामया रमण्यार्पितम् ।
दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि । दृष्टिप्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनम् । गणुंसके
भावे क्तः । मनःप्रसादः । प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरित्युपमितसमासः ।
तेन मनःप्रसादाञ्जलिना । पथि साश्रु पाथेयं शम्बलमिव । 'वध्यतिथिवसतिस्वपते-
दंञ्' । निकाममतिनायेन जग्राह । रामार्पितं पाथेयं पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः ॥

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्द्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।

निरुद्धयाप्योदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

धैर्येति ॥ वन्द्यद्विपेन । वन्द्यग्रहणमुच्छृङ्खलत्वद्योतनायम् । निदाघसिन्धुर्ग्री-
ष्मनदीव । निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनायम् । धैर्यावसादेन धैर्यभंगेन कर्ता हृत-
प्रसादा हृतनर्मत्वा । क्षोभं गमितेत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी । अतः
क्षात्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः । निरुद्धयाप्योदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनस्व-
रम् । अथ तयोरुभयोः कृतबहुमीदोः क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः । कृच्छ्रा-
स्वर्धन्विदिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

मथां द्विपच्छन्ननि पङ्कभूते संभावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
आधिद्विपामा तपसां प्रसिद्धेरसादिना मा भृशमुन्मनीभूः ॥३९॥

ममामिति ॥ पङ्कभूते पङ्कोपमिते । 'भूतं इमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योप-
मानयोः' इति विश्वः । द्विपच्छन्ननि शत्रुकपटे ममाम् । दुरुद्धरामित्यर्थः । संभा-
वनां योग्यताम् । गौरवमिति यावद् । भूतिं संपदमिव । 'भूतिर्भस्मनि संपदि'
इत्यमरः । उद्धरिष्यन् । उद्धारकरूढमिति शेषः । आधिद्विपां दुःखच्छिद्रां तप-
सामा प्रसिद्धेः सम्यक्सिद्धिपर्यन्तमसादिना । अस्माभिर्विन्देत्यर्थः । 'पृथग्विना-'
इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । भृशं मोन्मनीभूः । अस्मद्विरहादुर्मना मा भूरि-
त्यर्थः । दौर्मनस्वस्य तपःपरिपन्थित्वादिति भावः । 'माङ्गि-' इत्याशीरर्थे लुङ् ।
'न माङ्गयोगे' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । अनुन्मना उन्मनाः संपद्यमान उन्मनी ।
अभूततद्भावे च्चिः । 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च' इति सकारलोपः ।
'अस्य च्चौ' इतीकारः ॥

अथानौत्सुक्यदाह्यायं तस्य सर्वाथंसिद्धिनिदानत्वमाह—

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥४०॥

यश इति ॥ यशोऽधिगन्तुम् । कीर्तिं लब्धुमित्यर्थः । सुखस्य लिप्सया लब्धु-
मिच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्यगणनामतिवर्तितुमतिक्रमितुं वा । अमानुषं कर्म
कर्तुं वेत्यर्थः । अभियोगभाजामभिवेशवतां निरुत्सुकानामनुत्सुकानाम् । अदु-
र्मनायमानानामित्यर्थः । सिद्धिः पूर्वोक्तं यशः सुखाद्येसिद्धिश्च । समुत्सुकेवानु-
त्सुकान्तेवाङ्गमुत्सुकमन्तिकं चोपैति । तस्मादस्माद्विरहदुःखमातपःसिद्धेः सोऽप्य-
मिति भावः ॥

अथास्य मन्पूरीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिं प्रथयितुमरितिकारं तापघ्नुभिर्द्वेदाटयति-

लोकं विधात्रा विहितस्य गोमुं क्षत्रस्य मुष्णन्वसु जैत्रमोजः ।
तेजस्विताया विजयकृत्येत्तेनिघ्नन्प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥४१॥

लोकमिति ॥ विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोमुं विहितस्य षष्ठस्य क्षत्रस्य क्षत्रिय-
जातेः संबन्धिः । जयनशीलं जैत्रं तदेव जैत्रम् । जेदुशब्दात्सुष्णन्ताम् 'प्रशान्तिभ्यश्च'
इति शार्धेऽण्यस्यः । भोजो बलं दीतिषां । 'भोजो बले च दीती च' इति विश्वः ।
तदेव षणु घनमिति रूपकालङ्कारः । मुष्णन्प्रहरन् । अरिनिहन्तस्य कुतः क्षान्ते
तेज इति भावः । ईदृशं विजयकृत्येत्तेनिघ्नन्प्रियं प्राणमिवाभिमानम् । 'क्षत्रियस्य विजित-
व्यम्' इति अरणादिति भावः । 'वृत्तिर्वर्तनशीलवने' इत्यमरः । तेजस्वितायाः ।
तेजस्वितामितिः । तेजःप्राणस्यघोतनार्थं भावमयानो निघ्नताः । प्रियं प्राण-
मिव । प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहङ्कारं निघ्नन्प्रहरन् । तेजस्वितां प्राणहा-
निघ्राया मानहानिरिति भावः ॥

अधितोऽप्यहं न तेजः प्राणस्येवैवति न शाश्वतित्वाद्—

प्रीताननैरामजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।
पितानभूतं विततं वृथिव्यां यशः सम्पृक्षिव दिग्विकीर्णम् ४२

धीडेति ॥ पुनश्च आसन्ननेनोपनीतः सावितः । प्रापित इत्यर्थः । तथापि संशय्य संदिश्य । असंभावितबुद्ध्येति भावः । धीवान्तैः । जुगुप्सितवृत्तान्तभवणादिति भावः । नृपैर्देशान्तरस्यैः कृच्छ्रेण प्रपद्यः । आसोक्तत्वात्कथंचिद्विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुःसहः किमुतानुभवतामिति भावः । इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा च व्याख्यायते—आसन्ननेनोपनीतो ज्ञातिकृतः संशय्य कथमिदमन्याय्य-मुपेक्ष्यमिति विचार्य धीवान्तैः । जुगुप्सितकर्मदर्शनादिति भावः । नृपैस्तत्रस्यैः कृच्छ्रेण प्रपद्योऽङ्गीकृतः । गोप्रदलद्वेषु मध्यस्थैरुदासितम्यमिति बुद्ध्योपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि प्रपद्य इत्यत्रासन्ननेनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पृथिव्यां वितानभूतमुहोचोपमितम् । यद्वा वितानभूतं वितानसमम् । उहोचतुल्यमिति यावत् । 'युक्ते इमाद्वानृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । 'अस्त्री वितानमुहोचः' इत्यमरः । दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्रम् । वितानमपि दिगन्तलग्रमिति भावः । विततं प्रथितं यशः समूह-शिव संकोचयशिवेत्युपेक्षा । अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्तिरिति भावः ॥

वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव संप्रतीति ।

कुर्वन्प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विपामह इवावशेषः ॥ ४३ ॥

वीर्येति ॥ पुनश्च । वीर्याण्येवावदानानि तेषु कृतावमर्षः कृतास्कन्दनः । पुरा-कृतपराक्रमजातान्यपि प्रमृजद्वित्यर्थः । 'अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । अतएव संप्रतीतिं कथामिति । 'प्रतीते प्रथितव्यातचित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । अभूता-मविद्यमानामिवेत्युपेक्षा । सतोऽप्यसत्त्वमुपेक्ष्यते । तन्वन्कुर्वन् । पुनश्चाहोऽव-देषो दिनान्तोऽर्कत्विपामिवायतीनामुत्तरकालानां प्रयामक्षयं दीप्यनाशं कुर्वन्निति श्रौती पूर्णवमुपमा । अरितिराकृतस्य कुतश्चिरावस्थानमिति भावः ॥

प्रसह्य योऽस्मानु परैः प्रयुक्तः संतुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम् ।

नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ॥४४॥

प्रसहेति ॥ पुनश्च । परैः शत्रुभिरस्मानु प्रसह्य प्रयुक्त आचरितो यो निकारः परिभवः केशकर्पणरूपः संतुं न शक्यः । अधिकर्तुमनुभवितुं किमुत । यस्य स्वरणमपि दुःसहमनुभवस्तु दुःसह इति किमु वक्ष्यमित्यर्थः । स निकारस्त्वद्विना स्वया विना । 'पृथग्विना—' इत्यादिना पञ्चमी । आर्द्रः सन्कुतश्चिद्भिभूताप्युरा-णप्रहार इव । त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवीकरिष्यति । नवीभविष्यतीत्यर्थः । उपशु-ष्यत् । स्वया विना शुष्कमिति भावः । दुःखस्तम्भनं शोषपदार्थो मे हृदयं नवीक-रिष्यत्यार्द्रीकरिष्यति । म्रणमिवेति भावः । दुःखित्वस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रशान्त-प्रायमपि दुःखहेतुं पुनरुदाटयतीत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषणसाम्याद्गणाद्यप्रस्तु-तामर्थप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥

पुनः प्रहारान्तरेण मनुमुरीपयति 'प्राप्त' इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाण-प्रत्यभिज्ञानहेतुभिर्धनंजयं विशिनष्टि—

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसहं दन्तीव दन्तव्यसनादिकारम् ।

द्विपत्यंतापान्तरितोरुतेजाः शरद्वनाकीर्ण इवादिरहः ॥ ४५ ॥

१ 'कृतानिनर्यः' इति पाठः.

२ 'वृत्तम्' इति पाठः.

३ 'प्रभाव' इति पाठः.

प्राप्त इति ॥ अभिमानस्य स्वतन्त्राङ्गशास्त्रम् । 'व्यग्नं विरुद्धि अंशे शोणे कामजज्ञो
पजे' इत्यमरः । श्रुतव्यग्नमाश्रयमज्ञाहृणीप्रासङ्गं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः । अतोऽ-
प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । एवमुत्तरप्राप्त्यनुभवेयम् । पुनश्च । द्विपत्रतापेन शत्रु
सेजगाम्तरितं निररुह्यगुह्य मेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः । अतएव शारदनाकीर्ण
दारुमेघच्छन्नोऽह्य आदिः प्रयुज्य इव स्थितः । तद्देवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः ।
गण्याद्दरतु मेघावरणेऽपि कथंयिप्रत्यभिज्ञायन एतेत्याशयेनोक्तमादिरिति ॥

समीढमन्दैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रयमासमानः ।

यशःक्षयक्षीणजलार्णवामस्त्वमन्यमाकारमिवामिपन्नः ॥ ४६ ॥

समीढेति ॥ पुनश्च । निष्क्रियत्वाद्येक्रियाशून्यत्वात्समीढमन्दैरिव समीढैरत-
एव मन्दैरपटुभिरिव स्थितैरियुपेक्षा । 'मृशाल्यापटुनिर्भाङ्या मन्दाः' इत्यमरः ।
अपौरुष्यं भावभासमानो न प्रकाशमानः । एवं तु नैवमिति भावः । किंतु यशः-
क्षयाद्धेतोः क्षीणजलो योऽण्यस्तदाभक्ष्यात्तरदास्यमन्यमाकारमिपन्नः प्राप्त इव
स्थित इत्युपेक्षा । तस्य क्षीणजलार्णवाम इत्युपमासंगृष्टिः ॥

दुःशासनामर्परजोविकीर्णरेभिविनाथैरिव भाग्यनाथैः ।

केशैः कदर्थाकृतवीर्यसारः कश्चित्स एवासि धनंजयस्त्वम् ॥ ४७ ॥

दुःशासनेति ॥ पुनश्च । दुःशासनस्य कर्तुरामर्षं आमर्षणमाकर्षणं स एव रजो
धूलिः । मालिन्यहेतुत्वादिति भावः । तेन विकीर्णविक्षिप्तैरतएव विनाथैरिव
स्थितवर्ता युष्माकमसावप्रायत्वाद्नाथैरिव स्थितैरियुपेक्षा । अन्यथा कथमियं
दुर्दशेति भावः । किंतु भाग्यनाथैर्देवमात्रशरणैः । अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति
भावः । एभिः परिदृश्यमानैः । असंयमितैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सि-
तोऽर्थो वस्तु कदर्धः । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिपु' इत्यमरः । 'कोः कत्-
पुरूपेषु' इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थाकृतौ गार्होर्थाकृतौ वीर्यसारी शौर्यबले
यस्य स तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणत्वं स एव धनंजयोऽसि कश्चिद् । 'कश्चित्का-
मप्रवेदने' इत्यमरः । स एव चेत्त्वं नैवमस्मानुपेक्षस इति भावः ॥

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह—

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यस्तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।

वहन्द्वयीं यैद्यकलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥ ४८ ॥

स इति ॥ क्षताज्जायत इति क्षयं क्षत्रियकुलम् । 'सुपि' इति योगविभागात्कप्र-
त्ययः । श्रुपोदरादिस्वात्पूर्वपदस्यान्त्यलोपः । अथवा क्षदिति क्तिवन्तोपपदात्कप्रत्य-
यः । क्षत्रे जातः क्षत्रियः । 'क्षत्राद्' इति घप्रत्ययः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् ।
'कर्मण उक्त्म्' इत्युक्त्प्रत्ययः । एवंस्थिते वाक्यार्थः कथ्यते । यः सतां साधूनाम् ।
सहत् इति सहः । पञ्चाघम् । यस्त्राणस्य सहस्त्राणसहो रक्षणक्षमः स एव क्षत्रिय-
शब्दवाच्यः । तथा यस्य कार्मुकस्य कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः । अस्तीति शेषः । तदेव
अत्रैवेती शब्दी मुष्यी । नान्यत्रेत्यर्थः । एवं स्थिते द्वयीं

द्विविधासुक्तिम् । द्वाविधौ क्षत्रिय-कामुंकरावदवित्यर्थः । अफले पूर्वोक्तायय-
वार्थशून्ये अर्थजाते । स्वामिधेयसामान्यजातिमात्र इत्यर्थः । 'जातं जालौघ-
जन्मसु' इति विश्वः । वहन्वर्तयन् । संस्कारइतामभ्युत्पत्तिद्विधासुक्तिमिव करोतीत्यु-
त्प्रेक्षा । तस्मात्त्वमस्मदक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः ॥

अथ खड्गणा अपि नोजीवयेयुरित्याह—

वीतौजसः संनिधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः ।

समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ४९

पीतेति ॥ हे पार्थ, पीतौजसो निष्प्रभाः संनिधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टा
भवत्कृतां भवता करिष्यमाणाम् । 'भाशंसायां भूतवच' इति भूतवप्यत्वयः । भूति-
मभ्युद्यमपेक्षमाणारुवदीया गुणाः समानदुःखाः समदुःखभाज इव नोऽस्माकं
सरूपतां वीतौजसवासिधिसाधर्म्यं भजन्त इत्युपमा । सा च समानदुःखा इवेत्यु-
त्प्रेक्षया वीतौजसुवादि संभावितयानुप्राणितेत्यनुसंधेयम् ॥

तथापि भवैव कोऽयं भार इत्यत आह—

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादान्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।

त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढा दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ५०

आक्षिप्येति ॥ प्रमादात्प्रज्ञाहीनत्वात् । ननु दौर्बल्यादिति भावः । रिपुभिरा-
क्षिप्यमाणमधिक्षिप्यमाणमत एव प्रमादात् । नागैरग्रेः । 'प्रदेभाहिराजा नागाः'
इति घञ्यन्वी । आरूनसटमाक्षिप्तकेसरम् । 'सटा जटाकेसरयोः' इत्यमरः ।
मृगेन्द्रं सिंहमित्थं स्थितम् । स्वामियं धूः कार्यभारः । तिग्मरश्मिं सूर्यं दीप्त्या दिन-
श्रीरिव योग्यतया निर्वाहकतयाधिरूढारूढवती । कर्तारि कः । त्वदीयैर्नित्यर्थः ॥

पूर्वं निर्व्ववसायस्व 'त क्षत्रियः' इत्यादिना दोष उक्तः । संप्रति व्यवसायिनो
गुणमाह—

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां संभावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।

संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥५१॥

करोतीति ॥ यः पुमानशेषजनादितरजनादतिरिक्तमधिकाम् । सर्वानिशायिनी-
मित्यर्थः । संभावनां योग्यतां क्रियाभिश्चरितैरर्थवतीं सफलं करोति तं पुमानं
संसत्सु सभासु । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणना-
प्रस्ताये जाते सति । पूर्वैतेऽन्येति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्या न समुपैति न
गच्छति । अद्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मात्सार्थाधारणलभाय त्वयापि महानुत्साह
आस्थेय इति भावः ॥

अथ द्वाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोषितस्वार्द्धनस्य कर्तव्यमुपदिशति—

प्रियेषु यैः पार्थ विनोर्पत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।

तव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादधानां मघवा विघातम् ५२

१ 'भवेत्यपेक्षणा' इति पाठः. २ 'सामान्यदुःखाः' इति पाठः. ३ 'समन्तात्' इति पाठः.
४ 'धर्मरश्मिम्' इति पाठः. ५ 'सर्वजन' इति पाठः. ६ 'वपयसा' इति पाठः.

भिनीरपेतपद्मा निष्पन्नाः ससरोरुहाण्यम्भांसि यामु तास्तपोक्ताः । उपायनीभूता
अर्जुनं प्रत्युपहारीभूताः शरद्वृणथियः पूर्वोक्ताः शरद्वर्मेसंपदो यामु ताः । उप-
सीम ग्रामसीमामु । विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'अनश्च'
इति समासान्तो न भवति । केचित्तु- 'अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्रामसीमि'
इत्यादौ नपुंसकप्रयोगदर्शनात् 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्साधुरित्या-
हुः । स्थलीरकृत्रिमा भुवः । 'जानपद-' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे स्त्रीषु । पश्यत्त-
नन्द जहर्ष । अत्र शरद्वृणेषु तादात्म्येनारोप्यमाणस्योपायनस्य प्रकृते नन्दनक्रि-
योपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥

निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलः पयोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।

हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा मनोऽस्य जहुः शफरीविवृत्तयः ॥३॥

निरीक्ष्यमाणा इति ॥ विस्मयाकुलराश्वर्यरसाविष्टरतप्वोन्मीलितानि पद्मान्येव
लोचनानि येषां तैः पयोभिरुन्मीलितनिरीक्ष्यमाणा इव स्थिताः । हृतः प्रियादृष्टि-
विलासानां विभ्रमः शोभा यामिच्छास्तपोक्ता इति मनोहरणे हेतूक्तिः । 'विभ्रमः
संशये भ्रान्तौ शोभायां च' इति वैजयन्ती । शफरीविवृत्तयो मत्स्यीस्फुरितान्य-
स्वाहुंसस्य मनो जहुः ॥

तुतोप पश्यन्कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसंगमे ॥ ४ ॥

तुतोपेति ॥ सोऽहुंसः सवारिजे साम्बुजे वारिणि कलमस्य शालिविशेषस्य ।
'शालयः कलमाद्याश्च पटिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । रामणीयस्य भावो रामणी-
यकम् । 'योपधादुरूपोत्तमादुम्' । तत्पश्यन्नधिकं तुतोप । अनुरूपसंगमादिनि-
भावः । तथाहि । सुदुर्लभेऽनुरूपसंगमे योग्यसमागमे लब्धे सतीति दोषः ।
प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमननिमित्तानुत्कंपसम्पदमभिनन्दितुं कोऽनुं को नार्हति ।
सर्वोऽप्यभिनन्दनेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषतमर्थेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

नुनोद् तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कमाविष्कृतफेनसंतति ।

अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चैर्विवृत्तपाटीनपराहतं पयः ॥ ५ ॥

नुनोदेति ॥ आविष्कृता प्रकटीकृता केनसंततिर्दिण्डीरसमूहो यस्य तत्तपोक्षम् ।
'दिण्डीरोऽधिष्ठाकः केनः' इत्यमरः । अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापरामो येन
तत्तपोक्षम् । कुतः । उच्चकैरचकं यथा तथा विवृत्तेन लुटितेन पाटीनेन मन्सविशे-
पेण पराहतं तावितम् 'सहस्रदंष्ट्रः पाटीनः' इत्यमरः । पयः कर्तुं तस्याहुंसस्य स्थल-
पद्मिनीगतम् । तद्वोचरमित्यर्थः । वितर्कं संततं नुनोद् विष्णोद् । पाटीनपराहत्वा
विभक्त्याप्रायेण अलदर्शनात्स्थलपद्मिनीशब्दात् निवृत्तेत्यर्थः । अत्र निष्कयोत्तरसं-
हालङ्कारः ॥

कृतोमिरेसं दिधिलत्वमायता शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।

निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोपितां तैरङ्घ्रितर्षामविपाण्डु संकतम् ॥६॥

१ 'सरोभिः' इति पाठः. २ 'संदतिः' इति पाठः. ३ 'देखम्' इति पाठः. ४ 'तद्विगम्'
इति पाठः.

कृतेति ॥ सोऽर्जुनः शिथिलत्वमायता गच्छता । दिने दिने शीयमाणेनेत
 भतएव शनैः शनैः शान्तरयेण । अन्ययोमिरेखानुदयादिति भावः । ४
 कृता ऊर्मयः पर्वाण्येव रेखा राजयो यस्य तत्तयोक्तम् । तरङ्गा भस्य स
 स्तरङ्गितं भद्रितम् । 'तदस्य संजातं-' इतीवच् । यक्ष्मीं दुकूलं तद्वदि
 शुभमित्युपमालङ्कारः । समुदयोपिता नदीनाम् । सिकतास्यास्तीति ।
 पुलिनम् । 'सिकताशकंराम्यां च' इत्यणप्रत्ययः । 'सोयोदियत्तं तत्पुलिनं ।
 सिकतामयम्' इत्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोप ॥

ततस्त्रिभिः शालिगोप्त्रीं वर्णयति—

मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवोरलंकृतं केसररेणुनाशुना ।

अलक्तताप्राधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ५

मनोरममिति ॥ अशुना सूदमेण केसरेषु किञ्चलकेषु । 'किञ्चलकः केसरोः
 याम्' इत्यमरः । यो रेणुः परागस्तेनालंकृतमतएव मनो रमयतीति मनोरम
 'कर्मण्यण्' इत्यण् । भ्रुवोरन्तरं प्रापितं धूमध्ये निवेदितं बन्धुजीवकं यन्
 पुष्पम् । 'बन्धुको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । अलक्तताप्रत्यय हाशारागरक्तस्यापि
 इवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वतीमिव । साम्यपरीक्षां कुर्वती
 स्वर्थः । उधेक्षालङ्कारः ॥

नवातपालोहितमाहितं मुहुर्महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।

चकासयन्तीमरविन्दजं रजः परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता ॥ ८

नवेति ॥ महास्त्रिवेशः स्थानं ययोस्त्रौ महानिवेशौ । पीथरावित्यर्थः । पयोध
 परितः । स्तनयोः समन्तादित्यर्थः । 'अभितः परितःसमपानिक्रपाहाप्रतिषोभेऽ
 इति द्वितीया । मुहुराहितं नवातपालोहितं चालातपताप्रमरविन्दजं रजः परा
 सर्पता प्रसरता परिश्रमाम्भःपुलकेन स्वैरोज्जेदेन चकासयन्तीं शोभयन्तीम
 चकास्येप्यन्ताप्यपरि द्वीप । अलङ्करणं कुर्वतीम् । तत्रापि विकृततेति भावः ।
 फपोलसंक्षेपि विलीचनरिपया विभूषयन्तीमवतमकोत्पलम् ।

मुनेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥

करोतेति ॥ मुनः करोकमंक्षेपि यद्वनंतकोत्पलं कर्मोत्पलं तद्विकोचमपिप
 विभूषयन्तीम् । आभरणस्याभरणमिति भावः । कलमं गोपायनीति गोपिक
 शालिगोप्त्रीम् । ऋषुत्तरपः । निरीक्ष्य पाण्डोः मुनेनातुंवेन । शरदः कृतार्थता
 भावः कृतार्थता साधुत्वम् । शरदः स्वगुणसंदर्शित्विद्विधोगलामादिति भावः ।
 'पवनकोमुंजवचनस्य पुंश्रवावो वन्टव्यः' । मेनेऽमादि । अन्वयेः कर्मणि ङिइ ॥

उपारताः अधिमाराश्रिगोचरादपारपन्तः पतितुं जवेन गाम् ।

गयां गनाः प्रेम्नुनपीदराधमः ॥ १० ॥

इति ॥ पवित्रा वासीं तात्रिमेति निरीक्षणमाप्तः । अगाराय इत्यर्थः ।
 निरीक्षणं भावः । इत्यदिदेव इति शब्दस्य इति शब्दस्य सामान्यविकारणवा-

देकदेशे पर्यवसानम्, न तु पश्चिमं रात्रेरित्येकदेशिसमासः । तद्विधायके पूर्वापरादि-
सूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् । अतएव 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यादिना न समासान्तोऽपि ।
तस्यापि पूर्वापरादिस्त्रयोक्तसमासविपर्ययत्वादिति । प्रकाशवर्षस्तु एकदेशिसमास-
मेवाधिल्य समासान्तमाह तन्मृग्यम् । गावश्चरन्त्यत्रेति गोचरो गवां जग्धिस्थानं
वनम् । पश्चिमरात्रौ यो गोचरलक्ष्मादुपारताः संनिवृत्ता जवेन गां भुवं पतितुं
धादितुमपारयन्तोऽनाक्रुवन्तः प्रसुतपीवरोधसो बलस्वरणात्क्रवत्पीनापीनाः ।
'अधस्तु ह्रीवमापीनम्' इत्यमरः । 'अधसोऽनइ' इति स्त्रीग्रहणे कर्तव्यमिति
नियमाज्ञानडादेशः । उत्सुका वरसेपूकण्डिता गवां गणास्तमर्जुनमयेक्षणोल्लुकं
दर्शनलालसं चक्रुः । 'स्वर्गेषुपशुवान्वद्भिर्द्वेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां
पुंसि गौः' इत्युभयत्राप्यमरः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः—'स्वभावोक्तिरलङ्कारो
यथावद्भस्त्वर्णनम्' इति लक्षणात् ॥

परीतमुंक्षावजये जयश्रिया नदन्तमुच्चैः श्रुतसिन्धुरोधसम् ।

ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ ११ ॥

परीतमिति ॥ सोऽर्जुन उक्षावजय उक्षान्तरमग्ने सति जयश्रिया परीतं
वेष्टितमुच्चैर्नदन्तं श्रुतसिन्धुरोधसं दृग्णसरित्तदं शरदि भवां शारदीं पुष्टिमवयवो-
पधयं दधतं गवामधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्तिभन्तम् । 'कायो देहः ह्रीवपुंसोः
शरीरं वर्णं विग्रहः' इत्यमरः । दर्पमिवेशुष्येक्षा । ददर्श ॥

विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थरं गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः ।

शरच्चदीनां पुलिनैः कुतूहलं गलहुकूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

विमुच्यमानैरिति ॥ हिमानीविशदैर्हिमसंघातशुभ्रैः । 'हिमानी हिमसंहतिः'
इत्यमरः । 'हृद्भवरण-' इत्यादिना स्त्री । तासंनिधोगादानुगागमश्च । गवां
कदम्बकैः कर्तुभिः । 'कदम्बकं समूहे धीफले पुष्पविशेषके' इत्यमरः । मन्थरं
मन्दं विमुच्यमानैरपि किमुताविमुच्यमानैरिति भावः । शरच्चदीनां संवन्धिभिः ।
शरद्वहणे प्रागृष्णिवृत्त्यर्थं तत्र पुलिनादर्शनादिति भावः । पुलिनैः कर्तुभिः गल-
हुकूलैर्जघनैरिव तस्यार्जुनस्य कुतूहलं कौतुकमादध आहितम् ॥

गतान्पशूनां सहजन्मवन्पुतां गृहाश्रयं प्रेम वनेषु विभ्रतः ।

ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः कृतानुकारानिष गोभिरार्जवे ॥ १३ ॥

गतानिति ॥ पाण्डवोऽर्जुनः पशूनां गवाम् । सह जन्म येषां ते सहजन्मानः
सोदराल एव बन्धवत्तेषां भावस्तथा तां गतान् । पशुषु सोदराभिमानवत्
इत्यर्थः । गृहाश्रयं गृहविषयं प्रेम वनेषु विभ्रतः । वनेषु गृहाभिमानिन
इत्यर्थः । आर्जवे विषेयाद्ये । गोभिः पशुभिः कृतानुकारानिष कृतानिष
स्वितानिषुत्येक्षा । ततो विषेयानित्यर्थः । गाः पान्थीनि गोपा गोपाटकाः । 'आतोऽ-
नुपसर्गो कः' इति कप्रत्ययः । तानुपधेनु धेनुमयीषे । सर्मापार्थेऽप्ययीभावः ।
पशूनां । अथोपेक्षानुपगिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥

अथ अशुभिवर्तनीर्नीहीगात्रेण वर्तयति—

परिभ्रमन्मूर्धोजपदाङ्गुः क्षिणोदयादग्निदन्तकेर्मगः ।

मूर्धधन्तःकृण्डरश्मिर्जिर्ननानामामृष्टसोत्रचारुभिः ॥ १४ ॥

परिभ्रमति ॥ मूर्धजाः पदपदा इवेत्युपनिषत्प्रमाणः । मूर्धजाशुभिवर्ति-
पमानुसारम् । परिभ्रमतिभ्रमतिमूर्धजेः पदपदराजुमानि नैः । दन्ताः केगता
इवेति पूर्वशब्दप्रमाणः । क्षिणोदयेमाङ्गुः इत्यप्रकृतित्वा दृग्प्रमेयता येषां
तेजयोर्नः । अन्तःकृण्डरश्मिर्जिर्ननानामामृष्टसोत्रचारुभिः ॥

निर्वहनिःषासविकम्पिताभग लना इव प्रस्फुरितकण्डवाः ।

व्यपोदपार्श्वरपवर्तितप्रिया विकर्षणः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

निर्वहति ॥ निर्वहनानुसन्धेन निःषारोम विहगिता अथवा पार्श्व तात्पर्योक्ताः ।
अतएव प्रस्फुरितकण्डवाः । प्रवर्तितकण्डवा इत्यर्थः । 'अपिस्तंक्ष्णान्तर्य वृत्ति-
विषये र्थापार्थं' सप्तपर्णादिषु' इति कैयटः । लता इव स्थिताः । देवादेकपद-
वरपुरणस्यापि लोके संभवाद्युपमेयेषं भोष्येष्टा । किञ्च । व्यपोदपार्श्वरपवर्तितप्रिया
पार्श्वानि येषु तैः पाणिविहारहारिभिः पाणिविषेपमनोहरैः । अद्धारोऽङ्गविषेपः'
इत्यमरः । विकर्षणैर्मध्यगुणाकर्षणरपवर्तितप्रियाः संबन्धितमित्यथाः । यद्यपि
'पृष्ठपंशाधरे प्रिकम्' इत्यमरः, तथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते तत्रैकव्यादिति भावः ॥

ग्रजाजिरेष्वमुदनादशङ्किनीः शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योपितः ।

मुहुः प्रणुशेषु मयां विवर्तनेनदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥

मजेति ॥ ग्रजाजिरेषु गोष्ठमाङ्गेषु । अधिकरणे सप्तमी । 'ग्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु'
इति विश्वः । अमुदनादशङ्किनीर्गोर्जितभ्रमवनीरिति भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डि-
नां योपितो मयूरीः । योषिङ्गणं मौग्ध्याविसाधार्यम् । उन्मदयत्सुन्मदाः
कुर्वन्सु । 'तत्करोति—' इति ष्यन्ताच्छतृप्रत्ययः । मयां मन्थनदण्डानाम् ।
'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । विवर्तनेः परिभ्रमणैर्मुहुः
प्रणुशेषु कम्पितेष्विति स्वभावोक्तिः । कुम्भेषु कलशेषु मृदङ्गवन्मन्थरं मन्दं
नदन्सु सरिस्वति वाद्यसाम्योक्तिः । भावलक्षणे सप्तमीयम् ॥

स मन्थरावलिगतपीवरस्तनीः परिश्रमकृन्तविलोचनोत्पलाः ।

निरीक्षितुं नोपरराम बलुवीरभिप्रनृत्ता इव वारयोपितः ॥ १७ ॥

स इति ॥ मन्थरं मन्दमावलिगताश्चञ्चलाः पीवराः स्तना यासां तास्त्रयोक्ताः ।
'स्वाङ्गस्योपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीप् । परिश्रमेण कृन्तानि म्लानानि
विलोचनोत्पलानि यासां तास्त्रयोक्ता बलुवीरगोपीः । 'गोपे गोपालगोसंभ्रमणो-
गाभीरबलवाः' इत्यमरः । अभिप्रनृत्ता नृत्यन्तीः । 'गत्सर्पाकर्मक—' इत्यादिना
कर्तरि क्तः । 'मनिबुद्धिर्जायैर्म्यश्च' इति चकाराद्भूतमानार्थत्वम् । वारयोपितो

वेद्या इव । 'वारधी गणिका वेद्या' इत्यमरः । सोऽर्जुनो निरीक्षिणुम् । ईक्षते-
स्तुमुम् । नोपरराम न विरमति स्म । 'उपाश' । 'विभाषाकर्मकात्' इति परस्मै-
पदम् । अत्र चतुःश्लोक्यामुपमास्वभावोक्तयोः संवृष्टिः ॥

पपात पूर्वा जहतो विजिह्वतां वृषोपभुक्तान्तिकसस्यसंपदः ।

रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्प्रसक्तसंपातपृथक्कृतान्पथः ॥ १८ ॥

पपातेति ॥ सोऽर्जुनः पूर्वां प्रावृषेण्यां विजिह्वतां वक्तृतां जहतस्त्वजतः । शरदि-
निष्पङ्कयेन समरेखस्यैव सुगमत्वादिति भावः । जहातेः शत्रुप्रत्ययः । वृषोपभुक्ता-
न्तिकसस्यसंपदो वृषभचर्वितप्रान्तसस्यससृद्धीन् । 'सुहृते वृषभे वृषः' इत्यमरः ।
सीमन्ता इव सीमन्ताश्चक्राद्गपद्वयः सीमन्तवन्तः कृताः सीमन्तितः । मत्व-
न्तात् 'तत्करोति-' इति णिचि क्तः । णाविष्टवद्भावान्मतुषो लुक् । रथाङ्गैश्चक्रः
सीमन्तितः सान्द्राः कर्दमा घनीभूताः पद्मा येषु सान्द्रसक्तसंपातेन संततसंचा-
रेण पृथक्कृतान्पथो मार्गान्पपात जगामेति स्वभावोक्तिः ॥

जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्मभिविक्त्वावेङ्गितभूषणैर्वृताः ।

भृशं ददर्शाश्रमण्डपोपमाः सपुष्पहासाः स निवेशवीरुधः ॥ १९ ॥

जनैरिति ॥ सोऽर्जुन उपग्रामं ग्रामेषु । विभक्तयर्थेऽन्ययीभावः । अनिन्द्यकर्म-
भिरनिषिद्धवृत्तिभिः । वृत्तिश्चक्र कृष्यादिरन्यत्र शिलोन्छादिः । विविक्तान्येका-
ग्रानि भावोऽभिप्राय इङ्गितं चेष्टा भूषणमलङ्कारश्च येषां वैस्तयोक्तैर्जनैर्वृताः ।
अधिष्ठिता इत्यर्थः । अतएवाश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपास्तदुपमाः । 'मण्ड-
पोऽग्नी जनाश्रयः' इत्यमरः । सपुष्पहासाः पुष्पविकाससहिताः । 'तेन सह-'
इत्यादिना षड्भूमीहिः । निवेशवीरुधो गृहगुल्मिनीः । 'वीरुधौ षड्गुल्मिनी' इति
वैजयन्ती । भृशं सादरं दर्शो उपमालङ्कारः ॥

ततः स संप्रेक्ष्य शरद्गुणाश्रियं शरद्गुणालोकनलोलचक्षुपम् ।

उवाच यक्षस्तमचोदितोऽपि गां न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति २०

तत इति ॥ ततः स पूर्वोक्तो यक्षः शरद्गुणाश्रियं संप्रेक्ष्य । दर्शनीयां वर्णनीयां
च विचार्येत्यर्थः । शरद्गुणालोकेने लोलचक्षुषं सनृष्णादृष्टिम् । 'लोलञ्जलसनृष्णयोः'
इत्यमरः । तमर्जुनमचोदितोऽप्यगृहोऽपि गां वाचमुवाच । तपाहि । इङ्गितज्ञो
भावः । 'इङ्गितं इङ्गतो भावः' इति विश्वः । अवसर उक्तियोग्ये काले नावसीदति
न वाचं वन्दति । 'नागृष्टः कस्यचिद्गृहात्' इति निषेधस्यनाकाङ्क्षितोक्तिविषय
इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्पेणरूपोऽर्थान्तरन्वातः ॥

इयं शिवाया नियतेरिवायतिः कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रिया ।

जयार्थियं पार्थं पृथुकरोतु ते शरत्प्रसन्नाम्युरनम्युवारिदा ॥ २१ ॥

इयमिति ॥ इ पार्थ, शिवायाः कल्याणकारिण्या नियतेः । 'देवं दित्ते भागधेय
भाग्यं श्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । शुभावहदैवस्यायतिः फलदानकालः सैव
जगतः क्रिया कृत्यादिकर्माणि फलैर्हर्षिः । 'स्वभो निष्पत्तियोषेणु श्रीजभावे घने

फलम्' इति वैजयन्ती । कृतार्थयन्ती सफलयन्ती प्रसन्नाम्बुर्निर्मलोदकाऽनम्बुवा-
रिदा निर्जलमेघा । अनेन विशेषणद्वयेन छावापृथिव्योरानुकूल्यं सूचयति । इयं
शरत्ते जयश्रियं पृथूकरोतु । आशीरर्थे लोद ॥

उपैति संसं परिणामरम्यता नदीरनौद्वत्यमपङ्कतां महीम् ।

नवैर्गुणैः संप्रति संस्तवस्थिरं तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः ॥२२॥

उपैतीति ॥ संसं ग्रीष्मादिकं परिणामेन परिपाकेन या रम्यता सोपैति ।
नदीरनौद्वत्यं गम्यरूपत्वमुपैति । महीमपङ्कतां निष्पङ्कत्वमुपैति । तथाहि । संप्रति
नवैर्गुणैः पूर्वोक्तैः शरद्वर्गैः संस्तवेन परिचयेन स्थिरं वदमपि घनागमश्रियः प्रापृ-
द्वलदम्याः संबन्धि । तद्विषयमित्यर्थः । प्रेम तिरोहितम् । निरर्थकं कृतमित्यर्थः ।
गुणतन्नाः प्रेमाणो न परिचयतन्ना इति भावः । वास्तवालङ्कारः ॥

पतन्ति नास्मिन्विशदाः पतत्रिणो धृतेन्द्रचापा न पयोदपङ्कयः ।

तथापि पुष्पाति नभः श्रियं परां न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् २३

पतन्तीति ॥ अस्मिन्नमसि विशदाः पतत्रिणो बलाका न पतन्ति न प्रसरन्ति ।
धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्कयश्च न पतन्ति । तथापि श्रीकारणाभावेऽपि नभः परां
श्रियं शोभां पुष्पाति । तथाहि । रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्त्वाहार्यमारोप्यमाणं गुणं
नापेक्षते । तत्र स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥

विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैश्श्रुताचिराभागुणहेमदामभिः ।

इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्बधूनां कृशता न राजते ॥२४॥

विपाण्डुभिरिति ॥ कदम्बानिलशब्देन वर्णतुरूपलक्ष्यते । स एवं भर्ता तस्मात्त्यये
विरहे म्लानतया निर्जलतया दुर्बलतया च विपाण्डुभिश्श्रुतानि रहितान्यचिराभा-
गुणा विद्युलता एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यस्तेः पयोधरैरम्भोदैः,
अन्यत्र स्तनैः । उपलक्षितानाम् । 'स्तनाम्भोदौ पयोधरौ' इति वैजयन्ती । विशा
एव वष्यस्तासामियं कृशता न राजते इति न । किन्तु राजते एव विपुक्तावाद् ।
'आतातं मुदिते दृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा' इति स्मरणादिति भावः । सामान्यतः
प्रसक्तमराजनं काश्यस्यैकेन नभा संभाष्य द्वितीयेषु निषेधति । यथाह वामनः—
'संभाष्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुट एव ॥

विहाय चाञ्छामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।

श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः २५

विहायेति ॥ मदात्ययान्मदक्षयादरक्तकण्ठस्याभाव्यस्वरस्य । कण्ठशब्देनात्र
सूत्रतः स्वरो लक्ष्यते । शिखण्डिनो मयूरस्य संबन्धिभ्युदित उर्ध्वस्तरे रुते कृत्रिते
वाष्पं विहाय । श्रुतिः श्रोत्रम् । 'कण्ठशब्दमहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री ध्वनं भवः'
इत्यमरः । उन्मदहंसनिःस्वनं मत्तमरालकृत्रितं ध्वनिं भवति । नन्वकाण्डे परिचित-
परिहायेणःपरिचिते कथं ग्रीणुदय इत्यानाह्यायोन्तरं इत्यस्यनि—गुणा इति ।
ग्रीणार्णानि श्रियः । 'इगुपयश्याग्रीद्विरः कः' इति कप्रत्ययः । श्रियत्वे ग्रीणिद्वरावे

गुणा अभिकृता - नियुक्ताः । संस्रवः परिचयो नाभिकृतो न समर्थः । प्रेमाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकं न परिचय इत्यर्थः ॥

अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः ।
विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् २६

अमी इति ॥ अमी पृथुस्तम्बान्गुच्छाम्बिभ्रतीति पृथुस्तम्बभृतः । 'स्तम्बो गुच्छसृणादिनः' इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गतां गताः शालयो प्रीहिविशेषाः । वप्राम्भसि केदारोदके । 'पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः शेषम्' इत्यमरः । विकसतांति विकासि विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितमसितोत्पलं निघ्रातुमाघ्रातुमिव नमन्ति । 'निघ्रातुमिव' इति पाठे द्रष्टुमित्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा । 'निर्वर्णनं तु निघ्नानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अत्र फलभाराद्धमनस्य निघ्राणफलकत्वमुप्येक्ष्यत इति फलोप्येक्षा ॥

अथ चतुर्भिः कलापकमाह—

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।
पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं द्रुतं धनुष्यण्डमिवाहिविद्विपः २७

मृणालिनीनामिति ॥ मृणालिनीनां पद्मिनीनां त्विषा हरिद्वर्णेनानुरञ्जितम् । तद्रूपतामापादितमित्यर्थः । तथाऽम्भोजपलाशशोभया पद्मदलकान्त्या । आरुण्येनेत्यर्थः । विभिन्नं मिथितम् । तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं स्फुरद्भिः कलमाभिः पिशङ्कीकृतमित्ये नानावर्णत्वादृतं पलायितमहिविद्विपो वृत्रघ्नोरिन्द्रस्य । 'सपे वृत्रासुरेऽप्यदिः' इति वैजयन्ती । धनुष्यण्डमित्ये स्थितम् । 'मित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । पयो वप्राम्भोऽपदिद्वयव्याजीकृत्य धावतामिष्यागामिना संबन्धः । अत्र धनुष्यण्डस्य हुतस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वादुरमेक्षेयं नोपमा ॥

विषाण्डु संघ्यानमिवानिलोद्धतं निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः ।
अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः सपुष्पहासा वनराजियोपितः २८

विषाण्डुति ॥ विषाण्डु शुभ्रमनिलोद्धतमनिलोरिक्षितम् । सप्त सप्त पलाशाणि पत्राणि पर्वेषु येषां ते वृक्षाः सप्तपलाशाः । 'हविस्संख्यानादस्य वृत्तिविषये षीप्तापेत्वं सप्तपर्णादिव' विशुक्त्म् । तेषां पुष्पाणि सप्तपलाशाणि । 'द्रिहीनं प्रसवे सपेम्' इत्यमरः । 'फले लुह' इत्यणो लुह । तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागं संघ्यानमुत्तरीयमित्ये । 'संघ्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । निरुन्धतीनिवारयन्तीः । भावृत्तवतीरिति यावत् । अनाविष्यान्यकनुषाण्युन्मीलितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षुषीय वासो हास्यपोक्षाः । 'नीलस्वयं गलो दासी बाण ओदनपावपि' इति धन्यन्तरिः । पुष्पाणि हासा इव सैः सह वर्तन्त इति सपुष्पहासाः । वनराजयो योपित इव वनराजियोपितः । ता अपदिद्वयेत्यन्वयः । अत्र संघ्यानमित्युपमैवान्वययोपमितसमासे लिङ्गम् । तथा काचित्केनचिरकामुकेनाक्षितं स्तनांशुक निरुन्धे तदिति भावः ॥

अर्दापितं रघुवज्रातवेदसा सिताम्बुदच्छेदतिरोहितावपम् ।
ततान्तरं सान्तरपारिर्सीकरः शिवं नमोवर्त्म सरोजवापुभिः ॥२९॥

अदीनिमिति ॥ वैशुगजातयेरगा वैशुगामिनाऽदीनितमप्रकाशितम् । निपु-
 त्यकाशय इष्टिविजातक्यातत्रादितं गुण इति भावः । गितातजुपानां उदै-
 रान्देमिरोदितानपम् । म इष्टिवापो माप्यातावाच इति भावः । गान्ताऽगि-
 रीकरैर्विरलागुङ्गनस्तातान्तरं षण्णामर्ष्यं गरोत्रागुभिः मितं रष्यं नमोत्तर्णं
 चापदिशयेति । स्वमाशोनिरलङ्कारः ॥

सितच्छदानामपदिश्य घावतां हंतीरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।
 प्रयुर्वते वारिदरोधनिर्गताः परस्परालापमिचामला दिद्यः ॥ ३० ॥

गितेति ॥ अपदिश्य घावतामिति पूर्वस्योक्तप्रयोगे पयःप्रभृतिरुमुदिरय घाव-
 ताममीषां गितच्छदानां पतत्रिणां हंतीराम् । 'हंतास्तु भोगगरुणश्चाह्ना मान-
 सौकराः' इत्यमरः । ह्यैः सप्तद्विंशिता इच्छाः । 'प्रथितं गुम्फितं इच्छम्' इत्यमरः ।
 वारिदरोधनिर्गता भेषोपरोधनिर्गता अतएवामलाः प्रयत्ना दिशः परस्परालापं
 प्रयुर्वत इय । दिश्या भेषोपरोधनिर्गताधिरादुष्प्रमिता इति हंसद्वित्रितव्याजेन
 परस्परमालपन्तीवेषुप्रेक्षा ॥

विहारभूमेरभिघोपमुत्सुकाः शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।

असक्तमृधांसि पयः क्षरन्त्यमूरुपायनानीय नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

विहारेति ॥ विहारभूमेः । अपरराप्रगोषरादित्यर्थः । आगच्छन्त्य इति शेषः ।
 अभिघोपमुत्सुका प्रजं प्रत्युत्कृष्टिताः । यासप्रेम्णेति भावः । 'घोष आमीरपहो
 स्यात्' इत्यमरः । च्युता व्रुदिता यूपानां कुलानां पङ्क्तिः धेनीयन्धो यासां सास-
 थोक्ताः । 'सजातीयैः कुलं यूथम्' इत्यमरः । अमूर्धेनवोऽसक्तमप्रनिबन्धं पयः
 क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति । यत्सस्तरणात्प्रसवन्तीत्यर्थः । क्षरतेः शतृप्रत्ययः । ऊपांसि
 शरीरजेभ्योऽपत्येभ्य उपायनानीवातितोपकारिणीवेलुप्रेक्षा । नयन्ति प्रापयन्ति ।
 यथा लोके कुतश्चिप्रवासादेत्य मातरः किञ्चिस्त्वाद्यमानयन्ति सद्दिति भावः ॥

जगत्प्रसृतिर्जगदेकपावनी प्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुर्षी ।

द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसावुपैति मञ्जरिव संहिताहुतिः ॥ ३२ ॥

जगदिति ॥ जगत्प्रसृतिर्जगत्कारणम् । आज्यादिहविर्द्विरिणेति भावः । जगतामे-
 कपावनी मुख्यशोधनी प्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिकम् । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया
 च' इति द्वितीया । 'उपकण्ठान्तिकाम्यणांभ्यमाः' इत्यमरः । तनयैर्वत्सैरुपेयुषी
 संगता । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । 'उमितश्च'
 इति ङीप् । असौ गवां समितिः संहतिः । मञ्जरेण्यजुपादिभिः । 'मञ्जो ऋगा-
 दिगुहोक्तिः~' इति वैजयन्ती । संहिता योजिताहुतिरिव समग्रां द्युतिमुपैति ।
 आहुतिरपि जगत्प्रसृतिर्जगदेकपावनी च । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपति-
 ष्ठते । भादित्याजायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति स्मरणादिति भावः ॥

कृतावधानं जितवर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने ।

इदं जिघत्सामपहाय भूयसां न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ॥ ३३ ॥

इति ॥ वितर्हिण्यनौ । एकानुकारिणीत्यर्थः । एतेन पृथक्स्वरप्रायं गायन्तीति गम्यते । यथाह मातङ्गः—'पदं मयूरो वदति' इति । गाः पान्तीति गोपालेषां भार्या गोप्यः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । 'पुंपोगादाह्यं याम्' इति ङीष् । ता एव जनः । सुरक्तो मधुरकण्ठो यो गोपीजनो बलुषीर्जन्तुः शत गीतमिरस्वने गाने कृतावधानमेकामपिचमिदं पुरोपतिं मृगीकदम्बकं भूयसीमनिमहतीं विघरसामनुमिच्छाम् । भदेः सधन्तादुप्रत्ययः । 'सुद्धर नोर्घेः' इति षष्ठादेशः । अरहाय हिरवा सख्यं नाम्येति नोपैति । गीतासखलुधुषामपि न गणयतीत्यर्थः ॥

असावनास्यापरयावधीरितः सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नापि ।

उपैति शुष्यन्कलमः सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ३'

असाविति ॥ शिरसाद्येण मूर्ध्ना च नमन्प्रणमन्नप्यनास्यापरयानादरपरया सरं रुहिण्यावधीरितोऽवज्ञातः । अम्भसा सह । शरभूतेनेति भावः । शुष्यन्कलमः कलमः शाठिविशेषः । मनोभुवा तप्त इव कामाते इव । अभिपाण्डुतामुपैति । अत्रानस्यापरयेति प्रकृतसरोरुहिण्याविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्ति उक्तिप्रमानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया शुद्धमेदेऽप्यभेदलक्षणातिशयोक्तिमहिम्नावधीरणक्रियासंबन्धाच्चिर्वहन्ती मनोभुवा तप्त इवेत्युत्प्रेक्षायां हि केत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोरद्वाक्तिभावेन संकरः ॥

अमी समुद्रतसरोजरेणुना हृता हृतासारकणेन वायुना ।

उपागमे दुश्चरिता इवापदां गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥३५

अमी इति ॥ समुद्रतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः । हृतासारकणेनोपात्ताम् कणेनेति शैत्योक्तिः । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । वायुना हृता आह्ला अमी शिलीमुखा भृङ्गाः । आपदामुपागमे राजादिमयागमे दुश्चरिता दुष्टकर्माणि श्रौतादय इव । गम्यत इति गतिं गन्तव्यदेशम् । 'देशोपागमे गतिः' इति वैजयन्ती । निश्चेतुं मालं न समयाः । एकत्र वायोः सार्वधिकरवेनोपादानार्थं श्रयादन्वयं भयान्धरवादिनि भावः ॥

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य विभ्रती

शुकावलिर्च्यक्तशिरीषकोमला धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ३'

मुखैरिति ॥ विद्रुमभङ्गलोहितैर्मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवणोः कलमस्य शिख शाल्यप्राणि विभ्रती एवक्तशिरीषकोमला विकसितशिरीषसवर्णासौ शुकावलि गौत्रमिदं इन्द्रस्य धनुषः श्रियमनुगच्छत्यनुकरोति । नानावर्णत्वादिन्द्रधनुर्वाभासीत्युपमालंकारः ॥

इति कथयति तत्र नातिदूरादथ ददशे पिहितोष्णरश्मिविम्बः ।

विगलितजलभारशुक्लमासां निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ३'

इतीति ॥ तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते बक्ष इतीत्यं कथयति सति नातिदूरादतीति दूरात् । ईषद् इत्यर्थः । नभस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । पिहितोष्णरश्मि

अदीपितमिति ॥ वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निनाऽदीपितमप्रकाशितम् । विद्यु-
 यकाशस्य दृष्टिविधातकत्वात्तद्वाहित्यं गुण इति भावः । सिताम्बुदानां छेदः
 खण्डैस्त्रिरोहितातपम् । न दृष्टिबाधो नाप्यातपशब्ध इति भावः । सान्तरवारि-
 सीकरैर्धिरलाम्बुकणैस्तान्तरं व्याप्तमध्यं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्णं
 चापदिश्येति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥

सितच्छदानामपदिश्य धावतां रूतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।
 प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

सितेति ॥ अपदिश्य धावतामिति पूर्वश्लोकप्रसक्तं पयःप्रभृतिकमुदिश्य धाव-
 ताममीषां सितच्छदानां पतत्रिणां हंसानाम् । 'हंसास्तु श्वेतगस्तश्चक्राङ्गा मान-
 सौकसः' इत्यमरः । रूतैः शब्दैर्ग्रथिता दृग्धाः । 'ग्रथितं गुम्फितं दृग्धम्' इत्यमरः ।
 वारिदरोधनिर्गता मेघोपरोधनिर्मुक्ता भतएवामलाः प्रसन्ना दिशः परस्परालापं
 प्रकुर्वन्त इव । दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताश्चिरादुच्छ्वसिता इति हंसकृतितन्याजेन
 परस्परमालपन्तीवेत्युपेक्षा ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।

असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमरूपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

विहारेति ॥ विहारभूमेः । अपरराग्रगोचरादित्यर्थः । आगच्छन्त्य इति शेषः ।
 अभिघोषमुत्सुका अजं प्रत्युत्कण्ठिताः । वसप्रमेणेति भावः । 'घोष आभीरपत्नी
 स्वाद्' इत्यमरः । च्युता झुटिता यूयानां कुलानां पङ्क्तिः धेनीयन्धो यासां ताल-
 धोक्ताः । 'सजातीयैः कुलं यूथम्' इत्यमरः । अमूर्धेनवोऽसक्तमप्रनिबन्धं पयः
 क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति । वसस्तरणात्प्रसवन्तीत्यर्थः । क्षरतेः शतृप्रत्ययः । ऊर्धासि
 शरीरजेभ्योऽपत्येभ्य उपायनानीवातितोपकारीणीवेत्युपेक्षा । नयन्ति प्रापयन्ति ।
 यथा लोके कुतश्चिद्व्यवासादेव मातरः किञ्चित्प्राप्तमानयन्ति तद्वदिति भावः ॥

जगत्प्रसृतिर्जगदेकपावनी ब्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी ।

धुतिं समग्रां समितिर्गवामसावुपैति मश्रैरिव संहिताहुतिः ॥ ३२ ॥

जगदिति ॥ जगत्प्रसृतिर्जगत्कारणम् । आज्यादिहविर्द्वारेणेति भावः । जगतामे-
 कपावनी मुख्यशोधनी ब्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिरुम् । 'दूरान्तिर्वापेभ्यो द्वितीय
 च' इति द्वितीयः । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यणाभ्यम्राः' इत्यमरः । तनयैरुपेयुषी
 संगता । 'उपेयिवाननाद्याननूचानश्च' इति कमुप्रत्ययान्तो निपातः । 'वगितश्च'
 इति ङीप् । अस्तौ गवां समितिः संहतिः । मश्रैर्ऋग्यजुषादिभिः । 'मश्रो ऋगा-
 दिगुणोक्तिः—' इति वैजयन्ती । संहिता योजिताहुतिरिव समग्रां धुतिमुपैति ।
 आहुतिरपि जगत्प्रसृतिर्जगदेकपावनी च । 'मश्रां प्राणाहुतिः सप्तगादित्यमुपैति-
 हने । आदित्याजापते दृष्टिर्द्वैरश्चं ततः प्रजाः ॥' इति स्मरणादिति भावः ॥

कृतावधानं जितवर्हिणध्वनां गुरक्तगोपीजनगीतनिःश्वने ।

इदं जियत्सामपहाय भूयसीं न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बम् ॥ ३३ ॥

विम्बन्वितोहिताकंमण्डल इत्याद्योनिः । मगाधिराजो हिमाद्रिविंशतिः जल-
मारो येषां ते तपोष्ठाः । भनप्य शुक्रभागः । इयोरप्यतरस्य विशेष्यवति-
शया विशेष्यगतमासाः । तेषां विगलितजलभारशुक्रभागां शुभ्राणामम्बुमुक्तं
निचय इव मेघवृन्दमित्य ददो इष्टः ॥

तमतनुवनराजिष्यामितोपत्यकान्तं

नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।

व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मी-

मसितमधरवासो विभ्रतः सीरपाणेः ॥ ३८ ॥

इति भारविश्रुती महाकाव्ये किराताजुनीये चतुर्थः सर्गः ।

तमिति ॥ जिष्णुरजुनोऽगनुमिर्महनीभिर्षनराजिभिः श्यामिताः श्यामला उप-

त्यकान्ता भासन्नभूमिप्रदेशा यस्य तं तपोष्ठम् । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वम-
धिस्यका' इत्यमरः । 'उपाधिग्यां त्यकासन्नारूढयोः' इति त्यङ्प्रत्ययः । उपरि
हिमानीभिर्हिमसंघातैर्गौरं शुभ्रं नगं हिमाद्रिमासाद्य । व्यपगतो निवृत्तो मदरागो
यस्य तस्य । अतिसं नीलमधरं वास उत्तरतिवं विभ्रतो घृतवतः । सीरं इलं पाणौ
यस्य तस्य सीरपाणेर्इलायुधस्य । 'इलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयलालाङ्गो
मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः' इत्यमरः । 'सप्तमीविशेषणे-' इति ज्ञापका-
द्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ लः' इति सप्तम्याः
परनिपातः । लक्ष्मीं शोभामनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य
स्मरणान्स्मरणालङ्कारः 'सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्येत स्मरणम्' इति विद्याधरः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिभाषसूरिविरचितायां किराताजुनीय-
काव्यव्याख्यायां घण्टापथसमारुषायां चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

पद्यमः सर्गः ।

अथ हिमवद्रूर्णनमारभते । तत्र पद्यदशभिः कुलकमाह—

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो रभसया नु दिगन्तदिदक्षया ।

अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं न विलङ्घयितुं नमः ॥१॥

अथेति ॥ अधानन्तरं सोऽजुनो मेरुमहीभृतो हेमाद्रेर्जयाय नु जयार्थं वा ।
नुशब्दोऽत्र वितर्कं । 'नु पृच्छायां वितर्कं च' इत्यमरः । रभसो वेगः । 'रभसो
वेगहर्षयोः' इति वैजयन्तीविश्वप्रकाशौ । तद्वत्या रभसया । अतीवोरुकण्ठयेति
यावत् । अर्शआदित्वाद्ध्यत्ययः । दिगन्तानां दिदक्षया नु ऋष्टुमिच्छया वा ।
नमोऽन्तरिक्षं विलङ्घयितुं न्यतिक्रमितुं वा । समुदितम् । समुत्पतितमिव स्थित-
मित्यर्थः । कुतः । उच्छ्रितमुत्ततं हिमस्वाचलं हिमाचलमभिययौ । अत्र निर्धा-
रितानेकफल औन्नत्यगुणनिमित्तोदित्वादिक्रियोप्येक्षा । सा च स्वऽङ्कारस्योपा-
दृतीयमानेति संज्ञेयः । हुतविलम्बितं घृतम्—'हुतविलम्बितमाह नमो भर्तौ'
इति लक्षणात् ॥

तपनमण्डलदीपितमेकतः सततनैशतमोवृतमन्यतः ।

हसितमिन्नवमिस्रचयं पुरः शिवमिन्नानुगतं गजचर्मणा ॥ २ ॥

तपनेति ॥ पुनः एकत एकस्मिन्भागे । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तपनमण्डलेग दीपितं प्रकाशितम् । अन्यतोऽन्यस्मिन्भागे सतततेनानिषिद्धेन नैशेन निशिभवेन तमसा वृतम् । एकप्राज्ञा राश्या चान्यत्र संगतमित्यर्थः । अतएव पुरोऽग्रे हस्तिनादृहासेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्ततमस्तोर्म तथा गजचर्मणानुगतं पश्चाद्भासम् । 'पश्चात्सादृश्योरनु' इत्यमरः । शिवमिव स्थितम् । तपनतेजःप्रसारोऽप्यस्य कण इव कुप्रविल्वरिसमाप्यत इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥

क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।

प्रथयितुं विभ्रुतामभिनिर्मितं प्रतिनिधिं जगतामिव शंभुना ॥ ३ ॥

क्षितौति ॥ परस्परैऽन्योन्ये । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' इति वक्तव्यात्परशब्दस्य द्विर्भावः । 'समासवच बहुलं यदा न समासवप्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य' इति वक्तव्यात्प्रथमैकवचनम् । सुद । कस्कादिस्वादिसर्जनीयस्य सर्वं बहुवचनं चान्योन्यशब्दवत् । यथा भाषे—'अन्योन्येषां पुष्कैराश्रुशान्तः' इति । अदृष्टाः परस्परै वैश्लोऽदृष्टपरस्परालोक्यार्थैः । क्षितौ नभसि सुरलोके च निवसन्तीति तैस्तथोक्तैः । भूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः । कृतनिकेतं कृतास्पदम् । अतएव शंभुना विभ्रुतां स्वसामर्थ्यं प्रथयितुमभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिनिकेतमिव स्थितमित्युप्येक्षा । 'प्रतिकृतिरचां पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्' इत्यमरः । त्रिलोकपञ्चान्योपममपरिच्छेदं धेति भावः ॥

भुजगराजसितेन नभःश्रिता कनकराजिविराजितसानुना ।

समुदितं निचयेन तडित्वतीं लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥

भुजगेति ॥ पुनश्च । भुजगराजसितेन शेषाहिषबलेन नभःश्रिता गगनरशुता कनकस्य राजिभी रेखाभिर्विराजिताः सानवो यस्य तेन तथोक्तेन । अतएव तडित्वतीं शरदम्बुदसंहतिं शरदमेघचयं लघयता लघुकुर्वता । तत्तुल्येनेत्यर्थः । अत एवोपमालंकारः । निचयेन शिखरसमूहेन समुदितं समुद्धतम् । निचयेनेति । यद्यपि निचयशब्दः शिखरस्वावाचकस्तथापि पर्यतवर्णनप्रकरणोक्तत्वात्पाषाणनिचयः शृङ्गवाची भवितुमर्हति । यथा—'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इति कूटशब्दः समूहापरपर्यायः । अतएव लक्षणाश्रयणीया । अतएवावाच्यवचनं न दोषः ॥

मणिमयूखचपांशुकभासुराः सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः ।

दधतमुचशिलान्तरगोपुराः पुर इवोदितपुष्पर्वना भुवः ॥ ५ ॥

मणीनि ॥ पुनः । मणिमयूखचपा अंशुकानीव पटकादीनीव तैर्भासुराः । सुरवधूमिः परिभुक्ता लता गृहा इव यामु तास्तथोक्ताः । उचानि शिलान्तराणि गोपुराणीव शिलान्तराणि शिलामप्यानि पुरद्वाराणि, यामु ताः । उदितान्पुष्पर्वनाणि पुष्पाणां बनानि यामु ताः । अतएव पुर इव नगराणीव स्थिताः । भुवो दधतम् ॥

अविरतोऽज्ञितवारिविपाण्डुभिर्विरहितैरचिरद्युतितेजसा ।

उदितपक्षमिवारतनिःस्वनैः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥

अविरतेति ॥ पुनश्च । अविरतमविच्छिन्नमुज्झितवारयः । अवृष्टिमन्त इत्यर्थः । अतएव विपाण्डवश्च तैरविरतोऽज्ञितवारिविपाण्डुभिः । अतएव हिमवत्पक्षवं संभवतीति भावः । अचिरद्युतितेजसा विरहितैर्विपुत्तेजोरहितैः । आरतनिःस्वनैः प्रशान्तगर्जितैश्च । अन्यथा पक्षत्वदानिः स्वगदिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिर्महाकटकसङ्घिभिः । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । अम्बुदैरुदितपक्षं संजातपक्षमिव स्थितम् । प्राक्लिङ्गपक्षस्यापि हिमाद्रेर्ध्रुवलाम्बुदसंबन्धात्पुनः पक्षोत्थानमुल्लेख्यते ॥

दघतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः ।

विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥७॥

दघतमिति ॥ पुनश्च । आकरः खनिरेपामक्षि योनित्वेनेत्याकरिभिराकरजैः । 'खनिः क्षियामाकरः स्याद्' इत्यमरः । करिभिर्गजैः कर्तृभिः । क्षतै र्दग्धैः समवतारेषु तीर्थेषु समैरविपमैरसमैरसट्टैः । अनुपमैरित्यर्थः । तटैरुपलक्षितास्तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदका अतएव विविधेभ्यः कामेभ्योऽवगाहनाद्युपभोगेभ्यो हिता अनुकूलाः । 'चतुर्था तदर्थं-' इत्यादिना समासः । स्फुटानि विक्रमितानि सरोजवनानि यामु ताः । जवना वेगवतीः । 'जुघृक्षकम्ब-' इत्यादिना युष् । नदीर्ध्रुवतम् । यमकपूरयनुप्रासभेदस्वास्वयमेवालंकारः । अर्थालंकारस्वयमुच्चयः । तस्यानिदुष्करत्वाद्गमपोषोऽपि नाद्रियते । तदुक्तम्—'श्रायशो यमके विप्रै रसशुद्धिनं श्रायते' ॥

नवविनिद्रजपाकुमुमत्विषां द्युतिमता निकरेण महाश्मनाम् ।

विहितसांध्यमयूखमिव क्वचिन्निचितकाश्चनभित्तिषु सानुषु ॥ ८ ॥

नवेति ॥ पुनश्च । नवानि विनिद्रानि विक्रमितानि च पानि जपाकुमुमानि साधुपुष्टिकाकुमुमानि तेषां विष इव विषो तेषां ते तेषाम् । 'भोदुप्यं जरापुष्यं रूपिका साधुपुष्टिका' इति वागमरः । द्युतिमता महाश्मनां शशीनाम् । पद्मरागाणामित्यर्थः । विद्रोषगतामर्ष्याम् । निकरेण समूहेन हेतुना क्वचिन्निचिताः संधरिताः काश्चनभित्तयो वेपु नेषु सानुषु विहिताः सांघ्याः संध्यायां भवा मयूखा यक्षिणमिव स्थितम् । काश्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसारादुदितमर्ष्याराग इव भार्गीपुष्पेक्षा ॥

पृषुकदम्बकदम्बकराजिनं श्रयितमालतमालरनाकूलम् ।

लपुतुपारतुपारजलक्ष्युवं शृतमदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९ ॥

श्रयिति ॥ पुनश्च । पृषुभिः कदम्बकनां कदम्बकेनीरकृमुमममूरे शयितम् । 'कदम्बमातुः श्रयार्थे नीरे च श्रयित्कवे' इत्युमवयववि विधः । श्रयितमालकैरेव । 'कालकदम्बकमालाजः सात्तानि-
इत्यमरः । कपुपुपारमकराशीकरं कपुपुपारजलं श्रयोर्कं ॥ योनित्वेन कर्त्तृत्वे

नदीर्ध्रुवतम् । २ अन्वयः, अन्वय इति वादीः

तयोक्तम् । 'तुषारौ हिमसीकरो' इति शाश्वतः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् ।
सदाताः समदाः सदाननाः शोभनाननाश्च ये दन्तिनस्ते एता येन तं तयोक्तम् ॥
रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयानपलताभवना न दरीभुवः ।

विपुलिनाम्बुरुहा न सरिद्रधूरकुसुमान्दधतं न महीरुहः ॥ १० ॥

रहितेति ॥ पुनश्च । रहितरत्नचयान्रहितः परित्यक्तो रत्नचयो वैशान्तराशिर-
हिताञ्छिलोच्चयान्छिराणि न दधतम् । अपलताभवना लतागृहरहिता दरी-
भुवो गुहामदेशान् दधतम् । 'दरी तु कंदरो वा स्त्री देवसातविले गुहा' इत्यमरः ।
गतानि पुलिनाम्बुरुहाणि च यासां ताः । सरितो बभूव इव ताः सरिद्रधूर्न
वतम् । अत्र सरितां चर्ष्वीपम्पापुलिनानाम्बुरुहाणां च चदनजघनीपम्बं
म्यते । अकुसुमान्महीरुहो वृक्षाश्च दधतम्, किंतु रत्नादिसंपन्नानेव शिलोच्च-
दीन्धधतमित्यर्थः । महाविभाषया नात्र नन्वसमासः ॥

पथितसिन्धुमनीरेशनैः शूनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।

जगभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥

म्ययितेति ॥ पुनश्च । अनीरशानैरनिमैरलैः । सरशानैरित्यर्थः । घननिविडैर-
रलोकवधूजघनैः शूनैर्मन्दं पथितसिन्धुं क्षोभितनदीकम् । अयमपरः स्वर्ग
ति भावः । ये रम्या लताश्च वकुलाः केसराश्च ते दयिताः प्रिया येषां तैस्त-
मेकैः । 'विशारदो मद्यगम्यो वकुलः स च केसरः' इति वैचके । जगभृतां
रत्नाणां कुलैरभितस्ततं म्यासं तथा विततं विस्तृतम् ॥

ससुरचापमनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुमिः ।

अविचलं शिखरैरुपविभ्रतं घनितघ्नचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२ ॥

ससुरेति ॥ अनेका विचित्रा मणिप्रभा येषां तैस्तयोक्तैः । हिमेन पाण्डुमिः
शिखरैः कृत्वा ससुरचारं सेन्द्रचापम् । अपपवा निर्जलोऽतएव विशदश्च तमप-
योविशदम् । अविचलं देवादिभ्रतम् । अतः शिखरशङ्खाभूदित्यर्थः । किंतु
घनितेन गर्जितेन घृचितं क्षापितमम्बुमुचां अयमविरतमुपविभ्रतम् । अत्र किल
कल्पितसारस्वात्सिखरमेघसंदेहो मेघनिब्रयान्तः संदेहालङ्कारः ॥

विकचवारिरुहं दधतं सरः सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।

शिवमगारमजया च कृतेर्ष्यया सकलहं मगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥

विकचेति ॥ पुनश्च । विकचवारिरुहम् । निग्नविकसितारविन्दमित्यर्थः । इति-
सामर्थ्यात् । कलहंसगणैः सह धर्तेत इति सकलहंसगणम् । 'कादम्बः कलहंसा
स्यात्' इत्यमरः । यद्वा । सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन्मन्थोक्तम् । शुचि नित्य-
निर्मलं मगनसं मानसायं सरो दधतम् । किंच । कृतेर्ष्यया । कुतश्चिकिमिच्छाकु-
पितयेत्यर्थः । अगारमजया पार्वत्या सकलहं शक्तिवादम् । गणं क्षममयम् ।
'गणाः प्रमथर्महर्षाः' इति वैजयन्ती । शुचिमानसमविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शुचं
च दधतम् । एतेन सकलकालवैलक्षण्यमस्योक्तम् ॥

१ 'नीरशानैः' इति पाठः. २ 'अधिरणम्' इति पाठः.
३६० ५

अविरतोऽग्निवारिविषाण्डुमिविरहितैरनिरघुनितेजसा ।

उदितपद्ममिवारतनिःस्रवः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्युदः ॥ ६ ॥

अविरतोऽग्नि ॥ पुनश्च । अविरतमप्रतिष्ठत्तमुऽग्निवारयः । अण्डिमन्त्र इत्यर्थः । अण्डय विषाण्डयश्च तैरविरतोऽग्निवारिविषाण्डुमिः । अण्डय द्विमन्त्रश्च संभषणीति भावः । अविरतुगितेजसा विरहितैर्विगुणेजोरदिनेः । आरतनिःस्रवः प्रणामागतितैश्च । अम्यया पक्ष्णहानिः स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिर्गण्डकटकगद्विभिः । 'कटकोऽग्नी नितम्बोऽग्ने' इत्यमरः । अम्युदैरुदितपद्मं मंत्रं तपक्षमिव ग्यतम् । प्राविष्ठप्रपक्ष्ण्यारि हिमाद्रेर्ध्वलाम्बुदर्मवन्ध्यायुनः पक्षो रथामगुप्रेक्ष्यते ॥

दधतमाकरिभिः करिभिः धृतः समवतारसमैस्समैस्तटैः ।

विपिधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥७॥

दधतमिति ॥ पुनश्च । आकरः गनिरेषामक्षि योनिःषेनेत्याकरिभिराकरैः । 'सनिः विषामाकरः स्याद्' इत्यमरः । करिभिर्गणैः कर्तृभिः । क्षतै रग्नैः समवतारेषु मीर्षेषु समरविपमरममरमर्दाः । अनुपमरित्यर्थः । तटैरुपकक्षितास्तथा महिताम्भसः क्षाप्योदका अतएव त्रिविधेभ्यः कामेभ्योऽधगाहनायुपभोगेभ्यो हिता अनुकूलाः । 'यतुर्था तदर्थं-' इत्यादिना समासः । स्फुटानि विक्रमितानि सरोजवनानि यामु ताः । जवना वेगवतीः । 'जुषद्दकम्य-' इत्यादिना युष् । नदीर्दधतम् । यमकवृषयनुप्रासभेदत्वास्वपमेवालंकारः । अर्थालंकारसवन्मुचयः । तस्यातिदुष्करत्वाद्भ्रसपोपोऽपि नाद्रियते । तदुक्तम्—'प्रायशो यमके चित्रे रसवृद्धिर्न स्यादते' ॥ नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां द्युतिमता निकरेण महाश्मनाम् ।

विहितसांध्यमयूखमिव क्वचिन्निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ॥८॥

नवेति ॥ पुनश्च । नवानि विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसुमानि तान्नपुष्टिकाकुसुमानि तेषां शिवप इव त्विषो येषां ते तेषाम् । 'ओद्गुपुष्यं जपापुष्यं रूपिका ताम्रपुष्टिका' इति वाग्भटः । युनिमतां महाश्मनां मणीनाम् । पद्मरागाणामित्यर्थः । विशेषणसामर्थ्यात् । निकरेण समूहेन हेतुना क्वचिन्निचिताः संघटिताः काञ्चनभित्तयो येषु तेषु सानुषु विहिताः सांघ्याः संघ्यायां भवा मयूखा यस्मिन्सामिव स्थितम् । काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसारादुदितसंघ्याराग इव भातीत्युपमेक्षा ॥

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।

लघुतुपारतुपारजलश्रुतं धृतसदानसदानन्दन्तिनम् ॥ ९ ॥

पृथिविति ॥ पुनश्च । पृथुभिः कदम्बवतां कदम्बकैर्नीपकुसुमसमूहै राजितम् । 'कदम्बमाहुः सिद्धार्थे नीपे च निकरग्वके' इत्युभयत्रापि विश्वः । ग्रथितमालैर्द्वयद्विभिक्षमालवनेष्वापिच्छवनेराकुलमाकीर्णम् । 'कालस्कन्धस्तमालः स्थासार्थिच्छोऽपि' इत्यमरः । लघुतुपारमल्पशीकरं यतुपारजलं हिमोदकं कपोतति वपति तं

सयोक्तम् । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । 'अन्धेभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् ।
सदानाः समदाः सदाननाः शोभनाननाश्च ये दन्तिनस्ते घृता येन तं सयोक्तम् ॥
रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयानपलताभवना न दरीभुवः ।

विपुलिनाम्युरुहा न सरिद्रधूरकुसुमान्दघतं न महीरुहः ॥ १० ॥

रहितेति ॥ पुनश्च । रहितरत्नचयानरहितः परित्यक्तो रत्नचयो यैस्तान्तरक्षराक्षिर-
हिताच्छिलोच्चयाच्छिराणि न दधतम् । अपलताभवना लतागृहरहिता दरी-
भुवो गुहामदेशाच्च दधतम् । 'दरी तु कंदरो वा स्त्री देयत्वात्तद्विले गुहा' इत्यमरः ।
विगतानि पुलिनाम्युरुहाणि च यासां ताः । सरितो वष्य इव ताः सरिद्रधूर्तं
दधतम् । अत्र सरितां वर्षापम्यापुलिनानामम्युरुहाणां च वदनजघनौपम्यं
गम्यते । अकुसुमान्महीरुहो वृक्षाच्च दधतम्, किंतु रसादिसंपन्नानेव शिलोच-
यादीन्दधतमित्यर्थः । महाविभाषया नात्र नमस्मासः ॥

व्यथितसिन्धुमनीरंशनैः शनैरमरलोकवधूजघनैर्धनैः ।

फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥

व्यथितेति ॥ पुनश्च । अनीरशनैरनिर्मैः कुलैः । सरशनैरित्यर्थः । धनैर्निविष्टैर-
मरलोकवधूजघनैः शनैर्मेन्दं व्यथितसिन्धुं क्षोभितनदीकम् । अयमपरः स्वर्ग
इति भावः । ये रम्या लताश्च बकुलाः केमराश्च ते दयिताः प्रिया येषां तैस्त-
थोक्तैः । 'विशारदो मद्यगन्धो बकुलः स च केसरः' इति वैचके । फणभृतां
सर्पाणां कुलैरभितस्ततं व्याप्तं तथा विततं विरतृतम् ॥

ससुरचापमनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।

अविचलं शिखरैरुपविभ्रतं ध्वनितमृचितमम्युमुचां चयम् ॥ १२ ॥

ससुरेति ॥ अनेका विविधा मणिप्रभा येषां तैस्तथोक्तैः । हिमेन पाण्डुभिः
शिखरैः कृत्या ससुरचारं सेन्द्रवापम् । अपपया निर्जलोऽतएव विशदश्च तमपप-
योविशदम् । अविचलं देवास्त्रिलम् । अतः शिखरशङ्कास्याभूदित्यर्थः । किंतु
ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितमम्युमुचां चयमविरतमुपविभ्रतम् । अत्र किल
कल्पितसारदयाच्छिस्तामेघसंदेहो मेघनिश्चयान्तः संदेहालङ्कारः ॥

विकचवारिरुहं दधतं सरः सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।

शिवमगारमजया च कृतेर्ष्यया सकलहं मगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥

विकचेति ॥ पुनश्च । विकचवारिरुहम् । नित्यविकसितारविन्दमित्यर्थः । कृति-
तामर्ष्याम् । कलहंसगणैः सह वर्तत इति सकलहंसगणम् । 'कादम्बः कलहंसः
स्वात्' इत्यमरः । यदा । सकलाः सर्वे हंसगणा पार्श्विलक्षधोक्तम् । शुचि नित्य-
निर्मलं मानसं मानसाख्यं सरो दधतम् । किंच । कृतेर्ष्यया । कुतश्चिद्विद्विषात्कृ-
तित्येत्यर्थः । अगतमजया पार्श्व्या सकलहं सविवाद्म् । मगणं स्वयमधम् ।
'गणाः प्रमथसंख्यायाः' इति वैजयन्टी । शुचिमानसामविषादविनिर्मुक्तचित्तं सिद्धं
च दधतम् । एतेन शक्यं कलहंसलक्षणमस्योक्तम् ॥

ग्रहविमानगणानभितो दिवं ज्वलयतापधिजेन कृशानुना ।
गुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षयं त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥

ग्रहेति ॥ दिवमभितो दिवोऽभिमुग्म् । 'अभितःपरिनः-' इत्यादिना ।
ग्रहाश्चन्द्रादयो विमानानि देवयानानि च । 'शोमयानं विमानोऽश्वी' ।
तेषां गणाऽऽप्ययता प्रदीपयता । 'मिता इम्यः' इति इम्यः । भोपधिजे
शेषमन्थेन कृशानुना यक्षिना कृशानुक्षयं प्रतिक्षयम् । धीप्यतामभ्यर्षी
उमापतिसेविनः प्रमथादीन् । 'गनिपुद्भि-' इत्यादिना द्विकर्मकम् ।
पुराणां समाहारश्चिपुरम् । 'तद्विस्तार्य-' इत्यादिना समागः । 'पात्रादिभ्यः
षण्ठः' इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः । तस्य दाहं त्रिपुरदाहं गुहुरनुस्मरयन्त
'अधीतर्षे-' इत्यादिना दाहमित्यत्र षष्ठी किं न स्यात् । तस्याः दोषार्थं विष
परयस्याविषक्षित्याम् । अत्र 'कविसंमतयाद्दश्यात्कृतिः' इति स्मरणात् ।

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितरूपलोघविवर्तिभिरम्बुभिः ।

दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम् ॥ १५ ॥

विततेति ॥ विततशीकरराशिभिर्विस्तृतशीकरपुञ्जरश्चितैरुपतितैः ।
उपलोघेन विवर्तिभिरम्बुभिर्हनुभिर्धृतमित्यजनामिव गृहीतामलघाम
क्षितामित्युत्प्रेक्षा । उन्नतमानुषु समुद्धतां बहन्तीं जाह्नवीं गङ्गां दधतम् ।
अनुचरेण धनाधिपतेरथो नगविलोकनविसितमानसः ।

स जगदे वचनं प्रियमादरान्मुखरताऽवसरे हि विराजते ॥ १६ ॥

अनुचरेणेति ॥ अधोऽनन्तरम् । 'मद्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्सर्वेष्वधो
इत्यमरः । धनाधिपतेरनुचरेण यज्ञेण नगविलोकनेन विसितमानस
सोऽर्जुनः । आदराद्ययं वचनं जगदे गदितः । गदतेर्गत्यर्थस्य दुहादित्वात्
कर्मणि लिट् । अष्टपरिभाषणदोषं परिहरति—मुखरतेति । मुखरता वा
श्वम् । अष्टपरिभाषित्वमिति यावत् । अवसरे श्रोतुराकाङ्क्षासमये विर
हि । आकाङ्क्षितमष्टोऽपि श्रूयादिति भावः ॥

अलभेप विलोकितः प्रजानां सहसा संहतिमंहसां विहन्तुम् ।

धनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

अलमिति ॥ हिमेन गौरैः शृङ्गैः शिरोभिः शिखरैर्धनवर्त्म संह
कुर्वन्विपाटयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । ऋषोऽचलाधिपो हिमवान्विलोकितो दृष्टमात्र
प्रजानामंहसां संहतिं पापसंघातं सहसा विहन्तुमलं समर्थः । 'पर्याशिवचने
धर्मर्षेषु' इति तुमुन् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम्—'पर्यन्तेर्यौ तथैव शेषं चौपच्छ
सिकं सुधीभिरकम्' इति स्मरणात् ॥

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सत्ततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् १

इहेति ॥ इहास्मिन्वर्षते । सुतरं न भवतीत्यसुतरम् । दुःखमित्यर्थः । तरतेः
 खल्वत्यर्थः । अन्तरं मध्यभागम् । पुरुषे त्वन्तरं तावम् । दुरधिगमदुरारोहेरन्यत्र
 हुर्महेरागमैर्वृक्षैरन्यत्र पुराणादिभिः । 'पुराणेऽप्यागमो वृक्षे' इति रुद्रः । किंवि-
 देव सततं वर्णयन्ति न तु कदाचित्प्रत्यक्षेणापि निःशेषं ज्ञातुमशक्यत्वादिति
 भावः । किंत्वतिविपिनमतिगहनं दिग्भयापिनमुभयत्रापि समम् । असुं गिरिं परं
 पुरुषं परमात्मानमिव परं केवलम् । 'परमव्ययमिच्छन्ति केवले' इति विश्वः । पत्र-
 योनिर्मक्षेत्र वेद नाम्ब इत्यर्थः । 'विदो लटो वा' इति णलदेशः । अत्रोपमायम-
 कयोः संसृष्टिः । क्षमावृत्तम्—'तुरगरसयतिर्नां भरी गः क्षमा' इति लक्षणात् ॥
 रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरूपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।

नयति संततमुत्सुकतामयं धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

रुचिरपल्लवेति ॥ अयं गिरिः । रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां ते तपा-
 भूता लतागृहा येषु तैस्त्रयोक्तैरुपलसज्जलजैः शोभितकर्मलैर्जलराशिभिः सरोभिः
 करणैः उपकान्तं कान्तसमीपे धृतिमतीर्यैवधृतिरपि समीपस्थानपि त्रिधात्र गण-
 यन्तीः । मानितीरित्यर्थः । स्त्रियः संततमुत्सुकतां नयति । तासां मानप्रान्वि-
 शिषिलयतीत्यर्थः । अथवा । उपकान्तं धृतिमतीर्युत्सुकतां नयति । तासां मानप्रान्वि-
 पुनरप्युत्सुकतां नयतीत्यर्थः । उभयत्राप्युदीपकात्वादतिशयोक्तिः । वृत्तमुक्तम् ॥
 सुलभैः सदा नययताऽययता निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।

अमुना धनैः क्षितिभृतातिभृता समतीत्य भाति जगती जगती २०

सुलभैरिति ॥ नययता नीतिमताऽययता भागययता च सदा सुलभैः । नान्यै-
 रित्यर्थः । 'अयः शुभाग्रहो विधिः' इत्यमरः । निधीनां महापद्मादीनाम् । 'अष्टी
 एभो महापद्मः शङ्खो मकरकण्ठपां । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥'
 इत्यमरः । गुह्यकानां चाधिपं कुवेरं रमयन्तीति तथोक्तैः । 'कर्मण्यम्' । परमैरु-
 त्कृष्टैर्धनैः करणैः । अमुना क्षितिभृता हिमादिणाऽतिभृता पूर्णा सती जगती मही
 जगती स्वर्गोपाताललोकी समतीत्यातिक्रम्य भाति । अमानुषैरपि दुर्लभाः संपदोऽत्र
 संभवन्तीति भावः । अत्र धनातिभृतेति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमण-
 दैतुषोक्तया चाप्यलिङ्गम् । तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरावृत्तम्—'प्रमि-
 ताक्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोस्त्रिभुवनमपि नति मन्ये तुलाम् ।

अधियसति सदा यदेनं जनैरविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१ ॥

अखिलमिति ॥ अमुष्य गौरीगुरोर्द्विमवत इदमखिलम् । प्रपन्नां भुवनानां
 समाहारश्चिभुवनमपि । 'तद्वितार्थे—' इत्यादिना समासः । पात्रादित्वात्कीत्व-
 प्रतिषेधः । तुलां साम्यं भेतीति मन्ये । यद्यतो जगैरविदितविभवोऽज्ञातमहिमा
 भवानीपतिः शिवः सदेनं गिरिमधिबसति । अस्मिन्वसन्तीत्यर्थः । 'उपान्वय्या-
 दुसः' इति कर्मत्वम् । अतोऽयं धर्मक्षेत्रमिति भावः । प्रभावृत्तम्—'स्वरा-
 रविरनिर्भो सती प्रभा' इति लक्षणात् ॥

१. 'कुवेर' इति पाठः.

धीतजन्मजरसं परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपेतुमिच्छताम् ।

आगमादिव तमोपहादितः संभवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥

धीतेति ॥ धीते निवृत्ते जन्मजरसां यस्य तद्भीतजन्मजरसम् । 'जरायाः
 तारस्याम्' इति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात्तरत्येन स्यादेशवाधदृग्ना
 तयाहि—'टाहसिहामिनास्या इति स्यादेशवाधनात् । परत्याजरसां
 वभावे भाष्यहृत्स्वयम् ॥ शूयकारमते यत्तु ज्ञापकारपरवाधनम् । भवेत्तदपि टा
 लोर्न पुनटंति संभवि ॥ मतद्वयेऽपि तत्तुदपं हरे यत्पूर्ववाधनम् । परत्याजरस
 देशस्तारस्यादेशवाधनात् ॥ ज्ञापकं यच्च टाहस्योर्वावादेशाविनादिति । ईका
 दीर्घयोस्तत्र येष्यं तत्तु तां विना ॥ परये सत्रणं दीर्घं च रूपसिद्धिर्भवेद्यतः । इय
 शूयाक्षरत्यागाद्भक्तित्तज्ञापकं फणी ॥ स्यात्तद्वयाजरसादेशं जगौ पूर्वस्य वा
 नात् । समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकयटयोः स्फुटः ॥' एवं च यदत्र जरस इति कैप
 चित्पाठान्तरकद्वयं तदज्ञानविशुम्भितमेव । ब्रह्मणः परमात्मनः संबन्धि पर
 स्फुटं शुचि निष्कलङ्कम् । पद्यत इति पदं स्थानं तादात्म्यलक्षणम् । मुक्तिमित्यर्थः
 उपेतुं प्राप्तुमिच्छतां मुमुक्षुणामागमाच्छास्त्रादिव । तमोपहन्तीति तमोपहाद
 विद्यानिवर्तकात् । 'भये ह्येतमतसोः' इति उपस्ययः । इतोऽस्मात्त्रिरेः । भ
 ट्ठिन्दन्तीति भवच्छिदः संसारनिवर्तकाः । 'सत्सुद्विप—' इत्यादिना किर
 मतयस्तत्त्वज्ञानानि संभवन्त्युत्पद्यन्ते । श्रेयविशेषस्यापि ज्ञानोपायवादिनाद्यः
 न केवलमियं भोगभूमिः किंतु मुक्तिक्षेत्रमपीति तात्पर्यार्थः । रथोद्धतावृत्तम् ।
 तल्लक्षणम्—'राक्षराविह रथोद्धता लगी' इति ॥

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।

पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं शंसन्त्यास्मिन्सुरतविशेषं शय्याः ॥

दिव्येति ॥ अस्मिन्गिरौ । चरणलाक्षारागैः सह वर्तन्ते तास्तथोक्ताः । धेनुकपुरुषां
 यितादिवन्धेषु क्षियाः पादतलस्वाधः स्पर्शात्तद्वागाङ्किता इत्यर्थः । निपतिता स्थान-
 तकरणे स्त्रीणामधोमुखत्वाद्गृह्याः पुष्पापीडाः कुसुमशेखरा यामु तास्तथोक्ताः ।
 'शिखास्वापीडशेखरी' इत्यमरः । पीडाभाजो विमर्दभाजः । भङ्गिमत्य इत्यर्थः ।
 भ्रमरप्रेङ्खोलितादौ सर्वतः कटीपरिभ्रमणसंभवादिति भावः । कुसुमचिताः कुसुम-
 व्यासाः । इभ्रमार्जरादिकरणेषु स्तनमुजाधवयवानां शय्यातलस्थायित्वान्मर्दनाय
 कुसुमाचिता इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां संबन्धिन्धयः । शेरत भास्विति शय्यास्तस्यानि ।
 'संशयां समजनपद—' इत्यादिना ऋष्य । रागायाते रागोद्रेके सति यः साशंसः
 सतृष्णः सुरतविशेषस्तम् । जातावेकवचनम् । सुरतविशेषानित्यर्थः । शंसन्ति सूच-
 यन्ति । विवृण्वन्तीत्यर्थः । अत्र लाक्षारागादिपदाध्यानां सुरतविशेषशंसनं प्रति
 विशेषणगत्या हेतुत्वोक्तया काव्यलिङ्गमलङ्कारो यमकेन संसृज्यते । जलधरमाला-
 वृत्तम्—'गमौ रमौ चेस्त्वामलधरमाला खयाता' इति लक्षणम् । धेनुकादिवन्ध-
 छक्षणं तु रत्निरहस्ये—'न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरुदवहभा ।
 अमतो यदि शनैरथोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते त्रिये ॥ स्वेच्छया भ्रमति बहमेऽपि
 या योषिदाचरति बहभायितम् । स्थानतं रतमिदं यदि त्रिया स्यादधोमुखत्पुष्पादां-
 ॥ तत्कटिं समपिदस्य बहभः स्यादुपादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवर्त्मनि

दृष्टिताद्विका भ्रामरं न जघने समुद्गते ॥ परंतः कटिपरिभ्रमो यदि भेदपूर्वमिद-
मुष्कमूलितम् । भूगतस्तनयुगाश्चमस्तकासुधतस्त्रिचमधोमुखीं स्त्रियम् । कामति
खकरदृष्टमेहने बहुमे करिरतं तदुच्यते ॥ 'प्रसारिते पाणिपादे शरवास्पृशि
मुखोरसि । उद्यतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारकरणं विदुः ॥' इति ग्रन्थान्तरे ।
'कान्तोत्पीडा भ्रौ सौ' इति वृत्तम् ॥

गुणसंपदा समधिगम्य परं महिमानमत्र महिते जंगताम् ।

नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ विरमन्ति न ज्वलितुमौपधयः ॥२४॥

गुणेति ॥ जगतां महिते जगदिः पूजिते पूज्यमाने । 'मतिबुद्धि-' इत्यादिना
वर्तमाने कः । 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । अत्र हिमवत्यौपधयस्तुण्डयोर्तापि
नयशालिन्यधिपतौ मीतिसंपन्ने राशि श्रियः संपद इव गुणसंपदा क्षेत्रगुणसंपदा ।
अन्यत्र संप्यादिगुणसंपदा । परं महिमानम् । उभयत्रापि प्रकाशसामर्थ्यम् ।
समधिगम्य ज्वलितुं प्रकाशितुं न विरमन्ति । अविरतं ज्वलन्तीत्यर्थः । अन्यथ
रात्रादावेवेत भावः ॥

कुररीगणः कृतरवस्तरवः कुसुमानताः सकमलं कमलम् ।

इह सिन्धवश्च वरणावरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥

कुररीति ॥ इहाद्रौ कुररीगण उक्कोशसहः । 'उक्कोशकुररी समौ' इत्यमरः ।
कृतरवः कृतरवः । तरवः कुसुमैरानताः । कमलं जलं सकमलं सपद्मम् । 'कमलं
जलपद्मयोः' इति विश्वः । यद्वा कं जलमलमत्यन्तं सपद्मं वर्तते । 'कं जले शिरसि
च' इत्यमरः । किंच । वरणा हुमा आवरणं यासां ता वरणावरणाः । 'वरणो वरणः
सेतुल्लिकशाकः कुमारकः' इत्यमरः । सनलदाः सोशीराः । 'मूलेऽश्वोशीरमच्छि-
याम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः । अनलं संतापं घ्नति खण्डयन्ति शमय-
न्तीत्यनलदाः सनलदाश्च ता अनलदाः सिन्धवो नद्यः करिणां मुदे । भवन्तीति
शेषः । न कुत्राप्युच्चवैपरीत्यमिति भावः ॥

सादृश्यं गतमपनिद्रवृतगन्धै-

रामोर्दं मदजलसेकजं दधानः ।

एतस्मिन्मदयति कोकिलानकाले

लीनालिः सुरकरिणां कपोलकायः ॥ २६ ॥

सादृश्यमिति ॥ एतस्मिन्पर्यतेऽपनिद्रवृतगन्धैः सादृश्यं गतं कुहात्रपुण्यगन्धस-
दृशं मदजलसेकजमामोर्दं परिमलं दधानो विद्याजः । अतएव लीनालिः संसक्त-
भृङ्गः सुरकरिणाम् । कप्यतेऽनेनेति कायः । कपोलानां कायः कपणस्थानं हुमसह-
न्थादि । अकाले वसन्तातिरिक्तेः कालेऽपि कोकिलान्मदयति । 'मितां ह्रस्वः' इति
ह्रस्वः । अत्र वसन्तरूपकरणाभावेऽपि मदाक्यकार्योत्पत्तिर्यथादिमावनालंकारः ।
तदुष्कम्—'कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना' इति । सा च वृतगन्धैः

सादृश्यमित्युपमया यामोदं दधान इति पदार्थहेतुः ककारम्यलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते । किं च कोकिलानां मदगन्धे घृतगन्धध्यान्त्या भ्रान्तिसदृशं घृतो व्यज्यते । प्रहर्षिणीवृषाम्—'श्रीज्जोगत्तिदत्तयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

सनाकचनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनर्देन्दैर्धृतममुम् ।

मता फणवतोऽवतो रसपरापरास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ २७ ॥

सनाकेति ॥ पुनश्च । सनाकचनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकै रूचिरं सुनिवर्दैः सुधोपैर्नदैः प्रवाहैर्वृतममुम् । अमुष्मिन्गिराविलम्बैः । 'उपान्वेष्याद्भवसः' इति कर्मत्वम् । अवतोऽधोलोकरक्षकस्य फणवतो नागराजस्य मतेष्टा । 'मतिबुद्धि-' इत्यादिना घर्तमाने कः । तद्योगात्पृष्ठी । रसेन स्वादेन परोत्कृष्टा परास्तवसुधा त्यक्तसुलोका सुधामृतं चिरमधिवसति । अतोऽन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नालीत्यर्थः । मेरुप्रतिभटोऽयं गिरिरिति भावः । अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्याद्भ्रमस्तुतमेरुपृष्ठीतेः समासोक्तिरलंकारः । स च यमकेन संसृज्यते । जलोद्धतगतिर्धृतम्—'रत्तेजसजसा जलोद्धतगतिः' इति लक्षणात् ॥

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः

शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।

अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः

सर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥ २८ ॥

श्रीमदिति ॥ अस्मिन्नदौ श्रीमत्समृद्धिमल्लता एव भवनम् । ओषधयस्त्वृणज्योतीष्येव प्रदीपाः । नवानि हरिचन्दनपल्लवानि सुरतरुलकिसलयान्येष शय्याः । 'हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादपे' इति विश्वः । रतिश्रमनुदः सुरतश्रमहारिणः सरोजवाताश्च । सुरसुन्दरीभ्यः । क्रियाप्रहणाद्यर्थी । दिवो दिवम् । 'अपीशार्थे-' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । सर्तुं न दिशन्ति । विस्मारयन्तीत्यर्थः । स्वर्गादप्यतिरिच्यतेऽसाविति भावः । अत्र पूर्वार्थे रूपकप्रयं स्पृष्टमेव ॥

ईशार्थमम्मसि चिराय तपश्चरन्त्या

यादोविलह्वनविलोलविलोचनायाः ।

आलम्ब्यताग्रं करमत्र भवो भवान्याः

श्योतन्निदायसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ २९ ॥

ईशार्थमिति ॥ ईशादेनीशार्थं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । 'अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च षष्ठायाः' । चिराय चिरमम्भरि तपश्चरन्त्या अतएव यादोविलह्वनविलोलविलोचनाया जलजन्तुविषट्ठिनचक्रितेक्षणयायाः । तपसोऽप्यधिकं दृष्टयैव विलोमयस्येति भावः । 'यादाति जलजन्तवः' इत्यमरः । भवान्या भवपत्न्याः । प्रयोगकालापेक्षोऽयं निर्वेशः । 'इन्द्रवर्णमव-' इत्यादिना षष्ठी । आनुगागमश्च । करैकदेशान्यापि करत्वाद्प्रश्नासौ करश्चेति समानाधिकरणे समासः । अतएव

—'हस्ताग्रामहस्तगोमुंणगुणिनोभेदाभेदा' इति । तमप्रकरं भवः सिधः त्रयो-
 घसलिलाङ्गुलिना स्ववस्त्रेदाङ्गुलिनेति सारिरकोदयोक्तिः । करेणात्र गिरा-
 त गृहीतवान् । अत्राद्गुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवद्भिधानाद्भाविकालं-
 -'अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षिते । अत्रानुनाथेकार्यत्वाद्भाविकं तदु-
 [॥' इति लक्षणात् । घसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता घसन्ततिलका
 जगौ गः' इति तल्लक्षणात् ॥

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसन्ना

देवामुंररमृतमभ्युनिधिर्ममध्ये ।

व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः

खं व्यालिखन्निव विमाति स मन्दराद्रिः ॥ ३० ॥

ते ॥ देवाग्रामसुराग्र तैर्देवामुंरैः । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति नैकव-
 येषां यतः कार्यत एव विरोधो न गोभ्याग्रादिवच्छाश्वतिक इत्याहुः । येन
 ण्णा । मध्यदण्डीकृतेनेति भावः । अपविद्धसलिलः क्षिप्तजलोऽत एव स्फुटं
 पातालं यस्मिन्सोऽभ्युनिधिरमृतं ममध्ये मयितः । मग्नातेर्द्विकर्मकत्वा-
 त्प्रधाने कर्मणि लिट् । अहिपतेः । मध्यगुण्यकृतस्य वासुकेरित्यर्थः ।
 मन्दरं कृत्वा नैत्रं कृत्वा तु वासुकिम्' इति भारतवचनात् । व्यावर्त-
 दिताङ्कः इत्यभिद्धः सोऽयं मन्दराद्रिः स्वमाकाशं व्यालिखन्त्यापाटपञ्चिव
 । अश्रीघस्यानुपादानेनैव खलेखनोपेक्षणादनुपात्तगुणनिमित्ता क्रियास्व-
 १ ॥

नीतोच्छ्रायं मुद्गरशिशिररश्मेरुत्तै-

रानीलाभैर्विरचितपरमागारतैः ।

ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्रेणी

मध्येऽप्यहः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ ३१ ॥

॥ इहाद्रावशिशिररश्मेरुत्तैर्द्वैर्मसूतैः । संक्रान्तैरित्यर्थः । नीतो-
 श्रायं नीता । विस्तारितेत्यर्थः । तयानीलाभैरस्मितप्रभै रक्षैरिन्द्रनीलैर्वि-
 ण्या । सारसनिधानासम्बोरुत्तैर्यर्थः । हंस इव श्रेणी श्वेतवर्णा । 'वि-
 ण्डराः' इत्यमरः । 'वर्णाद्गुदात्तासोपधासो वः' इति श्वेततन्वादीन् ।
 । नकारः । स्फटिकानी रजतानी च भित्तयस्तासौ छाया कान्तिः ।
 । मध्याद्धेऽपीत्यर्थः । मुद्गरैर्वोच्छ्रायाङ्का इयोप्याभ्रान्ति वितरति ज्व-
 म्मितमदलंकारः ॥

विलासशालि नृत्यं मृदु पतता पवनेन कम्पितानि ।

विलासिनीजनभृगतिङ्कटिलेषु पयःसु पङ्कजानि ॥ ३२ ॥

उ' इति पाठः

दधत इति ॥ इहाद्रौ मृदु पतता मन्दं वहता पवनेन कम्पितामि प
ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगनिवकुटिलेषु । ईषत्तरङ्गितेवित्यर्थः । पयमु
सनालि नृत्यं दधत इव । सविलामं नृत्यन्तीयेत्युपप्रेक्षा । पुन्रिपताप्रावृत्तम् ।

असिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील-

मावद्वेषपथुरधीरविलोचनायाः ।

विन्यस्तमङ्गलमर्हापधिरीश्वरायाः

स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥

असिन्निति ॥ असिन्नद्रौ पिनाकभृता शिवेनाधीरविलोचनायाश्चक्रितारो
उरगदर्शनादिति भावः । ईश्वराया गौर्याः । 'स्थेनाभास-' इत्यादिना वा
पुंयोगविशेषाभावात्त हीप् । आवद्वेषेषुः प्राप्तकम्प इति सात्विकोक्तिः । 'द्वि
शुच' इत्यधुचप्रत्ययः । विन्यस्ता मङ्गलमर्हापधियंवाङ्कुरादियंस्मिन्त पाणिः
सस्तो गलित उरग एव प्रतिसरः कौतुकमूर्धं यस्य तेन । 'आहुः प्रतिसरो इह
सूत्रे मारुये च मण्डने' इति विश्वः । करेण सलीलमगृह्यतेति देवस्य पार्श्वीर
रिणयनवर्णनम् । ईषार्धमित्यत्र (?) त्वनुमहमाग्रीकिरित्यपानरुत्तम् । भाविने
वालंकारः ॥

क्रामद्भिर्धनपदवीमनेकसंख्यै-

स्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।

उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तैः

पर्यस्यन्निव निचयः सहस्रसंख्याम् ॥ ३४ ॥

क्रामद्भिरिति ॥ धनपदवीमाकाशं क्रामद्भिर्धनैश्चानैरनेकसंख्यैः । परःसहस्रैरि-
त्यर्थः । क्वचित् 'अनेकवर्णैः' इति पाठस्तु प्रामादिक एव । वैवर्ण्यंवाप्राप्तान्तेति ।
शुचिमणिजन्मः इतिदेवो जन्म येषां तैः । 'जन्माशुचरपरो बहुवीद्विर्धनिक-
रणोऽपीप्यते' इति वामनः । तेजोमिर्विभिन्नो मिन्नोऽतएव पर्यस्यन्पर्यङ्घ्रिद्वारा
सप्तसप्तैः सवितुष्टाणां क्रिणामां निचयो विकरः । सप्तसप्तिति संख्या सप्त-
संख्या ताम् । स्वनिपतामिति शेषः । व्यभिचरत्यतिक्रामतीत्युपप्रेक्षा ॥

व्यधत्त यस्मिन्पुग्मुयगोपुरं पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।

स एष कैलास उपान्तसर्पिणः करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥ ३५ ॥

व्यधत्तेति ॥ यस्मिन्काले धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धनये संतो-
षाधोपगोपुरमुत्तमपुरद्वारम् । 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः । पुरमकालावर्षो पुर्ण
व्यधत्त निर्धिनवान् । तामन्तिवार्तिनि भावः । स एष कैलास उपान्तसर्पिणः प्राण-
कारिणो निवस्वतः शूर्पल्याकाले अग्निदेवरकालेऽन्तमयं करोतीत्युपप्रेक्षा । वस्तु-
तस्तु तन्कारकाभावात्तन्कारकत्वोपाश्रय्योपप्रेक्षा । साधोतामन्निवसात्तन्मये
विशेषः । अकामिति अकारात्तन्मयत्वम् । तन्म
। पुत्रमुत्तम् ॥

तानारत्नज्योतिषां संनिपातैश्छन्नेष्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु ।

द्वांबद्वां भित्तिशङ्काममुष्मिन्नावानावान्मातरिश्वा निहन्ति ॥३६॥

नानेति ॥ अमुष्मिन्कैलासेऽन्तःसानु । सानुष्वित्यर्थः । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । तानारत्नज्योतिषां अनेकमणिकान्तीनां संनिपातैर्न्यतिकरैश्छन्नेषु छादितेषु । 'वा प्रान्तशान्त-' इत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु बद्वांबद्वामभीक्षणवद्वाम् । इदोत्पादितामित्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति नित्यार्थे द्विभांवः । 'नित्यस-भीक्षणम्' इति काशिका । एकपदं चैतत् । भित्तिशङ्कां भित्तिरिति संदेहभावाना-वानभीक्षणमापतन् । आहृत्पूर्वाद्वाधातोः शतृप्रत्ययः । द्विभांवादि पूर्ववत् । मात-र्यन्तरिक्षे श्रयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः । कनिन्प्रत्ययः । 'तयुरुषे कृति षडुलम्' इत्यलुह । निहन्ति निवर्तयति । वायुर्व्यचारादिश्वभावोऽवधार्यत इत्यर्थः । अतो निश्चयान्तः संदेहालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥

रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः

श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।

अस्मिन्विचित्रकुसुमस्तपकाचितानां

शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

रम्येति ॥ अस्मिन्नर्द्धौ । शाखाः शष्पाणि सन्त्येतिविति शाद्वलास्त्रैः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'नइशादाद् डुलच्' । रम्या नवा द्युतिर्नापैति । किंतु नित्येत्यर्थः । नलिनीवनान्यनुदिनं सर्वदा श्यामीभवन्ति । न कदाचित्पाण्डुरी-भवन्तीत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तपकाचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां तरुणां पल्लवानि न परिणमन्ति । न जीर्णानि भवन्तीत्यर्थः । सर्वदा नूतनमेव सर्वं वर्तते इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तच्चद्रस्तुगतकान्तिस्पर्शरूपकार्यस्य वर्णना-प्रस्तुतमिष कारणं कश्चिदसाधारणः कैलासस्य महिमाशयगम्यत इति पर्वाद्योक्तिर-लङ्कारः । तदुक्तम्—'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतं कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन संबन्धस्तत्पर्यायोक्तमुच्यते ॥' इति ॥

परिसरविपयेषु लीडमुक्ता हरितवृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।

इह नैवशुककोमला मणीनां रविकरसंबलितः फलन्ति भासः ३८

परिसरेति ॥ इहाम्नी परिसरविपयेषु पर्यन्तदेशेषु । 'विषयो देशो' इति निपातः । मृगीभिर्हरितवृणोद्गमशङ्कया मीलवृणाङ्कुरभ्रान्तयेति भ्रान्तिसदृशलङ्कारः । लीडाः पूर्वमात्वादिताः पश्चामुक्ता लीडमुक्ताः । इण्प्रसृष्ट इत्यारिषत् 'पूर्वकाल-' इत्यादिना समानाधिकरणसमासः । नपशुककोमलाः शुकसर्षणाः मणीनां मरकतमणीनां भासो रविकरैः संबलितः मिश्रिताः सत्यः फलन्ति संगृह्यन्ते । पर्यन्त इति पाठश्च ॥

उत्तुङ्गुगन्धमिनीवनादमुना-

द्वन्द्वः सानित्तर्गमवः परागः ।

वात्यामिर्निगति विवर्तिगः गमना-

दापणे कनकमयानावन्दमीम् ॥ ३९ ॥

इत्युत्तेः ॥ अक्षिपदी वात्यामिर्निगमद्वैः । 'वात्यामिर्गो वद' इति
वापमवः । अमुमद्वन्द्वमात्रात्तुङ्गुगन्धमिनीवनात् । जवरीतना वाप
शोषामागंमवात्तलपदमम् । उत्तुङ्गुगन्धुत्तुङ्गुगन्धमिनीवनात् । उत्तु
वापारिगो विवर्ति गमनाः द्विवर्तिगः । पृथिव्यात्तः । अन्तर्गते तु वापमव
द्वेति भावः । सानित्तर्गमवः पदोद्वयः परागः । कनकमयानावन्दमीम्
वापमवो द्वयः । कनकमयानावन्दमीमापणेः कुड्रोति । अत्र वापमव
पत्रत्तुङ्गुमीमंमवात्तलपदमम् । अक्षिपदी प्रतिविम्बेवात्तुङ्गुमंमवद्वै-
संमवेपं मिदानीम् । तदुक्तम्—'अर्गमवद्वैमवोत्तुङ्गुमनात्तुङ्गुमवयोः । प्रति-
विम्बक्रिया तावत्तु तात्तुद्वैमवत्तुम्' इति ॥

इह सानियमयोः सुरावगागामुनि सपावकमन्यपादरेखा ।

फथयति शिवयोः शरीरयोगं विपमपदा पदवीं विवर्तनेषु ॥ ४० ॥

इदेषु ॥ इहाश्रायुषि प्रभाते सुरावगागो कथ्यतया तदुक्ते सपावक सड-
लका सधपदादर रेखा वामप्राणमुद्रा यस्यां ता । 'पावोःसन्धो हुमामवः'
इत्यमरः । तथा विपमानि महदन्तानि पदामि यस्यां ता विवर्तनेषु प्रदक्षिण-
दियानु पदवी । शिवयोः प्रदक्षिणरश्मिरित्यर्थः । सनिवमयोः । संख्यायां
प्रणमतोरित्यर्थः । शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोः समासंभवोः । 'पुमान्निषया'
इत्येकशेषः । शरीरयोगमर्थाद्वात्तपदमारुपं कथयति । सनिवमवोरिति नियम-
विषयेऽपि विरहासहाविद्ध विरहस्तः शिवादिनि भावः । अत्र पदवीविशेष-
पदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वोक्तया व्याप्यतिप्रमलङ्कारः ॥

संमूर्च्छतां रजतमिचित्तमयूखजाल-

रालोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।

घर्मयुतेरिह मुहुः पटलानि धाम्ना-

मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥ ४१ ॥

संमूर्च्छतामिति ॥ इहाश्रीं रजतमिचित्तमयूखजालः संमूर्च्छतां बहुलीभयता-
मालोलानां पादपलतानां तरुशाखानामन्तरेषु रन्ध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानां
घर्मयुतेरुष्णांशोर्धाम्नां तेजसामादर्शमण्डलनिभानि दर्पणविम्बसदृशानीयुषमा-
लङ्कारः । पटलानि मण्डलानि मुहुर्वारंवारं समुल्लसन्ति पुनःपुनः स्फुरन्ति न तु
सातत्येन । छतानामालोलत्वाभावात् । तच्च नाम्यत्र सृष्ट्यापाणादिभावे संभव-
सीति भावः ॥

१ 'जङ्गलः' इति पाठः. २ 'लेखा' इति पाठः. ३ 'विवर्तितेषु' इति पाठः.

शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्ति-
र्वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।

शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणमर्तुरुक्षा

कुर्वन्वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्काम् ॥ ४२ ॥

शुक्लैरिति ॥ शुक्लैर्मयूखनिचयैः शुभ्रकिरणसमूहैः परिवीतमूर्तिर्गोप्तदेहः ।
प्राभिघातेन धप्रश्रीदया परिमण्डलितो वर्तुलीकृत उरुदेहो बृहस्पतीरं यस्य
त्योक्तो गणमर्तुः प्रमथनायस्योक्षा वृषभः । 'उक्षानद्धान्वलीवर्दं कृषभो वृषभो
वृषः' इत्यमरः । वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्कां चन्द्रभ्रान्तिं कुर्वन् । तेषां
पौष्पादिति भावः । अमुष्याद्रेः शृङ्गाणि भजते सेवते । अथ शङ्काशब्दस्य
संदेहाद्येत्थे संदेहालङ्कारः । भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथेच्छसि तथास्तु ।
नवोक्षविशेषणोत्थेन काव्यलिकेनाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते ॥

संप्रति लघ्वजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुपि भिदां जलधरपटले ।

खण्डितविग्रहं बलभिदो घनुरिह विविधाः

पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥ ४३ ॥

संप्रतीति ॥ इहादौ विविधा नानावर्णाः शिखरमणिरुचः संप्रति । शरदीत्यर्थः ।
लघुन्यगुदणि । कुनः । क्षीणपयस्य एव भिदां भेदम् । 'विजिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्-
प्रत्ययः । उपेयुपि गणे जलधरपटले भेषमण्डले कथमपि शनकैर्लघ्वजन्म ।
उत्पन्नमित्यर्थः । अत एव खण्डितविग्रहं छिन्नस्वरूपं बलभिद इन्द्रस्य घनुरः
पूरयितुं विभवः समर्था भवन्ति । अत्रेन्द्रधनुषो मणिरुचीनामसंबन्धे संबन्ध-
कथनादनिशयोक्तिरलङ्कारः । संशयप्रपन्नितं वृत्तम्—'दिशुनि संशयप्रपन्नितं
भरनभारलगाः' इति लक्षणम् ॥

स्त्रपितनवलतातरुप्रवालै-

रमृतलवस्तुतिशालिभिर्मयूखैः ।

सततमसितयामिनीषु शंभो-

रैमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ४४ ॥

अपिनेति ॥ इहादौ शंभोरिन्दुलेखा । अपितानि शिखरानि भवन्ति अतानां
तरुणां च प्रवालानि बालैः । अमृतलवस्तुत्यामृतविन्दुनिःसृग्देन शालम्भे ये
सैर्मयूखैः सततं सर्षपकालमसितयामिनीषु वृक्षापररात्रिष्वपि वनान्तममलयनि
धयलपति । अन्वयः नैतद्दर्शानि इवतिरेको व्यज्यते ॥

क्षिपति योऽनुवनं चित्तां वृहद्बृहतिकामिव रौचनिकीं रुंचम् ।

अयमनेकद्विरण्मयकंदरस्तव पितुर्दपितो जगतीधरः ॥ ४५ ॥

क्षिपतीति ॥ अथ योऽद्विरनुवनं विततां रौचनीकं ह्यम् । रौचनी कान्तिमि-
त्यर्थः । रोचनया रक्तां रौचनीकीम् । 'लाक्षारोचनशकलकर्दमाहृक्' इति वृह ।
'दिङ्गणम्-' इत्यादिना ङीप् । उप्रेक्षते-वृहती चासौ वृहतिका च तां महोष्-
रासङ्गमिव । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा' इत्यमरः । क्षिपति प्र-
सारयति । अनेका हिरण्मय्यः कन्दरा यस्य सः । हिरण्मयशब्दो 'दाण्डिनायन-'
इत्यादिना निपातनास्तापुः । अयम् । पुरोवर्ती गिरिरित्यर्थः । तव पितुरिन्द्रस्य
दयितः प्रियः । जगत्या धरो जगतीधरः । यस्ते गन्तव्य इन्द्रकीलास्य इत्यर्थः ॥

सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां

वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः ।

रोधोभुवां मुहुःमुत्र हिरण्मयीनां

भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥ ४६ ॥

सक्तिमिति ॥ अमुत्रामुष्मिन्नद्रावनिले जवाज्जटिति लतानां सक्तिमन्दोन्व-
सङ्गमपनयति सति । सहसा वृथावैरोचनैः सावित्रैर्मयूखैर्द्विगुणा द्विरावृत्ताः कृता
इति द्विगुणिताः । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दद्विष्विन्द्रियामुष्यतन्तुपु' इति वैजयन्ती ।
हिरण्मयीनां हिरण्यविकाराणाञ्च । 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना निपातनास्तापुः ।
रोधोभुवां तटभुवां भासो मुहुःस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति । अनुकुर्वन्ती-
त्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥

कपणकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमत्तङ्गजवर्जितैः ।

इह मदस्रपितैरनुमीयते सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥

कपणेति ॥ इहार्द्रा कपणेन कण्डूयनेन यः कम्पस्तेन निरस्ता महाहयो महा-
सर्पा येभ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमत्तङ्गजवर्जितैर्मत्तमत्तङ्गरहितैः । कुतः । मदस्रपितैः ।
पेरायतमदमिषैरित्यर्थः । 'मितां हस्यः' इति हस्यः । हरिचन्दनैश्चन्दनद्रुमैः सु-
रगजस्यैरावतस्य गतं प्राप्तिरनुमीयते । हरिचन्दनविशेषणैः काष्पलिङ्गमुपेयम् ॥

जलदजालघनैरसिताश्मनामुपहतप्रचयेह मरीचिभिः ।

भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विषस्वतः ॥ ४८ ॥

जलदेति ॥ इहास्मिन्नर्द्रौ जलदजालघनैर्मेषधृन्दसाङ्गैरसिताश्मनामिन्द्रनी-
लानां मरीचिभिर्दीप्तिभिः । 'भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीप्तिभिः प्रियाम्'
इत्यमरः । उपहतप्रचया विषद्विनसंघाता अतएवादीपितकन्दरा अपकाशिताद्गता
विषस्वतो दीप्तिस्तिमिरः संवटिता संघता इयामिधितेषु भवतीत्युपेक्षा ॥

मन्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन

घात्रे स्थितः पथि तपस्यहतप्रमादः ।

प्रायेण सत्यपिहितार्थकरे विधौ दि

श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्वरापैः ॥ ४९ ॥

अभ्य इति ॥ इहाद्रौ भव्यः शान्तो भवन्नपि मुनेर्व्यासस्य शासनेनेन्द्राराध-
नरूपेण क्षात्रे पथि क्षत्रियमार्गे स्थितः । गृहीतशस्त्र एवेत्यर्थः । इतप्रमादोऽप्र-
मत्तः सन् । तपस्य तपश्चर्यां कुरु । तपस्येति 'कर्मेणो रोमन्धतपोभ्यां धर्तिचरोः'
इति वयद् । तदन्ताद्गतोल्लोद् । न च सर्वभूतहितकारिणो मे प्रमादः किं कति-
प्यतीति विश्वसितव्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह—हि वस्मात्प्रायेण चाहुल्येन ।
'प्रायो वयस्वनशने गृहो बाहुल्यतुल्ययोः' इति हेमचन्द्रः । हितमर्थं करोतीति
हितार्थकरे विधौ व्यापारे सति । अन्तरायैर्विघ्नैर्विना धेयांसि लब्धुमसुखानि ।
अशक्त्यातीत्यर्थः । अतएव 'शकष्टप-' इत्यादिना समानकर्तृकेषु तुमुद् ।
अकारणवैरिणः सपेत्र सर्वस्यापि सन्तीति भावः ॥

मा भूवन्नपर्थहृतस्तवेन्द्रियाश्वाः
संतापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ।
रक्षन्तस्तपसि बलं च लोकपालाः
कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥ ५० ॥

मा भूवन्निति ॥ तवेन्द्रियाण्येवाश्वास्ते । अपथेन हरन्तीत्यपथहृतो मा भूवन् ।
त्वामपर्थं मा निनीपुरित्यर्थः । 'माति लुङ्' इत्याशीरर्थे लुङ् । संतापे तपःश्लेरो सति
शिवः शिवां साचीयसीं प्रसक्तिं प्रकृतिसुखाहं दिशतु । किंचेति चार्थः । लोक-
पाला इन्द्रादयस्तपसि विषये बलं शक्तिं रक्षन्तो वर्धयन्तः सन्तः कल्याणी
साधनीं क्रियामनुष्ठानमधिकफलां क्रियासुः कुर्वन्तु । करोतेराशिपि लोट् ॥

इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदर्ष्या
संधत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ प्रियाहं राजराजभृत्य इति पूर्वोक्तम् । हितं प्रियं वचनमिति शेषः ।
उक्त्वा सपदि स्वं स्वकीयं धाम स्थानं गतवति सति । पृथासुतोऽर्जुनः सोत्कण्ठं
सोत्कण्ठं किमपि प्रदर्ष्या चिन्तयामास । तथाहि । सद्वियोगः सुजनवियोगो
भृशमरतिं स्वधो संधत्ते । करोतीत्यर्थः । अयान्तरन्यासः ॥

तमनतिशयनीयं सर्वतः सारयोगा-
दविरहितमनेकेनाङ्गमात्रा फलेन ।
अकृशमकृशलक्ष्मीधेतसाशंसितं स
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद् ॥ ५२ ॥

इति भारविश्रुता मदाकाव्ये किरातार्जुनीये पञ्चमः सर्गः ।

तमिति ॥ अकृशाः पूर्वा अकृश्याः शोभा यस्य सोऽकृशालक्ष्मीरिति बहुवचन-

१ 'हरा' इति पाठः. २ 'अकृश्या', 'अकृश्या' इति पाठौ.

प्रियो बहुनीदिः । एवं च 'उरःप्रयुनीम्बः' इति कथ्यमानवकथाः । तत्र
 लक्ष्मीशम्भुर्न कवचमागमैव पादात् । भाति 'मनुजम्' इत्याद्यावकाशः । उर-
 भृतिपादगामर्षादेव शीपिकानु वैमर्षिड इत्यरिषोवः । सोऽर्जुनः सार्वः सार्व
 सारथोगापुरुहृद्वचपयोगात् । 'सारी वने शिरांते च ग्यास्ते ह्रीं चो रिनु'
 इत्युभयप्रापमरः । अत्रिज्ञापमनिकमणीवमनेकेन बहुनाह्वमात्रा समीं
 गतेन । शीघ्रमाविनेति यावत् । कनेन कार्वंशिकाःऽविरदिगमयुत्पम् । कार-
 गिद्वैरुत्वं साधकमिषांते । अह्नामपनु चेतगांशितं प्राप्नुहिं शीमशिरुडीतं
 स्वमाग्रीदम् । पुरुपत्त काः करी तं पुरुपत्तमुत्कथितोत्कथितिहं वीदमिष-
 ष्यागगात् प्रातवात् । भातिनीदुत्तम् ॥

इति श्रीमद्भामहोपाध्यायकोशाचलमहिभाष्यसूत्रिनिश्चितायां हिराण्यगुनीय-
 काव्यस्यावस्थायां प्रथमपद्यगमाख्यायां पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥

पठुः सर्गः ।

रश्मिराकृतिः कनकसानुमयो परमः पुमानिव पतिं पतवाम् ।
 धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितः स समास्तोह पुरुहूतमुतः ॥ १ ॥

रश्मिराकृतिरिति ॥ अथो भासाद्वानन्तरं रश्मिराकृतिः सौम्यविप्ररो पत-
 सत्पथोऽवलम्बितमग्मार्गः । भाकारानुरूपगुणवामिष्यर्थः । 'यत्राकृतिस्तत्र गुण
 वसन्ति' इति सामुद्रिकाः । उपमानेऽपि समानमेतत् । स पुरुहूतमुतोऽर्जुनः ।
 कनकस्य विकाराः सानवो यश्च तं कनकसानुम् । गदइसावर्षांथं विदोपनमे-
 तत् । 'समुदाये विकारपद्मोश्च' इति बहुमीदिरुत्तरपदलोपश्च । तमिन्द्रकी-
 लम् । परमः पुमान्विष्णुः पततां पक्षिणां पतिं गदइमिष । त्रिभिः पथिभिर्ग-
 ष्टतीति त्रिपथगा भागीरथी । 'अभ्येष्यति इत्यते' इति इत्यत्ययः । उपपदस-
 मास उत्तरपदसमासश्च । सामभितोऽभिमुखमास्तोह । 'समीपोभयतःशीघ्रसा-
 क्त्याभिमुखेऽभितः' इत्यमरः । प्रमिताक्षरावृत्तम्—'प्रमिताक्षरा सप्तसप्तैरुदिता'
 इति लक्षणात् ॥

अथास्य कार्यसिद्धिमिप्तानि सूचयन्मार्गं वर्णयति—

तमनिन्द्यवन्दिन इवेन्द्रसुतं विहितालिनिफणजयध्वनयः ।
 पवनेरिताकुलविजिह्वाशिखा जगतीरहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

तमिति ॥ विहिता अलिनिफणा जयध्वनय इव यैस्ते तथोक्तः पवनेन वायुनेरिता
 युष्मा अतपुष्पाकुला लोला विजिह्वा यत्राश्च शिखाः शाखाप्राणि येषां ते तथोक्तः ।
 'शिखा ज्वाला केकिमौल्योः शिखाशाखाप्रमौलिषु' इति वैजयन्ती । जगतीरहो
 भूरुहः किप् । अनिन्द्या अनवचा ये वन्दिनः स्तुतिपाठकाश्च इव । तमिन्द्रसुतमर्जुनं
 कुसुमैरवचकरुः । अभिववृपुरित्यर्थः । 'अच्छल्युताम्' इति गुणः । अत्र किरवेर्हृ-
 ष्यर्थत्वात्कुसुमानां करणत्वम् । विज्ञेपार्थत्वे तु कर्मत्वमेव । यथा 'कटाक्षान्वासा
 किरति' इति । इत्यते च धातूनामर्थभेदात्कारकव्यत्ययः । यथा सिद्धतेः क्षरणादीं-

करणयोरथेयोर्द्वयस्य कर्मत्वकरणत्वे । यथा—'मेषोऽमृतं सिञ्चति गौःप-
यत्र', 'सिञ्चतीवामृतेर्बुधुः' इति च । अत्र वाक्ये समासगतपोरपमधोः साभ्य-
साधनमावाद्वाङ्मिभावेन संकरः ॥

अवधूतपङ्कजपरागकणास्तनुजाह्वीसलिलवीचिभिदः ।

परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥३॥

अवधूतेति ॥ अवधूता पङ्कजपरागकणा येषु तयोक्ता इति सौरम्योक्तिः ।
स्तनुजाह्वयाः सलिलवीचीभिर्निन्दन्तीति तयोक्ता इति शैल्योक्तिः । मुखपन्तीति
सुखाः । पचापच् । मुखस्पर्शा इति मान्योक्तिः । मरुतो वाताह्वयमर्जुनं सुहृदः
सखायमिवाभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिर आलङ्कितवन्तः ॥

उदितोपलस्खलनसंबलिताः स्फुटहंससारसविरावपुजः ।

मुदमस्य माङ्गलिकतूर्यकृतां ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

उदितेति ॥ उदितोपलेषु प्रतपापाणेषु स्खलनेन प्रतिघातेन संबलिताभूर्णिताः ।
अतरुर्धपोष इव पुमपुमापमाना इत्यर्थः । स्फुटहंसानां सारसानां च विरावै-
र्गुण्यन्त इति तयोक्ताः । किरू । अनुवप्रमपाम् । अन्तः पतन्तीनामिति शेषः ।
ध्वनयोऽस्यानुनस्य मङ्गलं प्रयोजनमेयां ते माङ्गलिकाः । 'प्रयोजनम्' इति
ठम् । तैरन्यैः कृतां मुदं ह्यं प्रतेनुः । अप्रान्यस्यान्यकार्यकारणसंभवात्तूर्यकृत-
गुणस्पर्शां मुदमिति प्रतिभिन्वेनाक्षेपाद्विदुर्नालङ्कारः ॥

अवरुणतुङ्गसुरदास्तरौ निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।

स ददर्श वेतसवनाचरितां प्रणतिं यलीयसि समृद्धिकरीम् ॥५॥

अवरुणेति ॥ सोऽर्जुनः पुरोऽमेऽवरुणतुङ्गसुरदास्तरौ भद्रोऽतदेवदारदुमे
बलीयसि बलवन्तरे । मावन्तादीयमुनि मनुषो लुह । सुरसरित्पयसां निचये पुरे
विषये वेतसवनेन बानीरवनेनाचरिताम् । 'अथ वेतसे । रपाअपुष्पविदुलक्षी-
तवानीरवधुलाः' इत्यमरः । समृद्धिकरीं धेयस्कारीम् । लोके यथादृष्टमित्यर्थः ।
प्रणतिं ददर्श । या सर्वलोकदृष्टान्तभूतेति भावः ॥

प्रभेभूव नालमवलोकयितुं परितः सरोजरजसारुणितम् ।

सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६ ॥

प्रभभूवेति ॥ सोऽर्जुनः परितः सरोजरजसा कमलरेणुनारुणितं पाटलितम् ।
कत्तरीयं च कुमुमादिनारुणितं भवति । संहतिमधीरभ्यं तरङ्गरङ्गि चारितरङ्ग-
सोमि सरिदुत्तरीयं कानांशुकमिव स्थितं कलहंसकुलं वादम्बकुलमवटोकपिदुम-
लमत्यर्थं न प्रभभूव न द्रव्याक । तालीन्दुर्पोडिलावादिदि भावः ॥

दधति धृतीः परिणतद्विरदे मुदितालियोपिति मदभुतिभिः ।

अधिकां स रोधसि पपन्ध धृतिं महते रुजन्नापि गुणाय महान् ७

दधतीति ॥ सोऽर्जुनः धृतीः क्षताभि दधति धारयति । कुतः । परिणतास्त्रिर्व-

१ 'विदुद्धिकरीम्' इति पाठः. २ 'विभूव' इति पाठः. ३ 'एवमत्रि' इति पाठः.
४ 'दधतीति' इति पाठः.

अदन्तप्रहारिणो द्विरदां यस्मिंस्तस्मिन् । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत्तः
इति हलायुधः । मंदस्रुतिभिर्मुदितालियोपिनि रोधस्यधिको घृतिं प्रीतिं बबन्ध ।
निश्चलीकृतवानित्यर्थः । तथाहि । महान्दन्तपीडयन्नपि महते गुणायोत्कर्षात्
भवति । महकृता पीडापि शुभावहेत्यर्थः । तद्युक्तं गजदणस्यापि रोधसः
प्रीतिकरावमिति भावः ॥

अनुहेमवप्रमरुणैः समतां गतभूर्तिभिः सहचरं पृथुभिः ।

स रथाङ्गनामवनितां करुणैरनुवधतीमभिननन्द रतैः ॥ ८ ॥

अन्विति ॥ सोऽर्जुनोऽनुहेमवप्रं कनकसानुसमीपे । समीपार्थेऽप्ययीभावः ।
अरुणैः । कनककान्त्युपरक्षणदिति भावः । पृथुभिरुर्मिभिः समतां तुस्वरूपतां
गतम् । सादृश्यादुर्विवेच्यमित्यर्थः । सह भूतं सहचरं प्रियम् । सहसन्दस्य
पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः । करुणैर्दीप्तै रतैः कृजितैरनुवधतीमन्विष्यन्तीं
रथाङ्गनामवनितां चक्रवाकीमभिननन्द । प्रकृष्टप्रेमदर्शनात्कस्य मानन्द इति
भावः । अत्र तावद्दर्शनां स्यभावक्षयत्यागेनारुण्यस्वीकारात्तद्गुणालङ्कारः—
'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योःकृष्टगुणाश्रयात्' इति लक्षणात् । तन्मूलां चैवं
चक्रवाक्याः स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमतोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

सितवाजिने निजगद् रुचयश्चलवीचिरागरचनापटवः ।

मणिजालमम्भसि निमग्नमपि स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥९॥

सितवाजिन इति ॥ चलवीचीनां रागो रक्षणं वर्णान्तरापदानं तस्य रचना
क्रिया तत्र पटवः समर्था रुचयः प्रभाः । अम्भसि निमग्नमपि मणिजालम् ।
स्वाश्रयभूतमिति भावः । मनोगतं स्फुरितं रोपादिविकारमाकृतयो भूभङ्गादि-
माद्यविकारा इव । सितवाजिनेऽर्जुनाय निजगदुः । शपयामासुरित्यर्थः ।
आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणा जानन्तीति भावः ॥

उपलाहतोद्धततरङ्गभृतं जविना विभूतविततं मरुता ।

स ददर्श केतकशिखाविशदं सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् १०

उपलेति ॥ उपल्लाहता अतपवोद्धताश्च ये तरङ्गलक्षितम् । निर्गमताभा-
दित्यर्थः । जविना वेगयता मरुता चातेन विभूतं विततं च केतकस्य शिखारं
तद्दृश्यादपमो केनं हिण्डीरम् । 'हिण्डीरोऽधिष्ठाकः केनः' इत्यमरः । सरितः
प्रहासमद्दहासमिवेत्युपेक्षा । सोऽर्जुनो ददर्श ॥

यद्दृष्ट्वा हि चन्द्रकनिमं विदधे घृतिमस्य दानपयसां पटलम् ।

अवगाटमीक्षितुमिवेमपतिं विक्रमदिलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥

वदिति ॥ वदित्वा चन्द्रकनिमं मयूरमेवकसारात् । 'तमीं चन्द्रकमेवकी' इत्य-
मरः । चन्द्रकमेव दानपयसां पटलम् । आगावेकवचनम् । वदतो मरुतापि मयूर-
इत्यर्थः । अवगाटमस्य प्रविष्टम् । गाटोः कर्णरि णः । इत्यतिमीक्षितुं विदधे-
मिच्छति मयूरं विलोचनशतमिवेत्युपेक्षा । अर्जुनमस्य घृतिं प्रीतिं दिदधे च दत्त ॥

प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे ।

पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा गलदशुचिन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२ ॥

प्रतिबोधेति ॥ प्रतिबोधः स्फुटं निद्रापगमश्च तत्र यजृम्भणमुच्छ्रिता जृम्भा च तेन विभिन्नमुखी विस्लिष्टाया विवृतास्या च । अतएव पतनप्रसरश्चछो मौक्तिक-
मणीनां प्रकरः सोमो यस्याः सा तथोक्ता । अतएव गलदशुचिन्दुरिव स्थितेर्यु-
त्प्रेक्षा । शुक्तिवधूरिव शुक्तिवधूः । पुलिने । शयनीय इवेति भावः । सरोरुहद-
शाहुनेन ददृशे दृशा । अत्र प्रतिबोधाद्विस्लिष्टपद्मोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिवध्वो-
धोपमारूपकयोः साधकवाचकाभावासंवेहालंकारः । तासावेक्षा चाधुगलनो-
त्प्रेक्षेति तयोरद्वाङ्गिभावः ॥

शुचिरधु विद्रुमलताविटपस्तनुसान्द्रफेनलवसंबलितः ।

सरदापिनः सरयति स भृशं दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

शुचिरिति ॥ अशु शुचिः स्वच्छस्तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन
संबलितः संगतो विद्रुमलताया विटपः पल्लवः । 'विटपः पल्लवे विद्रे विसारे स्तम्ब-
शाखयोः' इति विश्वः । सरदापिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतो दन्तकान्ति-
कण्डितस्य दयिताधरस्य । 'अपीगर्थे-' इत्यादिना पठ्ये । भृशं सरयति स ।
'लद स्ते' इति भूतार्थे छद । 'मितां हस्यः' इति हस्यः । सरणालंकारः ॥

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं मद्गन्धमुत्थितवतां पयसः ।

प्रतिदन्तिनामिव स संधुबुधे करियादसामभिमुखान्करिणः ॥ १४ ॥

उपलभ्येति ॥ सोऽर्जुनश्चञ्चलतरङ्गधृतम् । तत्संक्रान्तमित्यर्थः । मद्गन्धमुपल-
भ्याग्राम पयस उत्थितवताम् । रोषादिति दोषः । कर्षाकाराणां यादसाम् । शाक-
पार्थिवानिषु दृश्यः । प्रतिदन्तिनामिवाभिमुखान् । अभियातानित्यर्थः । करिणो
गजान्संघुबुधे । ददन्तित्यर्थः ॥

स जगाम विसापमुदीक्ष्य पुरः सहसा समुत्पिपतिवोः फणिनः ।

प्रहितं दिवि प्रजविभिः श्वसितैः शरद्भ्रविभ्रमभां पटलम् ॥ १५ ॥

स इति ॥ सोऽर्जुनः पुरोऽग्रे सहसा समुत्पिपतिवोः समुत्पित्तुमिष्योः । पतेः
सहसादुपगतयः । 'तनिपतिदरिद्रातिरूपः सन इद्वा यत्कल्पः' इति विकल्पादि-
हागमः । फणिनः सर्पस्य प्रजविभिरनिषेगवद्भिः श्वसितैः पूटकारदिम्प्याकारो
प्रहितं प्रेरितं शरद्भ्रमस्य विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं यस्य तत् । शुभ्रमभ्रभा-
पकं चेत्यर्थः । अर्षां पटलं पुर उदीक्ष्य विभ्रमं जगाम । अप्रोपमानुप्रागिता
स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

स ततार सफरवतोरमितः शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।

सल्लिताः सररीरिव पृहडापनाः गुरनिभ्रगामुपयतीः सरितः ॥ १६ ॥

स इति ॥ सोऽर्जुनः सफरवतीः पुटिनवरीरमितः शफरीणां मन्थीनां परि-

स्फुरितान्येव धारवो इतो यासां ताः । गुरनिष्पगां गङ्गामुपयर्नाभंजन्तीः । इतः
शतगुरगिरिगाम्भीप् । अतप्य वृहजघना ललिताः सखीरिव स्थिताः सारिवत्-
तारानिचक्रमे ॥

अधिरुह्य पुंप्पभरनम्रशिखैः परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।

मनसः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरेः शुचिमाससाद् स वनान्तभुवम् १७

अधिरुहेति ॥ सोऽर्जुनोऽधिरुह्य । अर्थाङ्गिरिमिनि शेषः । पुष्पभरेण वज्र-
शिखैर्नतामैस्तरुभिः परितः परिष्कृततलां भूषितम्वरूपाम् । 'अघःस्वरूपयोरुष्ठी
सलम्' इत्यमरः । 'संपुंयुपेभ्यः करोतीं भूपणे' इति मुद्रागमः । शुचिं शुद्धाम् ।
अतप्य मनसः प्रसत्तिमिव मूर्तं मनःप्रसादमिव स्थिताम् । तद्धेतौ तद्भावो-
द्देशः । गिरेर्मूर्ध्नि वनान्तभुवमाससाद् । अन्तःशब्दः स्वरूपवचनः । 'अन्तोऽ-
भ्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती ॥

अनुसानु पुष्पितलताविततिः फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।

धृतिमाततान तनयस्य हरेस्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥

अनुसान्विति ॥ अनुसानु प्रतिसानु । यीप्साथेऽभ्ययीभावः । पुष्पिताः संजा-
तपुष्पा लताविततयो यस्मिन्सः । फलिता उरयो भूरुहा येषु तानि विवि-
क्तानि विजनानि धृतानि वा वनानि यस्मिन्स तथोक्तः । 'विविक्तौ पूतविजनौ'
इत्यमरः । अचल इन्द्रकीलो हरेस्तनयस्यार्जुनस्य तपसे तपश्चर्याथंमधिवस्तुमधि-
ष्टातुम् । तनिक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्तुमुन् । अचलां धृतिमुत्साहमाततान ।
अत्राचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् ।

श्रममादधावसुकरं न तपः किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

प्रणिधायेति ॥ अथ तत्रादौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियं चित्तवृत्तिं प्रणि-
धाय ध्येयविषये धियं नियम्य । 'नेर्गद्-' इत्यादिना णत्वम् । मुनितां दधतः ।
तपस्यत इत्यर्थः । पुरातनमुनेः । अर्जुनस्येत्यर्थः । असुकरं दुष्करं तपः श्रमं
खेदं नादधौ न चकार । तथाहि आत्मवतां मनस्विनामवसादकरमशान्तिजनकं
किमिव । न किञ्चिदित्यर्थः । इवशब्दो धाक्पालंकारे ॥

शमयन्धृतेन्द्रियशमैकमुखः शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।

प्रतिवासरं सुकृतिभिर्वबुधे विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥२०॥

शमयन्निति ॥ धृतमिन्द्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकं मुख्यं सुखं येन स
तथोक्तः । आत्माराम इत्यर्थः । अन्यत्र धृत इन्द्रियाणां शमः संतापनिवर्तनमेक-
मद्वितीयं सुखमाह्लादश्च येन स तथोक्तः । शुचिभिर्निर्मलैर्गुणैर्मैश्यादिभिः । अन्यत्र
कान्त्यादिभिः । अघमयं पापरूपं तमोऽज्ञानम् । अन्यत्रान्धकारं च शमयन्नित्य-
वयम् । विमलोऽमलिनः पापरहितः शुभ्रोऽन्यत्र । सोऽर्जुनः प्रतिवासरं सुकृ-

मः मुहुरैः । तपोनिमित्तधेः । शिवां शिम् । यस्यामिः शीतरविभ्रन्द इव ।
दे ॥

अपरीचकार च विवेकगुणाद्गुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।
प्रतिपातिर्नी विषयसङ्घरति निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥२१॥

अपरीचकारेति ॥ किञ्चेति धार्यः । विवेकस्यावावधारणं स एव गुणस्तस्मात् ।
हेतुनेत्यर्थः । 'विभाषा गुणैः क्षिपाम्' इति पञ्चमी । अगुणेषु कामधोषादिदो-
षिषये । तद्विशोधेन नश्यमातः । धियं विचष्टिमस्तवतो निवारितवतस्त-
दुत्पत्त्य निरुपप्लवो निर्वोपः शमसुखानुभवः शान्त्यानन्दानुभवः प्रतिपातिर्नी
तद्वर्णा विषयसङ्घरति शब्दाद्युत्पन्नभोगरुचिमघरीचकार । विषयनिःस्पृहं चकारे-
ः । अहृष्टगुणस्त्वामस्य अहृष्टवैराग्यहेतुत्वादिनि भावः ॥

मनसा जपः प्रणतिभिः प्रयतः समुपेयिवानधिपतिं स दिवः ।
सहजेतरा जयशमां दपती विभरां वभूव युगपन्महसी ॥ २२ ॥

मनसेति ॥ प्रयतोऽर्हतादिनिरतो मनसा ध्यानेन जपैर्विशिष्टमन्त्राभ्यासैः प्र-
जयंशकारैः । एवं मनोवाद्यापकर्मभिर्दिबोधिपतिमिन्द्रं समुपेयिवानुपसेदि-
तोऽनुपः सहजेतरां नैरागिकागणुधौ । धीयनेऽनेनेति जयो धीररतः । 'एरच्छ'
ः । शमनेऽनेनेति शमः । जपशमां धीरशाभितरतां दपती पुष्पती महसी
ः । युगपद्दिभरां वभूव बभार । 'भीहीभृद्वाम्-' इति विकल्पाद्गुणप्रत्ययः ।
युगपद्दीरशागणुधौ चिकरणात्तन्निषावाद्स लोकाद्गुणमदिमां वपउपते ॥

शरसा हरिन्मणिनिमः स यदहृतजन्मनोऽभिषयणेन जटाः ।
शपमां ययावरुणदीधिनिभिः परिमृष्टमूर्धनि तमालतरां ॥२३॥

शरसेति ॥ हरिन्मणिनिभो भरुणमविश्रयामोऽभिषयणेन ध्यानेन हृतजन्मनो
' । जप. निराहोतिनि भावः । जटाः शिरसा यदहृतोऽनुमोऽरणस्तानूरोर्दीधि-
नये हृष्टमूर्धनि यथातद्विरति तमालतरावुपमां तमालतराः शारदयं यथा-
पुष्पवृक्षा । शरीरोपरवाचिकरणात्तानुपेक्षया शरसी ॥

नोद्विष्यदृष्टजिह्वमतिपरिभ्रुनीनेपरयन्टुचिभिः ।
अपरीचकार विरथाः स शृगान्कमिदंशने रमयितुं न गुणः २४

शरसा ॥ अतीतिरेवानुपुषोऽप्यपुषा जिह्वा इति । मुटिकमतिरेव शाः । ह्यधि-
नैर्दुर्लभतरां विरथयति । केवेनेव श्रीकणो स स श्रमेनेति भावः । युगः ।
नोद्विष्यदृष्टजिह्वमतिपरिभ्रुनीनेपरयन्टुचिभिः । 'वजेनीं शृगर-
कोरो वचम्' इति उच्यते । लघुदि । गुणा यथादृष्टः इति रमयितुं
' । स वा शरीरेर्दुर्लभतरां विरथयति । ह्यधिरेव दि वरं विरथयति ॥

नोद्विष्यदृष्टजिह्वमतिपरिभ्रुनीनेपरयन्टुचिभिः ।
अपरीचकार विरथाः स शृगान्कमिदंशने रमयितुं न गुणः २४

इतरेतरानभिभवेन मृगास्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।

विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये परवान्स तेन भवतेव नगः ।

इतरेतरेति ॥ किं च । मृगाः पशवस्तम् । अन्तेऽन्तिके सीदन्तीत्यन्तेवासिनः । 'सखद्विप-' इति क्विप् । गुरुमिवेतरेतरेषामनभिभवेनाद्रोहेण सेवन्ते । प्रचये पुष्पावचये तरवोऽस्य विनमन्ति । करप्रचये भवन्तीत्यस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी । किं बहुना । स नग इन्द्रकीलो भवते पुरुषेण परवान्पराधीनः । सार्विकस्यापि तथैव तस्यातिशयो वर्तत इत्यर्थः ।

उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता परमं वपुः प्रथयतीव जयम् ।

शयिनोऽपि तस्य नवसंगमने विभुतानुपङ्क्ति भयमेति जनः ॥

उर्विति ॥ किं च । विपरिश्रमताप्रासेऽपि श्रमराहित्यमुह महत्सत्त्वसारमाह । दुर्बलस्य श्रमजयासंभवादिति भावः । परममुत्तमं वपुर्जयं प्रथयति । आकारेणैव जिष्णुत्वं गम्यत इत्यर्थः । शयिनः शान्तस्यापि तस्य नवसंगमनेऽपूर्वप्राप्तौ जनो विभुतायाः प्रभावस्यानुपङ्क्ति व्यापकम् । न तु हिंसा नुपङ्कीति भावः । भयमेति । शान्तोद्भवं प्रभावं गमयतीति भावः ॥

अथेदशोऽसौ क इति चेत्तत्र विघ्न इत्याहुः—

ऋपिवंशजः स यदि दैत्यकुले यदि दान्त्वये महति भूमिमृताम्

स्तव वनेषु सहा न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥ ३६ ॥

ऋषीति ॥ स पुरुषः । ऋपिवंशजो वेति शेषः । काकुर्वा । यदि वा कुले । जात इति शेषः । यदि वा महति भूमिमृतामन्वये जातः । तव वनपश्रवतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयम् । सहन्त इति सहाः । पचाय न सहाः सा इति शेषः ॥

अष्टपरिभाषणापरार्थं परिहरन्ति—

विगणय्य कारणमनेकगुणं निजयाथवा कथितमल्पतया ।

असद्व्यदः सहितुमर्हसि नः क्व वनेचराः क्व निपुणा यतपः ३

विगणयेति ॥ अनेकगुणं बहुफलम् । इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यार्थः । कारणं तपोरूपं विगणय्य विचार्य । अथवा निजया मैसागिषयाऽप्यतः कालिहयेनाशानात्वेन वा कथितं मोऽस्माकमद् इदम् । वचनमित्यर्थः । असद्व्यदः स्वपि सहितुं शोचुम् । 'तीपसद्-' इत्यादिना विक्रम्यादिजागमः । अर्हसि चेन्नोऽस्ति तर्हि सदेव किं मोक्षं तत्राहुः । वनेचराः क्व । निपुणा यतयो विं कबुद्धवः क्व । मोक्षयं संगच्छत इत्यर्थः । अज्ञानं नापराध्यतीति भावः । अर्थान्तरव्याप्तोऽलङ्कारः ॥

अधिगम्य गुणकगुणादिति तन्मनसः प्रियं प्रियगुणस्य तपः ।

निजुगोप हर्षमुदितं मपवा नयवर्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥३८॥

अधिगावेति ॥ मधवेन्द्र इति पूर्वोक्तं ।

प्रियं प्रियगुणस्यार्थः ।

३ 'भूमिमृताम्' इति वाच्यः । ३ 'नयवर्मगाः' इति वाच्यः ।

तपोऽधिगम्य ज्ञात्वा । गुरुर्यपेक्षया समानकर्तृकत्वात्कत्वानिर्देशः । उदितं
तपसो देवकापांशत्वाद्दुल्पन्नं इषं निजुगोप गोपयामास । तथा हि । प्रभवतां
भूतां धियो नयवर्मेणा नीतिमार्गानुसारिण्यो हि । अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः
उदिति भावः ॥

प्रिधाय चित्तमथ भक्ततया विदितेऽप्यपूर्वं इव तत्र हरिः ।
पलब्धुमस्य नियमस्थिरतां सुरसुन्दरीरिति वचोऽमिदधे ॥ ३९ ॥

प्रणिधायेति ॥ अथ हरिरिन्द्रश्चित्तं प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेणामन्यवस्थाप्य
अत्र तस्मिन्नुने भक्ततया विदिते सत्यपि । उपलक्षणे तृतीया । अपूर्वं इव ।
अविदित इवेत्यर्थः । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात् स्मिन्नादेशः ।
अस्यानुनस्य नियमस्थिरतां दाढ्यमुपलब्धुम् । परीक्षितुमित्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थे-
मेति भावः । सुरसुन्दरीरिति वक्ष्यमाणप्रकारं वचोऽभिदधे ॥

सुकुमारमेकमथु मर्मभिदामतिदूरगं युतमभोधतया ।
अविपैक्षमस्त्रमपरं कतमद्विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ॥ ४० ॥

सुकुमारमिति ॥ मर्मभिदां मर्मच्छेदिनाम् । अस्मान्तराणां मध्य इत्यर्थः । 'यत्तच्च
निर्धारणम्' इति षष्ठी । अमरमन्यत्कतमत् । 'वा बहुनां जातिपरिग्रहे कतमत्' ।
यूयमिव सुकुमारं कोमलं न तु कठिनम् । अन्यत्तु कठिनं भवति । तथैकं न बहु ।
तावनेकं भवति । तथाणु सूक्ष्मं न स्थूलम् । अलक्ष्यलक्ष्यप्रवेशित्वादिति भावः ।
तत्तु लक्ष्यलक्ष्यप्रवेशि तथातिदूरगं दूरलक्ष्यमेदि । तत्तु समीपलक्ष्यमेदि । तथा-
ऽभोधतयाऽभोधतयुगेन युतं युक्तम् । न कदाचिच्चमिच्छतीति भावः । अन्यत्तु
कदाचिदपि लक्ष्यादपराभ्यति । तथाविपक्षमस्यतीकारम् । अन्यत्तु विषयान-
प्रतीकारम् । चित्तभुवः कामस्य । कतरि षष्ठी । विजयाय । एतद्विशेषणविशिष्ट-
मस्त्रमस्तीति शेषः । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । अत्रोपमात्कारः । सामिप्रायविशेषण-
त्वात्परिकरालङ्कारश्च । तपोरुमपोरङ्गाभिभावेन संकरः ॥

असामर्ष्यशङ्कां परिहरति—

भववीतये हतवृहत्तमसामभवबोधवारि रजसः शुभनम् ।
परिपीयमाणमिव वोऽसकलैरवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥ ४१ ॥

भवेति ॥ भववीतये संसारनिवृत्तये हतवृहत्तमसां निरस्तमहामोहानां योगिनां
संबन्धि रजो गुणः । रजो धूलिरिति छिद्ररूपकम् । तस्य शमनं निवर्तकमदधो-
धस्तावज्ञानमेव वारि तद्गो बुष्माकमसकलैरसमग्रैर्नयनान्येवाञ्जलिभ्यः परिपीय-
माणमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवसादं क्षयमेति । मुच्छानपि बहन्तीनां वः क्षयमसामर्ष्य-
मिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षारूपकयोः संकरः ॥

बहुधा गतां जगति भूतसृजा कमनीयतां सैममिदृत्य पुरा ।
उपपादिता विदधता भवतीः सुरसद्ययानमुमुखी जनता ॥ ४२ ॥

बहुधेति ॥ किं च । पुरा जगति बहुधा गतां मानामुखेन विप्रदीर्घां कमनीयतां

संज्ञानुपमानद्रव्यगतत्वावयव्यं राममिदृश्य संगृह्य भवतीविद्वत्ता गृह्णाता मू-
 षुजा मह्यता जनता जनसमूहः । 'प्रामत्तन-' इत्यादिना तत्र । मुरसप्रगानमु-
 मुती स्वर्लोकाप्राप्तवर्गोपगारिता गृह्णाता । स्वर्गस्थाणि संप्रमाप्यमर्षोऽप्राप्त-
 त्वम्, तासां वः कथमगमामर्षमिति भावः । अत्राप्यरसां प्रीतिर्गतावयवम-
 हासं वन्देऽपि तार्थसम्प्राभिधानाद्विशेषोक्तिः ॥

अथ कार्यान्तमाह—

वदुपेत्य विमपत तस्य तपः कृतिमिः फलासु सहिताः सचिवः ।
 इतयीतरागमनसां तनु यः मुरससङ्गिनं प्रति गुग्गावञ्जितिः ॥४३॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्समर्थत्वात्कलासु गीतवाद्यादिषु इतिभिः कुतलैः सचिवै-
 र्गोमर्षैः सहिता उपेत्य गावा यस्य पुरुषस्य तपो विमपत विप्रवकुल । विद्वे-
 त्तपैः । विमपच्छब्दाभ्यामन्तात् 'तच्छरोति-' इति निचि छोट । णविप्रवकुल-
 मनुषो सुह । न चात्रासामर्षेराद्वा कार्येस्वयंस्तरन्यासेनाह—इतेति । ननु
 संशोधने । हे अप्सरसः, इतानि पशीइतानि पीतरागाणां निःस्पृहाणां मुमुक्षुणां
 मनाति चित्तानि पाभिधासां यो गुग्गाकमप्सरसां मुरससङ्गिनं पुरं प्रति
 मुस्ताभिलाषिणं प्रत्यवजितिर्विजयः सुखा मुरसाप्या ननु दुष्करा सन्तु । एतेषां
 मुखार्थां न मुमुक्षुरियुक्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥

अथ मुरससङ्गित्वाद्माह—

अविमृष्यमेतद्भिलप्यति स द्विपतां वधेन विषेयाभिरतिम् ।
 भवतीतये न हि तथा स विधिः क शरासनं क च विमुक्तिपथः ४४

अविमृष्येति ॥ हे अप्सरसः, स पुरुषो द्विपतां शशूणां वधेन शत्रुहननज्ञा-
 विपयाभिरतिं विषयसुखमभिलप्यति वान्छति । 'वा भाश-' इत्यादिना इत्य-
 ल्ययः । एतद्विषयासक्तत्वमविमृष्यमविचार्यम् । अविमृष्यमसंदिग्धमिति ।
 'कद्रुपधाद्याहृषिचूनेः' इति क्यप् । भवतीमिनं संदिग्धमिति लार्थः । हि वस्मात्
 विधिः 'स विभर्ति भीषणमुजङ्गमुजः' इत्यादिश्लोकोक्तोऽनुष्ठानप्रकारो भवतीतये
 संसारमुक्तये न भवति । कुत इत्याह—शरासनं घनुः क, विमुक्तेः पन्थाश्च क ।
 द्वयं परस्परं विरुद्धमित्यर्थः । न तत्र हिंसासाध्या मुक्तिरिति भावः । अर्थान्त-
 न्यासोऽलङ्कारः ॥

न च शापभयमपि संभाव्यमस्मादित्याह—

युधुधासि तत्र परिवोधि च मा भवतीभिरन्यमुनिवद्विकृतिः ।
 स्वयंशांसि विक्रमवतामवतां न यधूश्चयानि विमृषन्ति धियः ४५

युध्विति ॥ युधुधासि महतेतसि तत्र तस्मिन्पुरुषविषयेऽन्यमुनिवदन्यस्मिन्कु-
 नाविव । 'तत्र तस्यैव' इति धतिप्रत्ययः । विकृतिः कोपविकारश्च । भवतीभिर-
 परिवोधि मा विशाधि । मा शङ्कीति यावत् । युध्वतेः कर्मणि लुह । माउपोया-

तेर्येऽद्वागमाभावश्च । तथा हि । स्वयशांस्ववतां रक्षताम् । यशोधनाना-
त्ययैः । विक्रमवतां धियश्चित्तानि यथूपु स्त्रीविषयेष्वघानि व्यसनानि । 'दुःसै-
न्यसनेष्वघम्' इति वैजयन्ती । न विमृषन्ति । अर्धान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः
श्राणां यशोहानिकरत्वाच्च सर्वथा यो हिनस्ति स इत्यर्थः ॥

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणा-
मादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः ।

लेभे परां द्युतिममर्त्यवधूसमूहः
संभावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥ ४६ ॥

आशंसितेति ॥ अमर्त्यवधूसमूहोऽप्यरसां गणः सुराणां पुरोऽग्र आशंसिताप-
चितिभिरपैक्षितसंभावनाभिश्चाह यथा तथा । 'क्षयार्थयोरपचितिः' इत्यमरः ।
अभिमुखं समक्षं भर्तुः स्वामिन इति पूर्वोक्तमादेशं नियोगं समवाप्य परां द्युतिं
लेभे । तथा हि । अधिकृतस्य अधिकृतकारे नियुक्तस्य संभावना स्वामिहृता
पूजा तेजः कान्तिं तनोति ॥

प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सन्ननस्ताः
स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गताः प्रीतिभाजः ।
अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालं बभूव
स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमक्ष्णां सहस्रम् ॥ ४७ ॥

इति भारविहृती महाकाव्ये किरातार्जुनीये षष्ठः सर्गः ।

प्रणतिमिति ॥ अथ प्रणतिं विधाय सन्नन इन्द्रभवनात्प्रस्थिताः प्रचलिताः
स्तनभरैर्नमितान्यद्गानि पासां ताः । 'अद्भगाशकण्ठेभ्यो घञ्चव्यम्' इति ङीप् ।
प्रीतिभाजः स्वामिसंभावनाया संतुष्टास्ता भङ्गना अचलनलिनानां स्तिरकमलानां
लक्ष्मीहरतीति सस्यथोक्तम् । तद्भ्रमनोद्भरमित्यर्थः । कुतः । स्तिमितं विषयपनिष्-
लममरभर्तुरक्ष्णां सहस्रं कर्तुं द्रष्टुमलं समर्थं न बभूव । तासां सौन्दर्यसागरस्यो-
द्भेदत्वादिति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ॥

इति धीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनायसूरिविरचितया किरातार्जुनीय-
काव्येष्वाख्यायां षष्ठाप्यसमाख्यायां षष्ठः सर्गः समाप्तः ।

श्रीमद्भिः सरयगजैः सुराङ्गनानां गुमानामथ सचिर्वद्विलोकमर्तुः ।
संमूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥१॥

श्रीमद्भिरिति ॥ अथ प्रस्थानामन्तरं श्रीमद्भिः शोभादिभिः । सद रथगजेन
सरयगजान्मैः । 'तेन सदेति तुम्बयोने' इति बहुव्रीहिः । प्रयाणां लोकानां मर्तु-
द्विलोकमर्तुर्निन्दस्व । 'तद्विनाथं-' इत्यादिनोत्तरपदगमासः । सचिर्वर्गान्यवै-
गुप्तानां सुराङ्गनामां प्रस्थानं गमनमलघुषु महत्षु विमानरन्ध्रेषु विमानानां
कुक्षिकुहरेषु भिन्नः प्रनिष्पानैरनेकीमूणोऽतएव संमूर्च्छन्व्यामुन्मृदङ्गनादः
समभिदधे आचर्यौ । पारेण्य इति शेषः । अभिन्नसर्गं प्रहर्षिणीवृत्तम्—'श्री
श्री गच्छिदशपतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणम् ॥

सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णाभिर्याय ज्वलितरुचः पुरान्मघोनः ।

रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः २
सोत्कण्ठैरिति ॥ सोत्कण्ठैः । अवेक्षणोत्सुकैरित्यर्थः । अमरगणैरनुप्रकीर्णांदा-
कीर्णांज्वलितरुचो दीप्तप्रभान्मघोन इन्द्रस्य पुरादमरावत्या निर्याय निगल्य ।
घातेः षत्वो ल्यप् । विवस्वत उपरि स्थितानां रामाणाम् । आतपाप्रायन्त
इत्यातपत्रैः । 'सुपि-' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । चरितगुणत्वं सार्धकत्वं
नासेदे न प्राप । तासां सूर्योपरिस्थितत्वादातपासंभवादिति भावः ॥

धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैरायासादविशदलोचनोत्पलानाम् ।
आनिन्ये मदर्जनितां श्रियं वधूनामुष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥

धूतानामिति ॥ अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिर्धूतानामिति दुर्नि-
मित्तसूचनम् । आयासादिति प्रयासादविशदलोचनोत्पलानां वधूनामुष्णांशुद्युति-
जनित आतपकृतः कपोलानां रागः पाटलत्वम् । मदेन जनितां श्रियम् ।
तत्सदृशीं श्रियमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । आनिन्य आनीतवान् ।
वधूरिति शेषः । आहूपूर्वांशयतेः कर्तरि लिट् । अकारानुबन्धात्वादात्मनेपदम् ॥

तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावादाकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः ।
नेमीनामसति विवर्तने रथौघैरासेदे वियंति विमानवत्प्रवृत्तिः ॥

तिष्ठद्भिरिति ॥ कथमपि वाङ्म । 'कथमादि तथाप्यन्ते यस्मै गौरववाढयोः'
इति वैजयन्ती । देवतानामनुभावात्तिष्ठद्भिः । अपतद्भिरित्यर्थः । रथविशेषणमे-
तत् । प्रजविभिर्वैगवद्भिस्तुरङ्गैरायतं दूरमाकृष्टै रथौघैर्विषयत्वाकाशे नेमीनां चक्र-
धाराणाम् । 'चक्रधारा प्रधिर्नेभिः' इति यादवः । विवर्तने भ्रमणोऽसति विमान-
वद्विमानानामिवेषुपमा । 'तत्र तस्यैव' इति घतिप्रत्ययः । प्रवृत्तिर्गतिरासेदे
प्राप्ता । सदेः कर्मणि लिट् ॥

कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे वक्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः ।
संपेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषां रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ५

कान्तानामिति ॥ कान्तानां स्तनानामङ्गरागे कृतपुलको जनितोद्गमः । कृत-
रोमाञ्च इत्यर्थः । च्युता प्रसृष्टास्तिलका येषां तेषु वक्रेषु मौक्तिकाभः ध्रमसलिलो-
द्गमः स्वेदोद्गमो विभूषां भूषणं संपेदे संपद्यः । कर्तारि ङिङ् । तथाहि । रम्याणां
स्वभावसुन्दराणां विकृतिरपि श्रियं तनोति । अतः स्वेदस्यापि विभूषणत्वमुपप-
द्यत इति भावः ॥

राजद्विः पथि मरुतामभिन्नरूपैरुल्काचिःस्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम्
तेजोभिः कनकनिकापराजिगैररायामः क्रियत इव स सातिरेकः ६

राजद्विरिति ॥ मरुतां पथ्याकाशे राजद्विर्दीप्यमानैरभिन्नरूपैरविच्छिन्नाकारैर-
तद्भ्रमोल्कानामर्चापीव स्फुटगतीनि दीप्तमागोणि येषां तैः । कनकस्य निकापः
कण्ठे तस्य राजी रेखा तद्गर्भैरैररुणैः । 'गैरः पीतेऽरुणे श्वेते' इति विश्वः ।
ध्वजांशुकानां तेजोभिः पताकाकान्तिमिरायामश्लेषामेव दैर्घ्यं सातिरेकः साति-
शयः क्रियते सौच कृत इव । दीर्घां ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमा इव
लक्ष्यन्त इवेत्युपेक्षा । सा चोल्कापुपमानुमानिता ॥

रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्ये संप्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य ।

गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ७

रामाणामिति ॥ माल्यं माल्यं तस्य सौकुमार्यमवजितं येन तस्मिन् । कुसुमा-
दपि सुकुमार इत्यर्थः । रामाणां वपुष्यातपस्य । कृत्योगे कर्मणि षष्ठी । सहत्व इति
सहः क्षमः पचाद्यच् । तस्य भावः सहत्वम् । तत्संप्राप्ते सत्यधिगतविस्मयैः संप्राप्ता-
श्रयैर्गन्धर्वैर्विधातुर्विधिषु रूढिषु कल्याणी साधीयसी । उपकारकत्वादिति भावः ।
विचित्रता नागविधत्वं प्रतीयेऽवगता ज्ञाता । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि ङिङ् ॥

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहैमकक्ष्याः स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः ।

सादृश्यं ययुररुणांशुरागभिर्नैर्वर्षद्विः स्फुरितशतहृदैः पयोदैः ॥८॥

सिन्दूरैरिति ॥ सिन्दूरैर्नागसंभवाण्यै रागद्रव्यैः । 'सिन्दूरं नागसंभवम्'
इत्यमरः । कृतरुचयः । भलंकृता इत्यर्थः । सह हेतुः कक्ष्याभिर्मध्येभवन्धनैः
सहैमकक्ष्याः । 'तेन सहैनि तुल्ययोते' इति बहुव्रीहिः । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे दृग्धादेः-
काश्वापो मध्येभवन्धने' इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिर्मदनाटीभिः । 'करालकटाभ्यां
मेद्वाद्य नेशान्वां च मदच्युतिः' इति षालकाय्ये । करासत्तारन्ध्रान्ध्रामित्यर्थः ।
मदं क्षरन्तो वर्षन्तस्त्रिदशगजा अरुणस्यार्कसांशूनां रागेणारुण्येन भिन्नः संसृष्टै-
र्वर्षद्विः स्फुरितशतहृदैः स्फुरितशतहृदैः पयोदैः सादृश्यं ययुरिर्युपमालङ्कारः ॥

अत्यर्थं दुरूपसदादुपेत्य दूरं पर्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य ।

आशानामुपरचितामिवैकवेणीं रम्योर्मि त्रिदशनदां ययुर्वलानि ॥९॥

अत्यर्थमिति ॥ बलानि सैन्यान्यत्यर्थं दुरूपसदाहुःसहादहिममयूखभण्डलस्य
सूर्यविम्बस्य पर्यन्तात्समीपाद्दूरमुपेत्यागत्याशानामुपरचितां गुम्फितामेकवेणीमिव
स्थितामिवेत्युत्प्रेक्षा । रम्या ऊर्मयस्तरङ्गा भङ्गाश्च यस्यास्तां त्रिदशनदीं मन्दा-
किनीं यतुः प्रायुः ॥

आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्वन्नुद्धूतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।

कान्तानां गगननदीतरङ्गशीतः संतापं विरमयति स मातरिक्षा १०

आमत्तेति ॥ आमत्तभ्रमरकुलैराकुलान्युद्धूतान्युत्थापितानि प्रथितान्यन्वोन्व-
संबद्धानि च रजांसि येयु तानि पङ्कजानि धुन्वन्कम्पयन् । सुरभिरित्यर्थः । गग-
ननदीतरङ्गैः शीतो मातरिक्षा वायुः । कान्तानां संतापं विरमयति स शमया-
मास । मातर्यन्तरिक्षे भयतीति मातर्यां भयतीति वेति नैरुक्ताः ॥

संभिन्नैरिभतुरगावगाहनेन प्राप्योर्वोरनुपदवीं विमानपङ्कीः ।

तत्पूर्वं प्रतिविद्धे मुरापगाया वप्रान्तस्खलितविवर्तनं पयोभिः ११

संभिन्नैरिति ॥ इभतुरगावगाहनेन हस्त्यभावलोडनेन संभिन्नैः संभ्रमितैः
मुरापगायाः पयोभिः कर्तृभिः । पद्मीमनु । पद्म्यामित्यर्थः । 'लक्षणोऽर्थभूत-'
इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । उर्वीर्विपुला विमानपङ्कीः प्राप्य । तदेव
पूर्वं तत्पूर्वमिदं प्रथमं यथा तथा । आकाशगङ्गायास्तटाभावादिति भावः । वप्रान्तोऽनु
रोधोमूमिषु स्खलितानि तैर्विवर्तनं प्रत्यावृत्तिर्ब्रह्मास्तस्खलितविवर्तनं तदास्त-
स्खलनप्रतिबलेनम् । 'यमः पितरि केदारे यमः प्राकारोऽधसोः' इति वीर्यपत्नी ।
प्रतिविद्धे चक इत्यनिस्योक्तिः ॥

क्रान्तानां ग्रहचरितात्पथो रथानामक्षाप्रक्षतमुरवेऽमवेदिकानाम् ।

निःसङ्गं प्रथिमिरुपाद्दे विवृत्तिः संपीडधुमितजलेषु तोपदेषु १२

क्रान्तानामिति ॥ ग्रहैः शूर्यादिभिश्चरिताश्चक्रानि । कर्मणि च् । पथो
मार्गाश्चक्रान्तानां निष्क्रान्तानामक्षाप्रक्षारा वाहविशेषाभोरुमर्षः क्षता क्षरिता
मुरवेऽमवेदिका येषो रथानां प्रथिमिर्भूमिप्रक्रान्तैः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्मान्मे
नेभिः श्री व्याप्यधिः पुमान्' इत्यमरः । संरीदेन नीरुनेन धुमितानि जलानि
येषां तेषु तोपदेषु निःसङ्गमप्रतीक्षणं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणमुपाद्दे
स्वीहनेत्यनिस्योक्तिः स्वभावोक्त्या संश्रयते ॥

सप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः शान्तः ।

युक्तानां सन्तु महतां परोपकारे यत्पार्णा भवति हस्तमपि प्रवृत्तिः ॥

सप्तानामिति ॥ विषाणभिन्ना यत्प्रवृत्तशक्तः । 'विकल्पं शान्तप्रवृत्तेः'
इत्यनुपपत्तः । अत्रत्ये च्छान्तः यत्प्रवृत्तः घनास्तानां सुरकरिणां प्रह्लादमुपरदधिरे
चक्रिरे । तथाहि । परोपकारे युक्तानामामश्रानां महतां महतां यत्प्रवृत्तः यत्प्रवृत्तः
यत्प्रवृत्तः । सन्तु युक्तं येषां सत्प्रवृत्तशक्तानां सत्प्रह्लादप्रवृत्तिः भावः ॥

संवाता मुहुरनिलेन नीयमाने दिव्यस्त्रीजयनवरांशुके विवृत्तिम् ।
पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्धोः १४

संवातेति ॥ संवाता संबहता । वातेर्गल्यर्थाच्छतुःप्रत्ययः । अलिलेन । कामिनेवेति भावः । दिव्यस्त्रीणां जयनेषु वरं श्रेष्ठं यदंशुकं तस्मिन्निवृत्तिमपसारं मुहुर्नीयमाने सति पर्यस्यत्पर्यस्यत्पृथु विशालं मणिमेखलांशुजालमूर्धोर्बुतकं चहृताख्यमिव । 'युतकं संश्रये युग्मे यौतके चहृतेऽपि च' इति विश्वः । अन्तरे भवमन्तरीयमूर्धोरुक्तम् । 'गहादिभ्यश्च' इति छप्रत्ययः । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके' इत्यमरः । संजज्ञे संजातम् । जनिघातोः कर्तरि लिट् । उष्यंक्षालद्धारः ॥

प्रत्यार्द्राकृततिलकास्तुपारपातैः प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।
कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदा नालपीयान्बहुसुकृतं हिनस्ति दोषः

प्रतीति ॥ तुपारपातैः दीकारवर्षैः । 'तुपारौ हिमदीकरो' इति विश्वः । प्रत्यार्द्रा-
कृततिलका मार्जितद्विदोषका अपि शमितपरिश्रमाः प्रह्लादमानन्दं दिशन्तः पयोदाः
कान्तानाम् । कर्तरि षष्ठी । बहुमतिं संमानमाययुः । तथाहि । अलीयानल्लो
दोषो बहु प्रभूतं सुकृतमुपकारं न दिनस्ति न इन्ति । अर्थान्तरन्यासोऽलद्धारः ॥
यातस्य ग्रथिततरङ्गसंक्रताभे विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।

आतेनुखिदशवभूजनाङ्गभार्जा संधानं सुरधनुषः प्रभा मणीनाम् १६

यातस्येति ॥ प्रविततरङ्गं बद्धोर्मि यत्सैकतं तस्याभेवाभा यस्य तस्मिन्निग-
तानि पयोसि यस्मात्तस्मिन्निवपयसि निर्जले । 'शेषादिभाषा' इत्यादिना विक-
रपाश्च समासान्तः । उरःप्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्यैकवचनान्तस्येवेति न कश्चिद्दि-
रोषः । वारिवाहजाले शेषवृन्दे विच्छेदं भ्रुतिं यातस्य सुरधनुष इन्द्रचापस्य
त्रिदशवभूजनाङ्गभार्जा मणीनाम् । तरङ्गसद्विभूषामणीनामित्यर्थः । प्रभाः
कान्तयः संधानमातेनुषुकुः । अत्राभरणप्रभागामिन्द्रधनुःसंधानासंबन्धेऽपि
संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलद्धारः ॥

संसिद्धावितिकरणीयसंनिषद्दरालापैः पिपतिपतां विलङ्घ्य वीथीम् ।
आसेदे दशशतलोचनध्वजिन्या जीमूर्तैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः १७

संसिद्धाविति ॥ संसिद्धौ कार्यसिद्धिविषय इतीत्यंभाविना प्रकारेण । कर्तव्य-
मिति करणीयं तेन संनिषद्देः । संयोत्रितैरित्यर्थः । आलपैराभाषणरूपलक्षितया ।
'श्लाघाभाषणमालापः' इत्यमरः । दशशतानि संख्या येषु तानि श्लोचनानि यस्य
सः । सहस्रश्लोचन इत्यर्थः । तस्य ध्वजिन्या सेनया पिपतिपतां पक्षिणां वीथीं
मार्गम् । 'पित्तस्तो नमसद्भमाः' इत्यमरः । 'तनिपति-' इत्यादिना विकरपादिहा-
गमः । विलङ्घ्य जीमूर्तैर्जीवस्योद्भूतस्य मूत्रः पटवन्धो येषां सैः । शृणोदरादिषा-
सायुः । अपिहितसानुराष्ठादितठः । उद्यत इत्यर्थः । इन्द्रकील आसेदे
मासः । सीदतेः कर्मणि लिट् ॥

आकीर्णा मुखनलिनैर्विलासिनीनामुद्भूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।
सा तूर्यध्वनितगमीरमापतन्ती भूमर्तुः शिरसि नमोनदीव रेजे १८

आकीर्णंति ॥ विलासिनीनां मुखनलिनैः । उपमितसमासः । आकीर्णां श्याता
उद्भूतान्मूर्च्छंमुखिस्तानि स्फुटान्पसंकुचितानि विशदातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेना
इव यस्यान्मथोक्ता तूर्यध्वनितैयांघघोपैर्गमीरं यथा तथा भूमर्तुरिन्द्रकील्लस्य
शिरस्यापतन्ती सा सेना नमोनदीव रेजे ॥

सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने संरम्भादभिपततो रथाञ्जवेन ।
आनिन्युर्नियमितरश्मिभुप्रघोणाः कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः

सेतुत्वमिति ॥ पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति सति संरम्भादाद्योपाजवेना-
भिपततः । मेघवृन्दमधरीकृत्य धावत इत्यर्थः । तथाभूतान्तरयात्रियमितैराकृष्टै
रश्मिभिः प्रमहेर्भुसा आकुञ्चिता घोणाः प्रोधा येषां तैः । 'कुञ्चितं नतम् ।
आविद्धं कुटिलं भुमं वेहितं वक्रम्' इत्यमरः । 'किरणप्रमहौ रश्मी' इत्यमरः ।
'घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः । अवनमन्तीत्यवनामिनोऽवनतपूर्वकाया-
स्तुरङ्गाः कृच्छ्रेण महता प्रयत्नेन क्षितिमानिन्युरिति स्वभावोक्तिः ॥

माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ।
सादृश्यं निलयननिष्प्रकम्पपक्षैराजगुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः २०

माहेन्द्रमिति ॥ माहेन्द्रं नगमभित इन्द्रकीलाभिमुखम् । 'अभितःपरितः-'
इत्यादिना द्वितीया । दिवोऽन्तरिक्षापतन्तोऽवतरन्तः पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्था जलदा
येषां ते करेणुवर्याः करेणुषु वर्याः । श्रेष्ठा इत्यर्थः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमास-
नियेधात् 'सप्तमी' इति योगविभागात्सप्तमीसमासः । निलयने स्थाने निष्प्रकम्प-
पक्षैर्निष्प्रकम्पपक्षैर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैर्मेनाकादिभिः सादृश्यमाजगुर्जलनिधिशायिभिः ॥

उत्सङ्गे समविपमे समं महाद्रेः क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।
आमूलादुपनदि सैकतेषु लेभे सामग्रीं सुरपदवी तुरङ्गमाणाम् २१

उत्सङ्ग इति ॥ महाद्रेःसङ्गे गृभिं यत्समविपमं समं च विपमं च निम्नोन्नतं
सम्बन्धम् । इन्द्रैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन गगनसंचारपाटवेन सममेकरूपम् ।
आरोहावरोहरहितमित्यर्थः । क्रान्तानां गच्छतां तुरङ्गमाणाम् सुरपदवी सुरपद्भि-
रुपनदि नदीसमीपे । 'अभ्ययीभावश्च' इति नपुंसकारवाङ्मत्वम् । सैकतेष्वामूला-
न्मूलमारम्य । भादित आरम्येति यावत् । समग्रस्य भावः सामग्री साकल्पम् ।
भावे प्यम् । टीप् । लेभे । सैकतादन्यत्र निम्नेषु गगनचारेण समसुरारणो-
सुरसरणिः । सैकतेषु तु सर्वत्र समत्वाद्दविच्छिद्येत्यर्थः ॥

निपतितनिर्झरासु मन्द्रैः संमूर्च्छन्प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।
मयूरैः सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रयानाम् २२

॥ सञ्चरन्ते सञ्चरन्ते निपतितानि निर्झराः प्रवाहा यामु तासु । 'प्रवाहो
१ 'आनदन्ती' इति पाठः २ 'सामग्र्यम्' इति पाठः-

निर्दरो हरः' इत्यमरः । अधिल्लकासु मगोर्ध्वभूमिषु । 'भूमिरूर्ध्वमधिल्लका'
इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां-' इत्यादिना ल्यकन्प्रत्ययः । मन्द्रैर्गम्गीरैः । 'मन्द्रस्तु
गम्गीरै' इत्यमरः । प्रतिनिवदेः प्रतिध्वानेः संमूलेन्वर्धमानो रथानां ध्वनिर्घन-
रवराह्या मेघगर्जितभ्रमेणेति भाषितमदलङ्कारः । उद्दीविर्मयूरैः सोत्कण्ठमुपशु-
धुव उपशुतः । शृणोतेः कर्मणि लिट् ॥

संभिद्यामविरलपातिमिर्मयूखैर्नोलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् ।
विच्छिन्नामिव वनिता नभोन्तराले वप्राग्भःस्रुतिमवलोकयांबभूवुः

संभिद्यामिति ॥ अविरलपातिभिर्निरन्तरप्रसारिभिरुपमेखलम् । तदेवित्यर्थः ।
'अथ मेरुला । श्लोणिस्थानेऽद्रिचटके कटियन्धेऽसिबन्धने' इति यादवः । नीलानां
मणीनां मयूखैर्भृशं संभिद्यामेफीभूतामतपत्र नभोन्तराले विच्छिन्नामिव स्थिता-
मित्युत्प्रेक्षा । वप्राग्भःस्रुतिं वप्रोदकधारां वनिता अवलोकयांबभूवुः । वप्राग्भःस्रुतेः
स्वधवलित्मत्यागेनेन्द्रनीलानां नीलिमस्वीकाररूपतद्गुणोत्थापिता विच्छेदोत्प्रेक्षेति
तयोरङ्गाद्भिभावेन संकरः । तेन च नैल्पविच्छेद्भ्रमरूपो भ्रान्तिमान्प्यज्यते ॥

आसन्नद्विपपदवीमदानिलाय कुप्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।
सव्याजं निजकरिणीभिरात्तचित्ताः प्रस्थानं सुरकरिणः कथंचिदीपुः

आसन्नोति ॥ धुरं गतास्तेषां धूर्गतानां निवन्तूणां धियमवमत्यावज्ञायासन्नायां
द्विपपदव्यां वनगजमार्गं यो मदानिलस्तस्मै कुप्यन्तस्तं प्रति कुप्यन्तः । 'कृधद्दृह'-
इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरिणीभिरात्तचित्ता आह-
ष्टचित्ताः सुरकरिणो देवनागाः प्रस्थानं गमनं कथंचिच्छेनेपुरभिलेपुः ॥

नीरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्गनुभ्रं पर्यसन्नवसलिलारुणं वहन्ती ।

आतेने वनगहनानि वाहिनी सा घर्मान्तक्षुभितजलेव जहुकन्या २५

नीरन्ध्रमिति ॥ नीरन्ध्रं सान्द्रं पथिषु रथाङ्गैश्चैर्नुभ्रं प्रेरितम् । 'नुत्तनुचास्त-
निष्टृताविद्धक्षिरेरिताः समाः' इत्यमरः । पर्यसन्नवसलिलारुणं रजो
वहन्ती सा वाहिनी सेना । घर्मान्ते प्रावृषि क्षुभितजला । कलुषोदकेत्यर्थः ।
जहुकन्या गङ्गेव । वनानि फलकुसुमप्रधानानि, गहनानि जीर्णारण्यानि च तानि
वनगहनान्यातेने ध्यानदो । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः सजातीयशोरङ्गा-
द्भिभावेन संकरः ॥

संभोगक्षमगहनानमथोपगङ्गं विभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि ।

अध्युपुश्रुतकुसुमाचितां सहाया वृत्रारेरविरलशादलां धरित्रीम् २६

संभोगेति ॥ अथ वृत्रारेः शकस्य सहायाः सचिवा गन्धर्वा उपगङ्गं गङ्गासमीपे ।
अभ्ययीभावस्य ननुसकत्वाद्भवाम् । संभोगक्षमगहनानामुपभोगयोग्यवतां ज्वलित-
मणयो येषु तानि सैकतानि विभ्राणाम् । शृणुः कर्तारि लटः शानच् । ध्रुवैः स्वयं
पतितैः कुसुमैराचितां व्यासामविरलाः सान्द्राः शादलाः शादप्रत्ययदेशा यस्यां

सा तां धरित्रीमज्जुप्रभिरागु । भगनेर्वतादीनामंत्रवारणम् । अत्र धरित्री-
विशेषजातीनामभिवागहेतुणादनेकरागहेतुकं काण्डिः इत्यमरः ॥

भूमर्तुः समधिकमादधे तदोर्थाः श्रीमतां हरिसागवाहिनीनिवेशः ।
संसात्ता किमगुलमं महोदयानामुच्छ्रायं नयति यदच्छयापि योगः ॥

भूमर्तुरिति ॥ तदा हरिसागवाहिनीनिवेशो गन्धर्वनेनातिपिरम् । धिरेतः
शिविरोद्गाहविष्कारेणु प्रकीर्तितः' इति शाश्वतः । भूमर्तुः पर्यन्तोर्थाः समधिकं
पूर्वमादधधिकं यथा तथा धीमताम् । धिरेतः । आदधे जनयामास ।
तथाहि । महोदयानां महोदयानां संगच्छे गन्धर्वमंदरम् । 'गंमच्छे' इति पाठे तु
सम्पत्तयेवापाम् । किमगुलमम् । न किंचिदुल्लंभयित्वापः । पतः । वास्तव्या
देवाद्योगोऽप्युच्छ्रायमुच्छ्रायं नयति । अत्र प्रकृतपरवत्तया योगान्तेकराभिधाना-
दमकृतमभियोगान्तेकराभिधानाद्ये केमुनिस्त्वयादेवार्थापत्तिरिति प्राकरिकाद्-
प्राकरिकारूपायापत्तिरुच्यते । तदुक्तम्—'प्रकृत्य पातुनो भावाद्यत्र वस्व-
न्यथा पतेत् । केमुनेन पतः सा सादधापत्तिरुच्यते' इति ॥

सामोदाः कुमुमतकश्रियोविचिताः संपत्तिः किसलयशालिनीलतानां
साफल्यं ययुरमराङ्गनोपमुक्ताः सा लक्ष्मीरूपकुरुते यथा परेषाम् २८

सामोदा इति ॥ सामोदाः ससौरभाः कुमुमप्रधानाक्षरवः । शाकपार्थिवीदिपु
द्रष्टव्यः । तेषां धियः सद्यदयो विविच्य विजनमदेनाः । 'विविच्यविजनच्छ्रमि-
शालाकाम्रथा रदः' इत्यमरः । किसलयशालिनीलतानां नवपल्लवयुतवल्लीनां संप-
त्तिरेता भमराङ्गनोपमुक्ताः सत्यः साफल्यं ययुः । तथाहि । यथा लक्ष्म्या करणेन
परेषामुपकुरुते । लक्ष्मीवानिति शेषः । सा लक्ष्मीनांन्येति भावः । परेषामित्यत्र
'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इत्यादिबद्धिप्रायोमे हि संबन्धसामान्ये पठ्यते ॥

ह्यन्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ताल्लीनाहिश्वंसितविलोलपल्लवानाम् ।
सेव्यानां हतविनयैरिवावृत्तानां संपर्कं परिहरति स चन्दनानाम् २९

ह्यन्त इति ॥ ह्यन्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्तादमे लीनानां संश्रितानाम-
हीनां शसितैर्निश्वासेर्विलोलाः पल्लवा येषां तेषां चन्दनानां संपर्कं हतविनयैर्दु-
र्जनैः खलैरावृत्तानां संवृत्तानां सेव्यानां प्रभूणां संपर्कमिव परिहरति स । दुष्ट-
वदुष्टसंरक्षा गुणाद्या अपि त्याज्या इति भावः ॥

उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्रीमानीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम्
आक्षिप्तद्रुमगहना युगान्तवातैः पर्यस्ता गिरय इव द्विषा विरेजुः ३०

उत्सृष्टेति ॥ उत्सृष्टा आक्षिप्ता ध्वजाः कुथा आक्षरणानि कङ्कटाल्लुप्राणानि च
येभ्यस्ते । 'प्रथेण्याक्षरणं धर्णः परिलोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः । विदितनयैः
शिक्षामिशैर्यन्तुभिः श्रमं विनेतुं ह्यमपनेतुं धरित्रीमानीताः । निवेश्यमाना
इत्यर्थः । द्विषा युगान्तवातैराक्षिप्तान्पुद्गतानि द्रुमाणां गहनानि धनानि येभ्यस्ते
विषर्वांसिता गिरय इव विरेजुः शुशुभिरं ॥

स्थानधमजनितां विहाय निद्रामामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।

अप्यान्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥

प्रस्थानेति ॥ गजपतिना प्रस्थानधमेण गमनकुरोऽन जनितां निद्रां विहायामुक्ते-
त्सपुव सदानपङ्के गजमदयुक्ते शय्यान्ते शयनीयप्रदेशे क्षणं विलीनं कुलमलिनां
कुलं संरम्भेणोत्थानसंभ्रमेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं निगडमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'अथ शृङ्खले ।
भन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । चकाशे शुश्रुभे ॥

आयस्तः सुरसरिदोषरूढवर्त्मा संप्राप्तं वनगजदानगन्धि रोधः ।

मूर्धानं निहितशिताङ्कुशं विधुन्वन्यन्तारं न विगणयांचकार नागः ॥

आयस्त इति ॥ वनगजदानस्य गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तं रोधः । परबुलमित्यर्थः ।
संप्राप्तं गन्तुमायस्त उत्सुकः । प्रयत्नं कुर्वाण इत्यर्थः । 'यसु प्रयत्ने' इति धातोः
कृत्तरि ऋः । किंतु सुरसरिदोषेण गद्गाप्रयाहेण रुद्धं कर्म यस्य सः । नागो गजो नि-
हितो दत्तः क्षितस्त्रीक्ष्णोऽङ्कुशो यस्मिन् । 'भङ्कुशोऽस्त्री सृणिः क्षियाम्' इत्यमरः । तं
मूर्धानं विधुन्वन् । रोपादिति भावः । यन्तारं न विगणयांचकार न विगणयामास ॥

आरोढुः समवनतस्य पीतशेपे साशङ्कं पयसि समीरिते करेण ।

संमार्जजरुणमदस्रुती कपोलौ सस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः३३

आरोढुरिति ॥ समवनतस्य जलपानार्थमानतपूर्वकायस्य करेणोर्गजस्य । 'करे-
णुरिभ्यां स्त्रीनेमे' इत्यमरः । करेण पीतस्य शेपे पयस्यारोढुर्हस्तिपकात्साशङ्कं समर्थं
समीरिते । क्षिप्तं सतीत्यर्थः । शीकरोऽम्बुकणः । अरुणे मदस्रुती मदपारे ययोस्तौ ।
कपोलौ संमार्जेन प्रसृजन् । 'सृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिर्षक्तव्या' इति
वृद्धिः । मद इव सस्यन्दे सुखाव । मदसंपृक्तस्य मदसादृश्यान्मदोपमा ॥

आध्राय क्षणमतिवृष्यतापि रोपादुत्तीरं निहितविवृत्तलोचनेन ।

संपृक्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकैर्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ३४

आध्रायेति ॥ अतिवृष्यताप्यतिपिपासतापि क्षणमाध्राय रोपादुत्तीरं परतीरे ।
विभक्त्यर्थेऽप्यधीभावः । निहिते विवृत्ते घूर्णिते लोचने यस्य तेन । प्रतिगजदि-
दक्षयेति भावः । वारणेन हिमं क्षीतलमपि वनकरिणां मदाम्बुसेकैर्दावघाराभिः
संपृक्तं वारि नाचेमे न पीतम् । 'चमु अदने' इति धातोः कर्मणि टिट् ॥

प्रथ्योतन्मदसुरमीणि निम्नगायाः क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा

किंजल्कव्यवहितताम्रदानलेखैरुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः३५

प्रथ्योतदिति ॥ क्रीडन्तो विहरन्तो गजपतयो निम्नगाया गद्गायाः पयांसि प्रथ्यो-
तद्भिः क्षरद्भिर्मदैः सुरमीणि कृत्वा किंजल्कैः केसरैर्बवद्विताकिरोहितास्ताम्रास्ताम्र-
पर्णा दानलेखा मदराजयो येषु तैरतएव सरसिजगन्धिभिः कपोलैरुपलक्षिताः सन्त
उत्तेरुर्निजंग्मुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोः समयोर्विनिमयोक्तया समपरिवृत्तिरलं-
कारः । तेन च गजानां निम्नगायाश्च परिभलव्यवधान्तरसंरम्भो व्यज्यते ॥

आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेपु ।
मातङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं माञ्जिष्टं वसनमिवाम्बु निर्बभासे ३६

आकीर्णमिति ॥ घनारुणेन सान्द्रलोहितेन । विशेषणसमासः । बलरजसा
सेनापरागेणाकीर्णं सपदि प्रक्षोभैरालोढनैस्तटेपु तीरेषु तरङ्गितं संजाततरङ्गम् ।
तारकादित्यादितच् । यद्वा । तरङ्गवत्कृतम् । मत्बन्तात् 'तत्करोति-' इति भिषि
कर्मणि क्तः । नाविष्टवज्ञायान्मतुपो लुक् । तथा मातङ्गैरुन्मथितानां लुलितानां
सरोजानां रेणुभिः पिङ्गं पिशङ्गमम्बु माञ्जिष्टेन महारजनेनारक्तं माञ्जिष्टं
वसनमिव निर्बभासे । 'तेन रक्तं-' इत्यण् । 'कौशेयम्' इति वा पाठे 'कोशा-
ङ्गम्' । 'कौशेयं कृमिकौशोत्थम्' इत्यमरः ॥

श्रीमद्भिर्नियमितकंधरापरान्तैः संसर्कैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् ।
संप्रापे निस्तृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ३७

श्रीमद्भिरिति ॥ श्रीमद्भिः शोभावद्भिर्नियमिताः कंधरा अपरान्ताक्षरमपादा-
प्राणि च येषां तैः । 'अपरः पश्चिमः पादः' इति वैजयन्ती । अगुरुवनेषु साङ्गहारं
साङ्गविक्षेपं यथा तथा संसर्कैर्निस्तृतानि प्रसृतानि मदाम्बुनि येषां तीर्गजेन्द्रैः
प्रस्यन्दिनो जलस्राविणः प्रचलिता ये गण्डशैलाश्च्युतोपलालेषां शोभा संप्रापे
प्राप्ता । कर्मणि लिट् । 'गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः' इत्यमरः । अप्रा-
न्यशोभाप्राप्त्यसंभवात्तत्सदृशी शोभेति प्रतिविम्बत्वासेषाब्धिदर्शनालंकारः ॥

निःशेषं प्रशमितरेणु वारणानां स्रोतोभिर्मदजलमुज्जतामजस्रम् ।
आमोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धो भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ३८

निःशेषमिति ॥ गन्धं वहतीति गन्धवाहो वायुः । कर्मण्यण् । निःशेषं
यथा तथा प्रशमितो रेणुर्येन तन्मदजलं स्रोतोभिर्मदनादीभिरजस्रमुज्जतां वर्षतीं
वारणानां संबन्धिनं व्यवहितमिररुह्यतो भूरिपुष्पगन्धो येन सः । भिन्नाः
पुष्पा एषा लताविशेषाः । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला' इत्यमरः । तस्युष्पाणि शैलाः ।
'पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा मीहयः फले' इत्यमरः । भिन्नैलावरमुभि प्राणे-
न्द्रियतर्पणमित्युपमा । आमोदं परिमलमुवाह वहति क्त ॥

सादृश्यं दधति गमीरमेघयोपरुन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि ।
आतेनुश्रुतचकोरनीलकण्ठान्कच्छान्तानमरमहेभयुंहितानि ३९

सादृश्यमिति ॥ गमीरमेघयोपैः सान्द्रगर्जितैः सादृश्यं दधतीत्युपमा ।
दधातेः शतृमत्पयः । 'वा नपुंसकस्य' इति धिक्कृत्वासुमभावः । उच्चित्रा
वृद्धित्वावणादेव प्रयुक्ताः क्षुभिताः संरुधाश्च ये मृगाधिपसैः श्रुताम्पाकर्णि-
ताभिः । न तु प्रतिपुद्धानीति भावः । अमरमहेभयुंहितानि शुरगजगर्जितानि
कण्ठान्तावनूपमदेशात् । 'जलप्रायममृगं स्वानुंति कच्छताधिपः' इत्यमरः ।
चक्षिता गर्जितशब्दया संभ्रान्ताश्चकोराः पक्षिविशेषा मीलकण्ठा मयूराश्च येषु
तांशुताभूतानननेभुः । आश्रितमदलंकारः ॥

शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानामध्वश्रमातुरवधूजनसेवितानाम् ।
जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां लक्ष्मीःपुरोपवनजा वनपादपानाम्

इति भारविश्रुतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये सप्तमः सर्गः ।

शाखेति ॥ परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः परिकरो घसनाभरणादिः । 'पुंसि संज्ञार्था घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'लादेयेंऽपुपसर्गस्व' इति ह्रस्वत्वम् । शाखास्ववसक्ताः कमनीयाः परिच्छदा येषां तेषामप्यनि धमस्येनातुरैः पीडितैर्वधूजनैः सेवितानां निवेशनविभागैरावसक्तिकावच्छेदैः परिष्कृतानामलंघितानाम् । 'संपुंयुपेभ्यः-' इत्यादिना मुद् । वनपादपानामभरणवृक्षाणां पुरे यदुपवनं कृत्रिमवनं तत्र जाता पुरोपवनजा लक्ष्मीः शोभा जज्ञे जाता । मत्रान्योन्यलक्ष्मीसंबन्धासंभवात्तत्सदृशीति सादृश्याद्दोषादसंभवे तद्वस्तुसंबन्धेयं निदर्शना । वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ याः' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहाभद्रोपाख्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीय-
काव्यव्याख्यायां घण्टापद्यसमाख्यायां सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥

अष्टमः सर्गः ।

—

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्वलं ज्वलन्मणि व्योमसदां सेनातनम् ।
सुराहना गोपतिचापगोपुरं पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥ १ ॥

अपेति ॥ अथ निवेशनानन्तरं सुराहना भस्परसः स्वमादया स्वेष्टाविशेषेण कृतैर्निर्मितैर्मन्दिरैरुज्वलं दीप्तम् । ज्वलन्तो मणयो यस्मिन्मोमसदां गन्धर्वाणां सेनातनं सदातनम् । 'सायंचिरं-' इत्यादिना भावार्थे ङुप्रत्ययः । गौर्वज्रं तत्पनिर्द्भ्रष्टावपवर्णानि गोपुराणि यस्य तत्तथोक्तमित्युपमा । पुरं नगरं घनानां विजिहीर्षया घनानि विह्वल्युमिच्छया । कर्मणि षष्ठी । जहुस्तत्पुत्रः । जहातेर्लिङ् । अत्र उवलंज्वलदिति पुरंपुरमिति चासकृद्भजनद्वयावृथा ऐकानुश्रवसः । अन्यत्र तद्विपरीत्यादुर्यनुश्रवस इति तयोपमायाश्च संसृष्टिः । भस्मिन्सर्गे घंशस्यं वृत्तम्—'जती तु घंशस्यमुदीरितं जरी' इति लक्षणात् ॥

यथायथं ताः सहिता नमश्चरैः प्रमाभिरुद्रासितशैलवीरुधः ।

वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

यथायथमिति ॥ यथायथं यथास्वम् । स्वकीयमनतिक्रमेत्यर्थः । 'यथास्वं तु यथातथम्' इत्यमरः । नपुंसकनिपातनं तु ह्रस्वार्थम् । नमश्चरैर्गन्धर्वैर्मैत्रेय सहिताः प्रमाभिः स्वकीयैर्भिरुद्रामिताः शैलवीरुधो धामिष्ठाः पूर्वोक्ता वनजायतेक्षणाः पद्मलोचनाः क्षियो वनं विशन्त्यः । क्षणं क्षुण्णितं तासां क्षणद्युतीनां विद्युतामेकरूपतां समानरूपतां दधुः । मुहुर्मुहाम्तराले तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । क्षेपानुश्रवणितेयमुपमा । क्षेपत्वमिति केचित् । उभयथाप्यनुश्रवसेन संसर्गः ॥

निवृत्तचोदपयोधरहमः प्रवृत्तनिर्हादिविभूषणारवः ।

नितम्बिनीनां मृगमादधे धृतिं नमःप्रयाणादवनां परिक्रमः ॥ ३ ॥

निवृत्तेति ॥ निवृत्तो गतो वृत्तस्य यर्तुल्लसोरपयोधरस्य श्रमो यस्मिन्तः । पारप्रसेपेण विधाम्निर्संभवादिनि भावः । किंच । प्रवृत्तो जातो निर्हादिविभूषणार्वा नूपुरादीभामारवो यस्मिन्तः । अवनां वृत्तिष्वो परिक्रमः संचारो नितम्बिनीनां नमःप्रयाणाद्भ्रमविषयम् । 'पद्ममी विभक्ते' इति पद्ममी । धृतिं संतोषमादधे । अत्र विरिष्टपरिक्रमस्य पृथ्वादान्तेतुवाकाभ्यदिङ्गमलंकारः ॥

घनानि कामं कुमुमानि विभ्रतः करप्रचेयान्यपहाय शास्त्रिनः ।

पुरोऽभिसस्रे सुरमुन्दरीजनैर्यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः ॥४॥

घनातीति ॥ घनानि सान्द्राणि । न तु विरलानि । करप्रचेयानि हस्तप्राङ्गाण्यनुधानि । 'कृत्स्नैरधिकार्थेष्वपने' इति नृणीयासमासः । कामं कुमुमानि विभ्रतो नवकुमुमिताम्यात्तिनच्छरुजपहाय सुरमुन्दरीजनैः पुरोऽभिसस्रेऽभिसस्रेऽभिसस्रेत् । भावे लिट् । तथा हि । कामिनो गुणेष्वतिशयेषु विषय उत्तरमुत्तरम् । वीर्याधेऽप्ययीभावः । यथोत्तरमिच्छा येषां ते यथोत्तरेच्छा उत्तरोत्तरामिच्छाया हि । अत्र परिकरोत्यापितोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

तनूरलक्तारुणपाणिपल्लवाः स्फुरन्नखांशुत्करमञ्जरीभृतः ।

विलासिनीबाहुलता घनालयो विलेपनामोदहृताः सिपेविरे ॥ ५ ॥

तनूरिति ॥ विलेपनामोदैर्हता आकृष्टा घनालयो वनमृद्गाढन्ः कृशा अलंकाररुणाः पाणय एव पल्लवा यासां ताः स्फुरन्तो नखांशुनामुत्कराः पुञ्जा एव मञ्जर्यस्ता विभ्रतीति तयोक्ताः । किप् । विलासिनीनां बाहव एव लतास्ताः सिपेविरे । अत्र समस्तवस्तुवियपरूपकालंकारः । बाह्ववयवानां लतावयवानां पल्लवादीनामपि निरूपणादिति ॥

निपीयमानस्तवका शिलीमुखैरशोकयष्टिबलबालपल्लवा ।

विडम्बयन्ती दृश्ये वधूजनैरमन्ददष्टौष्ठकरावधूननम् ॥ ६ ॥

निपीयमानेति ॥ शिलीमुखैरलिभिः । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । निपीयमानः स्तवको गुच्छो यस्याः सा चला बालपल्लवा यस्याः सा । अतएवामन्दं दृष्टं दृष्टं ओष्ठो यस्मिन्स्तवकरावधूननं करकम्पनं तद्विडम्बयन्ती । स्तवकपापानेनौष्ठदंशनं पल्लवचलनेन करावधूननं चानुकुर्वतीत्यर्थः । धूजो प्यन्ताह्युद । निधि धूष्पीओर्नुंष्वक्तव्यः । अशोकयष्टिः अशोकशाखेत्यर्थः । वधूजनैर्दृष्टो दृष्टा । अत्र विडम्बयन्तीति प्रस्तुताशोकशाखाविशेषणभूतोपमामहिम्नाप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिरुक्तिप्रमानतयैवोपमयाद्वाङ्निभावेन संकीर्यते ॥

अथ कश्चिन्मनुकराकान्तां कांचिदाह—

करौ धुनाना नवपल्लवाकृती पृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् ।

कल्पलतामिशङ्कया कथं न्वितस्त्रसति पदपदावलिः ॥७॥

कराविति ॥ मानपरिदारेण मधुपाशयणे तु न कश्चिद्वाच इत्याशयेन संबोध-
यति—हे भानिनीति । नवपल्लवस्याकृतिरिवाकृतिर्ययोरित्युपमा । ती कर्ता पुनाना
धूनः क्रेयादिकात्कर्तरि लटः शानच् । वृथा व्यर्थ परिश्रमं मा कृथा मा कुरुष्व ।
करोतेराशीरर्थे माळि लुङ् । वृथात्वे हेतुमाह—कल्पलताभिश्चक्रेया कल्पवल्ली-
भ्रमेणेति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उपेयुष्युपगता पद्मदावलिः कथं न्वितस्त्रस्यति
विभेति । न प्रसृत्येवेत्यर्थः । 'वा भ्राश-' इत्यादिना विकल्पेन इयन्प्रत्ययः ।
अत्र कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्य पद्मदावलेः कल्पवल्लीभ्रमनियन्धनवित्रा-
सरूपकारणसमर्थनात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासो भ्रान्तिमताद्वाङ्मि-
भावेन संकीर्णः । स तुपमया संसृज्यते ॥

अथ काचित्स्वखी कांचिच्छरणयकृपितामाह—

जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां पुरानुशेते तव चञ्चलं मनः ।
इति प्रियं कांचिदुपैतुमिच्छतीं पुरोऽनुनिन्ये निपुणः सखीजनः ॥८॥
जहीहीति ॥ प्रियमुपैतुं स्वयमेवानुसर्तुमिच्छतीम् । 'आच्छीतघोर्तुम्' इति
विकल्पाद्युपमायाः । कांचिन्नायिकां निपुणाश्रितज्ञः सखीजनः । कोपं जहीहि त्यज ।
'आ च ही' इति विकल्पादीकारावेदाः । दयितोऽनुगम्यतामनुस्रियताम् । उभय-
यापि प्रार्थनायां लोद । अन्यथा चञ्चलमस्थिरं तव मनः पुरानुशेतेऽप्रेनुशयि-
ष्यते । अनुतप्स्यत इत्यर्थः । 'यावत्पुत्रानिपातपोर्लट्' इति लट् । इत्यनेन प्रका-
रेण पुरः पूर्वमेवानुनिन्ये प्रसादयामास ॥

अथ अनुभिः शोकैः कलापकमाह—

समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः परिकणत्सारसपद्मिमेखलैः ।
प्रतीरदेशैः स्वकलत्रचारुभिर्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोपितः ॥ ९ ॥
समुन्नतरिति ॥ समुन्नतैः काशान्यश्चवालकुमुमानि तानि दुकूलानीव तैः
शास्त्रन्त इति तयोक्तैः । सारसपद्मयो मेखला इव ताः परिकणन्तपो येषु ते तैः
स्वेषो कलत्राणि शोण्यास्तद्व्यचारवस्तैः । 'कलत्रं शोणिमार्ययोः' इत्यमरः ।
प्रतीरदेशैर्विभूषितास्तदप्रदेशैर्भूषिताः । कुञ्जसमुद्रयोपितः । वननद्य इत्यर्थः ।
अथ तीरादीनां कलत्राणां पम्पोपमेयत्वात्शोषिच्छब्दसामर्थ्याच्च नदीनां योषिदौ-
पम्भं गम्यते ॥

विदूरपातेन भिदामुपेयुपश्रुताः प्रवाहादभितः प्रसारिणः ।
प्रियाङ्गुशीताः शुचिर्मात्तिकत्विषी वनप्रहासा इव वारिविन्दवः १०
विदूरेति ॥ विदूरपातेन भिदां भेदम् । 'विद्विदादिभ्योऽङ्' । उपेयुष उप-
गतात्प्रवाहात्श्रुताः अतएवाभितः प्रसारिणः प्रसर्पन्त इति प्रियाया अङ् उरस्तङ्
इव शीताः शीतलाः शुचीनां मात्तिकानां रिशप इव त्रिषो येषां तैः । द्विच
वन्स्य प्रहासा इव श्विहा इत्युप्येक्षा । वारिविन्दवश्च । अत्रोपमयोदमयोत्प्रे-
क्षायाश्च संसृष्टिः ॥

संसीजनं प्रेम गुरुकृतादरं निरीक्षमाणा इव नम्रमूर्तयः ।

शिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरं विरंगारिभिः पुष्पविलोचनलताः ॥११॥

रासीति ॥ ईं रेफं वगंविशोर्गी येषां ते द्विरेफाः । अमरनाम्नेन सदर्थं लक्ष्यते । 'अक्षरं मामिति विदधानि' इति भाष्यकारः । शिरा निश्चया द्विरेफा एवाञ्जनानि तैः शारितानि शयलीकृत्याभ्युदराणि येषां तैः । 'शारः शयनवातपो.' इति विश्वः । विरंगारिभिर्विरंगुतैः पुष्पाण्येष विलोचनानि तैः प्रेम्णा गुरुकृतः भाद्रो यमिन्द्रकर्मणि तत्तथा संसीजनं निरीक्षमाणाः पश्यन्त्य इव न्यिताः । तुनः । नम्रमूर्तयोऽप्यनताङ्गो लताश्च । अत्र रूपकोपेक्षयोः संकरः ॥

उपेयुषीणां वृहतीरधित्यका मनांसि जहुः सुरराजयोपिताम् ।

फपोलकापैः करिणां मदार्णरूपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥१२॥

उपेयुषीणामिति ॥ मदनारण्यैरभ्यङ्गरागैः । 'अभ्यङ्गरागस्वरुणः' इत्यमरः । करिणां फपोलानां कापैः फर्णरूपाहितश्यामरुचो जनितकृष्णवर्णा इति वल्क्यणालङ्कारः । चन्दना मलयजाः । 'गन्धमारो मलयजो भद्रधीश्चन्दनोऽश्रियाम्' इत्यमरः । वृहतीरधित्यका ऊर्ध्वभूर्मीरुपेयुषीणां सुरराजयोपितां मनांसि जहुः । अत्र चतुःश्लोक्या नचादीनां विशिष्टानामेवाप्सरसरोमनोहरणहेतुश्लोक्या काव्यलिङ्गमुद्येपम् ॥

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।

नभश्चराणामुपकर्तुमिच्छतां प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योपितः ॥१३॥

स्वगोचर इति ॥ चित्तहारिणा मनोहरेण शाखिनां प्रसवेन पुष्पजातेन विलोभ्यमाना आकृष्यमाणा योपितः स्वगोचरे स्वविषये । स्वकरप्रचये सत्यपीत्यर्थः । प्रसव इति शेषः । उपकर्तुं परिचरितुमिच्छतां नभश्चराणां गन्धर्वाणां प्रणयेन सहायहेतुना प्रियाणि चक्रुः । स्वकरमाद्यमपि प्रसवं स्वकान्तप्रियायै तदीयमानमेवाग्रहीपुरित्वर्थः ॥

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिद्दूचे चरणेन केवलं लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम् ॥१४॥

प्रयच्छतेति ॥ कुसुमानि प्रयच्छता ददता दयितेनोच्चैस्त्वैस्तरां विपक्षगोत्रं सपत्नीनामपेयं लम्बिता प्रापिता । तत्राङ्गाहूतेत्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रम्' इति शाश्वतः । मानिन्यत एव न किञ्चिद्दूचे । कर्तरि लिट् । किंतु केवलं वाष्पाकुललोचना सती चरणेन भुवं लिलेख । गोत्रस्खलनजनितेष्वानिमित्तनिर्वेदादिति भावः । मानिन्यत एव न किञ्चिद्दूच इत्युक्तम् । तदुक्तं दसरूपके—'तत्राज्ञानापदीर्घ्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना । तत्र चिन्ताश्रुतिः आसवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः ॥' इति ॥

प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोचया ।

समादधे नांशुकमाहितं वृथा विवेद पुष्पेपु न पाणिपल्लवम् ॥१५॥

प्रिय इति ॥ धार्चं यच्छति ददाति । समालपतीत्यर्थः । दासः शत्रुप्रत्ययः ।
 'पाशा-' इत्यादिना यच्छादेशः । प्रिये निबद्धरष्टिरत एवोन्मुखी । शिथिलः श्लथ
 आकुलश्रुतितश्च तादा उच्चयो नीवीबन्धो यस्याः सा । 'नारीकल्पंशुकग्रन्थौ
 नीवी स्वादुचयोऽप्यथ' इति मार्तण्डः । अपरान्या कथंशुकं न समादधे न
 षबन्ध । रागपारवदयादिति भावः । पुष्पेषु वृथा व्यर्थमाहितमारोपितम् ।
 अस्थाने प्रसारितमित्यर्थः । पाणिपल्लवं च न विवेद । प्रियासक्तचित्तत्वादिति
 भावः । एषा च प्रगल्भा नायिका । 'पाणिपल्लवम्' इत्यत्रान्यतरसाधक्याधक-
 प्रमाणाभावादुपमारूपकयोः संदेहसंकरः ॥

सलीलमासक्तलंतान्तभूषणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् ।
 स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जपनेन कान्तया ॥१६॥

सलीलमिति ॥ भासक्त एतान्ताः पल्लवा भूषणं यस्य तत् । पल्लवः सह
 प्रवितमित्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरम् । कान्तदत्तमिति भावः । सलीलं
 सखिलासं समासजन्त्या शिरसि प्रतिदधत्या । 'दंससज्जस्रं शपि' इति
 नलोपः । कान्तया कश्चिस्तनाभ्यामुपपीड्येति स्तनोपपीडम् । 'सस्रम्यां च-'
 इत्यादिना णमुक्त्वययः । नितम्बिना । प्रसंसायामितिः । घनेन निविडेन
 जपनेन । 'यश्चाक्षितम्बः स्त्रीकठ्याः ह्रीवे तु जपनं पुरः' इत्यमरः । नुनुदे मुञ्चः ।
 अंशुकातिरेकादिति भावः । एषा च प्रगल्भैव ॥

अथ युग्मेनाह—

कलत्रभारेण विलोलनीविना गलदुकूलस्तनशालिनोरसा ।
 बलिव्यपायस्फुटरोमराजिना निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७ ॥

कलत्रेति ॥ विलोलनीविना गाश्रोक्षमनाद्विष्टिष्टवस्त्रमन्यिना कलत्रभारेण
 श्लोणिभारेण । 'कलत्रं श्लोणिभार्चयोः' इत्यमरः । तथा गलत्संसमानं दुकूलं
 याम्यां ताम्यां स्तनाभ्यां शालत इति तथोक्तंनोरसा तथा बलिव्यपायेन भद्रि-
 निवृष्या स्फुटा रोमराजिर्बन्दिस्तेन निरायतत्वादप्रसारितत्वात्ताम्यता तनुभवतो-
 दरेण चोपलक्षितया । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥

विलम्बमानाकुलकेशपाशया कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।
 तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं मनोधिनाथस्य मनः समाददे ॥ १८ ॥

विलम्बमानेति ॥ विलम्बमानो विसंसमान आकुलो विलुडितश्च केशपाशो
 यस्यास्त्रयाविष्कृतबाहुमूलया दर्शितकक्षप्रदेशया कयाचित्कान्तया तरुप्रसूनान्य-
 पदिश्य । प्रसूनप्रहृणं व्याजीकृत्येत्यर्थः । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । सादरं
 साभिष्टापं मनोधिनाथस्य प्रियस्य मनः समादद आचकृषे । कर्मणि लिट् । सर्वाङ्ग-
 सौष्टवदर्शनात्सद्यो लक्षं प्रियमनस्त्रेति भावः । अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः कान्त-
 विशेषणपदार्थैः काम्यलिङ्गमुत्तिष्ठमानं स्वभावोक्तया सहाङ्गाक्षिभावेन संकीर्यते ॥

व्यपोहितुं लोचनयो मृत्तानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रज
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जयानोन्नतपीवरस्तनी

व्यपोहितुमिति ॥ उन्नता च पीवरा च स्तनी यथा सोन्नती
'स्वाहाद्य-' इत्यादिना टीप् । काचिल्लोचननः मन्नेप्राप्नुजं र
मृत्तानिलैः फूकारमार्लैर्ग्यपोहितुमपनेनुमपारयन्तं किल्लामृगुन्नम् ।
लीके । वस्तुतन्नादास्वपरोलोभादपारयन्तमित्यर्थः । प्रियमुन्मना उस्तु
पुत्र पयोधरेणोरसि जयान । तन्कपटपरिज्ञानन्यादाँमुत्प्रादिति
हमनस्थानवापुरमीनि सप्तमी । इयं च प्रगल्भय ॥

इमान्यभूनीत्यपवर्जिते शून्यथाभिरामं कुमुमाप्रपल्लवे ।

विहाय निःसारतयेव भूरुहान्यदं वनश्रीर्वनितासु संदधे ॥

इमानीति ॥ यथाभिरामम् । यीप्तायामप्यपीमायः । कुमुमान्यप्रप
कुमुमाप्रपल्लवं तक्षिन् । 'जातिरप्राग्निनाम्' इत्येकवज्ञायात्रपुंसकत्वम् । इ
नीतीधम् । निर्देशपूर्वकमित्यर्थः । इदमदसी मंनिहृष्टविप्रकृष्टार्थे । शून्य
व्यपिते सति वनश्रीर्निःसारतयेदेनि द्वैत्येक्षा । भूरुहांस्तस्मिन्विहाय वनि
संदधे । अत्र वनितागतायाः पुष्पप्रसाधनसंभवाया लक्ष्म्या विषयभूताय
येन विषयेण वनश्रीयो वनितागमनत्वोक्त्याऽसंबन्धे संबन्धरूपाऽभेदे
वातिशयोक्तिरलङ्कारः । 'विषयस्थानुपादानाद्विपरुपनिबध्यते । यत्र
शयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविता ॥' इति लक्षणादुत्प्रेक्षाद्वयमस्याः ॥

प्रवालभङ्गारुणपाणिपल्लवः परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः ।

महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥

प्रवालैति ॥ प्रवालभङ्गेन पल्लववलयैरारुणः पाणिपल्लवो यस्य । तद्वत्
द्वित्यर्थः । परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृती पीवरी स्तनी यस्य सः । पुष्पैः सु
सुरभिरङ्गनाजनो महीरुहो वृक्षजाताद्रपुर्गुणस्य स्वदेहगुणसोच्छ्रायः पाणि
रुण्यादेर्य उक्त्यर्थमाददे लक्ष्यवानियेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वामात्रिक
प्रवालभङ्गादिभिरभिष्यज्यत इति भावः । उच्छ्रायः श्राय उच्छ्राय इति वा
मादिसमासः । न तूपसृष्टाङ्गप्रत्ययः । 'श्रीणीभुवोऽनुपसर्गो' इति प्रतिषेध
पञ्चभिः कुलकमाह—

वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरैश्चिराय खिन्नान्नवपल्लवश्रियः ।

समेऽपि यातुं चरणाननीश्वरान्मदादिव प्रसृल्लतः पदे पदे ॥

वरोरुभिरिति ॥ अनुसानु सानुषु यद्दर्मं ततः सकाशाद्दुरणा खेदेन
मलसं विनिर्यतीनां निर्गच्छन्तीनां सुराङ्गनानां संवन्धिमिर्वारणहस्तपीवरैः
करस्यूलैः । वराश्च त उरवश्चेति तैः । चिराय खिन्नान् । किंच नवपल्ल
श्रीरिव धीर्येषां सान् । तद्वन्मृदूनित्यर्थः । अत एव समे समस्यलेऽपि ।
भावः । यातुं गन्तुमनीश्वरानशक्तानत एव मदादिव पदे
द्विर्भावः । प्रसृल्लतश्चरणान् । मदादिवेत्युपमा ॥

विसारिकाश्चीमणिरश्मिलब्धया मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया ।

स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः २३

विसारिति ॥ विसारिभिः काञ्चीमणिरश्मिलब्धया । तत्रनितयेत्यर्थः । मनो-
हर उच्छ्राय उत्सेधो येषां तेषां नितम्बानां शोभया करणेन नवसैकतानां द्युतिं
शोभां जित्वा स्थितानि । तत्तुल्यानीत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः । अमेणातिरि-
क्तैरतिशयितैर्गौरवैर्गुरुवैरुपरलक्षितानि । नितरां भारायमाणानीत्यर्थः । जघनानि
च । उच्छ्रायो व्याख्यातः ॥

समुच्छ्रसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः ।

दधन्ति मध्येषु वलीविभङ्गिषु स्तनातिभाराद्दुराणि नम्रताम् २४

समुच्छ्रसदिति ॥ समुच्छ्रसत्पङ्कजकोशकोमलैर्दुलकमलमुकुलमुग्धैरियुपमा ।
नाभिभिः प्रतारिकार्यैः । 'अथ नाभिस्तु जन्वद्भे यस्य संज्ञा प्रतारिका' इति
केशवः । पुंलिङ्गतायां तु कविरेव प्रमाणम् । उपनीवि नीवीसमीपे । उपाहि-
तश्रीणि जनितशोभानि तथा वलीविभङ्गिषु मध्येषु जघनस्थलेषु स्तनाति-
भाराद्यत्तां दधन्ति विभ्रणानि । 'वा नपुंसकस्य' इति विकल्पाच्छतनुंमागमः ।
उदराणि च ॥

समानकान्तीनि तुपारभूषणैः सरोरुहैरस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः ।

चितानि घर्माभ्युक्तैः समन्ततो मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥

समानेति ॥ किंच । घर्माभ्युक्तैः स्वदीदृक्चन्द्रुभिः समन्ततश्चितानि व्यासा-
न्यनुत्फुल्लविलोचनान्यविकसद्भीष्यत एव तुपारभूषणैः शीकरपरिप्लवैः । 'तुपारी
हिमशीकरा' इति शाघतः । अस्फुटपत्रपङ्क्तिभिरविकचदलावलिभिः । 'व्याकोश-
विकचस्फुटाः' इत्यमरः । सरोरुहैः समानकान्तीनीत्युपमा । मुखानि च ॥

विनिर्यतीनां गुरुखेदमन्थरं सुराङ्गनानामनुसानु वर्त्मनः ।

सविस्मयं रूपयतो नमश्चरान्विवेश तत्पूर्वमिवेषुणादरः ॥ २६ ॥

विनिर्यतीनामिति ॥ सविस्मयं रूपयतः पूर्वोक्तधरणादीनि वर्णयतो नमश्चरा-
भ्यान्धर्मास्तत्पूर्वमिव तदेव प्रथमं यथा तथेत्युत्प्रेक्षा । ईक्षणादरं भालोकनक्रीनुकं
विषेत् । पूर्वार्थं व्याख्यातम् । अत्र कुलके स्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षाङ्गम् ॥

संश्रुति सलिलक्रीडावर्णनमारभते—

अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा विपङ्कतीरस्खलितोर्मिसंहतिः ।

ययोऽयगाहुं फलहंसनादिनी समानुहावेव यधुः सुरापगा ॥२७॥

अयेति ॥ अथ पुष्पावधयानन्तरं स्फुरन्निम्बलक्ष्मीर्नैर्बधूतपङ्कजेति । सत्पु-
ष्पीक्षणेति । विपङ्कं पङ्कुरहितम् । विहारयोग्यमिति यावत् । तत्र तीरे स्फुटिता
विपङ्कितोर्मिसंहतिर्वंशाः सेति इत्यसंश्लेषः । फलहंसनादिनी कादम्बराजद्वयीनि

धातुपापारोक्तिः । अथ पुर गुरापगा गङ्गा वधूरधरमः पयोऽवगाढमवगादिगुम् ।
गाढेन्द्रिषादि इविकल्पः । समानुदायेयाकारयामानेयेत्युपेक्षा । 'इतिराकारणा-
द्धानम्' इत्यमरः । ह्यनेर्किट् । 'अभ्यगन् च' इति भ्रंमरानम् ॥

प्रशान्तपर्माभिभवः शूनर्विधान्विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
ददा भुजालम्भमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८ ॥

प्रशान्तोति ॥ प्रशान्तपर्माभिभवः प्रशान्तोष्णवाचः । 'वा शान्तशान्त-' इत्या-
दिना निपातानारासायुः । शनैर्विधानम्भ्रं यदन् । पातेः शनृप्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः ।
पद्मगन्धीत्यर्थः । भात्तशीकरः । कुगः । तरङ्गमालानामन्तरे मध्ये गोचरः स्थानं
यस्य सोऽनिलो विलासिनीभ्यो भुजालम्भं ददाविवेद्युपेक्षा । विदिष्टवायुसंपर्का-
त्तयोष्णगुरित्यर्थः ॥

गतैः सहायैः कलहंसविक्रमं कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचनैः सुरस्त्रियः साम्यगुणाच्चिरासिरे २९

गतरिति ॥ सुरस्त्रियोऽप्सरसः सहायैः सविलासैर्गतैर्गतिभिः । ननुमके भावे
क्तः । कलहंसानां विक्रमं गतिम् । विलासत्रिपुरमिति शेषः । तथा नितम्बिभिः
प्रशान्तनितम्बैः कलत्रभारैर्जघनभारैः पुलिनम् । नितम्बमारयून्यमित्यर्थः । तथा
दीर्घलोचनैर्मुखैः सरोजानि च । अलोचनानीति शेषः । साम्यगुणात्समानगुणत्वा-
च्चिरासिरे निरस्तवत्यः । गुणवद्गुणयोः कुतः साम्यमिति भावः । अत्यन्तैः कर्तरी
लिट् । 'उपसर्गादस्त्वृहोर्वा-' इति विकल्पादात्मनेपदम् ॥

विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्कयः पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः ।
कथंचिदापः सुरसुन्दरीजनैः समीतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥ ३० ॥

विभिन्नेति ॥ विभिन्ना विच्युतसंघाताः पर्यन्तगाः प्रान्तगता मीनानां पङ्कयो
यासां ताः । कुतः । मरुत्वतः सखिभिरिन्द्रस्य सचिवैर्गन्धर्वैः पुरः पूर्वं विगाडाः
प्रविष्टाः । तासां विश्वासायं गतंप्राहादिपरीक्षायं चेति भावः । समीतिभिरप्रवि-
ष्टविषयत्वात्सभयैः । 'विपादिभिः' इति पाठेऽप्ययमेवायं । सुरसुन्दरीजनैस्तद्देवा-
वगाहनं प्रथमं यथा तथात एव कथंचिन्नयात्कृच्छ्रेणापः प्रपेदिरे जगाहिरे ॥

विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।
विभिद्यमाना विससार सारसानुदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१ ॥

विगाढेति ॥ प्रयत्नेन संवाहिताः संचारिताः पीवराः स्थूला ऊरवो याभिस्तामी
रमणीभिरम्भसि विगाढमात्रे प्रविष्ट एव सति । सुप्तुपेति समासः । 'मात्रं का-
त्वर्येऽवधारणे' इत्यमरः । विभिद्यमाना स्वयं विशीर्यमाणा । कर्मकर्तरी शान्तप ।
तरङ्गसंहतिस्तीरेषु सारसान्प्रक्षिपिशेषान् 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्करा-
द्ययः' इति यादवः । यद्वा । सारसान्दंसान् । 'चक्राङ्गः सारसो हंसः' इति शब्दा-
र्थे । उदस्योरसार्थं विससार वितस्तार ॥

शिलाघननाकसदासुरःस्थलैर्बृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरैः ।

तंटाभिनीतेन विभिन्नवीचिना रूपेव भेजे कलुपत्वमम्भसा ॥३२॥

शिलेति ॥ शिलाघनैः कठिनैर्नाकसदां गन्धर्वाणामुरःस्थलैर्बृहन्निवेशैर्महासं-
स्थानैः । अतिरूपैरित्यर्थः । वधूपयोधरैश्च तटमभितो नीतेन प्रापितेनात एव
विभिन्नवीचिना भ्रमोर्मिणाम्भसा कर्त्रा । रूपेवेति हेतुप्रेक्षा । कलुपत्वमाविलस्य
मनःक्षोभश्च ध्वन्यते । भेजे कर्मणि लिट् । यथा कश्चिन्मृदुस्वभावः केनचित्कठि-
नादिना साह्यभङ्गं ताडयित्वा निष्कासितः क्षुम्पति तद्वदिति भावः । कलुपत्वमि-
त्यत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथा शुद्धवाच्यत्वाविलस्य रूप-
हेतुकत्वादुपेक्षालुषिदाधानादिति ॥

विधूतकेशाः परिलोलितं स्रजः सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः ।

अतिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहुः प्रकम्पमीयुः सभया इवोर्मयः ॥३३॥

विधूतेति ॥ विधूता विशिष्टाः केशा यैस्ते परिलोलिता विलोलिताः स्रजो यैस्ते
प्रविलुप्तचन्दनाः प्रसृष्टाङ्गरागा अतिप्रसङ्गादविच्छेदात्सुराङ्गनानां विहितागसः
कृतमण्डनखण्डनरूपापराधा अत एवोर्मयस्रजाः । सभया इव स्त्रीभ्यो भीता
इव मुहुः प्रकम्पमीयुः । स्वाभाविकस्य कम्पस्य भयहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । यद्वा सुरा-
ङ्गनानां विधूतकेशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वेऽपि रामकत्वात्समासः । स्त्रीसंग्रह-
णसाहसमपराधः । भयं तु राजादिभ्य इति ॥

विपक्षचित्तोन्मथना नखत्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।

हृतस्य शेषानिश्च कुङ्कुमस्य तान्विकथनीयान्दधुरन्यथा स्त्रियः ३४

विपक्षेति ॥ विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तान्मुन्मथनाः । व्यथना इत्यर्थः ।
यद्बहुप्रहणात्कठोरं व्युद् । ये नखत्रणा नखक्षतानि । 'मणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
विभ्रमस्य सौन्दर्यस्य मण्डनम् । तादृश्येऽप्यक्षयासादिवत्पट्टीसमासः । न तु चतु-
र्थीसमासो यूपहावीदिवत्प्रकृतिविकाराभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपादिना तिरोहि-
तादङ्गा हृतस्य क्षाण्डितस्य कुङ्कुमस्य व्यञ्जकत्वेन शेषानिवाचक्षिष्टेऽनानिश्च स्त्रिया-
नित्युपेक्षा । विकथनीयान्भर्तृबालुभ्यस्य व्यञ्जकत्वेन श्लाघनीयांश्लाघसत्रणान्नि-
सोऽन्यथा दधुः । प्रकाशं दधुरित्यर्थः ॥

अथ सुराङ्गनाई—सरोजेषादिना ॥

सरोजपत्रे तु विलीनपद्पदे विलोलहृष्टेः सिद्धम् विलोचने ।

शिरोरुहः स्विक्रतपद्मसंततद्विरेकवृन्दं तु निशब्दनिश्चलम् ॥३५॥

सरोजेति ॥ अमू पुरोवर्तिनी विलीनपद्पदे संसक्तवृद्धे । सकनीनिक्रवमणो-
रथेसिद्धमित्युपमानं विशिष्यते । सरोजपत्रे तु । यद्वा । विलोलहृष्टेश्चलाहया
विलोचने स्त्रिः । नुस्त्रिःपठ्यौ वितर्के । किंच । नतपद्मसंततेश्चलाहयाः शिरो-
रुहाः स्विक्रिशब्दं नीरवं च सक्षिश्चलं च तद्विरेकवृन्दं तु ॥

१ 'तत्राननीनेन' इति पाठः. २ 'लोचिन' इति पाठः. ३ 'मत्स्य' इति पाठः.
४ 'विलीन' इति पाठः. ५ 'विशाल' इति पाठः.

अगृहहासस्फुटदन्तकेसरं मुगं म्बिदेनद्विकेराद्यु पद्मजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने रासीं विदांभृनुः सुचिरेण योपिनः ॥३६॥

अगृहेति ॥ किंच अगृहहासो ध्वजमिगं तेन स्फुटा दन्ताः केसरा इव दन्त-
केसरा वस्तु तन्मुगं म्बि । यद्वा । विक्रमपद्मं म्बिनीयम् । मंसपेनेन शेषः ।
नलिनीवने प्रलीनां निगुदां रासीं योपिनः सुचिरेणानिप्रिलम्ब । विह्वलाद्या-
लयः । अत्र मुगमे निभवास्तमं देहालङ्कारः ॥

प्रियेण संप्रथ्य विपक्षसंनिधायुपाहितां वक्षसि पीयरस्तने ।
स्रजं न फाचिद्रिजहां जलाविलां वरान्ति हि प्रेमिण गुणा न वस्तुनि ॥

प्रियेणेति ॥ काचिप्रियेण संप्रथ्य स्वयमेव रचयित्वा विपक्षसंनिधां सखी-
जनसमक्षं पीयरस्तने वक्षस्युपाहितां स्रजं माह्वी जलाविलाम् । मृदिताम्नी-
त्यर्थः । तां न विजही न तत्वात् । न च निगुणायां स्रजं का प्रीतिरिति वाच्य-
मित्यर्थान्तरन्यासेनाह—गुणाः प्रेमिण वसन्ति । वस्तुनि न वरान्ति हि । कप्रे-
मास्वदं तदेव गुणवत् । अन्यसु गुणवदपि निगुणमेव । प्रेम तु न वस्तुपरीक्षण-
पेक्षत इति भावः ॥

असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां यदेव रोद्धुं रमणीभिरञ्जनम् ।
हृतेऽपि तस्मिन्सलिलेन शुकृतां निरास रागो नयनेषु न श्रियम् ३८

असंशयमिति ॥ स्त्रीणां नेत्रशोभार्थमञ्जनधारणमम्बुविहारोपगमाद्रक्षणात्
धाक्षणां सतः शुकृत्वनिरोधानं च निश्चितमित्युल्लेख्यते । रमणीभिरञ्जनं
न्यस्तम् । तदिति शेषः । यत्तदोर्नित्यसंयन्धात् । तदञ्जनमुपान्तयो रक्ततां रोद्धुं
प्रतिबद्धमेव न्यस्तम् । न तु शोभार्थमित्यर्थः । अन्यथा रागाभिज्ञास्या शुकृत्व-
निरोधानं स्वादित्यर्थः । असंशयमित्युल्लेखाव्यञ्जकम् । संशयस्याप्यभावः ।
नात्र संशयोऽस्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽप्ययीभावः । कुत एतदिति चेत्तस्मिन्ने
सलिलेन हृते क्षालिते सत्यपि रागः पूर्वोक्त एवोपान्तरक्तता किंतु प्रतिबन्धाभा-
वाद्भित्तो व्यास्येत्याशयः । नयनेषु शुकृतां निरास निरस्तवान् । अस्तोर्लिङ् ।
तु शोभार्थम् । तस्यास्तदभावेऽपि सद्भावादित्यर्थः । अञ्जनापगमेऽपि तत्रयनानां
राग एवालङ्कारोऽभूदिति भावः । अत्राञ्जनन्यासमनूय तस्य शोभार्थत्वनिषेधेन
रागरोधार्यत्वोपेक्षणमुदितम् । उत्तरार्धे तस्यैव समर्थनात् एवमुपान्तरक्ततां रोद्धुं
यदञ्जनं न्यस्तमित्येकान्वये विध्यनुवादविरोधः स्यात् ॥

धुतिं वहन्ती चनितावतंसका हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः ।
उपभुतास्तत्क्षणशोचनीयतां च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥३९॥

धुतिमिति ॥ धुतिं शोभां तेजश्च वहन्ती वेगिभिर्जलैर्जलैश्च । इलयोर-
भेदात् । 'जलं गोकवले नीरे हीवेरे च जडेऽन्यवत्' इति विश्वः । प्रलोभान्मोहाद्-

ता गृहीता उपप्लुता मृदिताः । यद्वा कर्तारि चः । द्वयमाता इत्यर्थः । अन्यत्र ।
धनमहणमन्धनादिना पीडिता यनितावतंसकाश्रयुताधिकारा भट्टाधिकाराः स-
चिवा इव तत्क्षणं शोचनीयतामाययुः प्रायुः ॥

विपन्नलेखा निरलक्तकाधरा निरञ्जनाक्षीरपि विभ्रतीः श्रियम् ।

निरीक्ष्य रामा युवुधे नमश्चरैरलंकृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥ ४० ॥

विपन्नेति ॥ विगताः पन्नलेखान्त्रिलकविदोषा यासां ता विपन्नलेखाः । निर-
लक्तकाः क्षालितरागा अधरा यासां ताः । निरञ्जनान्यक्षीणि यासां ता निरञ्ज-
नाक्षीरपि । 'बहुमीदृां सकल्पइणोः स्वाहारायच' । 'विद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीष् ।
तथापि धियं विभ्रती शोभाकारणाभावेऽपि शोभमाना इति विभावनालङ्कारः ।
रामा निरीक्ष्य नमश्चरैरान्धर्वैस्तासां वपुषैव मण्डनमलंकृतम् । न तु मण्डनेन
तद्वपुरित्यक्षरार्थः । इति युवुधे शतम् । कर्मणि लिट् । स्वभावमणीयानां
किमलङ्करणरिति भावः ॥

तथा न पूर्वं कृतभूषणादरः प्रियानुरागेण विलासिनीजनः ।

यथा जलाद्रौ नखमण्डनश्रिया ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोपिताम् ॥४१॥

तथेति ॥ विलासिनीजनः पूर्वं जलविहारात्प्रामिप्रयानुरागेण कृतो भूषणेष्वा-
दर भासकियेन सः । अनुरक्तप्रियत्वात्सम्यक्प्रसाधितः सक्रपीत्यर्थः । प्रियस्वा-
नुरागेण च विपक्षयोपितां सपत्नीनां दृष्टीश्चक्षुषि तथा न ददाह न दुःखीचकार ।
यथा जलाद्रौः सन् । नखशब्देन नखक्षतानि लक्ष्यन्ते । तान्येव मण्डनं तस्य
श्रिया । तद्गृह्तशोभयेत्यर्थः । विपक्षयोपितां सपत्नीनां दृष्टीश्चक्षुषि यथा ददाह
तापयामास । मण्डनान्तरादपि नखमण्डनानुरागादपि तदनुभाव एव सपत्नीनां
दुःखहेतुरिति भावः । जलाद्रौ ददाहेति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विपमालङ्कारः ।
'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यथानर्थस्य वा भवेत् । विरुद्धघटना वा स्वाद्विपमालंकार-
विधा ॥' इति लक्षणात् ॥

शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवो विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।

नितान्तगौर्यो हृत्कुङ्कुमेष्वलं न लेभिरे ताः परभागमूर्मिषु ॥४२॥

शुभेति ॥ शुभानना विलोलहारा नितान्तगौर्योऽस्त्राङ्ग्यः । 'गौर्योऽस्त्रे सिते
पीते' इति वैजयन्ती । भीरवस्ताः स्त्रियः साम्बुरुहेषु चलाः फेनपङ्क्तयो येषु तेषु
हृतानि कुसुमानि यैस्तेषु । कुङ्कुमसंक्रमारुणधिवत्यर्थः । ऊर्मिषु विपयेष्वलमत्यर्थं
परभासां गुणोत्कर्षं न लेभिरे । 'परभागो गुणोत्कर्षः' इति षाद्वः । तासामूर्मिणां
चारुणादिगुणसाम्याच्च कश्चिद्विशेषो लक्ष्यत इत्यर्थः । अत एव सामान्या-
लङ्कारः—'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । शुभाननत्व-
साम्बुरुहत्वाशुभयविशेषणानां क्रमेणोभयस्मिन्समन्वयाद्यथासंख्यालङ्कारश्च ।
'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयात्' इति काव्यप्रकाशे लक्षणात् ।
अनपौरुहाद्भिभावेन संकरः ॥

इदाम्भसि व्यस्तवधूकराहते रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।

मुहुः स्तनैस्तालसमं समाददे मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥ ४३ ॥

इदेति ॥ व्यस्ताभ्यां विपर्यासिताभ्यां धधूकराभ्यामाहते । एकेन करेणोभ्यांन्येन ताडित इत्यर्थः । इदाम्भसि मृदङ्गध्वनिध्वनीरं गम्भीरं रवमुज्झति सति तथा ध्वनति सतीत्यर्थः । मुहुः स्तनैस्तालो गीतवाद्यनृत्यानां कालपरिच्छेदः 'तालः कालक्रियामानम्' इत्यमरः । तस्य सममनुरूपं मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितं प्रकम्प्यः । भावे कः । समाददे स्वीकृतम् । उपमालङ्कारः ॥

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलंकृताभ्युः प्रतिमागतैर्मुखैः ।

कृतानुकूल्या सुरराजयोपितां प्रसादसाफल्यमवाप जाह्नवी ॥ ४४ ॥

श्रियेति ॥ श्रिया शोभया कमलानि हसद्भिः । कमलसदृशैरित्यर्थः । 'हसतीर्ष्यसूयति' इति दुष्णिडना सदृशपर्यायपरा उक्ताः । सस्मितैः प्रतिमागतैः । प्रतिविम्बगतैरित्यर्थः । 'प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा' इत्यमरः । मुखैरलंकृताभ्युः यस्याः सा । किंच सुरराजयोपितां कृतमानुकूल्यं विहारामुपकारो यया सा । इत्थं योपिद्भिरुपकृता स्वयं च तासामुपचिकीर्षुर्जाह्नवी गता प्रसादस्य स्वच्छस्य साफल्यम् । अर्थगौरववत्पृष्ठीसमासनिर्वाहः । अवाप । अप्रसन्नान्मणि विहारविम्बप्रदणयोरसंभवादित्यर्थः । स्वच्छा एव परिरूपक्रियन्ते स्वयं चोपकुर्षते तेषामिति भावः । 'कृतानुकारा' इति पाठेऽनुकारोऽनुकूलकरणमुपकार इत्येवं व्याख्येयम् । अत्र जाह्नवीविशेषणपदार्थस्य साफल्यं प्रति हेतुवात्काम्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

परिस्फुरन्मीनविघटितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ४५

परीति ॥ परितः स्फुरद्भिर्विघटतेमानैर्मीनैर्विघटिता ऊरयो यासां ता भव एव प्रासविलोलदृष्टयो भयविहसत्त्रेणाः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गनाः सखीजनस्यापि विलोकनीयतामुपाययुः । किमुत प्रियजनस्येति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥

भयादियाश्लिष्य क्षपाहतेऽम्भसि प्रियं मुदानन्दयति स मानिनी ।

अकृत्रिमप्रेमरसाहितर्मनो हरन्ति रामाः कृन्करपीदितैः ॥ ४६ ॥

भयादिति ॥ मानिनी । दुर्लभस्वयंप्रदणेति भावः । अम्भसि जले शनैः मन्थयेनाहते सति । 'पृथुरोमा शपो माश्याः' इत्यमरः । भयादिव । वस्तुतस्तु न तथेति भावः । किंनु मुदीमुषयेनैवाश्लिष्य प्रियजानन्दयति स । तथाहि । रामाः अयोऽकृत्रिमोऽनारोपितो यः प्रेमरसवतेनाहितैर्जनिनैः इत्यर्थः । अकृत्रिमैरपीत्यर्थः । ईदितैर्प्रेदिनैर्मनो हरन्ति । आरोपितमपि भवं प्रेममूलकत्वान्नमनो हरं बभूवेत्यर्थः । अत्राज्ञानुभावेन भवेन सहजरागनिगूढनाग्नीकनामलङ्कारः । 'भीलवं वस्तुना यत्र यत्रन्तरनिगूढनम्' इति अष्टनाम्नारसंभवादर्थात्तरात्

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपां विगांहादलकैः प्रसारिभिः ।

ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यतां द्विरेकवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥४७॥

निसोहितेति ॥ अपां विगांहात्रितान्तमाकुलैर्विकीर्णैः प्रसारिभिरापतैरलकैः
केशैस्तिरोहितान्तानि उन्नतान्तानि वधूनां वदनानि द्विरेकवृन्दैरन्तरितानि उन्नतानि
सरोरुहाणि सैः सरोरुहैस्तुल्यतां ययुरित्युपमालङ्कारः ॥

करो धुनाना नवपल्लवाकृती पयस्यगाधे किल जातसंभ्रमा ।

सखीषु निर्वाच्यमघाट्यदूषितं प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥४८॥

कराविति ॥ मानिनी पयस्यगाधे सति । किलेत्यलीके । मजनभयादिवेत्यर्थः ।
जातसंभ्रमोत्पन्नभयात् एव नवपल्लवाकृती करो धुनाना कम्पयन्ती । धूनोतेः क्रिया-
दिकाल्कर्त्तरि लटः शानच् । सखीषु विषये निर्वाच्यमवाच्यम् । अनिन्द्यमित्यर्थः ।
घाट्यदूषितश्च न भवतीत्यघाट्यदूषितश्चम् । वस्तुतो रागमूलमपि भयमूलत्वारो-
पादिति भावः । प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप । अत्रापि तुल्यार्थेन भयेनागन्तुकेन सह-
जानुरागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘समानलक्षणं वस्तु
वस्तुना वञ्चिगूहते । नित्रेनागन्तुना चापि तन्मीलनमुदाहृतम् ॥’ इति ॥

प्रियं सलीलं करवारिवारितः प्रवृद्धनिःश्वासविकम्पितस्तनः ।

सविभ्रमाधृतकताग्रपल्लवो यथार्थतामाप विलासिनीजनः ॥ ४९ ॥

प्रिवैरिति ॥ प्रियैः कामिभिः सलीलं करवारिभिरञ्जलिजलैर्वारितोऽवहृदः ।
सिक्क इत्यर्थः । प्रवृद्धैः संततीर्णैःश्वासविकम्पितौ स्तनौ यस्य सः । सविभ्रमं सवि-
लासमाधृतानि करामपल्लवानि पाणिपल्लवानि येन सः । विलासनीशिला विला-
सिनी । ‘वी कपलसकरयद्यमः’ इति धिनुष्प्रत्ययः । तैव जनः । जातावेकवच-
नम् । यथार्थतामाप । उच्छरीर्यानेकविलासवत्तया यथार्थतामकल्पमवापेत्यर्थः ।
‘इविद्व्ययमानार्थस्वापयोगः’ इति भासो न प्रयोगः । यथा माये—‘विराय
पापार्थमलम्भि दिग्गत्रैः’ इति । अविद्ययुग्पते च । यथा ह्युबंदी—‘परंतपो
नाम यथायेनामा’ इति । नैषधेऽपि—‘म जयत्यारिसार्थेसार्थेकीकृतनामा किल
भीमभूपतिः’ इति । स्वभाषोभिरलङ्कारः ॥

उदस्य धैर्यं दयितेन सादरं प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।

सुखं निमीलन्नयनं नतभ्रुवः श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५० ॥

उदस्येति ॥ दयितेन धैर्यं काटिग्यमुदस्यापनीय । अनुनीयेत्यर्थः । सादरं यथा-
तथा प्रसादितायाः सौमनस्यं गमिताया नतभ्रुवः श्रियः संबन्धि करवारिभिर्वी-
रितमवहृदमत एव निमीलती भवति यस्य तन्मुक्तं सपत्नीवदनादिषु श्रियमाददे
जमाह । तदानीं तद्वदनस्य निःश्रीकृत्वात्तदीयधीमद्वेषमुप्येदपते ॥

विदस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि प्रियेण यथा मदनार्द्रचेतसः ।

सखीव पाथी पयसा धनीकृता पभार वीतोद्ययबन्धमंशुकम् ५१

विदग्धेति ॥ अनामसि प्रियगेयनायं मृतीगतये पण्ये । अनामसिनायं ।
प्रियेण विदग्ध विदग्धेऽव्यभिचारे सति । अत्र एव मदनार्जुनयो मदनारण्येण
कथाः संबन्धि वीतोषयवर्णनं मुक्तमीनिप्रतिष्ठ । संतमानप्रियार्थः । अमुकं पण्य
पनीकृता काशी राष्ट्रीय बभार जगद् । श्रीगी विदग्ध श्रीप्येनायं सजातप्र
मिति भावः ॥

निरञ्जने साधिविलोकितं दद्यावयावकं वेपपुरोष्ठपल्लवम् ।
नतध्रुवो मण्डपनि स विप्रदे पलिक्रिया चातिरुक्तं तदास्पदम् ५२

निरञ्जन इति ॥ नतध्रुवोऽज्ञनाया विप्रदे वपुति निरञ्जने निर्धनकृते इति
विशेषने कर्म साधिविलोकितं निर्पटीक्षणं कर्तुं मण्डपनि स । 'निर्धनं
साधि निर' इत्यमरः । अयावकं क्षान्तिनाशारागमोदरुतुं वेपपुः कर्मो मण्ड-
पनि स । 'दुगोऽधुप' इत्युपसर्गः । अनिरुक्तं निरुक्तहितं तदास्पदं निरु-
स्थानं ललाटम् । 'भारपदं प्रतिष्ठापाम्' इति निरागः । वलिक्रिया रेखा बन्ध
मण्डपनि स । तदा निरलङ्कारनाहनासारिण्य सञ्जरीरविकाररेषाङ्कारः स-
जनीत्यर्थः ॥

निमीलदाकेकरलोलचक्षुषां प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः ।
निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रये ५३

निमीलदिति ॥ प्रियोपकण्ठं प्रियमर्मापे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निमज्ज-
तीनां विगाहमानानामप एव निमीलन्ति निमिषन्त्याकेकराण्याकेकरवन्ति
लोलानि चक्षुषि यासां तासाम् । आकेकरलक्षणं तु मृगविलासे- 'दृष्टिकाकेकरा
किंचित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलिताधेनुदा लोके साराव्यावर्तनोचरा ॥' इति ।
तासां स्त्रीणाम् । कृतो गात्राणां वेपथुः कर्मो येन सः । श्वसितैर्निःश्वासेद्वता-
नुत्पतितौ स्तनी येन सः । श्रमः श्मो नु मदनो नु पप्रये प्रादुर्बभूव । निमज्जप्रि-
यसंनिधानरूपोभयकारणसंभवाच्चेन्ननिमीलनगात्रकर्मनिःश्वासधारणाश्च संदेहः ।
स प्यालङ्कारः ॥

प्रियेण सिक्ता चरमं विपक्षतश्चकोप काचिन्न तुतोप सान्त्वनैः ।
जनस्य रूढप्रणयस्य चेतसः किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५४ ॥

प्रियेणेति ॥ काचिद्वियेण विपक्षतः सपक्षीतश्चरमं पश्चात्सिक्ता सती तुकोप ।
सान्त्वनैरनुनयैर्न तुतोप । तथाहि । रूढप्रणयस्य गाढप्रेम्णो जनस्य संबन्धी चेतसो
मनसोऽमर्षः प्रकोपः किमपि कुतोऽपि हेतोरनुनये सति भृशायते गाढो भवति ।
'भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः' इति कथम् । अन्यत्र शान्तिहेतुरनुनयोऽत्र
प्रकोपायैव भवति । सत्र कारणं तु न ज्ञायत इत्यर्थः ॥

इत्थं विद्वृत्य वनिताभिरुदस्यमानं

उत्सर्पितोर्मिचयलद्वित्तीरदेश-

मौत्सुक्यनुन्नमिव चारि पुरः प्रतस्थे ॥ ५५ ॥

इयमिति ॥ पीनैः स्तनैस्त्वमिर्जघनस्पलैश्च शालन्त इति तयोच्छ्रभिरिति
सलिलनोदनसामर्थ्योक्तिः । स्थलस्य साक्षाद्प्राप्यङ्गत्वाच्च द्वन्द्वैकवन्नावः । वनि-
ताभिरित्यं विह्वल्योदस्यमानं युज्यमानमुत्सर्पितैस्परिभावं प्रापितैरुर्मिचयैर्ल-
द्वित्तीरदेशो येन तद्धारि । औत्सुक्यं विहारासहिष्णुत्वं तेन युज्यं प्रेरि-
तमिवेत्युल्लेखा । 'नुद्विद्व-' इत्यादिना निष्ठानत्वम् । पुरोऽग्रे प्रतस्थे । स्वजन-
वदिति भावः ॥

तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्ना

नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।

संरेजिरे मुरसरिञ्जलधौतहारा-

स्तारावितानतरला इव यामवत्यः ॥ ५६ ॥

तीरान्तराणीति ॥ रथाङ्गनाम्ना मिथुनानि चक्रवाकद्वन्द्वान्यन्यानि तीरानि
तीरान्तराणि नीत्वा । नियोग्येत्यर्थः । अविहितलक्षणतत्पुण्यो मयूरव्यंसका-
दिषु द्रष्टव्यः । विलोलिता विलुलिताः सरोजवनश्रियो यामिस्ताः मुरसरिञ्ज-
लधौतहाराः क्षालितमुक्तावलयस्ताः क्षियस्तारावितानैरुद्गुणैस्तरला भामुराः ।
'तरलो भामुरे हीरे चञ्चलेऽपि' इति वैजयन्ती । यामवत्यो रात्रय इव । संरे-
जिरे शुशुभिरे ॥

संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं

विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचित्रम् ।

वदोर्मि नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं

सिन्धोर्यभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७ ॥

इति भारविहृती महाकाव्ये किराताजुनीयेऽष्टमः सर्गः ।

संक्रान्तेति ॥ संक्रान्तैश्चन्दनरसैर्मलयजद्रवैराहितो वर्णभेदो रूपान्तरं यस्य
सत् । विच्छिन्नमणि प्रुक्तानि यानि भूषणानि तेषां ये मणिप्रकरा मणिगणालेख-
मंशुभिक्षिप्रं नानावर्णम् । वदोर्मि तरलं तरद्रितं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं
पूर्वं परिभुक्तं पश्चान्मुक्तम् । 'पूर्वकाल-' इत्यादिना तत्पुररपः । सिन्धोर्यद्रापाः
सलिलम् । शरतेऽग्रेति शयनीयं तल्पम् । बहुलमहणाख्यायुः । तस्य लक्ष्मी
वभार । अत एव निदर्शनालङ्कारः । लक्षणं नृत्तम् ॥

इति धीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां किराताजुनीयकाव्य-
व्याख्यायां षष्ठापधसमाख्यायामष्टमः सर्गः समाप्तः ॥

वीक्ष्य रन्तुमनगः सुनारीराचनित्रपरिभानविभूषाः ।

तत्रिषार्षेमिष गातुमभार्त्तं मानुमानुगायोषि लक्ष्मणे ॥ १ ॥

वीक्ष्येति ॥ अथ अक्षयीदान्यारं मानुमानंमुमानापरित्रारिपरिभूषाः
स्वीहृतविषयवशाभागाः । सुनारीराचनित्रारिभूषाः । अथ एव रन्तुमनगः ।
'सामान्यरूपेण तुमुम्' । 'लक्ष्मणे इव इवमः कृष्णे तु काममनगोति' इति मन्त्र-
लोचः । सुनारीः वीक्ष्य तायां त्रिषार्षं तत्रिषार्षेमिषः । अमातरादहं मितं
कनुमिविलक्ष्यः । कनोऽप्येषम् । अक्षमदशांनम् । महातामनामनमोम् । कनुं
प्राप्तुमुपययोषि ययोषिगामीने लक्ष्मणे गन्धे । अक्षित्यार्षं स्वगतानुम्-
'स्वगत्येति रत्नभाद्रयुग्मम्' इति लक्षणम् ॥

मध्यमोपलनिमे लसदंशायेकतश्चुनिमुपेयुषि भार्ता ।

धौरुवाह परिशुषिविन्दोलां हारपट्टिमिष यासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

मध्येति ॥ मध्यमोपलनिमे नायकमतिगरो । 'त्रिमर्षंज्ञासनीकातप्रीकातो
पमादयः' इत्यमरः । 'शार्दरायां प्रियां प्रोक्तः पुंसांमध्युपलो मर्ता' इति वैज-
यन्ती । लसदंशौ प्रसारदंशौ भातावेकत पृथक्प्रमाणे च्युति सलतामुने
युषि भाते सति सौः परिशुषया मध्यमोपलनिमेन विन्दोलां गन्धरीम् । अन्यत्र
गात्रस्य निर्वेगापुषया मुद्गमलक्ष्मीम् । यासरलक्ष्मीं हारपट्टिं मुञ्चयतीतिवोऽह
वदति यः ॥

अंशुपाणिभिरर्ताव पिपासुः पन्नजं मधु भृशं रसपित्वा ।

क्षीयतामिव गतः क्षितिमेप्यंल्लोहितं यपुरुवाह पतङ्गः ॥ ३ ॥

अंशुपाणिभिरिति ॥ पतङ्गः सूर्यः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्योः' इत्यमरः । अतीव
निर्भरम् । 'अत्यनीय च निर्भरे' इत्यमरः । पातुमिच्छुः विषासुस्तुषितः सन् ।
पिबतेः सद्यन्तादुप्रत्ययः । अंशव एव पाणयलैः पपेयु जलं पन्नजं मधु मध्वेव ।
मध्विति शिष्टं रूपकम् । मकरन्दमधमित्यर्थः । 'मधु मधे पुष्परसे' इत्यमरः ।
भृशमत्यन्तं रसयित्वास्वाद्य क्षीयतां मत्तत्वं गत इत्येत्युत्प्रेक्षा । 'मते शौण्डोल्क-
टक्षीयाः' इत्यमरः । क्षितिमेप्यंल्लोहितं रक्तं यपुरुवाह । यया मत्तः
क्षीयतया क्षितौ लुडति रज्यते च तद्गदिति भावः । सूर्यस्य क्षितिविलयनम-
हमय इत्यागमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वाद्गद्गद्भावेन संकरः ॥

गम्यतामपगते नयनानां लोहितायति सहस्रमरीचौ ।

आससाद् विरहस्य धरित्रीं चक्रवाकहृदेयान्यभितापः ॥ ४ ॥

गम्यतामिति ॥ सहस्रमरीचौ सूर्यं । लोहितो भवतीति लोहितायति । 'लोहि-
तादिडाग्भ्यः क्यप्' इति क्यप् । 'वा क्यपः' इति परस्मैपदे शतृप्रत्ययः । अत एव

यनानां गम्यतामुपगते दर्शनीयतां प्राप्ते सत्यभितापो धरित्रीं विरहय्य विहाय ।
इयपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । चक्रवाकहृदयान्वाससाद् प्राप । अत्र धरिण्या
गदशालीनार्ककरकृतसंतापस्तादृचक्रवाकहृदयेषु विरहसंतापः संजात इति पर-
मार्थः । परंतु तदुपक्रमानन्तरमेतस्याविर्भावात् एवात्र संश्रान्त इत्यभेदा-
प्यवसायेनोपदेशः । अत एव भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वैः पश्चिमे नभसि संभृतसान्द्रः ।

सामि मज्जति रवौ न विरेजे खिन्नजिह्व इव रश्मिसमूहः ॥५॥

मुक्तेति ॥ रवी सामि मज्जत्यर्धास्त्रमिते सति । 'सामि रवेण लघुप्रायाम्' इत्य-
मरः । मुक्तं स्वकप्रार्थं मूलमाश्रयभूतो रविः । अन्यत्र स्वामी । येन सोऽत एव
लघुरल्पकश्च मुक्तमूललघुरज्झितपूर्वैस्वक्तपूर्वैर्दिकः । अन्यत्र स्वक्तपूर्वजनः । पश्चिमे
नभसि नभोभागम् । अन्यत्र क्वचिन्नीचस्थले । संभृतः संदृतः सन् । अत एव
सान्द्रश्च रश्मिसमूहः । आश्रितजनश्च ध्वन्यते । खिन्नश्चासौ जिह्वश्च, खिन्नेन दुःखेन
जिह्वो वा, दीन इव न विरेजे । अत्र मुक्तमूलत्वादिप्रस्तुतविरोपणसाम्यादप्रस्तु-
ताश्रितजनप्रतीतेः समासोक्तिः । तत्र वाच्यस्य रश्मिसमूहस्याचेतनत्वापि प्रती-
यमानेन चेतनेनाभेदाभिधानादुःखितत्वाद्युत्प्रेक्षेति तथोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्राः सायमण्डलमभि त्वरयन्त्यः ।

सादरं ददृशिरे वनिताभिः सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६ ॥

कान्तेति ॥ कुङ्कुमवकुङ्कुमेन वा ताम्राः । सायस्य सायंकाळस्य । 'सायं साये
प्रगे प्रातः' इत्यमरः । यन्मण्डलं तदभि तदुद्दिश्य त्वरयन्त्यस्वरी कारयन्त्यः
सौधानां जालैर्गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः । 'जालं गवाक्ष आनाये' इति वैजयन्ती ।
रविभासः सूर्यरश्मयः कान्तानां प्रियसां दूत्य इव वनिताभिः सादरं यथा
तथा ददृशिरे दृष्टाः । सायंतनार्कभासां प्रियसमागमसूचकत्वादेव तामु स्त्रीणा-
मादरोऽभवदित्यर्थः ॥

अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गैर्भूरुहान्मृदुकरैरवलम्ब्य ।

अस्तशैलगहनं नु विवस्नानाविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ ७ ॥

अग्नेति ॥ विवस्नान्मूर्षोऽमेऽस्तशैलशिखरे ये सानवस्त्रेषु ये भूरुहास्तान्त्रितान्त-
पिशङ्गैरुत्तान्तासुमृदुभिः करैरिव करैरुद्गुदसैरिति स्मिटरूपकम् । 'बलिहस्तांशवः
कराः' इत्यमरः । यद्वा । करैर्मृदु श्लथमवलम्ब्य । अस्त इति शैलोऽस्तरीलः ।
'अस्तस्तु परमहमाभूत्' इत्यमरः । तस्य गहनं काननं नु जलधिं नु महीं न्वावि-
वेश । तपनस्य पतनसंदेह एव दृष्टः । पतनं तु क चास्य तत्र ज्ञायते । शीघ्र-
भावादिति भावः । अत्र तपने पतनस्वारोप्यमाणस्य गहनाद्यनेकविपयत्वेन
संदेहासंदेहालंकारः ॥

आकुलधलपतत्रिकुलानामारवैरनुदितापसतामः ।

आययावहरिदश्वयिपाण्डुस्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८ ॥

आकुल इति ॥ चलानां कुलायेभ्यः कुलाग्रप्रति चलतां पतत्रिकुलानां पङ्क्ति-
समूहानामारवैः शब्दैराकुलो व्यासः । अनुदितशब्देनाभावमात्रमुपःशब्देन
संख्यामात्रं च विवक्ष्यते । उपसि भव औपसः । 'संधिवेला-' इत्यादिना योग-
विभागादग्रप्रत्ययः । अन्यथा कालाहुन्स्यात् । तथा चादिनुतौपसरारोऽविद्यमान-
संख्याराम इत्यर्थः । एकत्रापगमादन्यत्रानुदयाच्चेति भावः । अहरिदशोऽविद्य-
मानसूर्यः । एकत्रानुदयादन्यत्रास्रमयाच्चेति भावः । अत एव विपाण्डुः ।
तिमिरानुदयादिति शेषः । दिनान्तः सायंकालो दिनमुखेन प्रातःकालेन दुष्यता-
माययी । तद्वद्भूवेत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः ॥

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या संध्यया गगनपश्चिमभागः ।

सोर्मिविद्रुमवितानविभासा रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९ ॥

आस्थित इति ॥ स्थगितवारिदपङ्क्त्या पिहितमेघवृन्दया संध्यास्थित
आक्रान्तो व्याप्तो गगनपश्चिमभागः । सोर्मिः । ऊर्मिसंक्रान्त इत्यर्थः । तथा
विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्या रञ्जितस्य स्वसायण्यमापादितस्य
जलधेः श्रियमूहे । संध्याया रक्तवर्णत्वादिति भावः । बहतेः कर्त्तरि लिट् ।
तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः ॥

प्राञ्जलावपि जने नतमूर्ध्नि प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।

संध्ययानुविदधे विरमन्त्या चापलेन मुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥

प्राञ्जलाविति ॥ प्रबद्धोऽञ्जलियेन तस्मिन्प्राञ्जलो बद्धाञ्जली । 'तौ युतावञ्जलिः
पुनार्' इत्यमरः । प्रादिभ्यो घातुजस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो बोत्तरपदलोपश्च । नतमूर्ध्नि
नमस्कृत्वाणे तद्वर्णं तत्र संध्यायामेवाहितं चेतो यस्य तस्मिन्नेवंविधेऽपि जने
विषये प्रेम हित्वा विहाय विरमन्त्या निवर्तमानया । 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति
परस्मैपदम् । संध्यया चापलेनास्वैर्येण । युवादिवादनप्रत्ययः । मुजनेतरो
दुर्जनस्तस्य मैत्री सख्यमनुविदधेऽनुचक्रे । कर्मणि लिट् । यथा दुर्जनमैत्री
त्रिदशममपि जहाति तद्वासंध्यापि सेवमानं जनमहासीदित्यर्थः । मित्रस्य कर्म
मैत्री । अणन्तान्डीर् । अत्र संध्यादुर्जनमैत्र्योश्चापलं समानधर्मोऽनुविधानम् ।
अत एवार्थरूपेणोपमा ॥

औपसातपभयादपलीनं वासरच्छविविरामपटीयः ।

संनिपत्य शनकैरिव निम्नादन्धकारमुदवाप समानि ॥ ११ ॥

औपसेति ॥ औपसाध्यामातिष्ठादात्प्राज्ञयं तस्मादिवेत्सुश्रेया । अपलीनं
अविद्रुं वासरच्छवेरात्पस्य विरामादेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् । अन्धं
करोतीत्यन्धकारं प्वाप्तम् । 'अन्धकारोऽन्धियां प्वाप्तम्' इत्यमरः । अप
संध्यापगमनानन्तरं शनकैर्मन्दमर्द्दं निम्नासंनिपत्यागत्य समानि समसालास्युद्-

११ । अत्र प्रस्तुतान्धकारविशेषणसाध्यादप्रस्तुतार्थप्रदीपितेः समानोक्ति-
॥ उल्लेखा लक्षणः स्यात् ॥

एकतामिव गतस्य विवेकः कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।

भास्यता निदधिरै भुवनानामात्मनीव पतितेन विशेषाः ॥१२॥

एकतामिति ॥ एकतामभेदं गतस्येव । तमोभ्याहया तथा प्रतीतेरियमुपेक्षा । महतः शैलादेरपि कस्यचित्कस्यापि पदार्थस्य विवेको भेदो नोपलेभे न गृहीतः । अत एवोपेक्षते—पतितेनास्मामितेन भास्यता सूत्रेण । 'भास्यद्विवस्वत्सत्ताश्च—' इत्यमरः । भुवनानाम् । भुवनस्यपदार्थानामित्यर्थः । विशेषा भूधरादिभेदा आत्मनि स्वस्वित्त्रेव निदधिर इव निहिता इव । कथमन्यथा नोपलभ्येरित्यर्थः । अत्रोपेक्षयोः सजातीययोः सापेक्षत्वाद्वाङ्मिभावेन संकरः ॥

इच्छतां सह वधूभिरभेदं यामिनीविरहिणां विहगानाम् ।

आपुरेव मिथुनानि वियोगं लङ्घयते न खलु कालनियोगः ॥१३॥

इच्छतामिति ॥ वधूभिः स्वकामिनीभिः सदाभेदमवियोगमिच्छताम् । तथा संकरवतामपीत्यर्थः । यामिनीषु विरहिणाम् । नियतवियोगानामित्यर्थः । रहते-रावश्यकेऽर्थे णिनिः । यद्वा निन्दायामितिः । तेषां विहगानां चक्रवाकानां मिथु-नानि वियोगमापुरेव । न तु नापुरित्ययोग्यवच्छेदः । तथाहि । कालनियोगो दैवाशा न लहयते खलु । दुर्बोर इत्यर्थः ॥

यच्छति प्रतिमुखं दयितायै वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।

नीयते स नतिमुञ्जितहर्षं पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥

यच्छतीति ॥ शकुन्तौ चक्रवाकपक्षिणि । समान्यस्य प्राकरणिकविशेषपर्यवसानात् । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तराकुनदिजाः' इत्यमरः । अन्तिकगते समीप-स्वेऽपि दयितायै चक्रवाक्यै प्रतिमुखमभिमुखं यथा तथा वाचं यच्छति वाचमेव ददाने । न तु संगच्छमाने सतीत्यर्थः । 'पाद्माष्मा—' इत्यादिना दाणो यच्छा-देशः । अम्बुरुहिण्या नलिन्योञ्जितहर्षं चक्रवाकदुर्दशादर्शनादिव स्वकविकारं पङ्कजं मुखमिव नतिं नम्रत्वं नीयते स नीयते । 'प्रधानकर्मण्यारुयेये छादीना-दुर्दिकर्मणाम्' इति नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि ङिङ् । प्रायेण दुःखदर्शना-रिण्यः क्षिपन्ते । विशेषेण विरहदर्शनादिति भावः । अत्र पङ्कजावनतेश्चक्रवाक-विश्रोधानन्तर्याच्छेदुत्पत्त्युपेक्षयते । तत्र सुखोपमेयाम्बुरुहिण्या कामिनीसाम्भं गमयन्त्या निरुद्धत हाद्युपमोपेक्षयोरङ्गिभावेन संकरः । स्वअक्षययोगात्प्रती-यमानोपेक्षा ॥

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्वगितं नु ।

पूरिता नु विपमेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥१५॥

रञ्जिता इति ॥ तिमिरिषान्धकारेण विविधास्तरवः शैलाश्च रञ्जिताः स्वसाध-र्यमापादिता नु । अन्यथा कथमेतां नीलाश्रयत्वमिति भावः । गगनं नामितं नु । भाभूतलादिति शेषः । 'मितं इत्यः' इत्यत्र वाचान्जानुत्तरया व्यवस्थितविभा-पाध्वयणाश्च इत्यः । यद्वा गगनं स्वगितमाच्छादितं नु । उभयत्रापि तमसापूत-

त्वात्त इत्यन्तं इति भागः । तथा धर्मिणी विगमेतु विज्ञोक्तनेतु पूर्णिमा गर्भा-
 मु । अग्न्याया तद्विषेः कथं न त्वादिनि भागः । कुरुमो दिशश्च मंदना तु उ-
 किम् । 'दिशागु कुरुमः कादा आशाश्च इतिगम ताः' इत्यामरः । कथमग्न्या-
 इत्यन्तं इति भागः । अत्र निमित्ते तन्मौलात्तनेकविपरशङ्कादिहमते
 संदिग्ध इति मंदेहान्तरः । अनेन मुगन्त्य मंभावनार्थोत्तरमप्रोत्रेसाप्र-
 मित्वात्कारगर्भम्कारः ॥

रात्रिरागमलिनानि विकारां पशूजानि रह्यन्ति विद्याय ।

स्पष्टतारकमियाय नमः श्रीर्वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥१६॥

रात्रीनि ॥ श्रीः शोभा कर्षा रात्रेः मंगलाया रात्रेण स्वस्वतपोरत्नेन म-
 भास्यत एव विकारां रह्यन्ति एतन्नि । रह्यनेभ्योपार्थाच्छुप्रत्ययः । पशू-
 विद्याय स्वस्या स्पष्टतारकं नमः ममियाय प्राप । तथादि । सर्वो जगो निरा-
 निर्वाधस्वले वस्तुं श्यागुम् । 'एकाद्य उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीदप्रतिनेषः । 'यन्मि-
 साम्तेषु वगिः प्रसारिणी' इति वचनान् । इच्छति ॥

अस्तादिसंख्यान्तं यणेयिष्या चन्द्रोदयवर्णनमारभते—

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः ।

पूर्णमुष्टिरिव लम्बितकान्तिर्वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७ ॥

व्यानश इति ॥ शशधरेण चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसर-
 पाण्डुर्लम्बिता प्रापिता कान्तिर्वस्य सौंशुसमूहो रश्मिसमूहपूर्णस्य कर्पूरसौंद-
 मुष्टिरिव मुष्टिनादस्य द्विलिङ्गत्वेऽप्यत्र पुंलिङ्गत्वैव भाव्या । उपनेयात्सारात्
 वासवस्येन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप । अनेन दिशानिशाकरयोर्नायिकान-
 यकीपर्यं गम्यते ॥

उज्जती शुचमिवांशु तमिस्रामेन्तिकं व्रजति तारकराजे ।

दिवप्रसादगुणमण्डनमूहे रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥ १८ ॥

उज्जतीति ॥ इन्द्रस्येयमैन्द्री दिवप्राची तारकराजे नक्षत्रनाथे । 'कनीनिकाया-
 नक्षत्रे तारकं तारकापि च' इति विश्वः । अन्तिकं समीपं व्रजति सति । आशु-
 तमिस्रामन्धतमसम् । 'तमिस्रा स्त्री ध्वान्तनिशि निश्चन्धतमसे न ना' इति
 वैजयन्ती । शुचिमिव । विरहदुःखमिवेत्यर्थः । उज्जती विजृहती प्रसादो वैमै-
 मेव गुणः स एव मण्डनं यस्य तत् । रश्मयो हास इव तेन विशदं मुखमिव
 मुखमप्रभासम् । छिद्योपमेयम् । ऊहे वहति सा । अत्र दिक्चन्द्रयोर्नायिकान-
 गम्यते ॥

॥१७॥१८॥ हिमगौरं शैलरुद्रवपुषः सितरश्मेः ।

॥ १९ ॥ रराज निपतत्करजालं चारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥१९॥

नीलेति ॥ शैलरुद्रवपुत्र उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य सितरश्मेरिन्द्रोः संबन्धि
नीलनीरवनिभे इयामकमलपुत्र्ये च आकाशे निपतप्रसरत् । हिमवतारं शुभं
करञ्जालमंशुसमूहो वारिधेः पयसि निपतद्गात्रमम्भ इव रराज । उपमानेऽपि
विशेषणानि योज्यानि ॥

धां निरुन्धदतिनीलघनामं ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।

क्षिप्यमाणमसितेतरभासा शंभुनेव कैरिचर्म चकासे ॥ २० ॥

धामिति ॥ धां निरुन्धदाकाशमावृण्वदतिनीलघनामं मेघकम् । उद्यन्तः करा
अंशवो हस्ताश्च यस्य तेन । असिताम्भ इतराः शुभा भासो यस्य तेन चन्द्रेण
पुरस्तात्प्राच्याममे च क्षिप्यमाणं मुद्यमानं ध्वान्तं शंभुना क्षिप्यमाणं कैरिचर्मैव
चकासे । उपमानेऽपि विशेषणानि योज्यानि ॥

अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे जिह्वतां जहति दीधितिजाले ।

निःसृतास्तिमिरभारनिरोधादुच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥

अन्तिकेति ॥ अन्तिकान्तिकेऽनिसमीपे । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः ।
कर्मधारयबद्धान्मुखो लुङ् । अन्तिकान्तिकगतेनेन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले
किरणसमूहे जिह्वतां संकोचं जहति एवञ्चति सति तिमिरभारक्षमःसोर्मनिरोधा-
दुपरोधाद्भिःसतो निर्गतो दिगन्त उच्छ्वसन्प्राणश्चि व रराजेत्युल्लेखालङ्कारः ॥

लेखया विमलविद्भुमभासा संततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।

दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्गा मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥

लेखयेति ॥ इन्दुर्विमलविद्भुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णेया लेखया कलय
सततं सान्द्रं तिमिरमादिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम् । 'टङ्कः पापा-
णदारणः' इत्यमरः । दंष्ट्रपिशङ्गा लोहितवर्णया । 'पिशङ्गान्दुपसंख्यानम्' इति
ह्रीत् । दंष्ट्रया भुवो मण्डलमिव । उदास्य उचिक्षिपे । असतेः कतेरि लिट् ।
सोपसर्गादस्यतेरात्मनेपदं विकल्पात् ॥

दीपयन्त्रय नभः किरणौघैः कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।

हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेरुन्ममज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥

दीपयन्निति ॥ अथोदयानन्तरं किरणौघैर्नभो दीपयन्प्रकाशयन्कुङ्कुमेनारुणो
यः पयोधरः कुचस्तद्गौरोऽरुणः । उदयरगादिति भावः । तुहिनांशुरिन्दुः शनकैः
पूर्वपयोधेः पूर्वसागरादेशः कुम्भ इवोन्ममजोऽजगामेत्युपेक्षा ॥

उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिस्रां पश्यति स रजनीमविरुत्तः ।

व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्वां व्रीडया नववधूमिव लोकः ॥ २४ ॥

उद्गतेन्दुमिति ॥ लोको जनः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । उद्गतेन्दुमुदि-

१ 'मभिनील' इति पाठः.

२ 'गतचर्म' इति पाठः.

३ 'लवति' इति पाठः.

४ 'कलकम्भ' इति पाठः.

सचन्द्रामविभिन्नतमिधामनिःशेषितध्वान्ता रजनीं च्यंशुकमपनीताय
एव स्फुटं दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तां तथापि व्रीहयातिविज्ञां वद
नवोडाम् । 'वधूर्नवोडयोपायां क्षुधाभार्याङ्गनासु च' इति घरमिः । कि
वितृप्तः सन्पश्यति सा ॥

न प्रसादमुचितं गमिता द्यौर्नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः
दिक्षुखेषु न च धाम विकीर्णं भूपितैव रजनी हिमभासा ।

नेति ॥ हिमभासा चन्द्रेण घौराकाशमुचितं योग्यं प्रसादं न गमिता ।
वनानि च तेभ्यस्त्रिमिरं नोद्धृतं नोत्सारितम् । दिशां मुखेषु धाम तै
विकीर्णं न पर्यस्तम् । तथापि रजनी भूपितैव । उक्तगुणासंपत्ताविति
अत्र प्रसाधनकारणाभावेऽपि ताकार्यभूषणोक्तया विभावनालङ्कारः ॥

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णवाप्पकलुषान्प्रतिगृह्णन् ।

मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥

मानिनीति ॥ उदितः शीतमयूख उष्णेन विरहतसेन बाष्पेण कलुषानां
मानिनीजनस्य कलङ्कान्तरितनायिकाजनस्य विलोचनपातान् । मानमद्रज
पेण भीषणानिति भावः । 'कोपात्कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता । कल
रिता' इति दशरूपके । प्रतिगृह्णन्स्वीकुर्वन् । अपरिहार्यत्वादिति भावः । अ
भीतभीतो भीतप्रकार एवेत्युल्लेखा । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । उभयत्रापि 'म
गुणवचनस्य' इति द्विर्भावे कर्मधारयवचनावात्सुलोपः । खमाकाशं प्रययौ ॥

श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं तारकास्ततकरस्य हिमांशोः ।

उद्धमन्नभिरराज समन्तादङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥

श्लिष्यत इति ॥ ततः प्रसारिताः करा एव करा अंशुइत्या येन तस्य ततका
तारका एव प्रियवधूरुपकण्ठमन्तिकेः कण्ठे वा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वि
षयर्थेऽप्यधीभावः । श्लिष्यतः प्रत्यामीदत्त आल्लिङ्गतश्च हिमांशोः संबन्धी स
स्तादुद्धमद्युत्सर्पन् । अभांन्तरावादकर्मकारणम् । 'धातोरप्यंस्तरे दृतेः' इति व
नाद् । लोहितरागोऽद्यनधमोऽङ्गराग इवाभिरराग । आल्लिङ्गात्प्रगो गल्ली
प्रसिद्धिः । अत्र रूपकोपमचोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

प्रेरितः शशधरेण करौघः संहतान्यपि नुनोद तमांसि ।

धीरसिन्धुरिव मन्दरभिषः फाननान्यधिरलोचतरुणि ॥ २८ ॥

प्रेरित इति ॥ शशधरेण चन्द्रेण मेरितो विगृहः करौघः संहतानि साम्प्रान्य
तमसिद्धं मन्त्रेण मन्त्राचष्टेन निषो मुचः धीरसिन्धुरिविकाः साम्प्रान्य उच
नो वेपु तानि कानकानीय नुनोद इति चकार ॥

मित्रया शशिपादश्लायया विटपिनां प्रतिपेदे ।

विश्रवलाभिस्तुल्यया वगतिवैदममहीभिः ॥ २९ ॥

विश्रवलाभिस्तुल्यया वगतिवैदममहीभिः ॥ २९ ॥

शारतामिति ॥ शशिपादैश्चन्द्ररश्मिभिः । 'पादा रश्म्यङ्कितुर्वासाः' इत्यमरः । शारतां शवलतां गमितया । 'शारः शवलपीतयोः' इति विश्वः । विटपिनां तरुणां ह्यथवा न्यस्तैर्निक्षिप्तैः शुक्लबलिभिः श्वेतपुष्पाद्युपहारैश्चित्राणि तथान्युपरिभागा यासां ताभिः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गने स्त्रियाम्' इत्यमरः । वसति-वेदममहीभिर्निवासरूढभूमिभिस्तुल्यता साम्यं प्रतिपेदे प्रासा । कर्मणि छिद्र । आर्षाप्युपमा ॥

आतपे धृतिमता सह बध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।

सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसहम् ॥३०॥

आतप इति ॥ आतपे । दुःखकरेऽपीति भावः । बध्वा चक्रवाक्या सहात एव धृतिमता संतोषवता यामिनीषु विरहिणा नियतविरहेणात एव विहगेन चक्रवा-केण हिमरश्मेश्चन्द्रस्य किरणा न सेहिरे । तथाहि । दुःखिते संजातदुःखे मनसि सवेम् । मनोहरमपीति भावः । असह्यं सोढुमशक्यम् । 'शक्तिरहोश्च' इति यथ-स्ययः । पूर्वे तु 'आतपाः' इति षेदुः । तत्र बध्वा सहातया अपि सेहिरे । तद्विर-हिणा तु शशिकिरणा अपि न सेहिरे इति श्लेषम् । फलं तु समानम् ॥

गन्धमुद्गतरजः कणवाही विशिषन्विकसतां कुमुदानाम् ।

आदुधाव परिलीनविहङ्गा यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ३१ ॥

गन्धमिति ॥ अर्षां कणवाही । योग्यान्वये व्यवधानमपि सोपपन्नम् । विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभमुदतं रजः परागो यस्मिन्कर्मणि तथया तथा । 'शेषाद्रिभाषा' इति विकसताश्च कर् । विशिषन्विकिरन् । इत्थं शिशिरः सुरभिः । यामिनीमरुदा-श्रियायुः परितो लीनाः समिता विहङ्गा यामु ता वनराजीरादुधावेपचक्रमपयामात । विहङ्गशयनाविरोधेन वनराजिः किञ्चित्कमिरतेत्यर्थः । 'आलीपदर्थेऽभिव्यासौ' इत्यमरः । तथा कश्चित्कामिनीं गन्धोद्कादिना सिद्धञ्चाकर्षति तद्वदिति भावः ॥

संविधातुमभिपेकमुदासे मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।

यामिनीवनितया ततश्चिद्रः सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥३२॥

संविधानुमिति ॥ यामिनी वनितेव तथा रात्रिरूपया कान्तया मन्मथस्याभि-पेके त्रिशुवनत्रैश्रवाशाभिपेके संविधानुं सम्यङ्कर्तुमंशवो जलानीष तेषामोषः पूते कलाम्बुभिस्तः ततश्चिद्रः एतद्वत्सुन्दर इन्दुः सोत्पलो रजतकुम्भ इवोदास कश्चित् । अन्तरतेः कर्मणि छिद्र । अत्र संविधानुमिति कुमुदा प्रतीपमानोत्रेक्षया-नुमागिनोऽप्युपमोत्रेक्षयोः संहराः ॥

ओजसापि एतु नूनमनूनं नासहायमुपयाति जपथीः ।

यद्रिद्रुः शशिमपूखसतः सभाददे पित्रपि चापमनङ्गः ॥३३॥

ओजसेति ॥ ओजसा ब्रह्म सर्वमन्वत्सहायं सहायसहितम् । पुरमिति शेषः । अश्लीलोपपत्ति एतु नूनम् । कुतः । यथासादिमुः समर्थोऽप्यनङ्गः शशिमपू-

शान्तां शान्तां सहचरन्नायोगः । ससहायः सधियाः । विद्वदि विप्रवर्गीक
 'त्रिदक्षि-' इत्यादिभेदप्रमाणः । चापसादरे । विज्ञेज सामान्यतमर्थवत्
 धर्मात्प्रत्यासाः ॥

इत्यगुरीपनसाममीमुपयुक्तं भंप्रति साकारंभूयं रतिवर्णनमारमने—

समनां विरचनादितशोभैरागतप्रियकथैरपि दृत्यम् ।

संनिकृष्टरतिभिः सुरदारैर्भूषितैरपि विभूषणमीपे ॥ ३४ ॥

समनामित्यादि ॥ संनिकृष्टरतिभिरासन्नगुरवोऽप्येव एव सुरदाः सुर
 भिरादितशोभैः प्रागेव विदितकेटिगृहमण्डनैरपि पुनः समनां केटिगृहानां वि
 चना मण्डनमीपेऽभिलेपे । इपेः कर्मणि क्तिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजन
 वृत्तान्तरपि दृत्य कर्म दृत्यं दृतीयापाठ इपे । दृत्य भावकर्मणोर्यद्व्ययः
 तथा भूषितैरपि विभूषणं प्रसाधनमीपे । औत्सुक्यातिरेकादिति भावः ॥

न स्रजो रूचिरे रमणीम्यश्चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।

साधनेषु हि रतेरुपपत्ते रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥

नेति ॥ विरहे वियोगावस्थायां स्रजो माध्यानि चन्दनानि गन्धा मदिरा
 मद्यानि वा रमणीम्यः । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानवाचतुर्यी । न
 हरचिरे न रोषन्ते स्म । हि यस्मात्प्रियसमागम एव रतेः साधनेषु स्रगादि
 रम्यतां मनोहरत्वम् । रुचिकरत्वमिति धावत् । उपपत्त आदत्ते । तदभावाद्
 रुचिर्युक्तैवेत्यर्थः । अत एव वैधर्म्यात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 रम्यन्त एविति रम्याणि । 'पोरदुपधात्' इति यद्व्यत्ययः । 'कृत्यत्युदो बहुलम्'
 इत्यधिकरणार्थः ॥

प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।

मानिनीभिरपहस्तितथैर्यः सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥

प्रस्थिताभिरिति ॥ अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थिताभिः प्रचलिताभिः
 ध्वंसितानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि स्वयं प्रस्थानं लाघवायेत्येवंरूपानि
 याभिस्ताभिर्मानिनीभिः कोपनाभिः । 'स्त्रीणामीप्यांकृतः कोपो मानोऽन्यासद्विभि
 प्रिये' इति लक्षणात् । अपहस्तितं निरस्तं धैर्यं येन स तथा सादयन्मानं शरीरं
 च कर्षयन्नपि । सदोभोऽपीत्यर्थः । मदोऽवललम्बे स्त्रीकृतः । अज्ञानव्याजेन लाघ-
 वापहवसौकर्यादिति भावः ॥

कान्तवेदम बहु संदिशतीभिर्घातमेव रतये रमणीभिः ।

मन्मथेन परिलुप्तमतीनां प्रायशः स्खलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥

कान्तेति ॥ रतये सुरताय बहु संदिशतीभिरनेकं वाचिकं कथयन्तीभिः । संदे-
 रित्यर्थः । रमणीभिः । कान्तवेदम घातं प्राप्तमेव ।
 ३७ । तथाहि । मन्मथेन परिलुप्तमतीनां स्खलितं
 प्रायश उपकारि भवति ॥

आशु कान्तममिसारितवत्या योषितः पुलकल्लुकपोलम् ।

नित्रिगाय मुलमिन्दुमण्डं खण्डपत्रतिलकाकृति कान्त्वा ३८

आशुनि ॥ आशु कान्तममिसारितवत्या अमितवत्याः । स्वार्थे निष् ।
योषितः संबन्धि पुलके दद्याकाकृतौ कपोली पल्ल कम् । खण्डा प्रसृष्टा पत्राणां
पत्रलेखानी विष्टव्या चाकृतिः संनिवेशो पल्ल लघुपौर्ण मुखं कान्त्वाखण्डं पूर्ण-
मित्नुं नित्रिगाय अपनि कोलाधीयमुपमा । 'अपनि द्वैष्टि' इति दण्डिना सादृष्या-
र्थेणु गणनात् ॥

अथ सुमेन सायीनायिकासंवादमाह—

उच्यतां स वचनीयमशेषं नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।

आनर्यनमनुनीय वर्यं वा विप्रियाणि जनयश्नुनेयः ॥ ३९ ॥

उच्यतामिति ॥ तत्र नायिकाह-स पूर्योऽशेषमलिखे वचनीयं वक्ष्यमिच्छ-
ताम् । नि.साधु मुखाकल्पतामित्यर्थः । कूपो दुहादिवाक्यप्रधाने कर्मणि लोट् । अथ
गणपदाह—हे सखि, ईश्वरे धर्मेति नायके विषये परुषता वादये न साध्वी न
हिता । अथ नायिकाह—सर्व्वेकमनुनीय सामन्तवित्तवानथ । पुनः सव्याह—
विप्रियाणि जनयश्नुनेयानि कुर्वन्मा वर्यं वानुनेयोऽनुनयार्थः ॥

किं गतेन न दि युक्तमुपेतुं कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।

योषितामिति कथ्यानु ममेतैः कामिभिर्बहुसा धृतिरुद्धे ॥४०॥

विप्रियं ॥ पुनर्वायिकाह—तर्हि गतेन तं प्रति गमनेन हिम् । कोऽर्थे इत्यर्थः ।
अथ उपेतुं गन्तुं न युक्तं हि । पुनः गणपदाह—हे सुभगमानिति सौम्यवर्षामिति ।
सुभगमात्सार्थं मण्डत इति 'भग्नमयाने तत्र' इति चकाराभिनविभक्तयः ।
लक्ष्यप्रिये विषये को मानः । मानो न कर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । गरीत्यादि
साधीकणवद् । तत्र गरीत्येके वाच्यम् । बहुलं गच्छीत्यर्थः । हे सखि, किं रूपेण
युक्तम् । पुनः । सुभगमानिति प्रिये को मानः । तावन्नमस्य दुर्लभाचारिणि
भावः । इत्येवंप्रकाशु योषिता वक्ष्यामि विषये तस्यैतैः । गर्भापसागत्याकर्मवदिति-
त्यर्थः । कामिभिर्बहुसाज्जेहन्त्या इतिः समोच इहे उवा । अथ परोधीनामुपवनि-
वेदयतेहभावात्परपरिपूर्णेवाभ्यावचन्यमेकानुसारेणसम्पूरेद्दृष्टव्यमितिप्यन्-
वचनपूर्व्वेहोदमितिद्वित्यर्थः । सावेताव ईहाः वल्लहान्तरितव्यं नायिकाः ॥

योषितः पुन्यगोषि दयाया परमवारि नरगंगमज्जम् ।

व्यग्नसधगि बभूव पशुन्या मण्डनं तुलितमण्डनैर ॥४१॥

योषित इति ॥ पुन्यगोषि होमाह्वयार्थि अक्षयतमपुत्र जम्ब वल्ल सदर्भेवति
भेदोदकं दयाया इति लक्ष्यवर्षादि । व्यग्नसधगि व्यग्न्येव्योपुत्रयोषिः ।
योषितो वा तुलितमण्डनोपुत्रवचनवचनम् । मण्डे तत् । ईश्वर मण्डनं वानुन ।
व्यग्नसधगन्योषिः इति भावः ॥

शीघ्रुयानविपुरागु निगृह्णन्मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः ।

सङ्गतागु दयितरूपलेभे कामिनीपु मदनो नु मदो नु ॥ ४२ ॥

शीघ्रिणि ॥ शोतेऽभेनेनि शीघ्रु पणेशुरसत्रिहारे मद्यशोषकम् पानेन विपु-
रागु विगृह्यागु । तथा दयितैः संगतागु स्वयंप्राप्तागु च कामिनीष्वनिमानरती-
ष्यागु गानं कोपं निगृह्णन्निर्गन्वत् । शिथिलीकृता लज्जा येन स मदो नु मरो
भूपलेभे लक्ष्यते स्नेहभः । प्रियममागमशीघ्रुयानरूपोमपकारगामद्गानुनयथा
माननिग्रहाद्यनुभावसाधारणपाद्य संदेहः । स एवालङ्कारः ॥

द्वारि चक्षुरधिपाणि कपोली जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।

कामिनामिति वचः पुनरुक्तं प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥

द्वारीति ॥ द्वारि त्वदागमनमार्गं पृथ चक्षुरिर्शोभुःशोभिः । अधिरामि पाणौ
फरे कपोलाविति चिन्तोक्तिः । किंपदुना जीवितं त्वयि त्वदधीनम् । त्वां विना न
जीवनीत्यर्थः । इति वादानुरागोक्तिः । अतोऽस्याः कलहो विग्रहः कुत इत्येव
कामिनां प्रीतये पुनरुक्तं पुनः पुनरुच्यमानं वचो दूतीवाक्यं मरनवत्वं नयप्रका-
त्यमपूर्वपद्ममियाय । प्रकारार्थं द्विभावं । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुह । कान्ता-
नुरागप्रकटभारकामिनः प्रहृष्यन्तीति भावः । कलहान्तरितेयम् ॥

साचि लोचनयुगं नमयन्ती रुन्धती दयितवक्षसि पातम् ।

सुभ्रुवो जनयति स विभ्रुपां सङ्गताद्युपरराम च लज्जा ॥ ४४ ॥

साचीनि ॥ लोचनयुगं साचि निर्यङ्गमयन्ती प्रिये तिर्यक्पातपन्ती । न तु
समरेतयेत्यर्थः । दयितवक्षसि पातं रुन्धतीष्टमपि प्रतिबन्धती लज्जा सुभ्रुवो वाचि-
काया विभ्रुपां शोभां जनयति स संगती सुरतप्रसङ्गे सत्युपरराम च । एवं यत्-
स्तदा चाभ्रुपणमेवेति भावः । 'विभापाकर्मकात्' इति परस्मैपदम् ॥

सन्धलीकमवधीरितस्त्रिभ्रं प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।

योषितः सुहृदिव स रुणद्धि प्राणनाधमभिवाप्पनिपातः ॥ ४५ ॥

सन्धलीकमिति ॥ सन्धलीकं सापराधमत एवावधीरितोऽवज्ञातः सन् ।
स्त्रिभ्रस्तम् । 'पूर्वकाल-' इत्यादिना तापुरुषः । सपदि कोपस्य पदेन श्याजेन
प्रस्थितं निर्गच्छन्तं प्राणनाथं प्रियं योषितः संबन्धमभिवाप्पनिपातु भाभिमुख्ये-
नाशुमोक्षः सुहृदिव रुणद्धि स हरोध । वाप्पपातस्य मन्धुमोक्षलिङ्गत्वात्
प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात्सुहृदौपगम्यम् । इयमधीरा सपिडता—'ज्ञातेऽन्यासंक्रिप्ति
पती खण्डितेऽर्थांकपायिता । अधीराशु' विमुञ्चन्ती विशेषा चात्र नायिका ॥
इति दशरूपके ॥

शङ्किताय कृतवाप्पनिपातामीर्ष्या विमुञ्चितां दयिताय ।

मानिनीमविमुखाहितचित्तां शंसति स घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥

'अभिवाप्प' इति पाठः । ३ 'सिता' इति पाठः ।

शङ्कित्वायेति ॥ शङ्कित्वाय दयितायाविश्वस्त्राय नायकायेर्ष्वया विमुञ्चितां विमु-
ञ्चि कृतम् । अत एव कृतवाप्यनिपातां भानिनीं धनरोमविभेदः सान्द्रगुलकोदयो-
भिमुत्तमाहितं चित्ते यया ताम् । निष्कोषामित्यर्थः । संसति स्म । ध्वनक्ति
स्यत्यर्थः । अन्यथा सात्त्विकानुदयादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तं नायिका ॥

अथ संभोगशृङ्गारमाह । तत्रापि वासरतमाह—

लोलदृष्टि वदनं दयितायाश्चुम्बति प्रियतमे रमसेन ।

श्रीदया सह विनीवि नितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥४७॥

लोलदृष्टेति ॥ प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दयिताया वदनं रमसेन बलात्का-
रेण चुम्बति सति विनीवि निर्गतवन्धनमंशुकं नितम्बाद्रीडया सह शिथिलतामुप-
पेदे । उभयमपि शिथिलमासीदित्यर्थः । अत्र मीढांशुकरूपसंबन्धिभेदभिन्नवृत्ति-
संस्तरूपसौम्यस्वाभेदाप्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूढः सहोक्तिविशेषोऽल-
ङ्कारः । अत एव मीढांशुकौपम्यं च कल्प्यम् । अत्र वात्स्यायनः—‘वाद्यमाभ्य-
न्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्रासं चुम्बनाच्छेपनसदन्तक्षतादिकम् ॥ द्वितीयं
सुरतं साक्षाद्यानाकरणकल्पितम् ॥’ इति ॥

हीतया गलितनीवि निरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि ।

मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं सखजे दयितया हृदयेषुः ॥ ४८ ॥

हीतयेति ॥ गलितनीवि गलितबन्धं तथाप्यवलम्बिता काञ्ची येन तत् ।
काञ्चीलप्रमित्यर्थः । तदन्तरीयमर्धोऽंशुकम् । ‘अन्तरीयोपसम्पानपरिधानान्ध-
धोऽंशुके’ इत्यमरः । निरस्यन्नाक्षिपत् । हृदयेषुः त्रयो हीतया वस्त्रापगमालम्बि-
तया । हीतातोः कर्त्तरि क्तः । दयितया मण्डलीकृतो वर्तुलीकृतः पृथुस्तनभारो
यस्मिन्कर्मणि तदथा तथा । गतमित्यर्थः । सखजे आक्षिप्तः । प्रियदृष्टेः प्रनि-
बन्धाप्यमित्यर्थः ॥

आदत्ता नखुपदं परिरम्भाश्चुम्बितानि धनदन्तनिपातिः ।

सौकुमार्यगुणसंभृतकीर्तिर्बाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४९ ॥

आदत्ता इति ॥ परिरम्भा आलिङ्गनानि नखपदैर्हेतुभिरादत्ता अभिमताः । ‘हेतौ’
इति पृथीया । तथा चुम्बितानि चुम्बनानि धनदन्तनिपातिकादन्तसंतर्हेतुभिरा-
दत्तानीति लिङ्गविपरिणामः । सुरतमुखोरीपकवाद्यलदन्तक्षतपूर्वकेष्वालिङ्गनचु-
म्बनेष्वाद्दरः संभृत इत्यर्थः । ननु मुकुमारं कामतथे कथं वीर्याकरेष्वाद् इति
न वाच्यमित्याह—सौकुमार्येति । सौकुमार्यमेव गुणस्त्रेण संभृतकीर्तिलक्ष्यवशाः
कामः सुरतेषु संभोगेष्वपि । न केवलं विप्रलम्बेष्विति भावः । कामः दूर एव ।
मुकुमारः काम इति वादमात्रम् । वस्तुनस्तु वीर्यश्रेय गुणमावहतीति भावः ।
सामान्येन विशेषतमर्थरूपोऽर्थोऽन्तर्गताः ॥

अयाम्यन्तरं रतमाह—

पाणिपल्लवविधूननमन्तः सीत्कृतानि नयनार्धनिमेपाः ।

योपितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥

पाणीति ॥ रहस्येकान्त इति विश्रम्भातिशयोक्तिः । गद्गदवाचां स्वर्ग्योपितां संबन्धीनि पाणिपल्लवयोर्विधूननं कम्पनमन्तः सीत्कृतानि सीत्काण्युत्तेन कुट्टमितास्यो भाव उक्तः । अधरपीडनादौ मुखेऽपि 'दुःखवदुपचारः इह तम्' इति लक्षणात् । नयनानामर्धनिमेपा अर्धनिमीलितानि । रहस्येकान्ते एव वाचां योपितामिति विशेषणसामर्थ्याद् गद्गदकण्ठत्वं चेत्येतानि मदनस्यास्त्रतामुपयुः । अस्त्रवसुंसामुद्दिपनान्यासञ्चित्यर्थः । अत्र सीत्कारार्धनिमेपादिना मुनयः वश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रनिरहस्ये—'स्रसता वपुषि मीलनं दशोर्मूण्डना च तस्मिन् स्थानलक्षणम् । स्त्रेपयेस्वजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलम्बिताकुला ॥' इति ।

अथ मधुपानवर्णनमारभते—

पातुमाहितरतीन्यभिलेपुस्तर्पयन्त्यपुनरुत्तरसानि ।

सस्मितानि वदनानि वधूनां सोत्पलानि च मधूनि युवानः ५१

पातुमिति ॥ युवान आहितरतीनि वार्धतरागाण्यत एवपुनरुत्तरसानि पुनः पुनः पानेनाप्यपूर्वस्वादान्यत एव तर्पयन्ति मृष्णोत्पादकानि । अतुस्मिकराजीव्यैः सस्मितानि वधूनां वदनानि सोत्पलानि मधूनि च । पातुमभिलेपुस्त्रिति सा । अत्र प्रस्तुतानामेव वदनानां मधूनां च पानक्रियापम्यस्य गम्यत्वात्केवलं प्राकृतमिदमिषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः । 'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् ॥

कान्तसंगमपराजितमन्यौ वारुणीरसनशान्तविवादे ।

मानिनीजन उपाहितसंधौ संधे धनुषि नेपुमनङ्गः ॥ ५२ ॥

कान्तेति ॥ कान्तसंगमेन पराजितमन्यौ स्वकरोवे । तद्वधिकृत्यात्सत्वेति भावः । किंच वारुणीरमनेन मग्नाभ्यादेन शाश्वतो विवाहो काङ्क्षलहादिर्वस्य तस्मिन् । अत्र उपाहितसंधौ त्रियैः सह हृत्संधाने मानिनीजने विनयेऽङ्गो धनुषीजुं न संस्ये संधानं नाकरोत् । गिर्यसाध्ये साधनवैयर्थ्यादिति भावः ॥

कुप्यताशु मयतानतचित्ताः कोपितांश्च यस्वित्त वूनः ।

इत्यनेक उपदेश इव स व्याचते युवतिभिर्मधुसारः ॥ ५३ ॥

कुप्यतेति ॥ वूनः त्रिषाण्डुप्यत यूनां कोपं जनयत । नात्र 'कुप्यत' इत्यत्र द्विषा यूनां संस्रान्ते वधुर्षी । तस्य 'सं प्रति कोपः' इति त्रिषमात् । अत्र कोप इति इत्यत्र इत्याकात्मगणित्वा अनुवृत्तचित्ता भवत । किंच कोपितास्तन्वरीकृतानि । 'ममोचरिचित्रिषा वपश्' इति वपश् । परिषया परिषदीकृतानि । इत्यनेक उपदेश इव स व्याचते युवतिभिर्मधुसारः । इत्यनेक उपदेशः प्रथमोपदेशः । 'मधुसारः मधुसाराः' इत्यमरः । कुप्यतेतिः काव्ये

पादिवाच्येऽर्धनिमेपादिना मुनयः वश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रनिरहस्ये—'स्रसता वपुषि मीलनं दशोर्मूण्डना च तस्मिन् स्थानलक्षणम् । स्त्रेपयेस्वजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलम्बिताकुला ॥' इति ।

शङ्कितान्तेति ॥ शङ्कितान्ते दमित्तायाविश्वस्त्याय नायकायेष्वेवा विमुञ्चितां विमु-
ञ्चिताम् । अत्र एव कृतवाप्यनिपातां मादिनीं घनरोमविभेदः सान्द्रपुलकोदयो-
ऽभिमुखमाहितं निचे यथा ताम् । निष्कोपमित्यर्थः । शंसति स । म्यनक्ति
केल्यर्थः । अन्यथा सारिवकानुदयादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तव नायिका ॥

अय संभोगशृङ्गारमाह । तत्रापि चाद्भरतमाह—

लोलदृष्टि वदनं दंपितायाश्चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।

व्रीडया सह विनीवि नितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥४७॥

लोलेति ॥ प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेशजं दंपिताया वदनं रभसेन वलाभका-
ण चुम्बति सति विनीवि निर्गतवन्धनमंशुकं नितम्बाद्रीडया सह शिथिलतामुप-
पेदे । उभयमपि शिथिलमासीदित्यर्थः । अत्र व्रीडांशुकरूपसंबन्धिविभेदभिन्नवृत्ति-
रत्नरूपशैथिल्यस्वामेदाप्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिगूढः सहोक्तिविशेषोऽद्भ-
रतः । अत्र एव व्रीडांशुभौषभ्यं च कल्प्यम् । अत्र वास्त्यायनः—‘वाद्यमाभ्य-
सरं वेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्रायं चुम्बनाभ्येपनखदन्तक्षतादिकम् ॥ द्वितीयं
पुरतं साक्षाद्यानाकरणकल्पितम् ॥’ इति ॥

हीतया गलितनीवि निरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि ।

मण्डलीकृतपृथुस्तनमारं सस्रजे दमितया हृदपेशः ॥ ४८ ॥

हीतयेति ॥ गलितनीवि गलितवन्धं तथाप्यवलम्बिता काञ्ची येन तत् ।
काञ्चीलसमित्यर्थः । तदन्तरीयमर्थोऽंशुकम् । ‘अन्तरीयोपसम्पानपरिधानाम्य-
र्थोऽंशुके’ इत्यमरः । निरस्यन्नाक्षिणम् । हृदपेशः प्रियो हीतया वलापगमाह्वानि-
तया । हीयातोः कर्त्तरि क्तः । दमितया मण्डलीकृतो वर्तुलीकृतः पृथुस्तनमारो
पक्षिन्कर्मणि तप्तया तथा । गलमित्यर्थः । सस्रजे भाञ्जितः । प्रियरष्टेः प्रति-
बन्धार्थमित्यर्थः ॥

आहता नगरपटैः परिगम्भाश्रम्वितानि घनदन्तत्रिणनिः ।

प्राप्यते गुणवतापि गुणानां व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः । :

तत्तथा हि दयिताननदत्तं व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥

प्राप्यते इति ॥ गुणवताप्याश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकृत्यः प्राप्यते व्यक्तम् । तत्तथा । यदुक्तं तत्तथैवेत्यर्थः । हि यस्माद्दयितानां भाननेन करणेन दत्तं मधु रसातिशयेन स्यादुप्रकृत्यं कर्ता व्यानशे व्याप्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

वीक्ष्य रत्नचपकेष्वतिरिक्तां कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् । ..

जज्ञिरे बहुमता प्रमदानामोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९ ॥

वीक्ष्येति ॥ रत्नचपकेषु स्फटिकादिमणिपारेष्वतिरिक्तां यावकापगमात्प्राप्त्यधिकं कान्तस्य यदन्तपदमण्डनं तस्य लक्ष्मीं शोभाम् । प्रतिविम्बितामिति शेषः । वीक्ष्योष्ठयावकनुदोऽधरलाक्षारागहारिणो मधुवारा मधुपानान्याताः प्रमदानां बहुमता अभिमताः । वर्तमाने क्तः । तद्योगात्पष्टी । जज्ञिरे जाताः । तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाशकरवादिति भावः ॥

मधुपानाद्विलोचनेषु रागोत्पत्तिरधरेभ्यश्च लाक्षारागनिवृत्तिर्मध्वाननयोश्चान्योन्यगन्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सख्युत्प्रेक्षते—

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

लोचनेति ॥ लोचने चाधरश्च लोचनाधरम् । 'समुदाभादः—' इति न्यभिचारशापकाद्याधरशब्दस्य पूर्वनिपातः । कृतश्रासावाहृतश्चेति विशेषणसमासः । लोचनाधरस्य कृताहृतो रागो यथा सा तथोक्ता । लोचनयोः कृतरागाधरादासमन्ताद्भृतरागा चेत्यर्थः । पाष्याश्चार्थसंबन्धात्सामान्यस्य योगविशेषे पर्यवसानमित्यमेनाधिकरणापादानार्थयोराल्लेपात् । तथा चाधरलोचनगुणयो रागतद्विरहयोः स्थानपरिवृत्तिं कृतवतीत्यर्थः । तथा वासितेन स्वगन्धसंक्रान्तिपुरमितेनाननेन विशेषितोऽतिशयितो गन्धो यस्याः सा । यद्वा वासितानना चासावर्थादाननेनैव विशेषितगन्धा चेति कृतबहुव्रीहिविंशोपणसमासः । उभयधाप्याननसंक्रान्तस्वगन्धा स्वसंक्रान्ताननगन्धा चेत्यर्थः । एवंभूता वारुणी मदिरा परगुणात्मगुणानां परयोर्लोचनाधरयोर्गुणौ च परस्थानस्य गुण आत्मनो वारुण्या गुणश्च परगुणात्मगुणाश्लेषां परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने विस्तारयामास । चित्तेन प्रामादिकी वस्तुपरिवृत्तिर्भ्यत्ययः । बुद्धिपूर्वा तु विनिमयः । अत्र तत्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्यावृत्त्या परगुणौ च परगुणात्मगुणौ चेति विग्रहः कथंचिद्गत्या सोढव्यः । उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत् । तथा चायमर्थः । परगुणयोरधरलोचनगुणयो रागतद्विरहयोर्भ्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने, तथा परगुणात्मगुणयोराननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने । अन्यथा कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मोपलम्भः संभवतीति भावः । अत्र लोचनाधररागयोस्तदभावयोर्वा भेदेऽप्यभेदाभ्यवसायादेकत्ववाच्योक्तिः । तस्मात्सन्मूलातिशयोक्तयनुप्राणिता व्यत्ययविनिमययोरन्यतरकरणादुत्प्रेक्षेति संशयः । सा च प्रतीपगाना इव अ-

। नुसाब्दस्तु संशये ॥

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्षुण्डोः कर्णगं निरुपकारिं विदित्वा ।

योपितः सुहृदिव प्रविभेजे लम्बितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥

तुल्येति ॥ अक्षुण्डोऽस्तुल्यरूपमक्षुण्डाकृति योपितः कर्णगं कर्णावतंसीकृतम-
सितोत्पलं निरुपकार्यमुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा । तत्कार्यंशोभायाः कर्णावतंवि-
श्रान्तेनाक्षुण्ड कृतत्वादिति भावः । मदरागः सुहृदिवोत्पलस्य बन्धुरिव । अक्षि-
वारकत्वादिति भावः । लम्बितेक्षणरुचिराहितनयनकान्तिः सन् । प्रविभेजे वर्णा-
न्तरापादनेन प्रविभक्तवान् । अवलक्ष्यकरादक्षुण्डो व्यावर्तयामास । सतो विच्छि-
त्तिकरत्वादिति भावः ॥

क्षीणयाचकरसोऽप्यतिपानः कान्तदन्तपदसंभृतशोभः ।

आययावतितरामिव यध्वाः सान्द्रतामधरपञ्चवरागः ॥ ६२ ॥

क्षीणेति ॥ अतिपानः क्षीणयाचकरसः क्षीणलाक्षारामोऽपि कान्तस्य दयितस्य
दन्तपदेन दन्तक्षतेन संभृता शोभा यस्य सः । यध्वा अधरपञ्चवरागोऽतितराम-
तिमात्रम् । अतिशब्दाधरपञ्चस्य 'किमेतद्व्यय-' इत्यादिनाग्रस्ययः । 'तद्वि-
द्यासर्वविभक्तिः' इत्यप्यपसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वमापयाविष । त्रियोपमोण-
विद्वमण्डितानां कामिव्यवधानां किमन्यैर्मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि
सान्द्रतेति विरोधात्कान्तदन्तेत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतुत्वा काव्यलिङ्गं
तत्संकीर्णो चोत्प्रेक्षा ॥

रागकान्तनयनेषु नितान्तं विद्वुमारुणकपोलतलेषु ।

सर्वगापि ददृशे वनितानां दर्पणेष्विव मुखेषु मदधीः ॥ ६३ ॥

रागेति ॥ वनितानां सर्वगापि सर्वाङ्गतापि । 'अन्तात्यन्त-' इत्यादिना ४ः ।
मदधीं रागेण कान्तानि नयनानि येषु तेषु विद्वुमधरुणानि कपोलतलानि येषु
तेषु मुखेषु दर्पणेष्विव नितान्तं ददृशे । तेषां नयनानिर्नैर्महत्त्वेन रागाभिभ्यक्ति-
संभवादिति भावः । अत्र मदधीः सर्वगतपि मुखेष्वेव ददृश इति विरोधः ।
तस्य मुखविशेषणः समाधानात्काव्यलिङ्गानुप्राप्तितो विरोधव्याभासोऽलङ्कारः ।
स चोपमया संसृज्यते ॥

षट्कोपचिहृतीरपि रामाधास्ताभिमततामुपनिन्दे ।

यश्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

षट्केति ॥ षट्कोपेन चिहृतीरपि रामाधास्ताभिमततामुपनिन्दे । सौम्यं हि चिहृतीरपि
रोचयत इति भावः । मधुमदो दयितानां यश्यतां विषेयात्पुनरिति । तथाहि ।
सर्वे आत्मवर्गहितमिच्छन्ति । अतश्चास्ता धीचाक्षीणामुपचकार । मधुमदस्तु
पुरुषानुसामिति पुनरिति भावः । अत्र चिहृता अप्यभिमतताः पुनितः अपि यस्या
इति विरोधस्य चास्तामदाम्यो समाधानानुभवप्रापि विरोधाभासो अलङ्कारो-
त्प्रेक्षा संसृज्यते ॥

५. धागर्गा सिधिलतामुपनाभि हीनिराममये कुतितानि ।

योषितां विदधती गुणरद्रे निर्ममानं मदिरा वचनीयम् ॥६५॥

सागरगाभिनि ॥ उपगामि माभिगर्गीये सागर्गा सिधिलता हीनिरामे उग्रप-
गामये कुतितान्मन्मानशोनांश्च गुणरद्रे गुणकोशे विदधती निवेतायती । शो-
नान्मेतामुगाम्बुर्वनीयतां । मदिरानि योषिता वचनीयम् 'न माभि वचने' इति
शास्त्रनिश्चयान्मन्मन्निर्माजं । तथा शोनातामनि वप्रसंवितापानि
मदानी गुणनाम् कभिद्वचनीयान्नाम् इत्यर्थः ॥

मर्दुपमरि निधिपतीनामात्मनो मधुमदोषमितानाम् ।

प्रीडया विकलया वनितानां न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥६६॥

मर्दुत्विति ॥ उपगामि गमिगर्गीये । तामीपार्थःश्यायीभावः । आत्मनः स्वदे-
हान् । 'आत्मा जीवे एतां देहे स्वभावे परमात्मनि' इति वैजयन्ती । मर्दु-
निधिपतीनां निरातपतीनाम् । मर्दुगामुारि पतन्तीनामित्यर्थः । 'आरुडीनयो-
मुंम्' इति विकल्पात्तुमभावः । कुलः । मधुमदोषमितानां प्रेरितानाम् । न इ-
त्येष्टयेति भावः । वनितानामनुपगर्गीनाम् । 'वनिता वनितारणानुपगर्गी-
ष योषिति' इति विश्वः । हृदयेषु विकलया । अनुवितापरमार्थिनि भावः ।
प्रीडया न स्थितं न विगतम् । वैकल्पात्तस्या मर्दोषाधिक्यायेति भावः । अत-
एव मोभयनिषेधपरोधः ॥

रुन्धती नयनवाक्यविकारां सादितोमयकरा परिरम्भे ।

प्रीडितस्य ललितं युवतीनां धीवता बहुगुणैरनुजडे ॥ ६७ ॥

रुन्धतीति ॥ नयनानां वाक्यानां च विकारं प्रागल्भ्यं रुन्धती प्रतिक्रमती ।
तथा परिरम्भ आटिङ्गने सादितो सम्मितायुधौ करौ यथा सा युवतीनां संब-
न्धिनी हीवता मत्तता । कर्तरि कः ॥ अनुपसर्गात्पुण्ड्रसीवह्नोहायाः' इति
निपातनात्सायुः । शीवो मत्तः तस्य भावः हीवता । स्वतल्लोमुंनवचनस्य पुं-
द्भावो वक्तव्यः । बहुगुणैरट्टिसंकोचादिभिर्प्रीडितस्य प्रीडायाः । भावे कः ।
ललितं विलासमनुजडेऽनुचक्रे । कर्तरि ङिङ् । प्रीडाकार्यकरत्वाद्गीशानुकरण-
मित्युपमालङ्कारः ॥

योषिदुद्धतमनोभवरामा मानवत्वपि यथौ दयिताङ्गम् ।

कारयत्यनिभृता गुणदोषे चारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥६८॥

योषिदिति ॥ उद्धत उत्कटो मनोभवेन यो रागः प्रीतिः स यस्याः सा योषि-
न्मानवत्वपि दयितस्याङ्गं यथौ । यतो मानाद्वाग्ये बलीयानिति भावः । लाघव-
दोषं परिहरति—कारयतीति । अनिभृता अपला । न कार्यकारिणीत्यर्थः ।
चारुणी मदिरा गुणेषु दोषेषु च विषये । सर्वोऽपि इन्द्रो विभायैकवत्भवति ।
रहस्यविभेदं रहस्यभङ्गं कारयति खलु । बलात्प्रगूहितावपि गुणदोषी प्रकाशव-
त् । यतोऽतिगूढरागप्रकटनं प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्ताया न लाघवभाववति ।
भावः ॥

इति पाठः. २ 'हृदयेभ्य' इति पाठः.

आहिते नु मधुना मधुरत्वे चेष्टितस्य गमिते नु विकासम् ।

आचमौ नव इवोद्धतरागः कामिनीष्ववसरः कुसुमेपोः ॥६९॥

आहित इति ॥ मधुना मयेन चेष्टितस्य रतिव्यापारस्य मधुरत्वे माधुर्यं आहिते नु संपादिते नु प्रागसत्येव मनोहरत्वे संप्रत्युपादिते वा । विकासं गमिते नु प्राक्सत्तरेषु माधुर्यं प्रकर्षं प्रापिते वा । उद्धतराग उद्विक्तरागः । अत एव कुसु-
मेपोः कामिनीष्ववसरः । प्रवेशो नव इवाचमौ । नित्यसंनिहितोऽपि मदनः
कामिनीषु मद्यकृततात्कालिकचेष्टामाधुर्याद्भागोदके सत्यपूर्ववदुद्दीप्तोऽभूदित्यर्थः ।
संशयानुपगमितेयमुद्येक्षा ॥

मा गमन्मदविमूढधियो नः प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।

योपितो न मदिरा भृशमीषुः प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ७०

मा गमन्निति ॥ शङ्कितनाथा अविश्वस्तपुरुषा योपितो मदेन विमूढधियः
स्वप्नबुद्धयो नोऽस्मान्नोद्गय विमूढ्य । प्रपूर्वाद्दुःसहतेः समासेऽनन्पूर्वं क्तो ह्यप् ।
रन्तुं मा तमश्च गच्छन्तिवति मतीष्येति शेषः । गमेर्माङ्कि लुङ् । 'न मरहयोगे'
इत्यङागमप्रतिषेधः । मदिरा भृशमतिमात्रं नेषुर्नेच्छन्ति स्म । किंतु भर्तृविधोग-
भयादीपदेव पपुरित्यर्थः । तथाहि । प्रेम खेदोऽपदेऽस्थानेऽपि । भयान्यनिष्ठानि
पश्यत्युद्येक्षते शङ्कत इति यावत् । शङ्काहेता प्रेमिणि कर्तृत्वोपचारः ॥

चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं मन्मथो मधुमदः शशिमासः ।

संगमश्च दमितैः स नयन्ति प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ७१

विलेति ॥ चित्तस्य निर्वृतिविधायि मुखकरं विविक्तं रहः । 'विविक्तं रहसि
स्मृतम्' इति विश्वः । मन्मथो मधुमदो मद्यमदः शशिमासश्चन्द्रिका दमितैः
सह संगमश्च । 'बृद्धो यूना~' इति निर्देशाभ्यहशाब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थे गृतीया ।
युक्तानि प्रमदानां स्त्रीणां प्रेम वियोगासहत्वावस्थासंभोगं कामपि भुवं कौचिदशां
नयन्ति स्म । रहावस्थामप्यतिशय्य शृङ्गारावस्थां कीदामयीं निन्दुरित्यर्थः ।
'प्रेमाभिलाषो रागश्च संहः प्रेमरतिसंज्ञा । शृङ्गारश्चेति संभोगः सहावस्थः प्रकी-
र्तितः ॥' इत्युक्तं रसरत्नाकरे । 'प्रेमा दिग्दशा रम्येषु तच्चिन्ताप्यभिलाषकः ।
रागस्तासद्बुद्धिः स्वाश्रेहस्तव्यवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रतिलसहवर्तेनम् ।
शृङ्गारस्तासमं कीदं संभोगः सहाया क्रमः ॥' इति ॥

श्रीशारदामाह—

धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचितभूमौ निर्दयं विलुलितालकमालये ।

मानिनीरतिविधौ कुसुमेपुर्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥

धार्ष्ट्येति ॥ धार्ष्ट्येन प्रागसत्येन छद्दिवातिक्रान्ता यथोचिता योग्या भूमिर्भ-
यांदा यस्मिन्नयोके । शुम्भनताडनमजितसीत्कारपुरुषमयितादौ स्वपमुच्छृङ्खल-
वृत्तिरिति भावः । निर्दयं यथा तथा विलुलितान्वाकपंशाङ्कितान्यलङ्का माहयानि
च यस्मिन्नस्मिन्मानिनीरतिविधौ धुरते कुसुमेपुः कामो मत्तमत्तो मत्तप्रकार
इव विभ्रमे विदुम्भनमाप प्राप । मत्तः किं न करोतीति भावः । करयित्तरि
कर्तृत्वोपचारमुद्येक्षा ॥

शीघ्रुपानविधुरेषु वधूनां निम्नतामुपगतेषु वपुःषु ।

इंहितं रतिरसाहितमायं वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे ॥ ७३ ॥

शीघ्रिति ॥ शीघ्रुपानेन मद्यपानेन विधुरेषु विद्वलेषु । 'मैरेयमासवः शीघ्रुः इत्यमरः । अत एव वपुःष्वङ्गेषु निम्नतां प्रियपराधीनतामुपगतेषु सत्सु । 'अधीनो निम्न भावस्तः' इत्यमरः । वधूनां संयन्धिनि रतिरसे सुरतरसास्वाद आहिवभावं वृत्तचित्तं कामिषु विषय इंहितं सुम्बनताडनादिचेष्टितं वीतलक्ष्यं निर्विषयम् । अस्थानकृतमपीत्यर्थः । रेजे । रागिणां स्वलितमपि शोभत इति भावः ॥

अन्योन्यरक्तमनसामथ विभ्रतीनां

चेतोभुवो हरिसखाप्सरसां निदेशम् ।

वैबोधिकध्वनिविभावितपश्चिमाधा

सा संहतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४ ॥

अन्योन्येति ॥ अथ हरिसखा इन्द्रसचिषा गन्धर्वास्त्रेपामप्सरसां चान्योन्यरक्तमनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चेतोभुवः कामस्य निदेशमाज्ञां विभ्रतीनां सख्यविधेयानाम् । तामु रममाणस्त्रेयैत्यर्थः । 'पष्टी चानादरे' इति पष्टी । विबोधः प्रबोधनं शीलमेपां ते वैबोधिका विसालिकाः । 'शीलम्' इति ङङ् । तेषां ध्वनिभिर्भङ्गलरवैर्विभावितोऽभ्युहितो ज्ञातः पश्चिमाधेऽरमभागो यस्याः सा तयोका सा रात्रिः संहता संक्षिप्तेत्युत्प्रेक्षा । सुक्तिनां भूयानपि कालो लघीयानिव भवतीति भावः । परिवृत्तिं विवृत्तिमियाय । प्रभातकल्पाभूदित्यर्थः ॥

निद्राविनोदितनितान्तरतिलमाना-

मायामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् ।

रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां

वत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५ ॥

निद्रेति ॥ निद्रया विनोदितोऽपनीतो नितान्तमह्यर्थं यो रत्याः कृमः स वेपां तेषामायामिभिरायामवद्भिर्दूर्घमैर्हलनिनादैर्वैबोधिकध्वनिभिर्विबोधितानां यूनां रामासु । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । भाविविरहेणकुलितासु रतीषु रतानि साम्येव पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावस्तत्पूर्वता ताम् । भावे तत्त्वयका । समादधिरे प्रापुरियेत्युत्प्रेक्षा । आद्यसुरतवदादराप्रवर्तन्त इत्यर्थः । वपुष्वङ्गं दुर्लभं तदनिगूणयानुभूयत इत्यर्थः ॥

कान्ताजनं सुरतयेदनिमीलितार्धं

संयाहितं समुपयानिय मन्दमन्दम् ।

सुरतयेदनिमीलितार्धं

कान्तेति ॥ सुरतखेदेन निमीलितान्यश्रीणि येन तं कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवा-
तुं सेवितुमिव । खेदापनोदायमङ्गमर्दनं कर्तुमिवेत्यर्थः । 'संवाहनं वाहनेऽपि नरा-
णामर्दने' इति विश्वः । 'वाह प्रयत्ने' इति धातोरण्यन्तात्तुमुन् । अन्यथा गिञ्प्र-
ये संवाहयितुमिति स्यात् । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति
भाष्ये कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । समुपयान्संवातरजनीपरिवृत्तिवायुर्निशाव-
तनमस्तु । हृष्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगो विमर्दश्च तेषां गन्धानावि-
कार । बहिः प्रसारयामासेत्यर्थः । अत्र संवाहितुमिवेत्युपेक्षा । मान्यगुणमू-
रत्वाद्गुणनिमित्तक्रियाफलोपेक्षा ॥

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु

निद्राकपायितविपाटललोचनेषु ।

व्यामृष्टप्रतिलकेषु विलासिनीनां

शोभां वयन्ध वदनेषु मदावशेषः ॥ ७७ ॥

आमोदेति ॥ आमोदेन मयगन्धेन वासिताः सुरभिताञ्जला दृष्टमुक्तवास्त्वफुर-
न्तश्चाधरपल्लवा येषु तेषु निद्रया कपायितान्यपट्टकृतानि विपाटलानि लोचनानि
येषु तेषु । 'कपायस्तुभरे न स्त्री त्रियांसे रञ्जकादिके । सुरभावपटौ रक्ते सुन्दरे
लवणेऽपि च' इति केचनः । व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि पद्मानि तिलकाश्च येषां तेषु
विलासिनीनां वदनेषु मदावशेषः शोभां वयन्ध । मण्डनान्तरापाये मदशेष एव
मण्डनं बभूवेत्यर्थः । स्त्रीणां मद एव विभूषणमिति भावः ॥

गतवति नखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे

समददयितपीताताम्रविम्बाधराणाम् ।

विरहविधुरमिष्टासत्सखीवाङ्गनानां

हृदयमवललम्बे रात्रिसंभोगलक्ष्मीः ॥ ७८ ॥

इति भारविश्रुतौ महाकाव्ये किराताजुनीये नवमः सर्गः ।

गतवतीति ॥ अङ्गरागेऽङ्गविलेपने नखलेषामु नखपदेषु लक्ष्यतां दृश्यतां गत-
वति सति । विमर्दात्तन्मात्रावशेषे सतीत्यर्थः । किञ्च विम्बतुल्या अधरा विम्बा-
धराः । 'शाकपार्थिवादिस्वान्मभ्यमपट्टलोपीसमागाधिकरणसमासः' इति वामनः ।
समदैर्दयितैः पीताः पीडिता अत एवातिपीडनादाताम्रा आसमन्ताद्भ्रष्टा विम्बा-
धरा यासां तासामङ्गनानां संबन्धि विरहेणाङ्गिकेन त्रियोगेन विधुरं विद्वलं हृद-
यम् । रात्रिसंभोगलक्ष्मीः । नखपदादिशोभेत्यर्थः । इष्टासा सत्सखीव त्रियुगसह-
चरीवावललम्बे धारयामास । त्रियुगसंभोगविद्वशोभा स्पष्टा बभूवेत्यर्थः । त्रियुग-
भोगविद्वशोभावलोकनहालसाः कथं विरहमसहन्तेत्यर्थः । भुक्तिर्णोपमालङ्कारः ।
माहिनीकृतम् । लक्षणं सूत्रम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां किराताजुनीय-

काव्यव्याख्यायां धर्मप्रथमसमाह्वयायां नवमः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'मदस्य शेषः' इति पाठः. २ 'हृदयनाम्' इति पाठः. ३ 'विम्बाधरीवया' इति पाठः.
४ 'अङ्गनायाः' इति पाठः.

दशमः सर्गः ।

अथागन्तुकसहजशोभासंपन्नतया समप्रसाधनाः स्त्रियो मुनिमनःप्रलोभनात्
प्रास्थसित्याह—

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीमवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः ।

वसतिमभिविहाय रम्यहावाः सुरपतिसुनुविलोभनाय जग्मुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ प्रभाते परिमलजां संभोगसंभूतां लक्ष्मीं शोभामवाप्य । 'संभोग-
स्थापरिमले' इति वैजयन्ती । संभोगास्त्रियः शोभन्त इति भावः । एतेनागन्तु-
कशोभासंपत्तिरुक्ता । अत एव सुरतादिवर्णनस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं चोक्तम् । अथ
सहजशोभासंपत्तिमाह—अवयवेति । अवयवैः स्तनादिभिर्दीपिता मण्डिता च
मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिस्त्रियाः । रम्यहावा मनोहरविलासास्ताः स्त्रियः ।
'हावो विलासश्रेष्ठायाम्' इति विश्वः । वसतिं शिविरमभिविहाय सर्वतस्त्वया
सुरपतिसुगौरुंनस्य विलोभनाय जग्मुः । अत्रावयवदीपकतया प्रसिद्धस्य मण-
नस्य तद्दीप्यत्वासंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादवयवसौन्दर्यातिशयद्योतनार्थत्वाद्-
तिशयोक्तिरलङ्कारः । अस्मिन्सर्गे पुष्पिताम्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेष्ठो यमातो
युजि च नजी जरगाश्च पुष्पिताम्रा' इति लक्षणात् ॥

दुतपदमभियातुमिच्छतीनां गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम् ।

अवनिषु चरणैः पृथुस्तनीनामलघुनितम्बतया चिरं निपेदे ॥ २ ॥

दुतेति ॥ गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन दुतपदं यथा तथाभियातुं
गन्तुमिच्छतीनाम् । किंच । पृथुस्तनीनां तासामप्सरसाम् । किंच । अलघुनित-
म्बतया न लघवो नितम्बा यासां तासां भावस्तत्ता तथा स्थूलनितम्बतया चरणै-
रवनिषु चिरं निपेदे स्थितम् । अम्यासपाटवेन मनसा त्वरमाणानामपि तासां
स्तनजघनभाराच्चरणा नोत्तरधुरित्यर्थः ॥

निहितसरसयावकैर्वभासे चरणतलैः कृतपद्मतिर्वधूनाम् ।

अधिरलविततेव शक्रगोपैररुणितनीलतृणोलपा धरित्री ॥ ३ ॥

निहितेति ॥ निहिता आरोपिताः सरसयावकाः सान्द्रलाक्षारागा येषु तैर्वधूनां
चरणतलैश्चरणन्यासैः कृतपद्मनिः कृतमागेरेरा । अत एवारणिता अरणीकृता
नीलास्तृणोलपास्तृणानि दूषांशून्तृणुलपा बल्वजाह्वारतृणमिशेषाश्च यस्याः सा ।
'उलपा बल्वजाः प्रोक्ताः' इति हलायुधः । 'उलपा उशीरतृणानि' इति शीर-
स्वामी । मादणपरिमाजकचतुलपानां पृथङ्निर्देशः । धरित्री शक्रगोपैरिन्द्रगो-
पाह्वैः कीटकैः । 'इन्द्रगोपस्यमिरजः' इति हेमः । अधिरलं निरन्तरं यथा तथा
वितता व्याप्तेयैःपुत्र्येक्षा । वभासे ॥

ध्वनिरगाधिवरेषु नूपुराणां पृथुरक्षणागुणशिक्षितानुपातः ।

प्रतिरवविततो वनानि चक्रे मुखरसमृत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

ध्वनिरिति ॥ ध्वनिध्वरेषु नगरश्रेषु । गुहास्त्रित्यर्थः । प्रतिरवैः प्रतिध्वनिरिति-
ततः समृद्धितः पृथुमी रसानागुणानां शिक्षितैः स्वमितैरनुपातोऽनुगणः । मिथिव

ति यावत् । 'स्वनिर्ते वक्ष्यमाणानां भूषणानां तु विहितम्' इत्यमरः । न्यु-
 ष्णानां ध्वनिमिध्वानैर्वनानि मुखराः शब्दापमानाः समुत्सुका उत्कण्ठिता हंसाः
 गारलाश्च येषां तानि चक्रे । अत्र हंसादिषु मुखरसमुत्सुकीकरणरूपेण वस्तुना
 र्णां न्युरादिध्वनौ सादृश्याद्दंससारसान्वरकूजितभ्रान्तिप्रतीतेर्भ्रान्तिमदलङ्कारो
 यज्यते ॥

प्रवचयपरिभोगयन्ति हिंस्रैः सहचरितान्यमृगाणि काननानि ।

अभिदधुरमितो मुनिं वधूम्यः समुदितसाध्वसविह्वं च चैतः ॥५॥

अवचयेति ॥ अवचयः गुप्पफलादिच्छेदनं परिभोग उपभोगस्तदन्ति । हिंस्र
 मायुका श्यामादयः । 'शरारुषांतुको हिंस्रः' इत्यमरः । तैः सहरिताः सहचरन्तः ।
 इतिरि कः । 'मतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रेण चकारामुत्तरयितादिवद्वर्तमानार्थता ।
 अन्धे हिंस्रतरे मृगा हरिणाद्यो येषु तानि सहचरितान्यमृगानि काननानि । तथा
 समुदितेन साध्वसेन विह्वं विवशं चैतश्च वधूम्यः । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्'
 इति संपदानावाचमुर्थी । अभितो मुनिमभिदधुः । आसद्यं सूचयामासुरित्यर्थः ।
 अवचयादिच्छिन्नचतुष्टयेनासन्नो मुनिरित्यन्वमीयतेत्यर्थः ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः ।

उपहितपरमप्रभावघातां न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति ॥ ६ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति ॥ सा भूर्त्पतिरेव मुनिस्तत्र परिग्रहेणाधिष्ठानेन हेतुना
 सुरसचिवानां गन्धर्वाणामप्सरसां च तेजो जहार तदाश्रमप्रवेशादेव निसेजस्का
 अभूवन्नित्यर्थः । मनु कथं मानुषेण तेजसामानुषं तेजो निरलमित्याशङ्क्याह—हि
 यस्यादुपहित आहिते परमे प्रभावघाती समर्प्यतेजसी येषां तेषां जयिनां जय-
 नशीलानाम् । 'महताम्' इति पाठे महतामुक्त्वानाम् । तपसामलङ्घ्यं नानि ।
 किमप्यसाध्यं नास्तीति भावः ॥

सचकितमिव विसयाकुलामिः शुचिसिकतास्रतिमानुपाणि तामिः ।

क्षितिषु दक्षिरे पदानि जिष्णोरुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥७॥

सचकितमिति ॥ विसयाकुलाभिस्तामिः स्त्रीभिः कर्त्रीभिः शुष्यः सिकता
 यामु तामु । पादरेखाभिस्पर्शयोगवासिस्त्यर्थः । क्षितिषूपहितानि विन्ध्यस्तानि केतु-
 रथाङ्गलाञ्छनानि रेखास्वरूपस्पर्शचन्द्रागदेव विद्मन्ति येषु तान्यत एवातिमानुपाणि
 जिष्णोरर्तुनस्य पदानि सचकितमिव समपमिव धया तथा दक्षिरे दृष्टानि । अद्भुत-
 यत्पुर्णगाढपविष्णवो भवत इति भावः ॥

अतिशयितवनान्तरघुतीनां फलवृक्षुमावचयेऽपि तद्विधानाम् ।

प्रतुरिष तहवीरुषां समृद्धा पुवतित्रनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥

अतिशयितेति ॥ अतिशयितवन्ति कान्ता बवान्तराणां मुनिषोभित्यस्ताम् । वृक्षः ।
 'कस्यानां वृक्षुमाणां चावचयेऽपि लवनेऽपि सिव विधा प्रकरो वासां तद्विधानाम् ।
 तर्पेव समस्यन्तामित्यर्थः । तहवीरुषां च समृद्धा तिष्ठेन पुवतित्रनैर्मुनिय-
 भाषो अतुरिष जगृहे निहितः । कारणतयेति दोषः । उपमालङ्कारः ॥

शुद्धितकिमलयः शुभाङ्गनानां सगलिन्यन्तमारदुप्रधानः ।

पहुमतिमभिरुक्ता ययावशोकः परिजनतापि गुणाय सहुणानाम् ।

शुद्धिर्नेति ॥ शगलिन्यन्तमारदुप्रधानो यत्र
'बन्धं बन्धनमभियाम्' इत्यामा । अत्र एव शुद्धितकिमलयो विमुक्तिदा
'इतिष्ठ' इति प्रविनेषात् शुद्धिर्गुणः । भगोऽहो वृद्धिर्गुणः । सुराङ्गनातः
संयत्तित्तीमभिरुक्ता बहुमतिं तन्कृत्वाङ्गमानं सजननेवी शम्भोऽयमिति परीः ।
मनु सेवयेषु का क्षापेत्प्राद—परीति । शुभाङ्गानां महतां परिजनताप्यनु
मति । भावे तत् । गुणायोक्त्याप । भवतीति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्र
दर्शनादेव तापारवश्यं गम्यते ॥

यमनियमकृशीकृतम्यिराङ्गः परिदृष्टे विष्टतायुधः स ताभिः ।

अनुपमशमदीप्ततागरीयान्कृतपदपद्मिरयर्वणेव वेदः ॥ १० ॥

यमेति ॥ यमो देशकालाद्यनवेशया शुद्धिर्देवुरर्द्धितादिः नियमकृद्वेदस्य शु
द्धेत्तदापः स्यात्प्रायादिः । ताभ्यां कृतीहनाम्यपि म्यिराङ्गि इत्याम्यङ्गानि वयं स
विष्टतायुधो पतनसोऽत एव तपःसाप्रयुक्तः सोऽनुनः शमः शान्तिराम्बुदयका
दीप्ततोमताभिषारकण्ठे ताभ्यामनुपमाभ्यां गरीयानुदप्रः । अपरंवा वलि
कृता रषिता पदानां पद्मिरानुपूर्वी यस्य स वेदः । अनुपंवेद् इत्यर्थः । अपरंवा
ममो पतिष्ठत इत्यागमः । स इय ताभिः स्त्रीभिः परिदृष्टो दृष्टः ॥

अथ अनुभिस्तमेव विशिनष्टि—

शशधर इव लोचनाभिरामैर्गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः ।

शिखरनिचयमेकसानुसभा सकलमिवापि दंघन्महीधरस्य ॥ ११ ॥

शशधर इति ॥ शशधरश्चन्द्र इव लोचनाभिरामैर्गगनविसारिभिरंशुभिः
रंशुभिक्षेभोभिः परीतो व्याप्तोऽभ्यवदेकं सानु सभ्य यस्य सः । एकदेशस्योऽर्ष
त्यर्थः । महीधरस्येन्द्रकीलस्य सकलं शिखरनिचयमपि दधदावृषवद्विवेत्सुप्रेक्षा

सुरसरिति परं तपोऽधिगच्छन्विष्टतपिशङ्गवृहजटाकलापः ।

हविरिव विततः शिखासमूहैः समभिलपन्नपवेदि जातवेदाः ॥ १२ ॥

सुरेति ॥ पुनः । सुरसरिति गङ्गाकूले परं तपोऽधिगच्छन्विष्टतपि
क्षापेजेति शेषः । हविः समभिलपन्नित्युपमानविशेषणसामर्थ्यात् । तथा विष्टत
पिशङ्गवृहजटाकलापो येन सः । अत एवोपवेदि वेदाम् । विमलयर्थेऽन्यथीमाकः
शिखासमूहैर्जालाजालैर्विततो विस्तृतो हविराज्यादिकं समभिलपन् । जातं वेदो
द्विरण्यं यस्मादिति जातवेदा बह्विरिव स्थितः ॥

सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नं तदनुगुणामपरैः क्रियामलङ्घ्याम् ।

दंघदलघु तपः क्रियानुरूपं विजयवतीं च तपःसमां समृद्धिम् ॥ १३ ॥

सदृशमिति ॥ पुनः । आकृतेर्वैपुपः । 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषारति'
इति विश्वः । सदृशं तुल्यमतनुं महान्तं प्रयत्नमुद्योगं दधत् । तथा तदनुगुणां प्रव-

ज्ञानुद्धरणपरिरम्भैरलङ्घ्याम् । कर्तुमशक्यामित्यर्थः । क्रियां व्यापारं दधत् । तथा क्रियानुरूपं क्रियानुगुणमलङ्घु गुरु तपो दधत् । तथा विजयवतीं सर्वोत्कर्षवतीं विजयफलां वा तपःक्रियानुरूपीं तपःसमां ससृद्धिमैश्वर्यं दधत् । अत्र पूर्वं प्रत्युत्तारस्य विशेषणतया स्थापनात्प्रथमैकावह्यलंकारः—‘यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापन एकावली’ इति सर्वस्वसूत्रात् ॥

चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः शमनिरज्ञोऽपि दुरासदः प्रकृत्या ।
ससचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन्मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥ १४ ॥

चिरनियमेति ॥ पुनश्च । चिरनियमेन दीर्घकालतपसा कृशः क्षीणाङ्गोऽपि शैलसारः । अपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । शमे निरज्ञोऽपि प्रकृत्या स्वभावेन दुरासदो दुर्घर्षो निर्जने विजने देशे तिष्ठन्नपि ससचिवः सपरिवार इव । किंच । मुनिरपि । ऐश्वर्यरहितोऽपीत्यर्थः । प्रयाणो लोकानां भर्तुरिन्द्रस्य । ‘तद्वितार्थं-’ इत्यादि-नोत्तरपदसमासः । तुल्यरुचिः समानतेजाः । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधयोजनार्थः । स च मुनेरतन्वयमहिमत्वेन निरस्त इति विरोधालंकारः—‘विरोधाभासत्वं विरोधः’ इति सूत्रात् ॥

तनुमवजितलोकसारधात्रीं त्रिभुवनगुप्तिसहां विलोकयन्त्यः ।
अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्नं विजयफले विफलं तपोधिकारे ॥ १५ ॥

तनुमिति ॥ अवजिते तिरस्कृते लोकानां सारधात्रीं सत्त्वतेजसी यथा ताम् । ‘अन उपधा-’ इत्यादिना ङीप् । प्रयाणां भुवनानां समाहारश्चिभुवनम् । ‘तद्वि-
तार्थं-’ इत्यादिना समाहारार्थं तात्पुरणः । पाप्रादिवात्स्वीत्वप्रतिषेधः । तस्य गुप्तौ रक्षणे सहां समर्थौम् । पचायच् । तनुं मूर्ति विलोकयन्त्योऽमरस्त्रियोऽन्तरसो विजयफले विजयार्थं तपोधिकारे तपोनुष्ठानेऽस्थातुंनस्य यत्नं विफलमवययुर्मै-
निरे । त्रिलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्य तुच्छफलानिलापो मत्तमात-
ङ्गमांसभोगोचितस्य कण्ठीरवस्य जीर्णान्णचर्वणोत्कण्ठेव न शोभामावहतीति भावः । अत्र विशिष्टतनुविलोकनस्य स्त्रीविशेषणवैफल्यजननहेतुत्वोक्त्या पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

मुनिदनुतनयान्विलोभ्य सद्यः प्रतनुवलान्यधितिष्ठतस्तपांसि ।
अलगुनि बहुमेनिरे च ताः स्वं कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् १६

मुनीति ॥ प्रतनुवलान्यनुकृष्टसारस्य तपांस्यधितिष्ठतोऽनुतिष्ठतो मुनीन्दनुत-
नयान्दानवांस्य सद्यस्तःक्षणमेव विलोभ्याकृष्य पिरात्कुलिशभृता शक्रेणालगुनि
महति पदे स्थाने विहितं दत्तं स्वं स्वकीयं नियोगमधिकारं ताः द्वियो बहु यथा
तथा मेनिरे । निहृष्टपदवृत्तीनामुकृष्टपदलाभो महान् । बहुमानमूलमिति भावः ।
विलोभ्य मेनिरे इत्यन्वयः । यद्वा विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं शक्रेणेत्यन्व-
यात्समानकर्तृनियोगः ॥

अथ कृतकविलोभनं विधित्सौ युवतिजने हरिसुनुदर्शनेन ।
प्रसभमवततार चित्तजन्मा हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥

अथेति ॥ अध्यामन्तरं कृतकविलोभनं कृत्रिमं विलोभनं विधित्सौ वि-
मिच्छौ । विपूर्वाद्घातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । युवतिजने हरिसुनोर्दुर्नस्य
चित्तजन्मा कामः प्रसभं बलादवततार । देवतत्परं षड्ययितुमागतस्य
भवति । यतः स्वयं मुनिवद्वनप्रवृत्ताः खियसेन षड्विता इत्यर्थः । युक्तं चैत-
हि यस्मान्मधुरा मनोहरा यौवनश्रीर्मनो हरति । बलादिनि शेषः ॥

सपदि हरिसखैर्वधूनिदेशान्धूनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः ।

युगपद्दुगणस्य संनिधानं वियति वने च यथायथं वितेने ॥१८॥

सपदीति ॥ सपदि वधूनां निदेशाद्वियोगाच्छूनिता नादिता मनोरमा वधु-
वीणा मृदङ्गाश्च यैस्तैर्हरिसखैर्गन्धर्वैर्वियत्याकाशे वने च युगपद्दुगणस्य
संनिधानमाविर्भावो यथायथं यथास्वम् । असंकरेणेत्यर्थः । 'यथास्वं तु वा
यथम्' इति निपातः । वितेने वितस्करे । उद्दीपनसामग्री संपादितेत्यर्थः ॥

अथ वर्षाक्रमेणतून्वर्णयति—सजलेत्यादि ॥

सजलजलधरं नभो विरेजे विवृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।

व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥

सजलेति ॥ सजला जलधरा यस्मिंस्तन्नभो विरेजे । तद्वितो हता इव तास-
रुचिः प्रभा विवृतिं विजृम्भणमियाय । तथा व्यवहितरतिविग्रहैर्दूरीकृतारतिप्रकृति-
तप्रणयकलहैर्जलगुरुभिः । जलभाराद्गुम्भीरैरित्यर्थः । स्तनितैर्गङ्गितैर्दिगन्तरेषु विते-
विततैरभावि । भाषे छिद्र । अकर्मकरवं वैवक्षिकम् । अतएव दिगन्तरेष्वित्यर्थ-
रणत्वेन प्रयोगः । अन्यथा कर्मत्वमेव स्यात् ॥

परिसुरपतिस्नुधाम सद्यः समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् ।

विरलमपजहार बद्धविन्दुः सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २० ॥

परीति ॥ परिसुरपतिस्नुधामाहुंनाथमं प्रति । परीति लक्षणां कर्मप्ररचनी-
यस्य योगाद्विनीया । यत्र वर्जनायस्य तस्यात्र विरोधादिमहत्त्वार्थेऽप्ययीभावः ।
तथा च सुरपतिस्नुधादीत्यर्थः । सद्यो मालतीनां जालीलतानाम् । 'सुमदा मालती-
जालिः' इत्यमरः । मुकुलानि समुपदधन्प्रजनयतिवरलं यथा तथा बद्धविन्दुरा-
निपातो वृष्टिरवनेः संबन्धिनी सरजसतां सरजरकत्वम् । 'अथर्वविभक्ति' इत्यादि-
शूत्रेण साङ्ख्यार्थेऽप्ययीभावः । 'समासात्तनिपातश्च बहुव्रीह्यर्थेण लक्षणे । अथ-
यीभाष्यज्ञानं तु भाषिकम्' इति केचिन् । अपजहार । भूक्तिं शमयामासेत्याः ॥

प्रतिदिशमभिगच्छतामिमृष्टः कङ्कुमविक्रासगुगण्पिनानिलेन ।

नर इव विषमो सचित्तजन्मा गतधृतिराकूलितथ जीयलोकः ॥२१॥

प्रतिदिशमिति ॥ दिशि दिशि प्रतिदिशम् । यथार्थेऽप्यपीभावः । शरप्रभृतिस्वा-
 रसमासान्वलिपातः । अभिगच्छता संवाता ककुभान्यर्जुनकुसुमानि । 'इन्द्रहुः ककु-
 भोऽर्जुनः' इत्यमरः । तेषां विक्रसेव मुगन्धिना मनोऽगन्धेन । गन्धस्त्वेव तदे-
 कान्तप्रद्वर्णं प्राप्तिकम् । अनिलेनाभिमृष्टः संस्पृष्टोऽतएव सचित्तजन्मा । कामास्त्रान्त
 इत्यर्थः । अतएव गतघृतिर्गतवैष्यं भाकुलितः क्षोभितश्च । रतिं प्रतीति भावः ।
 पूर्वभूतो जीवलोको नव ह्वावस्थान्तरप्राप्त्या पूर्व इव विषभौ भाति स्तेषुध्येक्षा ॥
 व्यथितमपि मृशं मनो हरन्ती परिणतजम्बुफलोपभोगदृष्टा ।

परभृत्युवतिः स्वनं वितेने नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥ २२ ॥

व्यथितमिति ॥ व्यथितं दुःखितमपि मनो भृशं हरन्ती । किमुत सुषितमिति
 भावः । जम्बवाः फलं जम्बु । 'बार्हतं च फले जम्बवा जम्बुः स्त्री जम्बु जाम्बवम्'
 इत्यमरः । 'जम्बवा वा' इत्यणभावपक्षेऽपि 'फले लुक्' इति लुक् । 'लुप्तदित-
 लुक्' इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । जम्बु च तत्फलं चेति सामान्यविशेषयोः सह नि-
 र्देशः । यदा जम्बवाः फलमिति विग्रहः । 'इको ह्रस्वोऽथो गालवस्व' इति ह्रस्वः ।
 तस्य परिणतस्योपभोगेन दृष्टा । अतएव परभृत्युवतिः कोकिलाङ्गना नवनवं नव-
 प्रकारं यथा तथा योजितेन संपादितेन कण्ठरागेण कण्ठमाधुर्वेण रम्यम् । सौम्य-
 मित्यर्थः । स्वनं स्वरं वितेने । यथाऽपि मधुरा कोकिलाङ्गापर इति प्रसिद्धिः ॥
 अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे ।

जन इव न घृतेश्चाल जिष्णुर्न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः २३

अभिभवतीति ॥ कदम्बवायौ कदम्बसंबन्धिनि मारुते मदमधुरे शिखण्डिनां
 निनादे च मनोऽभिभवत्यभिहरति सति जिष्णुर्वेयनशीलोऽर्जुनो जनः घृथजन
 इव घृतेर्षयाश्च चाल । यथा अपि तदुद्दीपनाय न शोकरित्यर्थः । हि यस्मान्महतां
 समाधिभङ्गो न सुकरः । न केनापि कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

घृतविसवलयवालिर्वहन्ती कुमुदवनैकदुकूलमात्तवाणा ।

शरदमलतले सरोजपाणौ घनसमयेन बधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥

एतेति ॥ विसानि बलयानीव तेषामावलिर्धृता यथा सा । कुमुदवनमेकं मुख्यं
 दुकूलमिव तद्गहन्ती । आत्ता गृहीता वाणा नीलशिण्डी यथा सात्तवाणा, घृतशरा
 च । 'गृहीयात्क्षत्रिया शरम्' इति शरणात् । 'वाणोक्ता नीलशिण्डी च' इति
 वैजयन्ती । शरद्वर्जायेव घनसमयेन वर्षर्तुना । वरेणेति शेषः । अमलतले निर्मे-
 लतले सरोजं पाणिरिव तस्मिन्वाललम्बे जगृहे । कर्मणि ङिट् । बधूरसमागम-
 वात्सुसंधिरशोभतेत्यर्थः । अत्र 'आत्तवाणा' इति शिण्डीशरयोर्बाणयोरभेदात्पव-
 सायाभ्युपगच्छतिशयोक्तिरपमाहमित्यनयोः संकरः ॥

अघर्तुसंधिं वर्णयति—

समदशिखिरुतानि हंसनादैः कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्टा ।
 धियमतिशयिनीं समेत्य जग्मुर्गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥२५॥

१ 'विचके' इति पाठः.

समरेति ॥ समरेति निरुत्तानि सतमपूरद्विगानि इंगनार्थः सदेव तद
 इवनामि कदाचपुण्यद्विगणा कदाचपुण्यमंगरा गमेत्यानिप्रविनीःप्रतिमराती
 जगमु । तथा दि । गुणमदगी गुणाविधाना योगः परदारममागनां मं
 योःकरोथ । मनीति शोषः । अत्र त्रिगणां समालंकारः—'सा समालंकारं
 कानुनोदमपोरति' इति लक्षणम् । शोऽति चतुर्ष्वन्तःस्वरम्याःमेव सवन
 ज्ञात्रिभावेन संकीर्णमे ॥

सरजसमपहाय फेलाकीनां प्रमवमुपान्तितानीपरेशुकीर्णम् ।
 प्रियमपुरसतानानि पदपदाली मलिनयति स विनीलबन्धनानि

सरजसमिति ॥ प्रियमपुरिदमकरम्दा । नात्र कथ्यमासावतः । 'सुन्दरी
 बहुमीदिः' इति केचित् । गुणमदङ्गिद्वन्द्वीय मनुष्यद्वन्द्वोरःप्रभृतिषु कदा
 न्दस्य मद्यन् माक्षिकस्यानि वाचकः । अर्थचोदितगणे पाठानुगत्युपकरणे
 इत्यभिधानम् । पदपदाली पदपदावन्निदगन्तिके यानि नीपानि कदाचपु
 तेषां रेणुभिः परागैः कीर्णं व्याप्तम् । किं च स्वतोऽति सह रजसा सरजन
 सरजसमिति भावः । साकद्वेऽप्यपीभावः । 'अथनुर-' इत्यादिना निर
 केतकीनां प्रमवं पुण्यमपहाय विनीलबन्धनानि मीलवृन्तान्यसतानि प्रि
 प्यापि । मकरन्दभरितानीति भावः । 'सत्रंकासनवन्धूकपुण्यप्रियकजीवकाः'
 भरः । मलिनयति स । यथा वृन्ताद्व्यघ्रापि मालिन्यं साक्षया मनुजोना
 दयामासेत्यर्थः । नहि मध्यासक्तो मधुलभे विभूतिप्यासजतीति भावः ॥

मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं घृतजलविन्दुषु शादलखलीषु ।
 अविरलयपुपः सुरेन्द्रगोपा विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥२॥

मुकुलितमिति ॥ घृता जलविन्दवो यामु तामु शादलखलीषु शादरी
 देशेष्वविरलयपुपः स्थूलमूर्तयः सुरेन्द्रगोपाः कीटकविशेषा मुकुलितं मुकुलीः
 बन्धुजीवम् । बन्धुजीवकमुकुलमित्यर्थः । 'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । सा
 शयपातिक्रम्य विकचपलाशचयो विकसितार्किशुकराणिः । 'पलाशे किशुकः पं
 इत्यमरः । तस्य श्रियम् । तत्सदृशीं श्रियमित्यर्थः । अत एव निदुर्गनालंकार
 समीयुः प्रायुः ॥

अथ हेमन्तवर्णनमाह—

अविरलफलिनीवनप्रसूनः कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः ।
 गुणमसमयजं चिराय लेभे विरलतुपारकणस्तुपारकालः ॥ २८

अविरलेति ॥ अविरलानि घनानि फलिनीवनानां प्रियहृवनानां प्रसूना
 यस्मिन्सः । 'प्रियहृः फलिनी फली' इत्यमरः । कुसुमितैः कुन्दैर्माधुसुमै
 सुगान्धिगन्धवाहो यस्मिन्सः । 'माध्यं कुन्दम्' इत्यमरः । शैशिराणामपि कुन्दान
 म् । सुभावाद्विरोधः । विरलतुपारकण इति प्रारम्भोक्तिः । तुपारकण
 मयजमकालसंभवं गुणमुत्कर्षं लेभे ॥

चयिनि लवलीलताविकासे जनयति लोभसमीरणे च हर्षम् ।

कृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुश्चलति नयाश्च जिगीषतां हि चेतः २९

निचयिनीति ॥ निचयिन्नुपचययति लवलीलतानो विकासे पुण्यविहृग्भणे तथा

प्रसमीरणे हर्षं चोत्पन्दी जनयति सति पाण्डुसूनुर्विकृतिं नोपययौ । कुतः ।

यथाजिगीषतां जेतुमिच्छतां चेतो नयाश्चीनेन चलति । नहि क्रोधाकान्ते

तमि शूद्रारसावकाशः । तद्विन्दत्वाद्भोपस्येति भावः ॥

तिपयसहकारपुष्परम्यस्तनुतुद्दिनोऽपविनिद्रसिन्दुवारः ।

रमिमुखहिमागमान्तशंसी समुपययौ शिशिरः सरकचन्धुः ॥३०॥

कनिपयेति ॥ कनिपयेरेव सहकारपुष्पशतकुसुमं रम्यः । ननु वसन्तवत्सममै-

रिपि हेमन्तवत्प्रहितैरिति भावः । तनुतुद्दिनोऽपविनिद्रः । ननु हेमन्तवद्दुद्दिनो

रिपि वसन्तवद्विरलुद्दिन इति भावः । अल्पानि कनिपयानि त्रिनिद्रानि सिन्दुवा-

नि विक्रान्तनिर्गुण्डीकुसुमानि यजिन्त्यः । अप्रापि सहकारपदभिप्रायो द्रष्टव्यः ।

सिन्दुवारैर्द्रसुरमौ निर्गुण्डीन्द्रागिकेसपि' इत्यमरः । इत्थं सुरभिमुपं वसन्त-

तारम्भं हिमागतमान्तं हेमन्तावसानं च संसति सूचयन्तीति एव लघोपः । सरकच-

न्धुः सहकारी । उभयर्भुवमैतेष्वेतेरिति भावः । शिशिरः समुपययौ ॥

अथ वसन्तप्रारम्भमाह —

कुसुमनगवनान्युपैतुकामा किसलपिनीमवलम्ब्य चूतपाटिम् ।

कणदलिगुलनंपुरा निरासे नलिनचनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥३१॥

कुसुमेति ॥ कुसुमवधानायां नगार्तां वृक्षतां कुसुमानां नगा वृक्षा वा लेपां

वनागुर्षुमुमारोदुं कामो यस्याः सा । 'सिलवृक्षां नगावर्गा' इत्यमरः । 'कुसुमेद-

वचनम्' इत्ये कुं काममनगोतरि' इति मकारलोपः । वसन्तलक्ष्मीः किसलपिनी

महपिनी चूतपाटिम् । चूतपाट्यामिदेति भावः । अवलम्ब्यावहृष्य । अव्ययतो-

द्भ्रमतावच्छादिनि भावः । कणदिगुलमानं सप्तपथमानमटिबुलं नूरामिव यस्याः

सा लघोपः सती । 'कणदिगुलमनूरम्' इत्यपि पाठः । अप्राटिबुलवचनम् ।

मटिबुलनेषु पदं निरासे निदधे । तेषु मयमं प्रादुरागीदित्यर्थः । 'वपसार्तिद्व्याचू-

टोर्वा' इति वचनान्तामनेपद्म् । अथ मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र-

मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र-

मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र-

१ 'निरासे' इति पाठः. २ 'नूर' इति पाठः. ३ 'मन्त्र' इति पाठः.

सुराङ्गना ददशुरियेत्युपेक्षा । अशोकाद्यवलोकनान्मदनसाक्षात्कारादिव महत्त्वं
नःक्षोभस्तासामासीदित्यर्थः । अत्र रूपकोपेक्षयोः संसृष्टिः ॥

मुहुरनुपतता नधूयमानं विरचितसंहति दक्षिणानिलेन ।

अलिकुलमलकाकृतिं प्रपेदे नलिनमुखान्तविसर्पिं पङ्कजिन्याः ३३

मुहुरिति ॥ अनुपततानुधावता दक्षिणानिलेन मलयमास्तेन मुहुर्विरूपन्तं
कम्पितमत एव विरचिता संहतिर्येन । तत्संभूतमित्यर्थः । पङ्कजिन्या बभूविति
मुखमिव तस्यान्तविसर्पिं प्रान्तचार्यलिकुलं कर्तुं अलकाकृतिमलकसादरं प्रपेदे ॥

श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।

मधुसुरभिणि पदपदेन पुष्पे मुख इव शाललतावधूश्चुम्बे ॥३४॥

श्वसनेति ॥ पदपदेनालिना । शाललता सर्जतहशाखा वधूरिव शाललताया
'प्रकारग्रहयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । श्वसनेन वा
निःश्वासेन च चलितः पल्लवोऽधरोष्ठ इव पल्लवाधरोष्ठो यत्र तस्मिन् । 'ओ
ष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्' । मधुना मकरन्देन मधेन च सुरभिणि
मिधुनि पुष्पे मुख इव नवं यथा तथा निहितेर्ष्यं कृतकोपमिवेति क्रियाविशेषण
तथावधूनयन्ती कम्पयन्ती । 'धूम्रप्रीशोर्नुंरवक्तव्यः' इति णिचि मुगागमः । पुष्प
चुम्बिता । अत्र श्वसनशब्दार्थमधुशब्दार्थयोश्च स्वस्वमेदान्यवसायापह्नोरमूर्च्छा
शयोक्तिः । सा चोपमाङ्गमित्यनयोः संकरः ॥

प्रभवति न तदा परो विजेतुं भवति जितेन्द्रियता यदात्तरक्षा ।

अवजितभुवनस्तया हि लेभे सिततुरगे विजयं न पुष्पमासः ॥३५॥

प्रभवतीति ॥ परः शत्रुस्तदा तस्मिन्काले विजेतुं न प्रभवति न शक्नोति । न
जितेन्द्रियतेन्द्रियजयित्वात्तरक्षा भवति विद्यते । तथाहि, अवजितभुवनलोकात्
विजयी पुष्पमासो बसन्तः । सिततुरगेऽर्जुने विजये विजयं न लेभे । अतो वि
न्द्रिया दुर्जया इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपोऽर्थोन्ताभ्यासोऽङ्कारः ।

अथ प्रीप्सं वर्णयति—

कथमिव तव संमतिर्भविषी सममृतुभिर्मुनिनायवीरितस्य ।

इति विरचितमल्लिकाविक्रमासः मयत इव स मधुं निदायकालः ३६

कथमिति ॥ विरचितमल्लिकाविक्रमासो निदायकालो प्रीप्सो कथुभिर्भवीरिणो
समं मुनिनायवीरितस्य निराकृतस्य तव संमतिकोके योग्यत्वेनानुमतिर्मात्स्य
कथमिव भविषी । न संमानः कथंविद्वन्निष्पत्तीनाम् । इनीयं मधुं बगन्तं । न
देने बगन्ते च कीदे कोटे मधुः स्मृतः' इति विश्वः । खापने कोच बहाम् इति
पुन्द्रेण । 'कद को' इति भूगार्थे कद । महागत्स्य शुभ्रत्वेन कथितमीदेनेति
विकाले हागन्तःप्यवगायः । अत्रुंविः सममवधीरितकोशत्राभेदाध्यवसायवृत्ता

॥ संकल्पनेर्भविष्यत्वात् वीरितस्याभिन्नतयाप्यवगायवृत्तौ वीरिणी

॥ कपोत्रेणैवमधोऽङ्गाद्विवावेव संकरः ॥

॥ 'को' इति कदः । १ 'पुष्पमास' इति कदः ।

उच्यदपि चलं मिथोविरोधि प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय ।

वनपरिभवी न यत्तदानीं तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥३७॥

चलवदिति ॥ चलवत्प्रचलमपि । प्रकृष्टगामीति यावत् । मिथोविरोधि परस्पर-
ार्थं चलं सैन्यम् । 'वरुथिनी चलं सैन्यम्' इत्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुवि-
याय । 'तुमर्थाच्च-' इत्यादिना चतुर्थी । शत्रून्नेतुमित्यर्थः । न प्रभवति न शक्नो-
त्येव । कुतः । यद्यस्मात्कारणाद्भवानानां परिभवी जेतानि । 'विरक्षि-' इत्यादिने-
नेप्रत्ययः । ऋतुगणस्तदानीं तमर्हन् क्षणमपि नोन्मनीचकारानुन्मनस्तमुन्मनसं
न चकार । 'अस्मैतश्चभुः-' इत्यादिनाऽभूततद्भावे चिबप्रत्ययः सलोपश्च । विरो-
धेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

एवं तदस्वस्योदीपनसामग्री विकलेत्युक्तम् । संप्रति विपरीता जातेत्याह—

श्रुतिमुखमुपवीणितं सहायैरविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः ।

अविहितहरिसूनुविक्रियाणि त्रिदशवधूपु मनोभवं वितेनुः ॥३८॥

श्रुतीति ॥ सहायैश्चासां सहचरैर्गन्धर्वैः । कृतमिति शेषः । 'न लोक-' इत्या-
दिना षष्ठीप्रतिषेधः । कर्त्तरि तृतीया । श्रुतिमुखं श्रोत्रमधुरमुपवीणितं वीणाद्योप-
गानम् । 'सत्यापपाश-' इत्यादिना वीणाशब्दाग्निजन्तान्भावे चः । अविरलैर्भू-
योभिलोन्धनैः पूर्वोक्तैः कलकुसुमादिभिश्चिद्हरिणो मनोहराः काला यस्तन्तादि-
ऋतवोऽविहिताऽकृता हरिसूनोरजुनस्य विक्रिया मनोविकृतिर्येतानि तथाभूतानि
सन्ति । 'नपुंसकमनपुंसक-' इत्यादिना नपुंसकशेषः । त्रिदशवधूपु मनोभवं
वितेनुर्विहारयामासुः । सोऽयं परप्रहारार्थमुद्यतमायुधं स्त्रात्मानमेव प्रहरतीति
न्यायवशात् इति भावः । अत्र मुनिविक्रियार्थं स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थोत्पत्तिक्रय-
नाद्वितीयो विपमालंकारः । तथाच सूत्रम्— 'विरूपकार्वाणार्थपोलपत्तिरूपसंघट-
नाद्विपमालंकारः' इति ॥

तदस्ववदालम्बनगणोऽपि विपरीतोऽभूदिति श्लोकद्वयेनाह—

न दलति निचये तथोत्पलानां न विपमच्छदमुच्छयूधिकासु ।

अभिरतिमुपलेभिरे यथासां हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३९ ॥

नेत्यादि ॥ भासां लोचनानि हरितनयावयवेषु यथा तथा दलति विकसत्युप-
लानां निचयेऽभिरतिं नोपलेभिरे व प्रापुः । तथा विपमच्छदमुच्छाः सस्रपर्ण-
वन्म यूधिका महिकाश्च सास्त्रभिरतिं नोपलेभिरे । 'सस्रपर्णे विनालत्वकशारदौ
विपमच्छद्-' इत्यमरः । तथा रमणीयत्वात् । तदवयवत्वमित्यर्थः । इति षष्ठ्य-
प्रीतिद्वय ॥

अथ मनःसङ्गं सूचयति—

मुनिमभिसुखतां निर्नीपवो याः सद्युपययुः कमनीयतागुणेन ।

मदनमुपदधे स एव तासां दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ४०

मुनिमिति ॥ याः श्रियः कमनीयता सौन्दर्यं सैव गुणलेन
रता षड्यतां निनीपयो नेतुमिच्छतः समुपययुः । तासां स्त्रीणां स मुनिरेव
नमुपदधे जनयामास । तथा हि । प्रयोजनानामुद्देश्यानां गतिः परिणतिर्दुःखि
यमा हि दुर्जेया खलु । भतः क्वचिन्नवति क्वचिन्न भवतीति भावः ॥

अथासामनुरागमेव कार्यतः प्रपञ्चयति—

प्रकृतमनुससार नाभिनेयं प्रविकसद्गुलि पाणिपल्लवं वा ।

प्रथममुपहितं विलासि चक्षुः सिततुरगे न चचाल नर्तकीनाम् ४१

प्रकृतमिति ॥ विलासि सविलासं नर्तकीनां संबन्धि । 'शिलिपि पुर' इति
प्युन्प्रत्ययः । 'नृतिस्त्रनिरञ्जिम्य एव' इति नियमः । चक्षुः कर्तुं प्रकृतं प्रकृतं
भिनेयमभिनेतव्यं रसभावादिष्वञ्जकं नानुससार तद्गुणं सदानुगुण्येनैव इष्टि-
योगनियमादिति भावः । तथा प्रविकसद्गुलि चञ्चलाहुलि पाणिपल्लवं वा नानु-
ससार स च दोषः । 'यतो हस्तस्ततो इष्टिः' इति नियमादिति भावः । 'पल-
वोऽस्त्री कितल्यम्' इत्यमरः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति
विश्वः । किन्तु प्रथमं प्रवेश एव सिततुरगेऽनुन उपहितं सन्न चचाल तत्रैव श्यं
तस्यै । रागान्धैर्न किञ्चित्करणायमनुसंधेयमिति भावः ॥

अभिनयमनसः सुराङ्गनाया निहितमलक्तकवर्तनाभिताम्रम् ।

चरणमभिपपात पदपदाली धृतनवलोहितपङ्कजाभिशाङ्का ॥ ४२ ॥

अभिनयेति ॥ अभिनयो रसभावादिष्वञ्जकषेष्टाविशेषः । 'स्वप्नकाभिनयो
समौ' इत्यमरः । तत्र मनो यस्यास्तस्याः व्यासङ्गान्नहात्पातमजानत्या इत्यर्थः ।
सुराङ्गनायाः संबन्ध्यलक्तकवर्तनया लाक्षारसरञ्जनेनाभिताम्रं निहितं न्यस्तं चरनं
पदपदाली कर्त्री घृता नवलोहितपङ्कजानामभिशाङ्का मलयप्रकोकनदभ्रमो वया
साऽभिपपाताभिधावति स्म । अत्र पदपदालयाः स्त्रीचरणे पङ्कजभ्रमाभिधानाद्वा-
न्तिमदलंकारः । तेन चोपमा व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

अविरलमलसेषु नर्तकीनां द्रुतपरिपिक्तमलक्तकं पदेषु ।

सवपुपमिव चित्तरागमूर्धुर्नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३ ॥

अविरलमिति ॥ नमितशिखानि नर्तकीपादपीडनात्प्रमितप्राणि कदम्बकेसराणि
रङ्गपूजादत्तानीनि दोषः । अविरलं सान्द्रं यथा तथा द्रुतो रागोपगणा विगलितो-
ऽस्त एव परिपिक्तः प्रसृतसं द्रुतपरिपिक्तं नर्तकीनामलसेषु पदेषु पादन्वासेष्वल-
क्तकं लाक्षारामं सवपुपं मूर्तिमन्तं चित्तरागमुत्कटतया कायाद्बहिर्निःसृतं मुनिभि-
पगकं रागमियेषुल्लेखा । ऊर्ध्वं इन्ति स्म ॥

अथासामं शृङ्गारचेष्टां कथयति—

समन्मयायाः परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयतेः ।

सभूव वध्या वदति हि संश्रुतिरेव कामितानि ४४

१ इति पाठः, २ 'वर्तनाभिशाङ्का' इति पाठः, ३ 'कवयि' इति पाठः.

नृपेति ॥ नृपसुतमर्जुनमभिवः संमुखं परिजनस्य सखीजनस्य मात्रेण तिरो-
 ज्ञा लजया स्वाकारगोपनायान्तार्हिताऽङ्गपट्टिवस्याः सा तस्याः समन्मयाया
 वा अभिलषितं मुनिं प्रत्यनुरागः स्फुटं बभूव । न च संश्रियमाणस्याभिन्यक्ति-
 त्वेति वाच्यमित्याह—यतः संवृतिः सम्यग्गोपनमेव कामितान्यनुरागात् ।
 प्रपतेर्भावे ऋः । बद्धति हि । प्रकटयतीत्यर्थः । भयमनुरागस्य स्वभाव उक्तः ।
 ७ चेष्टया रागः संश्रियते सैवास्य प्रकाशिका जातेति भावः ॥

मिमुनि सहसा हृते परस्या धनमरुता जघनांशुकैकदेशे ।

केतमवसनोरु सत्रपायाः प्रतियुवतीरपि विस्रयं निनाय ॥४५॥

अभिमुनीति ॥ अभिमुनि मुनिसमक्षं घनेन मरुता जघनांशुकैकदेशे सहसा
 सति सत्रपायाः सलज्जायाः परस्याः संबन्ध्यवसनौ निरावरणावूरु यस्मिन्न-
 द्रतं भयसंभ्रमः प्रतियुवतीरपि सपत्नीरपि विस्रयं निनाय । किमुतान्यजनमि-
 शान्तायेः । न तु मुनिमित्याशयः ॥

विस्रयलये निधाय पाणौ मृत्समेधिरूपितपाण्डुगण्डलेखम् ।

मुवमपरा सराभितापादमधुमदालसलोचनं निदध्या ॥ ४६ ॥

एतेति ॥ अपरा स्त्री काराभितापादेतोर्ध्वतानि विस्रान्येव बलयानि येन तस्मि-
 नावधिरूपिते चन्द्रनादिवर्चिते पाण्डु गण्डलेखे गण्डलेखे यस्य तन्मुखं निधा-
 यन्त्याऽमधुमदे मधुमदरहिते तन्मण्डले लोचने यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा तं
 युतं निदध्या पश्यति स्म । 'निर्वर्णनं तु निधायनं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः ॥
 मय पञ्चमिमुनिं प्रति दूतीवाचयमाह—

३ दयितमिद्धानयेति सा मां प्रहितयती कुसुमेपुणामितसा ।

पमहृदया न नाम पूर्वं भवदुपकण्ठमुपागतं विवेद ॥ ४७ ॥

एतीति ॥ कुसुमेपुणा कामेनामितसा पीडिता स्म नायिका । हे सखि, दयितं
 मिद्धानयेति मां प्रहितयती भवदन्तिकं प्रेषितवती । किं त्वविशुद्धकारिणीव-
 द्—हृदयमिति । अहृदयाऽमानरुहा । तस्यास्त्वद्व्रतत्वादिति भावः । अतएव
 एवं प्रागेव भवदुपकण्ठं त्वसमीपमुपागतं हृदयं मनो न विवेद । नाम संभा-
 दम् । अतो मन्त्रेणं स्वयं तस्यान्तरङ्गत्वादहिरहस्य दुर्बलत्वादिति भावः ।
 मनःसङ्घ उक्तः । चक्षुःश्रीनित्यु प्रागेव सर्वसामुपेक्षितं न दृश्युष्यते ॥
 एतन्तःसङ्घसंज्ञया जागरः हृशता रतिः । हीलायोन्मादभूर्ध्वान्ता इत्यनङ्ग-
 रण ॥ इति । तत्रासावस्यत्वाद्दयमन्वयादि । संश्रिति काचित्कर्मनैरपेक्ष्येण
 ति—

मंपि फलितान्यपारयन्त्या परिगदितुं परिशुष्यता मुखेन ।

एण गमितानि सत्सखीनां नयनपुर्गः सममार्द्रतां मेनांसि ४८

'विषय' इति पाठः. १ 'मिद्विज' इति पाठः. २ 'मदिकलिजनि' इति पाठः.
 'लि' इति पाठः.

चिरमिति ॥ चिरं कलितान्यपि संदेशार्थं बुद्ध्या योजितान्यपि । बचनं शेषः । परिशुष्यता मुखेनेति जागरोक्तिः । परिगदितुमपारयन्त्याशुबला इत्ये हे गतपृष्ठ । अद्यापि तां नानुकम्पस इति भावः । सत्सखीनां मनांसि नवरुं सममार्द्रतां गमितानि । उपचयं गमितानीत्यर्थः । शोकवाष्पैरिति भावः । सखीशोकोक्षया मूर्च्छांशस्या सूच्यते । अत्र शोकवाष्परूपकारणभेदादतिशये भेदाद्यार्द्रत्वभेदेऽप्यभेदाध्यवसायः । तन्मूला चयं नयनयुगैः सममिति लो किरलंकारः ॥

अचकमत सपल्लवां धरित्रीं मृदुसुरभिं विरह्य्य पुष्पश्याम् ।
भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्यास्तव सुखशीतमुपैतुमङ्गमिच्छा ॥४३॥

अचकमतेति ॥ किं वाच्यं चेत्याह—सा स्त्री मृद्री सुरभिश्च या तां सुपुष्पां पुष्पश्यां विरह्य्य विहाय सपल्लवां धरित्रीमचकमतैश्चत् । तस्यास्तोत्री शीतलत्वादिति भावः । कमेणिङन्ताहुः । 'निधिद्रुधुभ्यः कर्तरि षड्' इति द्विष्य इति केचित् । तत्र । अचीकमतेति प्रसङ्गात् । अतो निहभावपक्षे 'कमेनेर वक्तव्यः' इति वक्तव्याश्चि रूपातेत् । अस्या नायिकापाशत्र धरित्री मृशमरतिं दुःखमवाप्य । सुखयतीति सुखः शीतः शीतलश्च तं सुखशीतं तं मृदुसुरभितुमिच्छा । वर्तत इति शेषः । अस्याश्चैतसुखं कथितम् । अद्यापि जागरी सुन्यक्तावित्यस्या नायिकायाः क्रमेण पुष्पशय्याद्यनेकाधारसंस्पर्शवत् व्यथमः पर्यायालंकारः । तदुक्तम्—'कमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते वरि । एतस्मिन्प्रयवनेकं पर्यायालंकारं तिर्दिधा ॥' इति लक्षणात् ॥

तदनघ तनुरस्तु सा सकामा व्रजति पुरा हि परामुतां तदर्थं ।
पुनरपि मुलभं तपोऽनुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ५०

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात्तस्या पुरवत्त्वात्वाद्येतोः हे अनघ निपात । तदु हृदोनि काश्र्वावस्थाकथनम् । सा नायिका सकामा सफलमनोरथात् । हे वक्राश्र्वावस्थाः प्रथोव्रतं वस्तु वा तस्मिन्प्रथे निमित्ते । सतीति शेषः । तानुरागीत्यर्थः । परामुतां निष्प्राणत्वं पुरा व्रजति व्रजिष्यति । मरिष्यतीत्यर्थः । तथा च तिस्रिनिमित्तद्वयप्राणव्यवस्थायाः स्मरिति भावः । 'यावत्पुरानिपातकोर्द' इति अविष्यर्थे कट । इत्वं च इशमावस्थाप्रदर्शनम् । न च तपोऽनुरागीत्यर्थे कटि इत्याह—पुनरिति । पुनरपि पञ्चादिति । 'पुनरप्रथमे भेदे' इति सिक्वा । वाः सुप्रथम् । अनुरागमुकथो योग्यं पुनरिति व्रतं न नाप्यते न कटयते कटु ॥

तदुक्तं तत्रोक्तिरिति सुदेवीने न प्रसिद्ध्याह—
'तदनुतां प्रयच्छ वाचं ननु कश्चात्तदु मानमं सुतीनाम् ।
स निगुणमेत्य कथाभिदेवभूने ॥४३॥
त्रि. मृदुतां वदिति । अनेत्यर्थः । अत्राने 'वा च ही'
वदति । सै 'वदनेत्यर्थः । सुतीनां मानमं मनः इत्यादि ॥ ५०

तीदिति भावः । कुतः । हि यस्मादवलाज्जनस्याभिसारणे समाप्यमविपये प्रकृति-
जमनुपूलं प्रियमनुनेतुमनुदृष्टयितुमियती भूमिरित्येतावती सीमा । साधनानां
रमावधिरिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

अथासामनुरागदार्ढ्यं निगमयति—

असकलनयनेक्षितानि लज्जा गतमलसं परिपाण्डुता विपादः ।

इति विविधमियाय तासु भूषां प्रभवति मण्डयितुं वधूरनङ्गः ५९

असकलेति ॥ असकलनयनेक्षितानि नयनार्धविलोकितानि लज्जालसं गतं मन्द-
गमनं परिपाण्डुता पाण्डुरवर्णस्य विपाद इष्टानवाप्तिनिमित्तश्रेतोभङ्ग इत्येवंप्रकारं
विविधं मानाविचेष्टितम् । 'नपुंसकमनपुंसक—' इत्यादिना नपुंसकैकशेषत्वम् ।
तासु भूषामियायेति भावप्राधान्येन योज्यम् । तथा हि । अनङ्गो मदनो वधूमे-
ण्डयितुं प्रभवति । सर्वावस्थास्त्विति शेषः । अतस्त्वासामनङ्गभूषितानामसिलं
भूषणमेवेति भावः ॥

इदानीमेतासां त्रिभिर्मुनिविलोभने प्रयासवैफल्यमाह—

अलसपदमनोरमं प्रकृत्या जितकलहंसवधुगति प्रयातम् ।

स्थितमुरुजघनस्यैलातिभाराद्दुदितपरिभ्रमजिक्षितेक्षणं वा ॥ ६० ॥

अलसेति ॥ वधूनां संबन्धि प्रकृत्यालसैः पदैर्मनोरमं मनोज्ञमत एव जित
कलहंसवधूनां गतिर्येन तत्प्रयातं गमनम् । भावे क्तः । तयोक्तोऽतिविपुलस्य
जघनस्यैलातिभाराद्दुदितपरिभ्रमणोद्गतभ्रमेण जिक्षिते घूर्णिते ईक्षणे
यस्मिन्लक्षितं वा स्थितिश्च । सर्वत्र वाचाभ्यः समुच्चये ॥

भृशकुमुमशरेपुपातमोहादनवसितार्थपदाकुलोऽमिलापः ।

अधिकविततलोचनं वधूनामयुगपदुन्नमित्तु वीक्षितं च ॥ ६१ ॥

शूरोति ॥ तथा शूरेण गादेन कुमुमशरस्य कामसेषोर्निपातेन यो मोहो मूर्च्छा
तस्माद्देवोत्तरेणपरितार्थैरस्फुटोच्चारणादनवधारिताभिधेयैः पदैः सुखिहन्तस्तद्वैरा
शुक्लः संकीर्णोऽमिलापो वाच्यप्रयोगश्चाधिकं वितले विसृजे लोचने यस्मिन्लक्ष्युग
पर्यवधिजोन्नमिते भुषौ यस्मिन्लक्ष्योक्तम् । 'इत्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति
इत्यः । वीक्षितं वीक्षणं च ॥

रुचिकरमपि नार्थवद्भूय क्षिमितसमाधिशुचां पृथातनूजे ।

ज्वलपति महतां मनांस्वमये न हि लमतेऽवसरं सुराभिलाषः ६२

रुचिकरमिति ॥ पूर्वोक्तं रुचिकरं स्पृहाजनकमपि । 'रुचिः कामरुचिपोर्मांति
क्षिपां शोभारपृथार्थयोः' इति वैजयन्ती । क्षिमितेन स्थिरेण समाधिना तपोयोगे-
शुचां शूदे । निर्विधारथेत्तीक्ष्णः । पृथातनूजेऽनुने विषयेऽर्थवत्प्रयोजनं
वधूप । तथा हि । महतां पीताणां मनांस्वमये कोपे ज्वलपति सति सुराभिलाष

योः गगामनकात् न समने । इन्द्राश्चक्राग्निरोधिगादिति भावः । न
नेऽर्थात्पराधामोऽर्नकारः ॥

स्वयं संरथैव्यं शतमरामगण्डेन तपसा

परोच्छ्रित्या लभ्यामभिलषति लक्ष्मीं हरिसुते ।

मनोमिः शोढेर्गः प्रणयविहतिभ्रस्तरुचयः

सगन्धर्वा धाम त्रिदशयनिताः स्वं प्रतिययुः ॥

इति भारविश्रुती महाकाव्ये किराताजुनीये दशमः सर्गः
स्वयमिति ॥ एवं हरिसुतेऽर्जुने स्वयमरामगण्डेनाविलुप्तेन तपसा शतम-
संरथ्य प्रीणयित्वा परोच्छ्रित्या शत्रुद्वयेन लभ्यां साध्यां लक्ष्मीं राजलक्ष्मीं
पति सति शोढेर्गः कार्यसिद्धिमावाप्तमिदं वैर्मनोभिरुपलक्षिताः । किंच ।
विहत्या प्रापेनाभेदेन प्यल्लरुचयो नष्टकान्तयः सगन्धर्वा गन्धर्वसहितादि-
निताः स्वं धाम स्वस्थानं प्रतिययुः । शिखरिणीपूतमेतत्—'सै रै
पमनसमहा गः शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमठिनाथसूरिविरचितायां किराताजुनी-
काव्यस्याख्यायां षण्टापथसमाख्यायां दशमः सर्गः समाप्तः ॥

एकादशः सर्गः ।

अथामर्षानिसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तथा ।

आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथाप्सरसां प्रतिप्रयाणानन्तरम् । पाको नाम कश्चिद्राक्षस
शासन इन्द्रः । नन्द्यादित्वाह्युप्रत्ययः । तयाप्सरसुखाच्छ्रुतयामर्षानिसर्गा
र्गाश्च या जितेन्द्रियता तयागन्तुकानागन्तुकोमपविधहेतुकया प्रतीतो
स्वत् । 'यथाते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । जिष्णोरर्जुनस्य । 'जिष्णुः शक्रे धर्मः
इत्यमरः । आधममाजगाम । अथामर्षानिसर्गायोर्जितेन्द्रियताहेतुकं कार्या
संशुद्धमवगम्यते ॥

किमिन्द्रो निजरूपेणैवागतो नेत्याह—

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना ददशे पुंरः ।

द्राघीयसा वयोतीतः परिह्वान्तः किलाप्यना ॥ २ ॥

मुनिरूप इति ॥ मुने रूपमिव रूपं यस्य स मुनिरूपः । मुनिवेषधारीत्यर्थे
इन्द्रोऽनुरूपेण । दर्शकप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । सूनुना पुत्रेणाजुनेन पुरोऽप्ये इदो इष्ट
कथंभूतः । वयो यौवनादिकमतीतो वृद्धः । 'द्वितीया धित—' इत्यादिना द्वितीय
१० । द्राघीयसातिदीर्घेण । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशे

अध्वना । अध्वगमनेनेत्यर्थः । परिष्कान्तः परिधान्तः । किलेखलीके । वृद्ध ।
दूराध्वधान्त इव स्थित इत्यर्थः । 'इव' इति पाठे स्पष्टार्थः ॥

अथ चतुर्भिरेन्द्रं विदिशति—

जटानां कीर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः ।

पृक्तयेन्दुकरैररुहः पर्यन्त इव संध्यया ॥ ३ ॥

जटानामिति ॥ परितः सितैः केशैः कीर्णया व्याख्या जटानां संहत्या तद्
नोपलक्षितः । अथ पृक्तेन्दुकरणैः पृक्तया युक्तया संध्ययोपलक्षितोऽरुहः पर्यं
दिनान्त इव स्थितः । तस्यापि परिणतरूपस्याद्बुद्धौपमानत्वम् । जटानां संहत्ये
काःवासंभ्यासाम्यम् ॥

विशदध्रुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः ।

प्रालेयापततिम्हानपलाशाञ्ज इव हृदः ॥ ४ ॥

विनादेन ॥ पुनश्च । विनादेन पलितपाङ्गदुरेण ध्रुवोत्तरेण उच्चं पलितपाङ्गे
तत्रान्ते लोचने यस्य स तपोक्तः । 'अपाङ्गी नेत्रयोर्महा' इत्यमरः । पत्मादि
लोमादिसूत्रेण षडभ्यत्ययः । प्रालेयापतत्या हिमसंहत्या म्हानपलाशाणि क
दलाम्यद्धानि यस्मिन् हृद इव स्थितः ॥

आसक्तभरनीकाशरङ्गैः परिकुशरपि ।

आधूनः सहृद्दिष्येव प्रायो यत्प्रावलम्बितः ॥ ५ ॥

आसक्तैर्न ॥ पुनश्च परिकुशैः परिशीर्णैरप्यासक्तभरनीकाशैर्भौराजान्तसत्
तभारवदुक्कमवतिरित्यर्थः । 'हृदः काशे' इति दीर्घः । अर्द्धरूपलक्षितः । काश
धूमपि व्याह्वानि स्वयं षोडशमसमर्थ इत्यर्थः । अथ पृथाधून आदिरिकः । 'आ
स्वादीदिरिको विमिगीपाविकर्जिने' इत्यमरः । आहृत्वादीन्दनेः क्तः । 'प्युः
पुनागिके च' इत्युदात्ताः । 'दिषोऽविमिगीपायाम्' इति निष्ठानत्वम् । सहृद्दि
षुहृत्कलत्रेणैव प्रायोः प्राणुषेण यत्प्रावलम्बनदशेनःपलम्बितो धारितः ।
स्वगतयेति भावः ॥

गूढोऽपि षण्णुषा राजन्धास्रा लोकाभिभाविना ।

अंशुमानिव सन्ध्रपटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६ ॥

गूढ इति ॥ षण्णुषा गूढोऽपि । स्रष्टवृत्तपोऽपीत्यर्थः । स्रष्टवृत्तस्य उपसं
मासुपीया । सन्ध्रपटलच्छन्नविग्रहः श्लोकस्रष्टवृत्तपरितमूर्तिः अंशुमानिव स
भिभाविना श्लोकस्यापिना धास्रा तेजसा । राजन्दीप्यमानो वृत्त इति
सौचम्यः ॥

अरतीमपि विभ्रानमनुमंशाहताहृतिः ।

पद्मराशान्तलक्ष्मीपदः समाप्सगमिवाधमम् ॥ ७ ॥

अतीतिमिति ॥ अतीतिं जीर्णम् । 'जीर्णो जीर्णो अतीति' इत्यमरः । जीर्णैर्जीर्णैः
 शान्तवत् । 'अतीति' इति शीर्ष । तनुं शरीरं विज्ञानो वयस्त्वमाहृताश्लोक-
 सामास्याहृतिगूर्निर्वन्त स इन्द्र आकाशाभिभूता लक्ष्मीराधमशोभा येन स
 आकाशात्कामीकः । अत्र 'अःप्रभृतिभ्यः कर्' इति नित्यकवाचनम् । एतद्वचनो-
 चारपरत्वं लक्ष्मीराधमस्वोरःप्रभृतिषु पाठान् । 'शोभादिभ्यः' इति विकृताभयणे
 तु बहुवचनोचरपर इति विवेकः । आत्मसं समाप्चगमिव चकार । तेजस्विदुर्ल-
 भात्पर्यं भवति । तनुं न दुःसज्जनकं तस्यामानुषव्यतिरिक्तं सुखदितुमिवशान् ॥

अभितस्तं पृथायुनुः श्रेहेन परितस्तरे ।

अविज्ञातेऽपि घर्षा हि यत्नात्प्रहादते मनः ॥ ८ ॥

अभित इति ॥ पृथायुनुं नमिन्द्रमभितस्तं प्रति श्रेहेन परितस्तरे । उद्भव-
 रेण प्रेम्णा पर्यायुतः । शृणातेः कर्मणि टिट् । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः ।
 मन्वशातसंघर्षप्रियोपस्य तस्येन्द्रे कथं श्रेहोदय इत्यत आह—अविज्ञात इति ।
 यन्तौ मुह्ययिज्ञातेऽपि यन्पुरयमित्यज्ञातेऽपि यत्नाद्वाग्धरसत्तावशादेव मनः
 प्रहादते हि । विद्वन्नीत्यर्थः ॥

आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः ।

विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम् ॥ ९ ॥

आतिथेयीमिति ॥ अथ हरिरिन्द्रः सुतादनुनादातिथेयीमतिविषु साध्वीम् ।
 'पप्यतिथिबसतिस्वपतेडम्' । अपचितिं पूजामासाद्य प्राप्य । 'पूजा नमस्याप-
 चितिः' इत्यमरः । विष्टर आसने । 'ऋदोरप्' इति स्तुनातेरप्यत्ययः । 'वृक्षासन-
 योर्विष्टरः' इति परबम् । विश्रम्य नाम विश्रम्य किल । अममपनीयेत्यर्थः । इति
 वक्ष्यमाणप्रकारं भारतीं व्याजहारोक्तवान् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥

अथ सावन्मुनिवदेनं सुमुक्षुं कृत्वाह—

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।

ह्रियते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशुः ॥ १० ॥

त्वयेति ॥ त्वया साधु समारम्भि सम्यगुपक्रान्तम् । रमेः कर्मणि लुङ् । कुतः ।
 यद्यस्याज्ञये वयसि यौवने । तपः । चर्यत इति शेषः । तथा हि । अहमिव दृश्यते-
 ऽसौ मादृशो वर्षीयानतिबुद्धोऽपि । 'प्रियस्थिर—'इत्यादिना बृद्धशब्दस्य वर्षी-
 देशः । प्रायो विषयैर्ह्रियत आकृष्यते । किमु भवाद्दशो यवीयानीति भावः ॥

अनमनारम्भे तव स्वाकारलाभोऽपि विफलः स्यादित्याशयेनाह—

श्रेयसीं तव संप्राप्ता गुणसंपदमाकृतिः ।

रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ॥ ११ ॥

॥ तवाकृतिगूर्तिः । रम्येति शेषः । श्रेयसीं श्रेयसां गुणसंपदं तपः-
 । अतो न निष्कलेति भावः । न च स्वाकारा गुणाश्चाथ
 वाच्यमित्याह—श्लोक इति । लोके रम्यता रम्याकारता

मुलभा हि । गुणानेन गुणसंपादनं दुर्लभम् । स्वयि त्भयं संपद्यत इति हेमः परमामोद इति भावः ॥

बहुक्तम् 'त्वया साधु समारम्भि' इति तदेवं साधुत्वं संसारनिःसारताख्यापनाय शुभेनोपपादयति—

शरदम्बुधरच्छायागतत्वयौ यौवनश्रियः ।

आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ १२ ॥

शरदिति ॥ यौवनश्रियस्तावच्छरदम्बुधरच्छाया इव गत्वयंश्चछलाः । 'शत्वरश्च' इति करवन्तो निपातः । 'दिङ्गणञ्-' इत्यादिना ङीप् । विषयाः शब्दादपस्वभापातरम्यास्तत्कालरमणीयाः । 'तदात्वे पात आपातः' इति वैद्वयन्ती । पर्यन्तेऽवसाने परितापयन्ति दुःखं कुर्वन्तीति तथोक्ताः ॥

अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः संततापदः ।

इति त्याज्ये भवे मज्यो मुक्ताबुत्तिष्ठते जनः ॥ १३ ॥

अन्तक इति ॥ किं च । संतता अतवच्छिन्ना आपदः क्लेशा यस्य तस्य जन्मिनः प्राणिनः । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी' इत्यमरः । श्रीश्रादिस्वादिभिः । अन्तको मृत्युः पर्यवस्थाता प्रतिरौद्धा । प्रथमं तावज्जन्मिनो जन्मदुःखमेव दुस्तरम्, ततो जातस्य जीवनमपि सततं दुःखसंभिद्यतया विषयुक्ताद्यप्रायम्, तदपि मृत्युमहामिति सोऽयम् 'काकमांसं शुनोच्छिष्टं [दुर्गन्धं त्रिमिसंकुलम् । म्लेच्छपकं सुरासिक्तं] खाद्यं तदपि दुर्लभम् ॥' इति न्यायादिति भावः । इत्युक्तहेतोस्त्याज्ये भवे संसारे । भवतीति भव्यो योग्यो जनः । भवाश्श इति शेषः । 'भयं सुखे शुभे चापि भेषवद्योग्यभाषिनोः' इति विश्वः । 'अव्ययेव-' इत्यादिना कर्तरि निपातः । मुक्तौ मोक्ष उत्तिष्ठत उमुक्तो भवति । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनैपदम् ॥

संप्रति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति—

चित्तवानसि कल्याणी यत्त्वां मतिरुपस्थिता ।

विरुद्धः केवलं वेपः संदेहयति मे मनः ॥ १४ ॥

चित्तवानिति ॥ चित्तवान्यशस्त्रचित्तोऽसि । प्रशंसायां भतुप् । कुतः पतस्त्वां कल्याणी साध्वी । 'बद्ध्यदिन्यथ' इति ङीप् । मतिरुपस्थिता संगता । किं तु केवलमेकं यथा तथा विरुद्धो वेपो मे मनः संदेहयति संगतपुक्तं करोति । यद्वा वेपः केवलम् । वेप एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एके च केवलं चावधारिते' इत्युभयत्रापि शाश्वतः ॥

वेपवितोधमेवाह—

युयुत्सुनेव कवचं किमायुक्तमिदं त्वया ।

तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवलकले ॥ १५ ॥

युयुत्सुनेति ॥ युयुत्सुनेव योद्धुमिच्छुनेव त्वया । युधेः सञ्जन्तादुमलयः । किमिदं कवचं यस्मात्पुक्तमिति । तत्र को विरोध इत्यत्राह—हि वसतापस्विनः केवले एके ।

१ 'वेपे' इति पाठः.

कवचाद्यसहचरिते इति यावत् । ते च ते अजिनवल्कले च । 'निर्णति केवलमिति
त्रिलिङ्गं स्वैककृत्ययोः' इत्यमरः । वसत आच्छादयन्ति । अतस्तपस्विनस्ते कवच-
धारणं विरुद्धमित्यर्थः ॥

प्रपित्सोः किं च ते मुक्तिं निःस्पृहस्य कलेचरे ।

महेषुधी धनुर्भीमं भूतानामनभिद्रुहः ॥ १६ ॥

प्रपित्सोरिति ॥ किं च । मुक्तिं प्रपित्सोः प्राप्तुमिच्छोः । 'सनि मीमां-' इत्या-
दिनेसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अतो मुमुक्षुत्वादेवं कले-
चरे शरीरे गतस्पृहस्य निःस्पृहस्य । अतो नात्मरक्षार्थं धनुर्धारणं युक्तमित्यर्थः ।
नापि परहिंसार्थमित्याह—भूतानां जन्तूनाम् । 'इमादौ जन्तौ च भूतानि' इति
वैजयन्ती । 'क्षुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' इति कर्मसंज्ञायाम् 'कर्तृकर्मणोः कृति-' इति
कर्तरि षष्ठी । अनभिद्रुहोऽहिंसकस्य । 'सत्सृष्टिप-' इत्यादिना क्तिप् । ते तत्र महे-
षुधी महानिपज्ञौ भीमं त्रासजनकं धनुश्च । न समर्थयते शममित्युत्तरेणान्यथः ।
समर्थयत इति वचनविपरिणामः कार्यः ॥

भयंकरः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः ।

असिस्तप तपःस्थस्य न समर्थयते शमम् ॥ १७ ॥

भयंकर इति ॥ तथा मृत्योरपरो भुज इव प्राणभृतां प्राणिनां भयं करोतीति
भयंकरः । 'मेषतिभयेषु कृजः' इति छप्प्रत्ययः । 'असिर्इव-' इत्यादिना गुमा-
गमः । असिः ररङ्गः । तपसि तिष्ठतीति तपःस्थः । तपश्चरन्नित्यर्थः । 'सुप्ति स्थः' इति
क्प्रत्ययः । तस्य तत्र शमं शान्तिं न समर्थयते न संभावयति । किं शान्तस्य
शखेणेति भावः ॥

नन्वशान्तस्य किं तपसेत्यापाद्य उपार्थमित्याह—

जयमत्रमवाधूनमरातिष्वभिलाषुकः ।

क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः कापुधं क तपोधनाः ॥ १८ ॥

जयमिति ॥ अत्रमवान् । पूज्य इत्यर्थः । 'इतराम्योऽपि वरपते' इति प्रथ-
मार्थे प्राग्दिशीषछप्प्रत्ययः । सुप्पुषेति समासः । 'यिषु तत्रमवाधूनमवाधुना-
धूनमानि' इति षाद्वयः । अत्रानिषु शत्रुषु विषये जयमभिलाषुको जयमिषुः ।
'लपयत-' इत्यादिनोक्प्रत्ययः । 'न लोक्-' इत्यादिना षष्ठीवर्तिनेषु । नून-
मिति । 'लक्ष्मि' इति निष्पत्तेः इत्यमरः । क्रोधस्य क्षमं क्रोधस्य विरु-
द्धं । 'क्षमावन्तः' इति षष्ठीवर्तिनेषु । 'शान्तास्तपोधनाः' इति षष्ठीवर्तिनेषु ।
'शान्ति' इति षष्ठीवर्तिनेषु । 'शान्ति' इति षष्ठीवर्तिनेषु । 'शान्ति' इति षष्ठीवर्तिनेषु ।

शोचन्माह—

करोति यथोदकां निःश्रेयमरुतीः क्रियाः ।

स्तानिदोषच्छिदः मच्छाः स मूटः पशूपात्ययः ॥ १९ ॥

य इति ॥ यः पुमाञ्जिहितं धेयो निःधेयसं मुक्तिः । 'अश्वत्थ-'
गासान्तो निपातः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणधेयोनिःधेयसामृतम्' इत्यमरः ।
ःधेयसं कुर्वन्तीति निःधेयसकरीः । निःधेयसहेतूनित्यर्थः । 'कृत्रो हेतुताण्डी-
ानुलोभ्येषु' इति हेत्वर्थे उपलक्ष्यः । दिव्यान्दीर् । क्रियास्योदानादिकर्माणि
शोदर्का हिंसाफलकाः करोति । 'उदकं फलमुत्तरम्' इत्यमरः । अत एव मूढः
पुमान्ग्लानिरेव दोषसं हिन्दन्तीति ग्लानिदोषच्छिदः विपासाहारिणीः । क्विप् ।
ण्टा निर्मला अपः पश्यति पश्यतीः करोति । 'णाविष्टवद्भावे विन्मलोत्तुङ्'
नि मनुषो लुह । महाफलसाधनस्य तपसस्तुच्छफलैर्विनिर्भोगः स्वच्छान्तुनः
दुसंकरव्येक्षावद्भिर्निर्हित इत्यर्थः । अत्र 'यत्तपसो चषोदर्कीकरणं तन्निर्मलस्य
वसः पश्यसंकरीकरणम्' इति वाक्यार्थे वाक्याद्यन्तरमारोप्य प्रतिविम्बकरणा-
त्पादसंभवदस्तुसंयन्त्राद्वावयार्थेभूतिनिदर्शनालंकारः ॥

नन्वर्थकामयोरपि मोक्षवत्पुरुषार्थत्वात्तपससादप्येते को दोषस्तत्राह —

मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स मा पुपः ।

तौ हि तच्चावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २० ॥

मूलमिति ॥ हिंसादेरिति तद्वृणविज्ञानो बहुप्रोहिः । आदिनाब्दादन्तस्तेपा-
दीनां संप्रहः । दोषस्यावगुणस्य मूलं कारणभूती । 'स्त्रीकामा घनकामाश्च किं
न कुर्वन्ति पातकम्' इति भावः । अर्थकामौ मा स पुपो नोवचिनुष्व । 'सोत्तरे
लह च' इति लह । 'पुपादि-' इत्यादिना प्लेरहादेशः । द्वि यस्मात्तावर्थकामौ
तच्चावबोधस्य तत्त्वज्ञानस्य । मोक्षसाधनस्येति दोषः । दुरुच्छेदी हुवांरावुपप्लवौ
हिंसादिप्रवर्तकत्वादन्तकौ । अतः पुरुषार्थपरिपन्थिनापेती न पुरुषार्थावित्यर्थः ॥

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वाद्पुरुषार्थावर्थकामावित्युक्तम् । तत्रार्थस्य दुःसैकनिदानत्वा-
दप्यपुरुषार्थत्वमिति पञ्चभिः प्रपञ्चयति —

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन्गत्वरीः श्रियः ।

उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ २१ ॥

अभिद्रोहेणेत्यादि ॥ भूतानामभिद्रोहेण हिंसया गत्वरीरस्थिराः श्रियः संप-
दोऽर्जयन्त्यः । उदकमस्त्रीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधी च' इति निपातना-
त्साधुः । सिन्धूनां नदीनामिवापदां विपदां पात्रतां मूलत्वमेति ॥

भाष्यत्रयतामेव ध्यतकि—

या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।

तासां किं यत्र दुःखाय विपदामिव संपदाम् ॥ २२ ॥

या इति ॥ याः संपदः सत्सहायानां विद्यमानसाधनानामेव पुंसां गम्या-
साध्याः । विपदोर्धरि सत्सहायानामेव साध्याः । निस्तीर्णा इत्यर्थः । 'कृतान-
कठेरि वा' इति पठौ । यासु सतीषु खेदो रक्षणादिक्लेशः । विपासु स्वत एवेति

स्वरूपत एवेति भावः । किं बहुना । विदुःशक्तिव तासां सं-
 क्रिम् । अस्तीति शोकः । बहुःसाथ न भवति । सर्वं दुःखान्
 यदाहुः—'अपानामर्जने दुःखमवितार्ता य रक्षणे । मातो दुःखं एव
 दुःखमाजनम् ॥' इति । अतो हेपा इति भावः । अत्र यत्र दुःखदे-
 वत्तन्मामर्षात्तासां किमिति पूर्ववाक्ये तत्पदोपादानं वारेहं
 एवमकारो स्पष्टम् ॥

दुरासदानरीनुप्रान्शृतेर्विश्वासजन्मनः ।

भोगान्भोगानिवाहेयानभ्यासापन्न दुर्लभा ॥ २

दुरासदातिदि ॥ किं च । दुरासदानुःशापान् । विद्यामन्त्रस्य च
 लम्भोत्तरदत्तवाच्यधिकरणो बहुवीहिः । एतेः संतोषव्योपवर्तिन् । अथि-
 वाचासंसंमत्तुःसामगुणमत्तकामिण्यर्थः । भुज्यन्ता इति भोगाभ्य-
 दिनु भवन् । 'एतद्दुःखिकलतिवत्प्राप्यदेहंम्' । भोगान्भोगानि ।
 यत्रे वाहेः अरीरवमवोरति' इत्युपवर्तति विषः । अणवपिउप-
 देभा । अस्तीतिवगुणसिद्धिरेवमन्त्रमेव भोगिचं दुर्लभं वनापान्प्राप्य

कृतत्वामिति ॥ तत्रात्मदृष्टान्तेनैव परपीडातो निर्वातितम्यमित्याशयेनाह—
रप्रियैरनिष्टवस्तुभिः संयोग इव प्रियैरिष्टवस्तुभिः सह विप्रयोगो विरहोऽभ्यदेहेषु
सखैव देहान्तरेषु । अतीतानामतेष्विति शेषः । मनो विधुरं दुःखितं कृतवान्
कृतां करिष्यति च । भविष्ये लुट् । यद्वर्तमाने चात्रुमूपत इति शेषः । इष्टनाशो
दुःखहेतुरिति सर्वत्रापि त्रैकालिकसिद्धमिति श्लोकार्थः ॥

संप्रतीष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वमाह—

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।

विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७ ॥

शून्यमिति ॥ प्रियसमागम इष्टजनसंयोगे सति शून्यं रिक्तमप्याकीर्णतां संपूर्ण-
तामेति । समृद्धमिव प्रतीयत इत्यर्थः । व्यसनं विपदप्युत्सवैस्तुल्यम् । 'व्यसनं
विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । विप्रलम्भो वञ्चना । प्रतारणमिति यावत् । सोऽपि ला-
भाय । किंबहुना प्रियसंगतस्य सर्वावस्थास्यपि सुखमेवैत्यर्थः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वमाह—

तदा रम्याप्परम्याणि प्रियाः शून्यं तदासवः ।

तदैकाकी सवन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २८ ॥

तदैति ॥ तदा रम्याप्परम्याप्यमनोहराणि भवन्ति । किंबहुना प्रिय
असवः प्राणा अपि शून्यम् । शक्यवदसदा भवन्तीत्यर्थः । किं च । तदा
सवन्धुः सन्नप्येकाक्यसहाय एव । 'एकाकाकिनिघासहाये' इत्याकिनिघ्नत्यर्थः
यदेष्टेन रहितः ॥

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।

यदि नैष्टात्मनः पीडा मा सञ्जि भवता जने ॥ २९ ॥

युक्त इति ॥ किं च । युक्तः । हितेनेति शेषः । हितेनेष्टेन युक्तः सन् । प्रमाद्यां
प्रकरणेण माद्यसि ह्वयसि । हितादपेतः परितप्यसे परितप्तो भवसि । तपेर्द्विवार्ता
कात्कर्त्तरि षट् । सखमेवं सतः किमत आह—यदीति । पीडा आत्मनः स्वस्य
नेष्टा यदि तर्हि भवता जने परकिञ्चपि मा सञ्जि न सङ्गताम् । सङ्गतेर्ष्वन्त
रङ्गमेति लुट् । आत्मदृष्टान्तेन परपीडातो निर्वातितम्यमित्यर्थः । पीडायाः पर-
रामनोः समत्वात् ॥

अथ देहाख्यैर्व्यथयता च परपीडा न कार्येत्याह—

जन्मिनोऽस्य स्विति विद्रांल्लक्ष्मीभिव चलाचताम् ।

मयान्मा स वधीन्प्राद्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥३०॥

जन्मिन इति ॥ अस्य जन्मिन उल्लिखितमिच्छस्य शरीरिनः । धीदादित्वादिनि
स्विति लक्ष्मीभिव चलाचतां वञ्चनां जन्मिधर्मत्वादेव चलात् । जन्मिन्वामित्यर्थ
चलतेः एवाद्यत् । 'वरीचलिपतिवरीनी वा रिक्तप्रकारात्प्रत्ययान्तोक्तिः कलस्य

इति द्विर्भावः । अभ्यासस्यागागमश्च । विद्वान् । जानदित्यर्थः । 'विदेः शानुर्वसुः'
इति वैकल्पिको वसुरादेशः । भवान् । न्यायादनपेतं न्यायवम् । 'धर्मपथ्यर्थम्पा-
यादनपेते' इति यथ्यत्ययः । मा स्र षपीत् । मा नाशयेत्यर्थः । 'स्रोचरे ह्रस्व' इति
इति लुङ् । 'लुङि च' इति हनो षधादेशः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । हि
यस्मात्साधवो न्यायाधारा न्यायावलम्बाः । बहुमीहिस्त्वापुरुषो वा । न्यायस्तापो
साधुत्वमेव न स्वादिति भावः । 'न्यायाचाराः' इति पाठे न्यायमाचारंतीति
तयोक्ताः । कर्मण्यण् ॥

तर्हि किं मे कर्तव्यं सग्राह—

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नीनशः ।

उच्छेदं जन्मनः कर्तुमेधि शान्तस्तपोधन ॥ ३१ ॥

विजहीहीति ॥ हे तपोधन, रणोत्साहं रणोद्योगम् । लोकोचरेषु कार्येषु श्रेया-
न्प्रयत्न उत्साहस्रं विजहीहि त्यज । 'आ च ही' इतीकारः । साधु समीचीनम् ।
निःश्रेयस्करत्वादिति भावः । तपो मा नीनशो न नाशय । मत्पतेः पर्यन्तात्माह-
योगादादिषु लुङ् । अहागमनिषेधश्च । किंतु जन्मन उच्छेदं कर्तुम् । मोक्षं
साधयितुमित्यर्थः । शान्त पृथि । विजिगीषानियुक्तो भवेत्यर्थः । 'दुःसम्बो देधिः'
इति धिः । 'ध्वसोरेद्वायभ्यासलोपश्च' इत्येकार इति ॥

अथ सर्वथा मे विजयकण्ठतिर्न निवर्तत इत्याशङ्क्य तदन्तःशानुविजयेन विधी-
यतां तदपनोद् इत्याह—

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चभुरादयः ।

जितेषु ननु लोकोज्यं तेषु कृत्स्नस्त्यया जितः ॥ ३२ ॥

जीयन्तामिति ॥ दुर्जया अजम्पाश्चभुरादयो देहे वर्तमाना रिपवो जीयन्ताम् ।
यस्मात्तेष्वम्लःशत्रुषु जितेषु सांसु त्यपापं हृत्प्रो लोको जितो ननु । विजुताभ्ये
शात्रवस्तद्वर्गता इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्तन्द्रियार्थिः। इत्यस्य वेदानुवादिनय-
परदेशः ॥

अजितेन्द्रियस्त्वामिहमाचरे—

परधानर्थसंसिद्धौ नीचपृथिरपत्रयः ।

अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरियंनि रिधेयताम् ॥ ३३ ॥

परधानर्थः परधान् इत्यमरः । नीचपृथिः कर्मणवदनादिनिवृत्तकर्मणश्चो निर्विक्रो-
अविधेयेन्द्रियोऽजितेन्द्रियः पुंसामौबन्धीचर्द् इव पुंसां विधेयतां यथोक्त्यादि-
ताम् । केचनानिति वाच्यम् । 'विधेयो विनयप्रणो वचनेभ्यश्च आचकः' इत्यमरः ।
वृत्ति शब्दोक्ति । उपमासंकारोऽयम्—'प्रवृत्ताप्रवृत्तयोर्थाप्यपन्थोवधे तु शब्द-
साध्यसाधुर्बन्धु' इति ॥

न केवलं हिंसादिशोपमूलत्वाद्विषयाणां हेयात्वम्, किंत्वपारमार्थिकत्वाद्दुषी-
त्याह—

श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः सरणीयाधुनातनी ।

इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मा गास्तदङ्गताम् ॥ ३४ ॥

श्व इति ॥ अधुवा भवा अधुनातनीदानीतनी । 'सायंचिरं-' इत्यादिना व्युत्प-
त्ययः । सुखसंवित्तिः सुखानुभवः श्वः परेऽहनि स्वया सरणीया । न त्वनुभव-
नीया । इति हेतोः । काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्स्वप्नोपमान्स्वप्नमुल्यान्मत्वा-
ऽतात्त्विकाधिश्चित्य तद्गतां तच्छेषत्वं कामपरतन्त्रतां मा या न गच्छ । 'दृणो गा
मुडि' इति गादेशः ॥

इतोऽपि हेयाः कामा इत्याह—

श्रद्धेया विप्रलम्भारः प्रिया विप्रियकारिणः ।

सुदुस्त्यजास्त्यजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः ॥ ३५ ॥

श्रद्धेया इति ॥ श्रद्धानुमर्हाः श्रद्धेया विश्वसनीयास्तथा विप्रलम्भारः प्रसारकाः ।
विभासघातका इत्यर्थः । तथा प्रीणयन्तीति प्रियाः प्रीतिजनकाः । 'ह्युपध-' इत्या-
दिना कप्रत्ययः । तथापि विप्रियकारिणो दुःखजननशीलाः । किं च । त्यजन्तोऽपि
पुरुषं विहाय गच्छन्तोऽपि सुदुस्त्यजाः स्वयं तेन शत्रुमशक्याः कामा विषयाः
कष्टाः कुसिताः शत्रवो हि । असिद्धशत्रुवैधर्म्यादिति भावः । अत्र श्रद्धेयत्वादीनां
विप्रलम्भकत्वादीनां चैकत्र विरोधो विषयस्वाभाव्येन समाधीयत इति विरोधा-
भासोऽलंकारः । तेन च कामानां असिद्धशत्रुवैधर्म्यं व्यतिरेकेण व्यज्यत इत्यलं-
कारेणालंकारध्वनिः ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्कोपसंहरत्याह—

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः श्लाविते जह्नुकन्यया ।

प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वां पुरा मा भूरुदायुधः ॥ ३६ ॥

विविक्त इति ॥ विविक्ते विज्ञने । 'विविक्तविज्ञनच्छब्दनिःशङ्काकास्तथा रहः'
इत्यमरः । जह्नुकन्यया गङ्गया भूयो भूयिष्ठं पुनःपुनर्वा । भूयः पुनः पुनः कथार्तं
भूतार्थे पुनरप्ययम्' इति विश्वः । श्लाविते सिक्ते । 'श्लाविते' इति पाठे पवित्रीकृत
इत्यर्थः । अस्मिन्नग इन्द्रकीले र्वा मुक्तिः पुरा निकटे प्रत्यासीदति । संनिकृष्टा
अविष्यतीत्यर्थः । 'पुरा पुराणे निकटप्रबन्धातीतमाविषु' इति विश्वः । उदायुधो
शूरीतनाथो मा भूः । शस्त्रं विमुञ्चेत्यर्थः ॥

व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमवस्थिते ।

वचः प्रथयगम्भीरमथोवाच कपिष्वजः ॥ ३७ ॥

व्याहृत्येति ॥ मरुतां पत्नी देवेन्द्र इति वाचं व्याहृत्योक्तत्वावस्थिते सति तूर्ण-
स्थिते सति । अथ कपिष्वजोऽर्जुनः प्रथयगम्भीरं विनयमपुरम् । 'विनयमभवी
समौ' इति शादवः । अथ उवाचोक्तवान् ॥

किमुवाचेत्यपेक्षायामादौ चतुर्भिरिन्द्रवाक्यमुपसृष्टोक्त्यन्नाह—

प्रसादरम्यमोजसि गरीयो लाघवान्वितम् ।

साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥ ३८ ॥

प्रसादेति ॥ प्रसादोऽत्र प्रतिद्वार्यपदत्वं तेन रम्यम् । 'प्रतिद्वार्यपदत्वं वास प्रसादो निगद्यते' इति लक्षणात् । ओजसि समासभूविष्टम् । 'ओजः समासभूयस्त्वम्' इति शासनात् । गरीयोऽर्थभूयस्त्वपरिगतम् । न तु शब्दादङ्ग्वरमात्रमित्यर्थः । लाघवान्वितं विस्तरद्वेपरहितम् । साकाङ्क्षमाकाङ्क्षावत्पदकदम्ब्यात्मकम् । न तु दयादादिमादिवाक्यचदनाकाङ्क्षितमित्यर्थः । अनुपस्कारमप्याहारद्वेपरहितम् । विष्वग्गति कृस्त्रार्थप्रतिपादकम् । न तु सावद्वेपर्यायमत एव निराकुलमसंकीर्णार्थम् ॥

न्यायनिर्णतसारत्वानिरपेक्षमिवागमे ।

अप्रकम्प्यतयान्येपामान्नायवचनोपमम् ॥ ३९ ॥

न्यायेति ॥ पुनर्न्यायेन युक्त्या निर्णतसारत्वाभिश्चितार्थत्वाद्देतोरागमे शास्त्रे विषये निरपेक्षं स्वतन्त्रमिव । युक्तिदार्ढ्यादेवं प्रतीयते । वस्तुतस्तु शास्त्रसिद्ध्यर्थमिवेतीवशब्दार्थः । किं च । अन्येषां प्रतिवादिनामप्रकम्प्यतयानुमानादिरिवाप्यत्वादप्रत्याख्येयतयान्नायवचनोपमम् । वेदवाक्यतुल्यमित्यर्थः ॥

अलङ्घ्यत्वाजनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूर्जितम् ।

औदार्यादर्थसंपत्तेः शान्तं चित्तमृपेरिव ॥ ४० ॥

अलङ्घ्यत्वादिति ॥ अन्यैर्जनैरलङ्घ्यत्वादनुलङ्घनीयत्वात्क्षुभितोदन्वदूर्जितमुद्देशान्मोधिगर्भीरम् । औदार्यादुक्तिविशेषत्वात् । शान्त्यविशेषत्वात् । तदुक्तं दण्डिना—'उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन्प्रतीयते । तदुदाराङ्ग्यं तेन सनाया काव्यपदतिः । शान्त्यैर्विशेषणयुक्तमुदारं कैश्चिद्विष्यते ॥' इति । 'अग्राम्यापत्त्वात्' इति केचित् । अन्यत्र त्यागित्वाहित्यर्थः । अर्थसंपत्तेः प्रयोजनसंपत्तेः । अन्यत्रागिमादिसमृद्धेः । ऋपेर्मुनेश्चित्तमिव शान्तं सौम्यम् ॥

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।

ध्याकुर्यात्कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेदगाशयः ॥ ४१ ॥

इदमिति ॥ इदमीदृग्गुणोपेतं यथोक्तगुणयुक्तम् । इदमुपपराहृयोः किर । 'इदं-किमोरीदृकी' इतीत्यादेशः । लब्धे प्राप्तेऽवसरसाधने कालोपायी येन तत्रियं प्रीति-करं वाक्यं को वक्ता क्याकुर्वाद्यादरेत् । यो वक्ता सोऽजीरगाशय इतिवशभावात् भवति । अनुद्धिरित्यर्थः । तत्त्वार्थस्य वस्तुमशावत्त्वादिति भावः ॥

एवमिन्द्रवाक्यमुपसृष्टोक्त्यन्नाहमसोपदेशस्याधिकारीति परिहरति—

न ज्ञातं तान यत्तस्य पौर्वापर्यममुष्य ते ।

शासितुं येन मां धर्मं मुनिभिस्तुच्यमिच्छसि ॥ ४२ ॥

नेति ॥ हे तात, अमुष्य यत्तस्य तपोरूपत्वात् मदीयोऽंगत्वात् इदं वाक्यं च । न एव पौर्वापर्यं कारणं कृतं च । चागुर्वर्णादिवाक्यार्थे व्यवहृत्यः । हे

तत्र न ज्ञातम् । स्वया न ज्ञायत इत्यर्थः । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमाने कः । तद्योगादेव पट्टी । कुतः । येन कारणेन मां मुनिभिस्तुल्यं सद्यो धर्म मोक्षधर्मं शासितुमुपदेष्टुमिच्छसि । शासित्वं दुहादित्वाद्भ्रिकर्मको ज्ञेयः ॥

अथ पौर्वापर्यमशाखाप्युपदेशो दोषमाह—

अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।

ब्रजत्यकलतामेव नयद्बुह इवेहितम् ॥ ४३ ॥

अविज्ञातेति ॥ अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वापरसंगनियेन तस्य वाचस्पतेर्बृहस्पतेरपि । कस्कादित्वात्सः । अथवा 'पश्याः पतिपुत्रपृष्ठभारपदपयस्पोषेषु' इति सकारः । पृष्ठकादेव शाखादलुमिति केचित् । वच उपदेशो नयद्बुहो नीतिविरहकारिणः पुत्रस्येहितमुद्योग इवाकलतां निष्कलत्वं ब्रजत्येव गच्छत्येव ॥

ननु सद्रूपदेशस्य कुतो विकल्पमित्याशङ्क्य सोऽध्यस्थाने प्रयुक्तश्रेयपरश्रेयै शाखिबीजवद्विकल प्रवेत्याशयेनाह—

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात वचसो नास्मि भाजनम् ।

नमसः स्फुटतारस्य रात्रेरिव विपर्ययः ॥ ४४ ॥

श्रेयस इति ॥ हे तात । 'पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दं प्रचक्षते' इति श्रेयसोऽपि हितार्थयोगात्प्रशान्तरक्षाप्यस्य ते तत्र वचसो हितोपदेशरूपस्य रात्रेर्विपर्ययो दिवसः स्फुटतारस्य व्यञ्जितारस्य नमस इव भाजनं पार्थ नास्मि । अनधिकारित्वादिनि भावः । अत्राहो नभोमात्रसंबन्धसंभवेऽपि तारासंबन्धासंभवात्तद्विशिष्टनमःसंबन्धविरोधात्पुनः कारकितस्य नमसो न पात्रमहरिति ॥

कुतश्चे मोक्षोपदेशानधिकारित्वम्, किं च ते त्वरतः पौर्वापर्यमित्यपेक्षार्थं तारस्यं शाखात्यादिकथनपूर्वकं निरूपयति—

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनंजयः ।

स्थितः प्रास्तस्य दापार्दं भ्रातृज्येष्ठस्य दासने ॥ ४५ ॥

क्षत्रिय इति ॥ अहं क्षत्रियः क्षत्रियकुले जातः । तत्रापि महाकुले मसूतः, पीरसेतानमेत्याह—पाण्डोस्तनय इति । तत्रापि कीन्तेषोऽस्मि, न माझेय इत्याह—पार्थ इति । पूषा कुन्ती । तस्युतः पार्थः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । अर्जुनोऽहं महावीर-श्रेयाह—धनंजय इति । उच्चरकुर्वन्वित्तिय धनाहरणाद्धनंजयोऽस्मीत्यर्थः । 'क्षत्रिय सुमागमः' इत्युक्तं प्राक् । धनंजय इत्युक्ते क्षीरत्स्यो वायुः सर्वविशेषो वा स्वात्त-दर्धं पार्थः, गन्धर्वोऽपि क्षत्रियपुत्राणुहोऽस्ति तदर्थं पाण्डोः सुतः, निमित्पारण्ये पाण्डु-र्विंशत्यप्यसौ पूषा नाम काचिद्वाङ्मणी तस्युतोऽपि स्वात्तदर्धं क्षत्रिय इति । अधिपं पेरिदिमर्थं तर्हि त्वत्ससि, मोक्षार्थं वा हिं न त्वत्ससि, तत्राह—स्थित इति । दापं वैदुर्कं धनमाह इत्य इति दापार्तं ज्ञातवः । 'दापार्तो ज्ञानिपुत्रयोः' इति, 'विभक्तवि-तृत्तयं च दापमाहुर्मनीषिणाः' इति च विचः । स्वाग्नीषरादिपुत्रेय सौपसगार्हरि दापार्देनि कमलपान्तो मिरातनात्पायुः । तैः प्रास्तस्य रात्र्याच्चिरलस्य । वैरिनिर्वा-तनार्थिभ इत्यर्थः । उपेक्षस्य भ्रातृपुंषिदिरस्य । बृहन्नन्दादिहृन्मन्यवः । इदस्य च ज्यादेशः । दासने निदेशो स्थितः । तदाज्ञया त्वत्सामीत्यर्थः । अथवा मानदानीः

सौभ्राघ्रभङ्गः पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्च स्फुरतीति भावः । अत एव हिंसैकरसस्य रागद्वेषकपायितचेतसः कुतो मे मोक्षाधिकार इति तात्पर्यम् । सार्धविशेषणत्वापरिकरालंकारः ॥

यदुक्तम् 'विरुद्धः केवलं वेपः' इति तत्रोत्तरमाह—

कृष्णद्वैपायनादेशाद्भिर्मिं व्रतमीदृशम् ।

भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥

कृष्णेति ॥ द्वीपोऽयं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः । स एव द्वैपायनो व्यासः । प्रज्ञादिस्वास्वार्थेऽण्प्रत्ययः । स एव कृष्णवर्णत्वात्कृष्णद्वैपायनश्च । तस्यादेशादुपदेशादीदृशम् । विरुद्धवेपमित्यर्थः । व्रतं तपोनियमं विभर्मि धारयामि । न तु खेच्छेति भावः । अधोपास्यां देवतामाह—भृशमिति । स्वाराध्यस्य सुखमाराध्यस्य प्रादिसमासः । 'स्वाराध्यस्य' इति पाठ उपसृष्टत्वन्प्रत्ययः । मरुत्वत इन्द्रस्य । भृशं सम्यगाराधने यत्तः । प्रयत्नवानित्यर्थः । तस्य क्षत्रियदेवतत्वादिति भावः ।

ननु भवाद्दशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथनरिपरिभवप्राप्तिरित्यत आह—

दुरक्षान्दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।

नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

दुरक्षानिति ॥ दुरक्षान् । कपटपाशकैरित्यर्थः । 'दिवः कर्म च' इति कारणे कर्मसंज्ञा । दीव्यता श्रीढता । 'आहूतो न निवर्तेत घृतादपि रणादपि' इति शाखात् । न तु न्यसमितयेति भावः । राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रमात्मा स्वयं वयं चत्वारोऽनुजा वधूजांया द्रौपदी च पणतां गृह्णामः । 'पणोऽक्षेपु गृहोऽक्षाणु देवनाः पाशाकाश्च ते' इत्यमरः । नीतानि । सर्वं घृते राज्ञा हारितमित्यर्थः । नीतानीति ननुसंकेकरोपः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मेणि क्तः । ननु सर्वशस्य राज्ञः कथमियमवमिच्छस्यकारिता तत्राह— भवितव्यतानुसारात्तद्विषयं भावितेदृशी नूनं निश्चितम् । मात्र संशय इत्यर्थः । युधिरपि भवितव्यतानुसारीष्येव । न खतप्रेत्यर्थः ॥

ननु तद्यपि तत्रैव तेष्वामहो न तेषां त्वयि तत्राह—

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या च मया विना ।

भृशमायामियामासु यामिनीप्यभितप्यते ॥ ४८ ॥

॥ अनुजाः सहाया यस्य तेन । अनुजयुक्तेत्यर्थः । तुल्ययोगः साहायुधिष्ठिरेण द्रौपद्या च मया विना । मदिरहादित्यर्थः । आयामिनी महारा पासां तास्तासु । दुःखितस्य तथाभावादिति भावः । यामिनीभावे षट् । तेषु मद्रूपेणां मध्यप्यासत्राच्च वैराग्यावकाश इत्यर्थः ॥

चतुर्भिः परमिकारावर्णवती—

हृतोचरीयां प्रसभं समायामागतद्वियः ।

मर्मच्छिदा नो वचसा निरवयमरावयः ॥ ४९ ॥

हृतेत्यादि ॥ अरातयः शत्रवः सभायां प्रसभं बलात्कारेण हृतोत्तरीयामत
 श्वागतद्वयः संप्राप्तद्विज्जाहोऽस्मान्मर्मच्छिद्रा मर्मच्छेदिना वचसा निरतश्चक्रा-
 तयन् । वदन्तश्चपद्मवारवाक्यारव्याभ्यां तथा स्वधयामासुरित्यर्थः । तक्षणशब्दा-
 मर्ष्याद्विषयो वास्यीपम्यं गम्यत इति वस्तुनालंकारप्यतिः ॥

अयातिदुःसह्निकारान्तरमाह—

उपाधत्त सपत्नेषु कृष्णाया गुरुसंनिधौ ।

माधमानयने सत्याः सत्यंकारमिवान्तकः ॥ ५० ॥

उपाधत्तेति ॥ अन्तको गुरुसंनिधौ मीष्मद्रोणादिसमक्षमेव सत्याः पति-
 प्रस्तायाः कृष्णाया द्रौपद्या आनयने केशाम्बरादिकर्षणे भावं चित्तामिप्रायमितः
 परमनेन पाण्डवामिभयेनैतान्स्वनगरं नेप्यामीत्येवंभूतं सत्यंकारमिव । कृपते-
 ऽनेनेति कारः । करणे धम् । सत्यस्य कारः सत्यंकारः सत्यापनम् । चिक्वीर्षितस्य
 कार्यस्वावश्यं क्रियास्वापनार्थं परहस्ते परीयते स सत्यंकारः । क्रियादौ सत्यदा-
 ष्ठीय प्राग्दीपभातो मूर्त्यैकदेशश्च । 'ह्रीवे सत्यापनं सत्यकारः सत्याकृतिः श्रियासु'
 इत्यमरः । 'कारे सत्यागदस्य' इति सुमागमः । समिव सपत्नेपूराधत्त निहितवान् ।
 तेषां विनाशकाले विपरीतबुद्धिसुत्पादितवानित्यर्थः ॥

केनेपमाकृष्टा सम्पैर्वा किं कृतं तत्राह—

तामैश्वन्त क्षुणं सम्प्या दुःशासनंपुरःसराम् ।

अभिसायाकर्ममावृत्तां छायामिव महातरोः ॥ ५१ ॥

तामिति ॥ दुःशासनः पुरःसरो यस्यास्तां तथोक्ताम् । दुःशासनेन सर्वा प्रत्या-
 कृष्यमाणामित्यर्थः । 'अनुपमजंतात्' इति न ङीप् । तां कृष्णाम् । सभायां साधवः
 सम्प्याः । 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः । अभिसायाकर्म दिनान्तसूर्यामिमुसम् ।
 स्थितस्तेति दोषः । 'स्तायो भासादिनान्तयोः' इति विश्वः । 'सहृषेनाभिप्री-
 भाभिमुष्ये' इत्यप्ययीभावः । महातरोः संबन्धिनीमावृत्तां छायामिव तां कृष्णां
 क्षणमैक्ष्मत् । न विरेः सुगुप्सितत्वात् । नापि किंचिद्भादियन्त भाष्यरथमद्भ्य-
 षात् । ते स्वर्कबदेव साक्षित्वमाप्रमाश्रिता इत्यर्थः । अत्राकृष्यमाणायाः कृष्णाया
 भावहारं मति पराशुखात्वादावृत्तत्वाद्योपम्यम् । तथापि तां न मुञ्चन्तीति दुःशा-
 सनस्य तरसाप्यम् ॥

अयास्तास्तादात्मिकमावृत्तार्थं बलेपति—

अययार्थक्रियारम्भः पतिभिः किं तंवेक्षितः ।

अरुष्येतामितीवास्ता नयने चाप्सरारिणा ॥ ५२ ॥

अययार्थेति ॥ अययार्थां निष्पाधूनाः क्रियारम्भाः पतिरापदमृष्टिभिमित्तमूत्र-
 कर्मोद्योगा येषां तैः । तामरहाद्वित्यर्थः । तत्र संबन्धिभिः । पतिभि इत्यस्तीति
 पतयो भर्तारः । 'वातेर्ईतिः' इत्योणादिको वृत्तिप्रत्ययः । तीरीक्षितरवेक्षितः किम् ।
 न किंचित्कलमहीत्यर्थः । इतीवेत्यं विचार्येवेषुमेका । चाप्सरारिणास्तः कृष्णाया
 नयने अरुष्येतामावृत्ते । इयेः कर्मणि लृट् । अयास्ता इतोदेष्यः ॥

ननु भवद्भिः किमर्थमसमर्थैरिवोपेक्षितं तत्राह—

सोढवाचो दशामन्त्यां ज्यायानेव गुणप्रियः ।

सुलभो हि द्विपां भङ्गो दुर्लभा सत्स्ववाच्यता ॥ ५३ ॥

सोढवानिति ॥ गुणाः प्रिया यस्य स गुणप्रियः प्रियगुणः । 'वा प्रियस्य परनिपातः । ज्यायानम्रजो युधिष्ठिर एव । वृद्धशब्दादीयमुनि 'ज्यादाद् इत्याकारादेशः । नोऽस्माकमन्ते भवामन्त्यां निकृष्टां दशामन्त्यां सोढवाच्च तु । किंतु तदवस्तु इति भावः । ननु शत्रूपेक्षा महानर्थकारिणीत्याशङ्काह— इति । द्विपां विद्विपां भङ्गः सुलभः । कालान्तरेऽपीति शेषः । सप्तु सप्तने च्यता निन्द्यता दुर्लभा न तु शत्रूपेक्षा । हि प्रसिद्धौ । शत्रूपेक्षातो लोकापवा बलवान् । तस्योत्पन्नस्य पुनरप्रतिविधेयत्वात्तत्र च समयोच्छङ्गेन स्वादेवेति भा

ननु शत्रुवधे राज्ञां को नामापवादः प्रत्युत कीर्तिरेवेत्याशङ्क्य, सर्वं स समयोच्छङ्गनकलङ्कितकीर्त्या महानिन्दानिदानमित्याशयेनाह—

स्थित्यतिक्रान्तिमीरुणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।

तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥ ५४ ॥

स्थित्यति ॥ तोयराशीनां समुद्राणां तोयानि मनस्विनां मनांसि च स्थितिक्रान्तेर्मर्यादोच्छङ्गनाद्धेतोर्भिरुप्यत एवाकुलितानि संक्षोभितान्यपि स्वच्छ कलुषाणि । न त्वरन्त इत्यर्थः । मनस्वलयं युधिष्ठिर इति भावः । अत्र तोय सामान्यतो मनस्विनां चापकृतानामेव गुणलौक्यादौपम्यस्य सम्यतया तुल्ययो तात्कारः । गुणश्चात्र भीरुत्वं स्वच्छता च ॥

मन्यज्ञातशत्रोः स्वजनवैरे किं कारणमित्याशङ्कात्सौहार्दमेवेत्याह—

घातंराष्ट्रैः सह प्रीतिर्वैरमस्मास्वसूयत ।

असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता ॥ ५५ ॥

घातंराष्ट्रैरिति ॥ घातंराष्ट्रैर्घताराष्ट्रयुधैः सह प्रीतिः सौहार्दमेवास्मासु वैरमसूयत सूतवती । सूयतेर्दोषादिकात्कतरि छह । ननु सौहार्दं वैरजनकं चेति प्रतिषिद्धं तत्राह—असदिति । हि यस्माद्सन्मैत्री दुर्जनेन संगतिः कूलस्य सन्नपातस्य भद्रावतस्य छायेव सेविता भिता सती दोषाद्यानर्थाय भवति । सप्तु दुर्जेनः सुजनवन्मिषत्रोद्घातकं परयनीति भावः । उपमाप्राप्तितोऽवमय म्तरम्यासात्कारः ॥

मन्वादावेव तेषां वृत्तमविज्ञाय कथं मैत्री हनेत्याशङ्क्य, किं दुर्मैः, दुर्जनेषु दुर्विधेवमित्याह—

अपरादादमीतस्य समस्य गुणदोषयोः ।

असद्भूनेरदोदृष्टं दुर्विमाणं विधेरिव ॥ ५६ ॥

अपरादादिति ॥ अपरादात्तनाकोशाद्मीतस्य । अतुमुपमाप्राप्तितोऽवमय ययोः समस्य तुल्ययुधैः । निप्रदानुसारी गुणदोषयोरवमुत्पन्न इत्यर्थः । विधातव्ये

सद्विशेषणं बोध्यम् । असद्वृत्तेर्द्वाराचारस्य धृतस्याहोवृत्तमीहितं विधेर्देवस्य
मित्रं दुर्विभावं विभावयितुमशक्यम् । किंतु कार्यैकसमधिगम्यमित्यर्थः ।
सेव्यंन्तात्कृच्छ्राथं सत्यमत्ययः ॥

अन्वेष्टं मानी कथं परिभूतो जीवसि तत्राह—

ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।

यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥ ५७ ॥

ध्वंसेतेति ॥ परैः शत्रुभिः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यो ध्वंसेत् । अद्येदित्
अमर्षः कर्ता प्रतीकारं प्रतिक्रियारूपं भुजालम्बं हस्तावलम्बनं न लम्भयेत् ॥
यदि । हृदयेनेति शेषः । सत्यं जीवामि प्रतिविधित्तया । न तु निर्लज्जतपेनि भ
मनु तत्रैव कोऽयमभिमानस्तत्राह—

अयधूपारिभिर्नीता हरिर्णस्तुल्यशुचिताम् ।

अन्योन्यस्यापि जिहीमः किं पुनः सहवासिनाम् ॥ ५८ ॥

अयधूपेति ॥ अरिभिरवधूप परिभूय हरिर्णस्तुल्यशुचितानां तुल्यजीवन
यस्याहारक्षामित्यर्थः । नीताः प्रापिता ययम् । पश्चापीति शेषः । अन्योन्य
जिहीमो लज्जामहे । सहवासिनां सहचारिणां किं पुनः । प्रागेव जिहीम
किमु यद्यस्यमित्यर्थः । क्रियायोगे संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ अत्र ययं पश्चापि
भिमाना एव । इयं तु मदेकरसाध्यं कर्मणि शुभित्यासनाम्भयानुधीयत इति भ
मनु तर्हि दुःखैकदिदाममन्तःशत्रुमान एव स्वयतामित्याशाहूर
दोषमाह—

शुचित्वैकल्पनघ्नस्य निःसारत्वाद्धीपसः ।

जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ ५९ ॥

शुचीति ॥ शुचित्वैकल्पेनोत्साहारिकात्त्रैपुणेणावष्टमसामर्थ्यविरहेण
घ्नस्य प्रदीभूतस्य विधेयभूतस्य च निःसारत्वादुर्लभत्वात् । शिवोत्तरद्विता
'सारो बले स्थिराते च' इत्यमरः । लघीपसो गौरवहीनस्य भीरस
मानहीनस्य अश्लेषो जन्तोः । शीघ्रादिश्वारिभिः । तृणस्य च गतिरवस्था
मानहीनस्य तृणादपि निःशब्दात् त्रास्यो मान इति भावः । शेषलक्ष
तदनुप्रायितेपमुपमेत्यनेकार्थदीपितेति व्यग्रपठे ॥

महात्मानो दोषमुक्त्वा तत्राज्ञायां बहभिर्भुजसाह—

अलक्ष्यं तत्तदुदीक्ष्य यंचदुर्धर्मदीप्त्याम् ।

श्रियतां ज्यायसीं मा गान्महतां केन तुह्यता ॥ ६० ॥

अलक्ष्यमिति ॥ महोभुतां सर्वतां संबन्धि यद्यच्छुद्धारिकमुपैरकतं
कश्चमुदीक्षोप्येदय । तत्रैकित्येति शक्यम् । महतां महात्मनां तुह्यता यत्
ज्यायसीं श्रियतां श्रियतां केच हेतुना ज्ञानात् । च केचापि । श्रियतां तच्छब्देने

आगिनि माहि सुह । अरोऽनपादः । वैशाद्विष्णोऽपीत्तामुत्तादपैर्वान्त
 दिव्यैः । भाशंरानार्थमाशीःप्रयोगः । अशीद्वेलागमानकृन्तुंरुग्निर्द्वैः कविप्रो
 गदशंकागोऽप्यः । केचिन् 'अशीद्वम्' इति पठन्ति । तत्र यद्युचैलपदज
 गुशीद्वयमवलोकनीयं न शोतहनीयमिति । अगो मइतामिन्नादि योत्रपत्तिः ।

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य पिरं यशः ।

पुरुषस्तावदेवासां यावन्मानाश्च हीयते ॥ ६१ ॥

तावदिति ॥ किं च । तावदेवासां लक्ष्म्याश्रीयते । तावदस्य पुंसो य
 स्थिरम् । तावदेवासां पुरुषः । पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः । यावन्मानाद्भिना
 माश्च हीयते न भ्रश्यति । मानहीनस्य न किञ्चिन्पुममन्वीत्यर्थः ॥

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नास्ति पुरःस्थिते ।

नान्यामहुलिमभ्येति संख्यायामुद्यताहुलिः ॥ ६२ ॥

स इति ॥ स पुमानर्थवज्जन्मा सार्धंजन्मा यस्य पुंसो नास्ति पुरोऽपि स्थिते
 सति संख्यायां पुरुषगणनाप्रत्याय उद्यता गुणमधिकृतयोऽस्मिताहुलिरन्यां दिक्-
 यामहुलिम् । उद्यतामिति शेषः । नाभ्येति न प्राप्नोति । अद्वितीयत्वादित्येत्तर्पः ।
 पृतन्मानरहितस्य न संभवतीति भावः ॥

दुरासदवनज्यायान्गाम्यस्तुद्गोऽपि भूधरः ।

न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घयता ॥ ६३ ॥

दुरासदेति ॥ दुरासदैर्बनैज्यायान्प्रवृद्धस्तयापि तुद्गोऽपि भूधरो गम्भो गन्तुं
 शक्य एव । प्रसिद्धं चैतदिति भावः । महौजस्कं प्रतापसंपन्नं मानप्रांशुं मानो-
 लतम् । पुरुषमिति शेषः । अलङ्घयता न जहाति । कदाचिन्मानी लङ्घयितुं न
 शक्यत इत्यर्थः । गिरेरपि गरीयान्मानाधिक इति भावः । अत्रोपमानाद्भूधराडु-
 पमेयस्य मानिनो धर्मान्तरसाम्येऽप्यलङ्घयत्वेनाधिक्यकथनात्प्रतिरेकालंकारः ॥

गुरुन्कुर्वन्ति ते वंश्यानन्वर्था तैर्वसुंधरा ।

येषां यशांसि शुभ्राणि ह्येपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥ ६४ ॥

गुरुनिति ॥ ते नरा वंश्यानन्वये भवान्गुरुन्कुर्वन्ति प्रथयन्ति । स्वनाम्ना
 व्यपदेशयन्ति रघुदिलीपादिवदित्यर्थः । तैर्नरैः । वसूनि धनानि धरतीति वसुंधरा ।
 'संज्ञायां मृद्वृद्धि-' इत्यादिना स्वप्नप्रत्यये 'स्वधि इत्यः' इति इत्याहुमागमश्च ।
 अन्यर्थानुगतार्था । तेषां वसुभूतानां धारणादिति भावः । येषां शुभ्राणि वशा-
 सीन्दुमण्डलं ह्येपयन्ति लज्जयन्ति । यशसो निष्कलङ्कत्वादिति भावः । ईदृशां हि
 यशो मानमहत् एव संभवतीति तात्पर्यार्थः । हीघातोऽर्पयन्ताह । 'भर्तिही-'
 इत्यादिना पुगागमः । अत्र ह्येपणस्य सादृश्यपर्यवसानादुपमालंकारः ॥

उदाहरणमाशीःपु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।

शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पाल्यते ॥ ६५ ॥

उदाहरणमिति ॥ यैरमर्षः क्रोधः सुष्ठे नीरसेऽनाभिरिवारातिषु विषये पात्यते
प्रक्षिप्यते मनस्विनां मानिनां प्रथमेऽप्रेतरास्त आशीःषु पुरुषैरेवं भवितव्यमेवं-
रूपासूदाहरणं निदर्शनम् । भवन्तीति शेषः । रामादिवदुपमानं भवन्तीत्यर्थः ।
अतो न स्वाग्यो मान इति संदर्भायः ॥

यदुक्तम् 'अभिद्रोहेण भूतानाम्' इत्यादि, तत्र युग्मेनोत्तरमाह—

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्यद्वीचिचञ्चलम् ।

नानित्यताशनेस्यसन्निविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥ ६६ ॥

नेत्यादि ॥ उदन्यद्वीचिरिव चञ्चलं समुद्रतरङ्गवदस्विरं सुखं कामं न प्रार्थये
नेच्छामि । तथा चञ्चलमर्थं च न प्रार्थये । किं चानित्यता विनाशिता सैवारा-
निस्रस्तामस्यन्निवन्त्यम् । 'वा आरा-' इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । विविक्तं निर्वायं
महणो वेद्यस आरामनः । पद्यत इति पदं स्थानमैक्यलक्षणं मुक्तिं च न प्रार्थये ।
एतेन यदुक्तम् 'उच्छेदं जन्मनः कर्तुम्' इत्यादि, तत्समाहितम् ॥

प्रमार्ष्टुमयशःपङ्कमिच्छेयं छत्रना कृतम् ।

यैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥ ६७ ॥

प्रमार्ष्टुमिति ॥ किंनु छत्रना कपटेन कृतम् । शत्रुभिरिति शेषः । अयस इव
पङ्कमिति रूपकालंकारः । यैधव्येन तापितानां दुःखीकृतानामरातिवनितानां
लोचनान्बुभिः प्रमार्ष्टुं क्षालयितुमिच्छेयमभिलषेयम् । इविधातोर्लिङि रूपम् ।
यैरनिर्यातनातिरिक्तं न किंचिदिच्छामीत्यर्थः ॥

एवं तर्हि 'यः करोति वधोदकाः' इत्याद्युक्तद्वेषः स्वादित्याद्यद्दामद्वीकृत्य
ग्लानिनं शोषायेति न्यायमाहित्य युग्मेनोत्तरमाह—

अपहस्येऽथवा सद्भिः प्रमादो वास्तु मे धियः ।

अस्थानविहितायासः कामं जिहेतु मा भवान् ॥ ६८ ॥

अपहस्य इत्यादि ॥ अपथवा सद्भिः पण्डितैरपहस्ये । अपहसिष्य इत्यर्थः ॥
'वर्तमानतामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति इत्येतेरप्यन्ताकर्मणि छट् । अप्यन्तस्य
आप्तपाठः । मे धियः प्रमादोऽनवधानत्वं वास्तु । मवानप्यस्थानेऽयोग्यविषये
विहित आयासो हितोपदेशप्रपासो येन स तथोक्तः । विच्छलप्रचयः सञ्चित्यर्थः ।
कामं मा जिहेतु लज्जताम् ॥

यंशलक्ष्मीमनुचृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् ।

निर्वाणमपि मन्येऽहमन्तरायं जपधियः ॥ ६९ ॥

वैरीति ॥ अहं तु विद्विषां शत्रूणां समुच्छेदेन विनाशेन करणेन यंशलक्ष्मी-
मनुचृत्यापुनराचार्यं निर्वाणं मोक्षमपि जपधियोऽन्तरायं विप्रं मन्ये । न तु
पुष्ट्यर्थमित्यर्थः । विद्विषांशोक्तवादिदमिति भावः ॥

१ 'न चानित्यताशने' इति पाठः २ 'उच्छेदं' इति पाठः ३ 'तदुक्तं' इति पाठः
४ 'अपहस्ये' इति पाठः

एव श्वायः । अत्र पुमान्पुमानिति तात्पर्यमात्रमेव भिन्नार्थसंघीनकृत्यलक्षणे
लाटानुपासोऽङ्कारः । तथा च सूत्रम्—'तात्पर्यमेदुको लाटानुपासः' इति ॥

ननु सत्तु भीमादिषु तत्रैवायं कौऽभिविद्येन इत्यत्राह—

यथाप्रतिज्ञं द्विपतां युधि प्रतिचिकीर्षया ।

ममैवाप्येति नृपतिस्त्वप्यत्रिच जलाञ्जलेः ॥ ७४ ॥

अप्येति ॥ नृपतिर्युधिष्ठिते यथाप्रतिज्ञं युधि द्विपतां प्रतिचिकीर्षया द्विपतः
प्रतिकर्तुमिच्छया । प्रतिज्ञानुसारेणैव त्रिघांसयेत्यर्थः । त्वप्यन्विपासुर्जलाञ्जलेरिव
ममैवाप्येतीच्छति कार्यसिद्धेर्मेदायत्तत्त्वान्मामेव करति । अतोऽयं ममाभिविद्येन
इत्यर्थः । 'अधीगर्थे-' इत्यादिना कर्मणि पठौ ॥

ननु युधिष्ठिरः स्वार्थं साधयति, स्वया च स्वार्थमात्रमनुसंधीयतामिष्यत आह—
स वंशस्यावदातस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् ।

कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्तुराज्ञया ॥ ७५ ॥

स इति ॥ स नरोऽवदातस्य स्वच्छस्य वंशस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनं कलटः ।
यत्र पश्चिन्मुखे कृच्छ्रेषु व्यसनेषु भर्तुः स्वामित आश्रया व्यर्थया भूयते । भावे
कलटः । आपदि स्वार्थसाधकः कुरुयातकः तत्कार्यं स्वार्थनिष्ठकार्यता युक्तेत्यर्थः ॥

यदुक्तम् 'विजहीहि रणोत्साहम्' इत्यादि तत्रोत्तरमाह—

कथं वादीयतामर्वाङ्मुनिता धर्मरोधिनी ।

आश्रमानुक्रमः पूर्वैः सार्यते न व्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

कथमिति ॥ धर्मरोधिनी धर्मविरोधिन्धर्मोन्गाहंस्व्याध्यागेव मुनिता वानप्र-
स्थात्वं चतुर्षोऽधमता या । वर्णप्रक्रमेण तस्य विधानात् 'त्रयाणां वर्णानां वेदम-
र्षित्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनाच्च क्षत्रियस्यापि कैश्चिदिहत्वात् । तदे-
तत्सम्यग्विचेतितमस्मान्मी रघुवंशसंजीविन्याम्—'स किंवाधममन्व्यधमभितः'
इत्यत्र । कथं वा दीयतां मया कथं वाङ्गीकृतताम् । संप्रभे लोदः । तथाहि ।
पूर्वैर्मन्वादिभिराश्रमानुक्रमः सार्यते । न तु व्यतिक्रमः । 'ब्रह्मचारी भूत्वा गृही-
मवेत् गृही भूत्वा वनी मयेत् वनी भूत्वा मयजेत्' इति ध्रुवपुत्रादिस्यर्थः ।
एतदपि 'चत्वार आश्रमाः' इत्येतत्पक्षमाश्रित्योक्तम् । 'यदि वैद्वैराग्यं तदा ब्रह्म-
चर्यादेव प्रमजेद्ब्रह्मज्ञानाद्वा' इति श्रुत्कर्मपक्षस्यापि धवणात् सामान्येन
विशेषसमर्पेन रूपोऽर्थोन्तरन्यासः ॥

ननु भवान्गृहस्थ एव तत्कथमर्वाङ्मुनित्वविरोध इत्यादाह, सत्यं गृहस्थो-
ऽस्मि, तथापि कृतनिश्चिद्गृहस्थकर्तव्यस्यैव वानप्रस्थाधिकारो न गृहस्थमात्रस्य ।
न चाहमप्यापि कृतकृत्य इत्युच्यते—

आसक्ता धूरियं रुढा जननी द्रगा च मे ।

तिरस्करोति स्वातन्त्र्यं ज्यायांश्चाचारवाच्युपः ॥ ७७ ॥

भारतेति ॥ भारता मया । अक्षयं कर्तव्येताः । रुवा प्रशिक्षा । मरु
रार्थः । इयं पूर्वोक्ता भूर्विभिरातनमारः । तूरगा तूरवर्तिनी जननी च मन्त्री
तथा शूरोऽप्याधारवाद् । तपोऽधिक इत्यर्थः । तत्रापि उपायायुक्ते शूरो बुद्धि
द्विरभ मे मम स्वातन्त्र्यं स्वाच्छ्रमं निररकरोति तूरिकरोति । आश्रमान्तरं प्र
वातातीत्यर्थः । निररकरोतीति प्रत्येकमभिसंबध्यते । अन्वया बहुवचनप्रसङ्गः ।

उक्तमार्गमुपसंहरति—

स्वधर्ममनुरुन्धन्ते नातिक्रममरातिभिः ।

पलायन्ते कृतध्वंसा नाह्वान्मानशालिनः ॥ ७८ ॥

स्वधर्ममिति ॥ मानशालिनः स्वधर्मं क्षाप्रधर्ममनुरुन्धन्तेऽनुवर्तन्ते । अतिक्रमं
स्वधर्मातिक्रमं मानुरुन्धन्ते । ततः क्रिमन् आह—भरातिभिरिति । भारतीभिः
कृतध्वंसाः कृतापकाराः सन्त आह्वानं पलायन्ते । अयमेव स्वधर्मानुतोष
इत्यर्थः । 'उपसर्गस्वायत्तौ' इति रेफस्य छान्दम् । अत्र मनुः—'न निवर्तेत सद्ग'
माक्षप्रधर्ममनुसरन्' इति । अप्रोत्तरवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्
वपार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

किंबहुना ममायं निश्चयः श्रूयतामित्याह—

विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये नगमूर्धनि ।

आराध्य वा सहस्राक्षमयशःशल्यमुद्धरे ॥ ७९ ॥

विच्छिन्नेति ॥ विच्छिन्नं वाताहतं यदन्नं तदिव विलीयेति विच्छिन्नाभ्रविलायं
यथा तथा । 'उपमाने कर्मणि च' इति कर्तव्युपपदे णमुल् । नगमूर्धन्यसिन्धि-
रिच्छन्ने विलीये विशीर्ये वा । कृपादिषु यथाविष्यनुप्रयोगः । यद्वा सहस्राक्ष-
मिन्द्रमाराध्यायश एव शल्यं तदुद्धर उद्धरिष्यामि । न तु गत्यन्तरशङ्केत्यर्थः ।
वाशब्दो विकल्पे ॥

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोभ्यां तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।

अधोपघातं भववा विभूत्यै भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥ ८० ॥

इतीति ॥ भववेन्द्र इत्युक्तवन्तम् तनूजं पुत्रमर्जुनम् । आविष्कृता प्रकृतिता
दिव्यमूर्तिर्निजरूपं येन स तथोक्तः सन् । दोभ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य विभूत्यै
श्रेयसे । उपहन्यतेऽनेनेत्युपघातम् । करणे घञ्प्रत्ययः । भवानां दुःखानामुपघा-
तमधोपघातम् । भवः संसारस्योद्भवः कारणमिति भवोद्भवः शिवस्याराधन-
मुपासनमादिदेश । शिवमुद्दिश्य तपश्चरेत्वाशापयामासेत्यर्थः ॥

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालै-

लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्यवीर्यः ।

लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेपा-

मुचार्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥ ८१ ॥

॥ महाकाव्ये किराताजुनीय एकादशः सर्गः ।

इति पाठः

प्रीत इति ॥ विनाकिञ्चिद्विधे प्रीते सति लोकपालैः सह मया लोकत्रयेऽपि
हितं इत्तमप्रतिवार्यमनिवार्यं धीर्यं यस्य स तथोक्तः सन् । परेषां वानृणां लक्ष्मीं
भृशं समुत्सुकयितासि समुत्सुको स्वल्पनुरक्तो कर्तासि । पुनराहरिष्यसीत्यर्थः ।
धीरभोग्याः संपद इति भावः । उक्तुमशक्यात् 'तत्करोति' इति ष्यन्तात्कर्त्तरि
लुट् । इति वाचमुच्चार्य तेनेन्द्रेण तिरोधभूवेऽन्तर्दधे । भावे लिट् ॥

इति भीमहामहोपाध्यायकौलाचलमहिनाथशूरिविरचितानां किरातातुंणीय-
काव्यव्याख्यायां घण्टापयसमाख्यायामैकादशः सर्गः समाप्तः ॥

द्वादशः सर्गः ।

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनसिलोचनम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनंजयः ॥१॥

अथेति ॥ अथेन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदन इन्द्रसाक्षात्कारसंतोषात्प्रसन्न-
मुखो धनंजयोऽर्जुनो वासवस्य वचनेनोपदेशेन सिलोचनं शिवं क्लान्तिरहितं यथा
तथाभिराधयितुं प्रसादयितुं तपांसि विधिवद्विष्यद्दम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तद्-
ईम्' इति षतिप्रत्ययः । विदधे षके । अस्मिन्सर्गे उद्गतावृत्तम्—'सजमादिमै
सकषुकां च नसजगुरुकैरपोद्गता । अद्भिगतभनजला गयुताः सजसा जगौ चरण-
भेकतः पठेत् ॥' इति लक्षणात् ॥

अभिरश्मिमालि विमलस्य धृतजयधृतैरनाशुपः ।

तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः प्रतिजग्मुरेकचरणं निपीदतः ॥२॥

अभिरश्मीति ॥ अभिरश्मिमाल्यभिसूरं सूर्याभिसुखं मुच्येकचरणं निपीदत
एकचरणेन तिष्ठतो विमलस्य पादान्तरशुद्धिमतः । धृता जयधृतिर्जयेच्छा येन
तस्यानाशुपोऽनभतः । 'उपेयिवानन्ताश्वानन्चानक्ष' इति निपातः । तस्माद्धनस्य
बहूनां पूरणा बहुतिथाः । बहुसंख्याका इत्यर्थः । 'तस्य पूरणे बह' । 'बहुपूराणसं-
हस्य तिथुक्' इति तिथुगागमः । तिथयो दिनानि प्रतिजग्मुः । अथ तिविशब्दः
सुंलिङ्गः । 'तदाद्याशिययो द्वयोः' इत्यभिधानात् । अन्यथा बहुतिथा इत्यत्र
रिवान्दीप्स्यात् ॥

वपुर्निद्रियोपतपनेषु सततमुखेषु पाण्डवः ।

व्याप नगपतिरिय स्थिरतां महतां हि धैर्यमैविभाव्यवैभवम् ॥३॥

वपुर्निद्रि ॥ पाण्डवोऽर्जुनः सततं वपुष इन्द्रियाणां चोपतपनेषु संतापकृतेषु ।
कृतेषु ह्युद । असुखेष्वनगनादिदुःखेष्वपि नगपतिर्गिरीन्द्र इव स्थिरतां दार्ढ्यं
प्यायं प्राप । तथाहि । महतां धैर्यमविभाष्यं दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य तत्त-
थोक्तम् । पीराणामर्कित्थित्करं दुःस्रमिति भावः ॥

न पपात संनिहितपक्तिसुरभिषु फलेषु मानसम् ।

तस्य शुचिनि शिशिरे च पयस्यमृतायते हि सुतपः सुकर्म

नेति ॥ तस्यार्जुनस्य मानसं मनः संनिहितानि समीपस्थानि यानि
भीणि पाकसुगन्धीनि तेषु फलेषु । तथा शुचिनि स्वच्छे शिशिरे शीतं
च न पपात । न किंचिदाचकाङ्क्षेति भावः । प्राणधारणं तु तस्य तप एव
तथाहि । सुकर्मणां सुकृतिनां शोभनं तपः सुतप एवामृतायतेऽमृतवदं
किं तपस्त्वृत्तानां तर्पणान्तरेरिति भावः । 'लोहितादिवाग्म्यः क्वप्' । 'व'
इत्यात्मनेपदम् । लोहितादिराकृतिगणः ॥

न विसिस्त्रिये न विपसाद् मुहुरलसतां न चाददे ।

सत्त्वमुरुधृति रजस्तमसी न हतः स तस्य हतशक्तिपेलवे

नेति ॥ सोऽर्जुनो न विसिस्त्रिये । अहो महत्तपस्तपसिमिति न विसंयं
'तपः क्षरति विस्रयात्' इति स्मृतेरिति भावः । न विपसाद् फलविलम्ब
स्ताहो न बभूव । 'विपादधेतसो भङ्गः' इति लक्षणात् । 'सदिरप्रतेः' इति
मुहुरलसतां तपसि मन्दोद्यमत्वं च भागम् । किं च । हतशक्तिणी हतसा
एव पेलवे भङ्गरे ते हतशक्तिपेलवे रजस्तमसी गुणायुद्धति महासारां तस्या
सारं सारवगुणं न हतः स न हतवती । हन्तेः 'हृद स्मे' इति भूतार्थे हृद

तपसा कृशं वपुरुवाह स विजितजगन्नयोदयम् ।

त्रासजननमपि तत्रविदां किमिवास्ति यन्न सुकरं मनस्विनि

तपसेनि ॥ सोऽर्जुनस्तरसा कृशं तथापि विजितो जगन्नयस्य भुवनत्रयस्य
जाकरो येन तपयोदयम् । किं च तत्रविदामपि लोकादितापेत्तत्वं ज्ञानता
घासजननं भयंकरं वपुरुवाह वदति स । न घैतश्चित्रमित्याह—किमि
यन्मनस्विनिर्न सुकरं तन्किमिवास्ति । न किमपीत्यर्थः । इवसाहो वासपाहं
'मनस्विनाम्' इति पाठे शोभे षष्ठी स्यादेव । कृशोगच्छाण्यायाः 'न लो'
इत्यादिना निषेधात् ॥

ज्वलतोऽनलादनुनिशीथमधिकरुचिरम्मसां निधेः ।

धैर्यगुणमवजयन्विजयी ददशे समुत्ततरः स शैलतः ॥ ७

ज्वलन् इति ॥ विजयी सोऽर्जुनोऽनुनिशीथमर्थेतापे । विजयतर्पेऽवपीमा
'अर्थरात्रनिशीथी शी' इत्यामरः । ज्वलतो दीप्यमानानलादुद्रेरविजयनिशी
माजलाधायमनो निधेः शैलतः तदेष समुत्तमवजयन् । किं च । शैल
शैलत इति समुत्तमतो ददशे ददः । अत्र दध्यादिभिरनलाधायविजयार्थेवग्ये सं
श्लक्ष्णित्वात् विजयोदिकर्तृकारः ॥

जयन् सदा जगद्गर्वाणु वदनमभितो विगारिणि ।

तस्य देहेनकिम्पैः द्युगुणे परिवेदनीयगमिषार्कमण्डनम् ॥८॥

अपत इति ॥ सदोषोऽपि रहः । गूढमित्यर्थः । 'रहस्योपांशु चाङ्घ्रि' इत्यमरः । 'करणवदनशब्दमनुप्रयोग उपांशु' इति कौमारलक्षणम् । अप्यत इति अपत्यं अपम् । मन्त्रमित्यर्थः । अपतः पठतस्तस्याङ्गुणस्य वदनं कर्तुं अभितो विसारिभिः प्रसरणशीलैः दंशनकिरजैर्हेतुभिः परिवेषणीयणमकर्मण्डलमिव शुशुभे । 'परिवेषस्तु परिवेषणसर्वकर्मण्डले' इत्यमरः ॥

कवचं स विभ्रदुपवीतपदनिहितसज्यकार्मुकः ।

शैलपतिरिव महेन्द्रधनुःपरिवीतभीमगहनो विदिद्युते ॥ ९ ॥

कवचमिति ॥ कवचं बर्म विभ्रदुपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितमारोपितं सज्यं कार्मुकं येन स तथोक्तः । सोऽङ्गुणो महेन्द्रधनुषा परिवीतं परिवेष्टितं भीमं गहनं वनं यस्य स शैलपतिरिव हिमवानिव विदिद्युते शुशुभे ॥

प्रविवेश गामिव कृशस्य नियमसवनाय गच्छतः ।

तस्य पदविनमितो हिमवान्गुरुत्वां नयन्ति हि गुणा न संहतिः १०

प्रविवेशोति ॥ नियमसवनाय नियमसवानाय कृशस्य तपःकर्मितस्य तथा । 'सवतं त्वध्वरे खाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति विश्वः । गच्छतस्तस्याङ्गुणस्य पदैः पादव्यासैर्विनमितो हिमवान्गां भुवं प्रविवेशेत्युत्प्रेक्षा । ननु कृशस्य कथमियद्गौरवम् । तत्राह—गुणाः सारादयो गुरुत्वां नयन्ति प्रापयन्ति हि । संहतिः संघातः । मूर्तिरिति यावत् । न नयन्ति । अन्तःसारद्वि गौरवं भवति, न तु बाह्यात्स्वौच्यम् । तत्र च हेमपिण्डतुलपिण्डावेव निर्देशनमिति भावः ॥

परिकीर्णमुद्यतभुजस्य भुवनविचरे दुरासदम् ।

ज्योतिरुपरि शिरसो विततं जगृहे निजान्मुनिदिवौकसां पयः ११

परिकीर्णमिति ॥ उद्यतभुजस्योर्ध्वबाहोस्तस्य शिरस उपरि । 'पञ्चतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठी । विततं विस्तृतं भुवनयोर्विचरे चावाष्टविधोरन्तराले परिकीर्णं प्यासं दुरासदं दुर्धरं ज्योतिस्तेजो मुनीनां दिवौकसां च निजाच्चियतान्पयो मागोऽजगृहे जग्राह । प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥

रजनीपु राजतनयस्य बहुलसमयेऽपि धामभिः ।

मिन्नतिमिरनिकरं न जहे शशिरश्मिसंगमयुजा नमःश्रिया १२

रजनीप्यिति ॥ बहुलसमये कृष्णपक्षेऽपि रजनीपु रात्रिषु राजतनयस्तार्तुनस्य धामभिलेजोभिर्मिन्नतिमिरनिकरो यस्य तत्रभः शशिरश्मिनां संगमेन हेतुना युजा संगतया श्रिया । तच्छरीरुत्पया श्रियेत्यर्थः । अत एव निर्दशनार्त्तकारः । न जहे न त्यक्तम् । जहतेः कर्मणि ङिङ् । ज्योत्स्नातुल्यं ज्योतिर्जातमित्यर्थः ॥

महता मयूखनिचयेन शमितरुचि जिष्णुजन्मना ।

हीतमिव नमसि वीतमले न विराजते स वपुरंशुमालिनः ॥१३॥

१ महतेति ॥ त्रिणोरजुनाजग्म यस्य तेन । जन्मोत्तरपद्व्याधिइणो
भीहिः ।

वपुरकंभिम्बं हीतं त्रितत्पाठमितमिवेयुप्रेक्षा । पीठमळे
शावरणरहितेऽपीत्यर्थः । नमसि न विराजते स्म ॥

तमूर्दारितारुणजटांशुमधिगुणशरासनं जनाः ।

रुद्रमनुदितललाटदृश्यं ददृशुर्मिमन्थिपुमिवासुरीः पुंरीः ॥ १६ ॥

समिति ॥ उदीरिता उन्नता अरुणा जटानामंशयो यस्य तमधिगुणमधि
शरासनं यस्य तमर्तुनं जनाः सिद्धगणा आसुरीरसुरमंत्रनिधीः पुंरीर्मन्थि
मधिगुमिष्णुम् । मथेः सघ्नन्ताद्बुधत्वयः । तथानुदितानुपपन्ना ललाटे दृश्यते
साक्षात्त्रिपुरविजयोघतमभालाक्षं रुद्रमिथ ददृशुः । अत्राभालाक्षस्य रुद्रस्वामिनो
स्वतःसिद्धोपमानासिद्धेनेपमुपमा । किंतूप्रेक्षा । सा चाभालाक्षमित्युपमानं
मेयस्य न्यूनत्वकथनार्थेऽन्वयव्यतिरेकेणोच्चीवितेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संज्ञा
उपमा तु व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

मरुतां पतिः स्विदहिमांशुरुत्तं पृथुशिखः शिखी तपः ।

तमुमुसुकरमुपक्रमते न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः ॥ १५ ॥

मरुतामिति ॥ मरुतां पतिः स्विदेवेन्द्रो वा । अहिमांशुरुत्तं सूर्यो वा । पृथु
शिखो महाज्वालः शिखी पावको वा । असुकरं दुष्करं उपस्तमुमुपक्रमते । अ
जनः पुरुषः कश्चिद्व्याकृतो नेति सोऽर्जुनस्तापसैस्तपस्विभिः । 'अण् च' इति मत्व
र्थयोऽणप्रत्ययः । अवययेऽवगतः । यातेरवपूर्वात्कर्मणि लिट् । अत्रेन्द्रत्वादिक्रमा
रोप्य जनत्वापवादात्साम्यमारोप्यापह्नवालंकारः । सामान्यलक्षणं तु—'निपिद-
विपये साम्यारोपो अपह्नवः' इति ॥

न ददाह भूरुहवनानि हरितनयधाम दूरगम् ।

न स नयति परिशोपमपः सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः ॥ १६ ॥

न ददाहेति ॥ दूरगम् । व्यापकमित्यर्थः । हरितनयस्वेन्द्रमुत्तस्वार्जुनस्य धाम
तेजो भूरुहवनानि वृक्षस्तण्डान्न ददाह । अग्निवदिति भावः । तथापो जलानि
परिशोषं न नयति स्म । अर्कवदिति भावः । तथापीति शेषः । सिद्धाश्च तापसाश्च
सैः सुसहं न बभूव । अतोऽस्यालौकिकं तेज इति भावः । अत एव दुःसहत्वदा-
हाद्यजनकत्वयोर्विरोधाद्दिरोधाभासोऽलंकारः—'आभासरथे विरोधस्य विरोधा-
लंकारमिता' इति छक्षणात् ॥

विनयं गुणा इव विवेकमपनयभिदं नया इव ।

न्यायमवधय इवाशरणाः शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७ ॥

विनयमिति ॥ अपोऽनन्तरमशरणा महर्षयो मुनयो विनयं शिवो गुणा औदा-

१ अशिक्षितस्य तदभावादिति भावः । अपनयभिदं हुतीतिशार्क

विवेकं सदसज्ज्ञानं नया नीतय इव । अविदेकिनो नीत्यभावादिति भावः । नीलि-
षाद्गुण्यप्रयोगः । नीयतेऽनेनेति न्वाची नियामकं प्रमाणं तम् । अवधयः समयत
इव । अप्रामाणिकस्य समयोद्बन्धनादिति भावः । शिवं शरणं रक्षितारम् । 'शरणं
गृह्रक्षिप्रोः' इत्यमरः । पपुर्जगुः । शरणत्वेन प्रापुरित्वर्थः । अशरणाः शरणमिति
चौपमास्वपि यथायोग्यं योज्यम् । उपमालंकारः ॥

परिवीतमंशुभिरुदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः ।

शंभुमुपहतदृशः सहसा न च ते निचायितुमभिप्रसेहिरे ॥१८॥

परिवीतमिति ॥ उदस्तं निरस्तं छादितं दिनकरमयूखमण्डलं पैलैः । सूर्यते-
जोविजयिभिरित्यर्थः । शंभुभिरुदस्तोभिः परिवीतं व्याप्तं शंभुं शिवमुपहतदृशः
प्रतिहतदृश्यस्ते महर्षयः सहसा इदिति निचायितुं निशामयितुम् । द्रष्टुमित्यर्थः ।
'चायु पूजानिशासनयोः' इति धातोः 'शकृष्टप-' इत्यादिना तुमुन् । नाभिप्रसे-
हिरे न शक्नुः ॥

अथ भूतभन्वभयदीशमभिमुखयितुं कृतस्तवाः ।

तत्र महसि ददृशुः पुरुषं कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥१९॥

अथेति ॥ अथ इगुपघातानन्तरे भूतभन्वभयतां भूतमविष्यद्वर्तमानानामीशं
देवमभिमुखयितुमभिमुखीकर्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः सन्तः । न स्वम्यथेति
भावः । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्तुतिः' इत्यमरः । तत्र पूर्वोक्ते महसि तेजसि कमनीय-
विग्रहं रम्यमूर्तिमयुग्मानि श्रीणि लोचनानि यस्य तं पुरुषं ददृशुः ॥

अथ पद्मभिः पुरुषं विशिनष्टि—ककुद् इत्यादिना ॥

ककुदे वृषस्य कृतबाहुमकुशपरिणाहशालिनि ।

स्पर्शसुखमनुभवन्तमुमाकुचयुग्ममण्डल इवार्द्रचन्दने ॥ २० ॥

कीदृशं पुरुषम् । अहोरेण महता परिणाहेन विशालतया शालत इति तथोक्ते ।
'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । वृषस्य वृषभस्य ककुदेऽसकृते । आश्रयीकृत इति
शेषः । आर्द्रचन्दन उमायाः कुचयुग्ममण्डल इव कृतबाहुं न्यस्तइत्यमत एव स्पर्श-
सुखमनुभवन्तम् । ककुदस्त लयास्त्रियस्पर्शसुत्करत्वादिति भावः । उपमालंकारः ॥

स्थितमुन्नते तुहिनशैलशिरसि भुवनातिवर्तिना ।

साद्रिजलधिजलवाहपथं सदिगभ्रुवानमिव विश्वमोजसा ॥२१॥

स्थितमिति ॥ उन्नते तुहिनशैलशिरसि हिमवतः शिखरे स्थितम् । ऋचिल्लोणे
स्थितमित्यर्थः । तथापि भुवनातिवर्तिना सर्वलोकातिशयिवीजसा तेजसा ।
अद्रिभिः पर्वतैर्जलधिभिः समुद्रैर्जलवाहपथेनाकारेण च सह वर्तत इति तयो-
क्तम् । द्विभिः सह वर्तत इति सदिह । उभयप्रापि 'तेन सदेति तुल्ययोगे' इति
महुमीहिः । विश्वमभ्रुवानं व्यामुवन्तमिव स्थितमित्युच्येत्सा । 'अशूह व्याप्तौ' इति
धातोः शानप् ॥

अनुजानुमध्यमवराक्तविततवपुषा महाहिना ।

लोकमखिलमिव भूमिभृता रवितेजसामवधिना विवेष्टितम् २२

अनुगाश्रयति ॥ जानुनोर्मध्येऽनुजानुमध्यम् । विमत्तयधंऽप्ययीभावः । अस्सक्तं छन्नं विततमायतं च वपुष्यस्य तेन महाहिना । अवसक्तिकावन्धभूतेनेत्यर्थः । अधिवेष्टितमत एव रवितेजसामवधिना पर्यन्तभूतेन भूमिभृता लोकालोकावच्छे-
नाभिवेष्टितमखिलं लोकमिव स्थितमित्युपमा । 'असूर्यपश्यापरभागो लोकलो-
कावच्छः' इत्यागमः ॥

परिणाहिना तुहिनराशिविशदमुपवीतसूत्रताम् ।

नीतमुरगमनुरञ्जयता शितिना गलेन विलसन्मरीचिना ॥२३॥

परिणाहिनेति ॥ पुनश्च । तुहिनराशिवद्विशदं शुभ्रमुपवीतसूत्रतां यज्ञोपवी-
तात्वं नीतं प्रापितमुरगं शेषाहिमनुरञ्जयता स्वगुणोपरक्तं कुर्वता । श्यामीकुर्वते-
त्यर्थः । परिणाहिना विशालेन विलसन्मरीचिना प्रसृतकिरणेन शितिना नीलेन
गलेन कण्ठेनोपलक्षितम् । 'कण्ठो गलोऽथ मीवायाम्' इत्यनरः । अत्रोरगस्य
स्वधवल्लिमत्यागेनाम्यजन्यनीलिमप्रहणात्तद्गुणालंकारः—'तद्गुणः स्वगुणत्यागाद्-
न्योत्कृष्टगुणप्रहः' इति लक्षणाद् ॥

प्लुतमालतीसितकपालकुमुदमुपरुद्धमूर्धजम् ।

शेषमिव मुरसरित्पयसां शिरसा विसारि शशिधाम विभ्रतम् २४*

प्लुतेति ॥ पुनश्च । मालती जातीकुसुमम् । 'सुमना मालती जातीः' इति,
'पुष्पे जातीप्रभृतयः खडिगा मीहयः फले' इति चामरः । तद्वत्सितं कपाल-
मेव कुमुदं प्लुतमाप्लुतं येन तत्तथोक्तम् । अवरुद्धमूर्धजं श्यासशिरोरुहम् । अत
एव मुरसरित्पयसां शेषमिव निर्यातावशिष्टं गाङ्गमग्भ इव । स्थितमित्यर्थः ।
उप्येक्षालंकारः । विसारि विसृत्वरं शशिधाम चन्द्रतेजः शिरसा विभ्रतम् । पुर्यं
दृश्युरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

१ 'अभिवेष्टितं' इति पाठः. २ 'पयसः' इति पाठः. ३ 'विसारि' इति पाठः.

* २४—२५ श्लोकयोर्मध्ये क्वचित्क्षेपकोऽयं दृश्यते—

बहुभिध बाहुभिरहीनभुजगतयलवैर्विराजितम् ।

चन्दनतदभिरिवाल्लघुभिः प्रवलायतैर्मलयमेदिनीभृताम् ॥

बहुभिरिति ॥ अहीनां सर्पाणां मध्ये य इनाः श्रेष्ठा भुजगाल एव वदन्त्यानि देवा
तैः । सर्पाभरणैरित्यर्थः । बहुभिरनेदैर्बाहुभिः । सहस्रभुजत्वात्तस्येति भावः । विरा-
जितं शोभितं चन्दनतदभिरनेकैर्मलयमेदिनीभृतमिव स्थितम् । चन्दनतरपोऽप्यहीना
महान्तो भुजगास्त्रेयां कलयो वेष्टनं येषां तैरिति । अल्लघुभिर्महद्भिः प्रवलाय त जाय-
ताश्च । प्रवलायतैरित्यर्थः । अथवा । अमलायतैरमला निर्गता आय-

. ॥

. इति पाठः. २ 'अमलायतैः'; 'प्रवलायतैः' इति पाठः).

मुनयस्ततोऽभिमुखमेत्य नयनविनिमेषनोदिताः ।

पाण्डुतनयतपसा जनितं जगतामशर्म भृशमाचक्षिरे ॥२५॥

मुनय इति ॥ ततो दर्शनानन्तरं मुनयोऽभिमुखमेत्य । शिवस्येति शेषः । नयनविनिमेषेण नेत्रसंज्ञया नोदिताः प्रेरिताः सन्तः पाण्डुतनयस्यार्जुनस्य तपसा जनितं तत्पूर्वोक्तं जगतामशर्मामुखम् । दुःखमित्यर्थः । 'शर्मशातमुत्तानि च' इत्यमरः । भृशं सम्यगाचक्षिरे कथितवन्तः ॥

तरसैव कोऽपि भुवनैकपुरुष पुरुषत्तपस्यति ।

ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवेरभिभूय धृत्र इव भीमविग्रहः ॥२६॥

तरसेति ॥ हे भुवनैकपुरुष, धृत्रो वृत्रासुर इव भीमविग्रहः कोऽपि । अविशाल इत्यर्थः । पुरुषस्तरसा बलात्कारेणैव । 'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः । अमलवपुष उच्चलमूर्ते रवेरपि ज्योतिरभिभूय तपस्यति तपश्चरति । 'कर्मेणो रोमन्यतपोम्यां वर्तिषसोः' इति षपद् ॥

स धनुर्महेषुधि विभर्ति कवचमसिमुत्तमं जटाः ।

चल्कमर्जिनमिति चित्रमिदं मुनिताविरोधि न च नास्य राजते २७

स इति ॥ किं च । स पुरुषो महान्ताविपुधी यस्य तन्महेषुधि धनुः कवचं चर्मोत्तममांसं स्रष्टं जटा चल्कं खीरमर्जिनं चर्मं च विभर्ति इत्येवंरूपमिदं विद्वन्-वेषधारणं मुनिताविरोधि मुनिवप्रतिबन्धकं तथाप्यस्य न राजत इति न । किं तु राजत इत्यर्थः । चित्रमाश्रयम् । 'संभान्यत्रिपेधतिवर्तने द्वौ प्रतिपेधौ' इति चामनः ॥

चलनेऽवनिश्चलति तस्य करणनियमे सदिद्मुखम् ।

साम्भमनुभवति शान्तभरुद्भ्रहतारकागणयुतं नमस्तलम् ॥२८॥

चलन इति ॥ किं च । तस्य पुंसश्चलनेऽवनिः पृथिवी चलति । तथा करणनियमे समाधिष्विन्द्रियसंयमे सति । 'करणं साधकतमं क्षेत्रज्ञात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । सदिद्मुखं दिवसहितं नाम्नेः स्थितैर्मैत्रां वायूनां प्रज्ञाणां सुधांदीनां तारकाणां गणैर्युतं नमस्तलं न्योमसाम्भं निश्चलतामनुभवतीत्यर्थः । अतो विधातिशायिनी तस्य शक्तिरुपलभ्यत इति भावः ॥

न चेतदुपेक्ष्यमित्याशयेनाह—

स तदोजसा विजितसारमभरदितिजोपसंहितम् ।

विश्वमिदमपिदधाति पुरा किमिवास्ति यच्च तपसामदुष्करम् २९

स इति ॥ स शुमानोजसा विजितसारं निरस्तत्त्वम् । अमरदितिजोपसंहितं सुरासुरसहितं तदिदं विश्वं पुराऽपिदधाति । अपिधास्त्यतीत्यर्थः । शीघ्रमेव इति-ष्यतीति भावः । 'निकटगामिके पुरा' इत्यमरः । 'यावपुरानिपातयोर्द' इति

१ 'अतिविश्वम्' इति पाठः. २ 'यत्र तत्र तेन दुष्करम्'; तेन सत्तु पत्र दुष्करम्; 'यत्र शकरं सत्तु तेन' इति पाठः.

भरिष्परथं लह । तथादि । यथायं तप्यामदुष्करं तन्किमिच्छति । न किं
दुष्करमस्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषतमर्पणयोःश्यांगतरण्यागः ॥

न किं दृश्यदृश्यं तत्र इत्याह—

विजिगीषते यदि जगन्ति युगपद्य संजिहीषति ।

प्राप्तुमभवमभियाच्छति वा वयमस्य नो विपहितुं धमा रुचः

विजिगीषण इति ॥ सा पुण्यो जगन्ति भुवनानि युगपद्विजिगीषते यदि ।
पुमिच्छति वा । 'पूर्वपणनः' इत्यात्मनेपदम् । अथ युगपत्संजिहीषति संजः
च्छति वा । अभवमवयवमं प्राप्तुमभियाच्छति वा न विप्रो वयमिति शेषः ।
यु वयमप्यस्य रुचसोत्रामि विपहितुं सोढुम् । 'नीपमइत्तुमहरियः' इति नि
द्व्यादिडागमः । नो क्षमा न शप्ताः । केचिन् 'रुचः कामितानि विपहितुमव
मिगुम्' इति व्याचक्षते । तत्र सहेरवधारणायेत्यं विचार्यम् ॥

किमुपेक्षसे कथय नाथ न तत्र विदितं न किञ्चन ।

द्रातुमलमभयदार्हसि नस्त्वयि मा स शासति भवत्परामवः

किमिति ॥ हे नाथ, किं किमर्थमुपेक्षसे कथय । त्वमिति शेषः । तत्र न वि
तम् । त्वयाशयमानमित्यर्थः । 'कस्य च वनेमाने' इति षष्ठी । न किञ्चन किम
न । हे अभयद, नोऽस्मानलं द्रातुमर्हसि । त्वयि शासति सति परामवो मा
भवन्माभूत् । 'सोत्तरे लह च' इति लह ॥

इति गां विधाय विरतेषु मुनिषु वचनं समाददे ।

भिन्नजलधिजलनादगुरु ध्वनयन्दिशां विवरमन्धकान्तकः ३

इतीति ॥ इतीत्यं गां वाचं विधाय । अभिधायेत्यर्थः । सामान्यस्य विशेषस्य
वसानात् । मुनिषु विरतेषु तूर्णीभूतेषु सत्सु । अन्धकान्तकः शिवो भिन्नस्रोते
लस्य जलधेजलस्य नादमिव गुरु गम्भीरं यथा तथा दिशां विवरमन्तरालं ध्वन
यन्वचनं समाददे स्वीचकार । उवाचेत्यर्थः ॥

वदरीतपोवननिवासनिरतमवगात मान्यथा ।

घातुरुदयनिधने जगतां नरमंशमादिपुरुषस्य गां गतम् ॥३३॥

वदरीति ॥ वदरीतपोवने वदरिकाधमे निवासनिरतं नित्यनिवासिनं गां गतं
सुवमवशीर्णं जगतामुदयनिधने सृष्टिसंहारौ घातुः । तपोः कर्तुरित्यर्थः । 'वद
इति दधातेःसृन्त्यत्ययः । अत एव 'न लोक-' इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ।
आदिपुरुषस्य विष्णोरेवंशमंशभूतं मरम् । नरसंज्ञकमित्यर्थः । यो नारायणस्य
इति भावः । अन्यथोक्तवैपरीत्येनैवं भावगात । मनुष्यमात्रं मा जानीतेत्यर्थः ।
इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥

अथ तस्य तपसो निमित्तमाह—

द्विषतः परासिसिपुरेण सकलभुवनाभितापिनः ।

क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान्मदुपासनं विहितवान्महत्तपः ॥३४॥

द्विपत इति ॥ एष नरः सकलभुवनान्यभितापयन्त्याभीरणमिति तथोक्तान् ।
 'बहुलमाभीरण्ये' इति णितिः । कान्ते आकान्ते कुलिशकरशेन्द्रस्य धीर्यबले
 शक्तिसैन्ये वैश्वान्द्विपतः शत्रून्परासिसिपुः परासितुमिच्छुः । अस्यतेः सप्तन्दाहु-
 प्रहयः । मनुपासनं मदारोधनम् । करणे ह्युद । महत्तपो विहितवान् ॥

अथास्य मानुपावतारे कारणमाह—

अयमच्युतश्च वचनेन सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।

पातुमसुरनिधनेन विभू भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३५ ॥

अयमिति ॥ विभू प्रभू अर्थं नरोऽच्युतः कृष्णश्च सरसिरुहजन्मनो ब्रह्मणो
 वचनेन प्रार्थनयासुराणां निधनेन मारणेन करणेन प्रजाः पातुं रक्षितुं भुवमभ्यु-
 पेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वस्तुतस्तु साक्षात्सरनारायणावेतौ कृष्णार्तुनावित्यर्थः ॥

अथास्य सखसंपदं प्रकाशयितुमाह—

सुरकृत्यमेतदवगम्य निपूणमिति मूकदानवः ।

हन्तुमभिपतति पाण्डुसुतं त्वरया तदत्र सह गम्यतां मया ३६
 सुरेति ॥ मूकदानवो मूकाक्ष्यः कश्चिदसुर एतत्पाण्डवकृत्यं सुरकृत्यमिति निपु-
 षमवगम्य साशु निश्चित्य पाण्डुसुतमर्हन् हन्तुमभिपतति । तत्तस्मात्कारणादत्रा-
 ल्लेनाश्रमे विषये । आश्रमं प्रतीत्यर्थः । मया सह त्वरया गम्यताम् । द्रष्टुमिति शेषः ॥

विवरेऽपि नैनमनिगूढमभिभवितुमेव पारयन् ।

पापनिरतिरविशङ्कितया विजयं व्यवस्यति वराहमायया ॥ ३७ ॥

विवर इति ॥ पापे निरतिरतिप्रीतिर्यस्य स एष दानवो विवरे रन्ध्रेऽपि । एक-
 म्तेऽपीत्यर्थः । एनं पाण्डवमनिगूढं प्रकाशं स्पष्टं यथा तथाभिभवितुं न पारयन्न
 शक्नुवन् । विभाषायाम् 'नम्' इति नञ्प्रमासः । अविशङ्कितया स्वरूपगूढनाशिःश-
 ङ्कितया वराहमायया वराहभूमिकया विजयं व्यवस्यति विजयं प्रत्युपुक्त इत्यर्थः ॥

ततः किं भावीत्यत आह—

निहते विदम्बितकिरातनृपतिवपुषा रिपौ मया ।

मुक्तनिशितविशिखःप्रसभं मृगयाविवादमयमाचरिष्यति ३८

निहत इति ॥ विदम्बितमनुकृतं किरातनृपतिवपुषेन तेन । तद्रूपधारिणे-
 त्यर्थः । मया रिपौ वराहे निहते मया हते विषये मुक्तनिशितविशिखः सन् ।
 अर्थं पाण्डवः प्रसभं प्रसदा मृगयाविवादं मृगप्रहारकलहमाचरिष्यति करिष्यति ।
 मयाहतमेव मृगं प्रहस्य स्वयमश्मेव प्रहरेति कलहिष्यत इत्यर्थः ॥

ततोऽपि किं भावीत्याह—

तमसा निपीडितकृशस्य विरहितसहायसंपदः ।

सत्त्वविहितमतुलं भुञ्जयोर्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकृष्यतः ॥ ३९ ॥

तपतेति ॥ तपसा भित्तां पीबितोऽन एव कृतात्म्य निरीरितहृत्मान् । 'पूर्व-
काल-' इत्यादिना समासः । तथा विरहिता राहायमंगचस्य तन्त्रिकादिनो मूर्ध-
रणे । 'मृधमाएकमृध्नं संगम्यम्' इत्यमरः । अधिकुप्यतोऽधिकं कुप्यतोऽधिकं पाण्ड-
वस्य साधविदितं स्वभाषहृत्मान् । स्वाभारिकमिग्नः । 'सापोऽप्री अन्तुपु द्वीये
व्यवसाये पराक्रमे । भाग्यभावे निशापाशं द्रव्ये मत्तान्द्रमावयोः । प्राणे वदे
ऽस्तःकरणे' इति वैजयन्ती । अनुष्ठं निदपमं मुजयोर्बाहोर्बलं शक्तिं पश्यत । 'बडं
शक्तिर्बलं सैम्यम्' इति शाश्वतः ॥

अथ त्रिभिरस्य किरातभावं वर्णयति—

इति तानुदारमनुनीय विपमहरिचन्दनालिना ।

धर्मजनितपुलकेन लसद्भ्रजमौक्तिकावलिगुणेन वक्षसा ॥ ४० ॥

इतीत्यादि ॥ शिव इतीर्थं ताम्मुनीनुदारं मुक्तियुक्तं यथा तयानुनीय विभ-
यित्वा । उच्यतेति यावत् । रुचिरः किरातपृतनापतिः संबभूव इत्युत्तरेणान्वयः ।
किरातसेनापतिवेषधारी वभूवेत्यर्थः । कथंभूतः । विदमा विवृतविन्यासा इतिच-
न्दनस्याल्यो रेता यस्मिन्नेन । धर्मेण स्वदेन जनिताः पुलका रोमाश्चा यस्मिन्नेन ।
'पुलकः पुनः । रोमाश्चकण्टको रोमत्रिकारो रोमहर्षणम्' इति हेमचन्द्रः । 'धर्मः
स्वादास्ये धीप्से उष्णस्वेदान्मसोरपि' इति विश्वः । लसन्तः शोभमाना गजमौ-
क्तिकानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिकानामावलय एव गुणाः सूत्राणि यस्मिन्नेन वक्षसा
वक्षःस्यलेनोपलक्षितः । करिणां मुक्तायोनित्ये प्रमाणमाहागस्थः—'जीमूतकरिण-
स्वाहिर्गंशशङ्खवराहजाः । शुक्तयुद्गवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः ॥' इति ॥

वदनेन पुष्पितलवान्तनियमितविलम्बिमौलिना ।

विभ्रदरुणनयनेन रुचं शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलमिच्छिना ४१

वदनेनेति ॥ पुष्पितलवान्तान्तर्विकसितलताग्रनियमिताः संयता विलम्बवश्च ते
मौलयः संयतकेशा यस्य तेन । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयश्च' इत्य-
मरः । शिखिपिच्छलाञ्छिते शर्हिवर्हाङ्किते कपोलमिच्छिनी यस्य तेनारुणनयनेनारु-
नेत्रेण वदनेन रुचं शोभां विभ्रत् ॥

चूहदुद्बहजलदनादि धनुरूपहितैकमार्गणम् ।

मेघनिचय इव संबभूते रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥ ४२ ॥

वृहदिति ॥ पुनश्च । जलद इव नदीति जलदनादि । 'कर्तुर्युपमाने' इति
गितिः । उपहितैकमार्गणं संहितैकवाणं धनुरुद्बहव् । अत एव मेघनिचय इव
स्थित इत्युपमा । अत्र विशेषके स्वभावोक्तिरलंकारः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु
यथावद्भस्ववर्णनम्' इति लक्षणात् ॥

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य गणपतिभिराचविग्रहैः ।

शूलपरशुशरचापमृत्तैर्महती वनेचरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४३ ॥

अनुकूलमिति ॥ अस्वं शिवस्वानुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चिन्त्यात्तत्रिग्रहैर्गु-
हीतकिरातदेहैः । स्याद्दृष्टानि परशवः कुठाराः शाराश्चापानि च तानि भूतानि
यैष्टैः । 'प्रहरणापैन्व्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति निष्ठायाः परनिपातः । शण्यपतिभिः
प्रमथमुख्यैर्महती बनेचरचमूः सेना विजिर्मैने निर्मिता । मातुः कर्मणि लिट् ॥

विरचय्य काननविभागमनुगिरमथेश्वराज्ञया ।

भीमनिनदपिहितोरुभुवः परितोऽपदिश्य मृगयां प्रतस्थिरे ४४

विरचय्येति ॥ अथेश्वराज्ञयानुगिरं गिरी । विमत्तयथेऽभ्ययीभावः । 'गिरेश्च
सेनकश्च' इति समासान्तः । काननविभागं वनविभागं विरचय्य । अस्यायमिति
देशविभागं कृत्वेत्यर्पः । भीमैर्निनदैः कलकलैः पिहिता उरवो भुयो यैस्ते तपोक्षाः
सन्तः । मृगयामपदिश्य व्याजीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्नशकुनिमृगयूथनिःस्वनैः ।

पूर्णपृथुवनगुहाविवरः सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४५ ॥

क्षुभितेति ॥ क्षुभिताश्चक्ष्वा अभिनिःसृतः स्वस्थानाच्चिर्गता विभिन्ना मुक्त-
संघाश्च ये शकुनयः पक्षिणो मृगाश्च तेषां यूथानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि
पृथूनि वनानि गुहाविवराणि च यस्य स भूधरः सहसा भयादिवेत्युत्प्रेक्षा ।
ररास बुभुक्षेत् ॥

न विरोधिनी रूपमियाय पथि मृगविहङ्गसंहतिः ।

मन्ति सहजमपि भूरिभिधः सममागताः सपदि वैरमापदः ४६

नेति ॥ पथि पलायनमार्गे विरोधिनी जातिवैरिणी मृगाणां सिंहव्याघ्रादीनां
विहंगानां काकोलकानां च संहतिः संघो रूपं परस्परकोर्धं नैवाद्य न प्राय । किंतु
सहैव चत्तरेत्यर्थः । स्याद्दि । भूरि प्रभूता भीर्यांस्तु ताः स्वयं साधारण्येमागता
आपदो विपत्तयः सहजं स्वाभाविकमपि वैरं सपदि मन्ति । नहि संघातव्यसनेषु
प्रजापते वैरातुषन्ध इति भावः ॥

चमरीगणैर्गणवलस्य धलवति भयेऽप्युपस्थिते ।

वंशविततिषु विपक्तपृथुप्रियबालवालधिभिराददे घृतिः ॥ ४७ ॥

चमरीति ॥ वंशविततिषु वेषुगुल्मेषु विपक्ता लम्पाः घृयनो मृगं प्रियबालः
प्रियरोमाणो बालधयः पुच्छान्नि तेषां तैः । 'पुच्छोऽस्त्री लम्पलाहूले बालहस्तश्च
बालधिः' इत्यमरः । चमरीगणैर्मृगविदोपैर्गणवलस्य शिवबलस्य संबन्धिनि । तदे-
तुक् इत्यर्थः । संबन्धमात्रविवक्षयां षष्ठी । अन्यथा 'सीप्रायानां मयदेतुः' इति
पञ्चमी स्यात् । धलवति प्रबले मय उपस्थिते प्राप्तेऽपि घृतिर्धैर्यमाददे स्त्रीकृता ।
वालपृष्ठेऽम्बुवाय्याणहानिमप्यवराण्यश्च शिवस्यित्यर्थः ॥

हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि गजमदमुगान्धिकेसरैः ।

सस्यमभिददृशिरं सहसा प्रतिबोधजृम्भितमुत्तैर्मृगाधिपैः ॥ ४८ ॥

इरेति ॥ प्रथमये भवदेतौ । 'मर्त्यं प्रथमयम्' इत्यमरः । प्राप्तेःपीति शेषः । गजमदैः शुगम्भयः सुरभयः केराराः सटा येषां तैः । इगानेकगत्रैरित्यर्थः । राहगा सेमाकलकलस्रवगानम्यारभेय प्रतिषोषेन निद्रापगमेन शुभितानि स्यात्तानि शुभानि येषां सैर्गुणाधिपैः सिद्धैः स्वल्पं निःशङ्कमेव यथा तथा इत्यमरः । अभिदृशिर ईक्षिताः । न तु किञ्चिदुभितमित्यर्थः । गुणं चैतद्राजनामधारिणां केरारिणामिति भावः ॥

विमरांश्चभूयुरपट्टचर्जटरशफरीकुलाकुलाः ।

पङ्कविपमिततटाः सरितः करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयोः ॥४९॥

विमरामिति ॥ अपट्टचर्जटरेकालक्षोभात्तुडितोदरैः शफरीकुलैराकुला व्याहृतः पट्टैर्विपमितानि शुगंभीकृतानि तटानि कृतानि यासां ताः सरितः करिभिः । पलायमानैरिति शेषः । इगानां मार्गरोधितया भग्नानाम् । 'भोदितश्च' इति निष्ठानाद्यम् । चन्दनानां रसैरुग्णं करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयो विमरांश्चभूयः । भूपातोः 'भीहीभूहुवां ह्लुवच्च' इत्याम्प्रत्ययः श्लुवद्भावश्च । 'कृत्वाणुयुज्यते लिटि' इति भुवोऽनुभयोगः ॥

महिपक्षतागुरुतमालनलदसुरभिः सदागतिः ।

व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः प्रणुदन्ववां वनसदां परिध्रमम् ५०

महिषेति ॥ महिषैर्लुलायैः क्षतानि विदलितानि सैरगुरुभिस्तमालैर्नलदैरुशीरैश्च सुरभिः सुगन्धिः । व्यस्तानि विक्षिप्तानि शुकनिभानि शुकसवर्णानि शिलाकुसुमानि शिलेयाख्या ओषधिविशेषा येन सः । अतः शीतल इति भावः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शीलेयम्' इत्यमरः । शुकनिमेति स्वरूपकथनम् । सदागतिर्वायुर्धनसदां वनेचराणां परिध्रमं प्रणुदन् । अतो मन्द इति भावः । 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । यवौ वाति स ॥

मथिताम्भसो रयविकीर्णमृदितकदलीगवेषुकाः ।

छान्तजलरुहलताः सरसीविंदधे निदाघ इव सत्त्वसंघवः ॥५१॥

मथिताम्भस इति ॥ सत्त्वसंघवः प्राणिसंक्षोभो निदाघो ग्रीष्म इव सरसीः सरांसि । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । मथिताम्भसः संक्षोभितोदका रयेण पलायनवेगेन विकीर्णं व्याकीर्णं यथा तथा मृदिता निष्पीडिताः कदल्यो गवेषुकास्तृणधान्यविशेषाश्च यासां तास्तयोक्ताः । 'तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेषुर्गवेषुका' इत्यमरः । मृदित इति 'कृति च' इति गुणप्रतिषेधः । छान्ता जलरुहलताः पत्रिन्यो यामु ता एवंभूता विदधे चकार ॥

इति चालयन्नचलसानुवनगहनजानुमापतिः ।

प्राप मृदितहरिणीदशनक्षतधीरुधं वसतिमैन्द्रस्रनवीम् ॥ ५२ ॥

इतीति ॥ इतीत्यमुमापतिरचलसानुपु वनेपूपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु वावेषु च जांतास्तथोक्तवान् । सत्वामिति शेषः । चालयन् । मृदितानां हरिणीनां दशनैः क्षता

'वितत' इति पाठः.

वीरुधो हता यस्यां तामिन्द्रसूनोरिभामैन्द्रसूनयीम् । वसत्यत्रेति वसतिमाग्र-
मम् । 'वदिवस्तर्तिम्यश्च' इत्याणादिको वसतेरतिप्रत्ययः । प्राप ॥

स तमाससाद् घननीलमभिमुखमुपस्थितं मुनेः ।

पौत्रनिकषणविभिन्नभुवं दनुजं दधानमथ सौकरं वपुः ॥ ५३ ॥

स इति ॥ अधानन्तरं स शिवो घननीलं मेघमेघकं मुनेरनुनस्वाभिमुखमु-
पस्थितमागतं पौत्रस्य मुत्ताग्रस्य निकषणेनोत्प्लेखनेन विभिन्न विदारिता भूयैव
सम् । 'मुत्ताग्रे क्रोडहलयोः पौत्रम्' इत्यमरः । 'हलसूकरयोः पुवः' इति इन्द्र-
त्ययः । सूकरत्वेदं सौकरं वराहं वपुर्दधानं दनुजं दानवमाससाद् प्राप ॥

कच्छान्ते सुरसरितौ निधाय सेनामन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः ।
प्रच्छन्नस्तस्माद्गहनैः सगुल्मजालैर्लक्ष्मीवाननुपदमस्य संप्रतस्थे ॥ ५४ ॥

इति भारविष्ठौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये द्वादशः सर्गः ॥

कच्छान्त इति ॥ लक्ष्मीवान् । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति
मदुपो मकारस्य वकारादेशः । स शिवः । सुरसरितौ मन्दाकिन्दाः कच्छान्ते-
ऽनुपमान्ते । 'जलप्रायमनूपं स्वायुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । सेनां निधाय ।
स्थापयित्वात्यर्थः । कतिपयैः किरातवर्यैरन्वीतोऽनुगतः सन् । 'ई गतो' इति
धातोरनुपूर्वात्कर्मणि कः । सगुल्मजालैर्लक्ष्मीवाननुपदमस्य संप्रतस्थे ।
पदानुसारेणेत्यर्थः । संप्रतस्थे प्रस्थितः । 'समवप्रविभ्यः स्थाः' इत्यारमनेपदम् ।
प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

इति धीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्य-
व्याख्यायां घण्टापत्रसमाख्यायां द्वादशः सर्गः समाप्तः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

वपुषा परमेण भूधराणामथ संभाव्यपराक्रमं विभेदे ।

मृगमाशु विलोक्यांचकार स्थिरदंष्ट्रोऽग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥

वपुषेति ॥ अथेधरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्जुनः परमेण महता वपुषा
हेतुना भूधराणां विभेदे विदारणे संभाव्यपराक्रमं क्षमोऽयमिति प्रतर्कवर्षीरुर्ष
स्थिराभ्यां द्वाभ्यां दंष्ट्राम्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगम् । वराहमित्यर्थः । आशु
तदागमनानन्तरम् । भविलम्बेनेत्यर्थः । विलोक्यांचकार ददर्श । अस्मिन्सर्गे
प्राक्पञ्चत्रिंशच्छ्लोकादीपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

रुष्टवद्वसटीचतिः स द्रादभिधायववधीरितान्यकृत्यः ।

जयमिच्छति तस्य जातशङ्के मनसीमं मुहुरादैदे वितर्कम् ॥ २ ॥

१ 'मतिषीकरम्' इति पाठः. २ 'विलोक्यांचकार' इति पाठः. ३ 'आद्ये' इति पाठः.

स्फुटेति ॥ स्फुटं स्पष्टं यद्वा विरचिता सदानां केसराणामुच्चतिस्त्वतिर्यस
सः । ऋषाद्द्विपितलोमेत्यर्थः । 'सदा जटाकेसरयोः' इति विश्वः । दूरादभिधान-
न्संमुखमापतन् । तथावधीरितान्यकृत्यस्तत्तान्यकर्मा स यराहो जयमिच्छति
जयार्थिन्यत एव जातशङ्के । स्वयं जिघांसोर्द्विपामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । हा
मुनेर्मनसि मुहुरिमं वितर्कं वक्ष्यमाणमूहम् । 'अध्याहारस्तर्कं ऊहः' इत्यमरः
आदद् उत्पादितवान् ॥

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति—

घनपोत्रविदीर्णशालमूलो निविडस्कन्धनिकापरुग्णवप्रः ।

अयमेकचरोऽभिवर्तते मां समरायेव समाजुहूपमाणः ॥ ३ ॥

घनपोत्रेति ॥ घनेन कठिनेन पोत्रेण मुस्ताग्रेण विदीर्णानि विदलितानि शाल
मूलानि वृक्षमूलानि येन सः । निविडस्य स्कन्धस्य निकापेण निकपणेन राण-
वप्रो भग्नसानुः । अतो महासखसंपन्न इति भावः । एकव्यासौ चारुत्वेकव्य
एकाकी । यूयादपेत इत्यर्थः । अतोऽयं यराहः समराय समरं कर्तुम् । 'किरा-
योपपदस्य च कर्मणि स्यानिनः' इति चतुर्थी । समाजुहूपमाण इव समाह्वय-
मिच्छन्निव । इवशब्दः संभावनायाम् । समाह्वयतेः सध्वन्ताप्यानध्यत्ययः ।
'स्पर्शायामाहः' । 'पूर्ववत्सनः' इत्यारमनेपदम् । 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसार-
णम् । मामभिवर्तते मामभिधावति । उपसर्गवशात्सकर्मकरवम् । अतः सर्वथा
नापमुपेदय इति भावः ॥

इह वीतभयास्तपोनुभावाज्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।

मयि तां सुतरामयं विधत्ते विकृतिः किं नु भवेदियं नु माया ॥४॥

इहेति ॥ इहाश्रमे तपोनुभावाद्गीतभयाः । लक्षणया विगतवेरा इत्यर्थः । अत्र
एव व्यालमृगाः क्रूरव्याघ्रादयः । 'व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे चापदे दुष्टवृत्तिनि' इति
विश्वः । परेषु प्राण्यन्तरेषु वृत्तिं जीविकां जहति । हिंसया न प्रीयन्तीत्यर्थः ।
अयं यराहो मयि मद्रिषये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते करोति । मां हन्तुमिच्छती-
त्यर्थः । तदियं विकृतिसावःसामर्थ्यभङ्गरूपा भवेत्किं नु । यद्वा । माया कस्यचि-
दस्य यराहभूमिका भवेत्तु । किंनुशब्दो वितर्कं ॥

अथर्वप कृतश्रयेव पूर्वं भृशमासेवितया रुपा न मुक्तः ।

अथभूय विरोधिनीः किमारान्मृगजातीरभियाति मां जवेन ॥५॥

अथवेति ॥ अथवेति पक्षान्तरे । एष मृगः पूर्वं जन्मान्तरे भृशमसर्थमासेति-

रुपा कृपा । मद्रोचरयेति शेषः । कृतश्रयेव पूर्वकृतं वैरागु-

। न मुक्तो न स्वप्नः । अद्यापीति शेषः । पूर्वमर्थं

कश्चिन् । संप्रति वैरिणीशासंमचादिति भावः । कुतः । च-

। 'अराधूरसमीपयोः' इत्यमरः । विरोधिनीर्मृगजातीरवपुष-

। अथवा नाभिवर्तयदिति भावः ॥

१ 'जन्ती' इति वाटः.

न केवलमभियानमेव । किं च मनोवृत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह—

न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः खलति ह्यत्र तथा मृशं मनो मे ।
विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ ६ ॥

न मृग इति ॥ अयं मृगो न खलु, किंशु कोऽपि कश्चिदन्व एव जिघांसुर्हन्तु-
मिच्छुः । हन्तेः संबन्तादुपत्ययः । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'अञ्जनगर्मां
सनि' इति दीर्घः । कुतः । हि यस्मात् । अत्रास्मिन्मृगविषये मे मनस्तथा मृशं
खलति शुभ्यति । तथायं जिघांसुरयमिति बुद्धिरूपघत इत्यर्थः । तथा हि ।
विमलं प्रसन्नं तथा कलुषीभवाशुभ्यच्च चेत एव हितैषिणं रिपुं वा मित्रमभिघ्नं
च कथयति । यत्र मनः प्रसीदति तदेव मित्रम् । यत्र शुभ्यति सोऽमित्र इति
निश्चितमित्यर्थः । अतोऽयं वध्य इति भावः ॥

ननु मुनेः किमनया पुःशब्दया, तत्राह—

मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।

परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥ ७ ॥

मुनिरिति ॥ मुनिरस्मि । अतो निरागसो निरपराधस्य मे कुतो भयमित्येषोऽ-
भिमानोऽहंकारः । अनपकारिणं मां कोऽपि किं करिष्यतीति बुद्धिर्भूतये श्रेयसे
न भवति । तथा हि । परवृद्धिषु विषये बद्धमत्सराणां दुरात्मनामलङ्घ्यं किमि-
वास्ति, न किञ्चिद्कार्यमस्तीत्यर्थः । इवशब्दो धाक्पालंकारे ॥

अस्तु । जिघांसुरपि तुच्छः किं करिष्यतीत्यत्राह—

दनुजः सिद्धयं क्षपाचरो वा वनजे नेति बलं यथास्ति सत्त्वे ।

अभिभूय तथा हि मेघनीलः सकलं कम्पयतीव शैलराजम् ॥ ८ ॥

दनुज इति ॥ अयं दनुजः सिद्धान्तो वा क्षपाचरो राक्षसो वा । न तु मृग
एवेत्यर्थः । कुतः । वनजे सत्त्वे वन्यप्राणिनीतीदृशं बलं नास्ति । बलेत्याश्रयं ।
बलमेव समर्थयते । तथा हि । मेघनीलोऽयं वराहः सकलं शैलराजमभिभूय-
कम्पयतीव । पदविष्टम्भभरात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र कम्पयतीवेत्युपे-
क्षागर्भोऽयं शैलकम्पनरूपकार्येण सत्कारणवलातिरेकसमर्थमालकार्येण कारणसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

किं च । सोऽयं शैले मृगपाकलकलरवं मृषते सोऽप्येतन्माथापरिकल्पित
श्रेयसाह—

अयमेव मृगव्यसत्रकामः प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्ये ।

पृथुभिर्ध्वजिनीर्वरकार्पाचकितोच्चान्तमृगाणि काननानि ॥ ९ ॥

अयमिति ॥ अयमेव शमस्ये शान्तिनिविष्टे इति रन्ध्रोक्तिः । मयि । अधिकर
णविवक्षायां सप्तमी । मायया प्रहरिष्यन् । प्रहर्तुमिच्छतित्यर्थः । 'हृद् श्रेये च
इति चकारादिधायांयां क्रियायां लृट् । 'लृटः सद्वा' इति चात्रादेशः । मृगानं
मृगाया तस्य शत्रं वनम् । तदर्थं वनमित्यर्थः । सत्कामयत इति मृगव्यसत्रकाम

मृगयाभूमिपरिग्रहार्थं सखित्वर्थः । 'कर्मण्यण्' 'आच्छेदं' मृगण्यं स्वादा-
मृगया खियाम्' इति, 'सप्रमाच्छादने यत्रे सदादाने वनेऽपि च' इति चाम-
पृथुभिर्बृहद्भिर्जिनीरवैः सेनाकलकलैः । स्वमायया कल्पितरेवेत्यर्थः । कान्त-
चकितोद्भ्रान्तास्वरूपलायिता मृगा येषु तान्यकार्षीञ्चकार । अपमेव रन्धानं
मत्प्रहारार्थं स्वयमेव मृगयुर्भूत्या घनावरोधाय सेनाघोषं कल्पयामास । स
रूपेणागच्छतीत्यर्थः ॥

वितर्कान्तरमाह—

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातुं प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य ।

क्षुभितं वनगोचराभियोगाद्गणमाशिश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ॥ १० ॥

बहुश इति ॥ अथवा बहुशः कृता सत्कृतिः सत्कारो येन तस्य दुर्बोधना
प्रियं महद्वधरूपं प्रतिप्रियं विधानुं कर्तुमिच्छन् । यः कश्चिदिति शेषः । वनं गोच-
स्थानं येषां तेषां वनगोचराणामभियोगादवरोधात् । 'अभियोगोऽवरोधः स्वा-
इति हलाद्युधः । क्षुभितमुद्दिग्ममाकुलं चलं तिरश्चां मृगादिपशूनां गणमाशिश्रि-
यद्बराहरूपेण प्राविशत् । 'णिधिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ्', 'चङि' इति द्विर्भावः ।

वितर्कान्तरमाह—

अवलीढसनाभिरेश्वसेनः प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा ।

प्रतिकर्तुमुपागतः समन्युः कृतमन्युर्यदि वा वृकोदरेण ॥ ११ ॥

अवलीढेति ॥ खाण्डवजातवेदसा खाण्डववनाग्निना प्रसभमवलीढसनाभिर्द-
ग्धवन्धुः । 'सपिण्डास्तु सनाभयः । सगोत्रबान्धवज्ञातिवन्धुस्त्वजनाः समाः'
इत्यमरः । अत एव समन्युश्चैवैरः । तस्यार्जुनस्यापकारयितृत्वादिति भावः ।
अश्वसेनस्तक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्पः प्रतिकर्तुं वैरनिर्यातनापमुपागतो वा वराह-
माययेति शेषः । पक्षान्तरमाह—यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्नित-
श्रोधो वा । कश्चिदिति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवराहे पावकभयात्प-
त्यायमानांस्तक्षकपुत्रानश्वसेनस्य बन्धुन्वाणैरवहृष्य दाहयामासेति भारतकथा ॥

अथ द्वाभ्यामन्तरकरणीयमभ्यवस्यति—बलेत्यादिना ॥

बलशालितया यथा तथा वा धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।

नियमेन मया निवर्हणीयः परमं लाभमरातिमङ्गमाहुः ॥ १२ ॥

किं बहुना । यथा तथा वास्तु । अयं मायिकः परमार्थिको वास्तविकः । सर्व-
थापि बलशालितया । बलशतयेत्यर्थः । उच्छेदपरं धियं दधानः । सो त्रिपा-
शुरित्यर्थः । अतोऽयं मृगो नियमेनावश्यं मया निवर्हणीयो वक्ष्यः । 'प्रमाप्यं
निवर्हणम्' इत्यमरः । तथा हि । अरातिभङ्गं शत्रुक्षयं परमं लाभमाहुः ॥

मनु सपोविरोधिना हिंसेत्याशाह्याह—

नृद ताव तपांस्यमार्गदायी विजयायेत्यलमन्यशान्मुनिर्मात् ।

यलिनश्च श्वाद्येऽस्य शत्रुं प्रवहंरक्षणमन्यथा न कर्तुम् ॥ १३ ॥

कुर्विति ॥ हे तात वरस, मार्गदायी न भवतीत्यमार्गदायी । रन्ध्रान्वेषिणां प्रवेशमयच्छब्दित्यर्थः । कुतः । जयार्थिश्चादित्याह—विजयाय तपोसि कुर्विति मुनिर्ह्यसौ मामलं भृशमन्वशादनुद्विष्टवान् । अनुशासेर्लङ् । ननु मुनिर्वा कथमधर्ममन्वशाच्चत्राह—बलिन इति । अस्य मृगस्य बलिनः प्रबलस्य वधात्ते वधं विना । 'अन्यारादितरते-' इत्यादिना पञ्चमी । अन्वयोपायान्तरेण व्रतसंरक्षणं तपोरक्षणं कर्तुं न शक्यम् । हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका नाधर्म इत्यर्थः ॥ इति तेन विचिन्त्य चापनाम प्रथमं पौरुषचिह्नमालम्बे ।

उपलब्धगुणः परस्य मेदे सचिवः शुद्ध इवाददे च बाणः ॥ १४ ॥

इतीति ॥ तेनाहुनेनेतीत्यं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम चापाल्यं प्रथमं पौरुषचिह्नम् । तस्य मुण्यायुधत्वादिति भावः । आलम्ब्ये गृहीतम् । कर्मणि छिद्र । अथ परस्य राज्ञोभेदे विदारण उपजाये चोपलब्धगुणो ज्ञातशक्तिः । बाणस्तु प्राप्तमीर्षकश्चेति शेषः । शुद्धो ऋक्षुर्दिग्धत्वादिदोषरहितो वा । 'न कर्णभेदैर्नो दिग्धैर्नाभिज्वलिततेजसैः' इति निषेधात् । अन्यत्रोपदादि शुद्धः । बाणश्च सचिव इवाददे जगृहे । अत्र बाणसचिवयोः ज्ञानमात्रसाधर्म्याच्छ्लेषालंकारः प्रकृताप्रकृतविषय इति सर्वस्वकारः । उपमैवेति केचित् ॥

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वादविसंवादि धनुर्धनंजयेन ।

स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं गुणवन्मित्रमिवानर्तिं प्रपेदे ॥ १५ ॥

अनुभावेति ॥ गुरु महत्पूज्यं च स्थिरत्वात्सारवत्त्वाद्दविसंवाच्यमहुरम् । अन्यत्र प्रतिष्ठितत्वादसत्त्वरहितम् । गुणवत्सज्यम् । अन्यत्रौदायादिगुणवत् । धनुर्मित्रमिषानुभाववता मिश्रययुद्धिमता । 'अनुभावः प्रभावे च सती च मतिमिश्रये' इत्यमरः । धनंजयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा क्षीणावेऽपि । अन्यत्र स्वं धनं तदेव बलं तस्य व्यसने नाशेऽपि । पीड्यमानमाकृष्यमाणमवहृष्यमानं च सन्निवृत्तिमिवानर्तिं नष्टतामानुद्वृत्यं च प्रपेदे । अलंकारस्तु पूर्ववत् ॥

प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ।

अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥

प्रविकर्षेति ॥ तदानीं तस्मिन्काले महेषौ बाणे गाण्डिवमर्तुनधनुराधिरोहति सति । 'कपिष्वयस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ' इत्यमरः । 'गाण्डिवत्रगात्संशायाम्' इति षप्रत्ययः । प्रविकर्षेण ज्यारकालनेन यो मिनादलेन मिश्ररन्ध्रो विदलितगद्गुरः तथा पदविष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीडितो बुधः सकलः सर्वः शैलः संशयं प्रीयितसंदेहमारुरोह । प्रापेत्सर्पः । अत्र शैलस्य संशयासंबन्धेऽपि संबन्धक्यवाद्दतिशयोक्तिरलंकारः ॥

ददृशेऽथ सविसर्यं शिवेन स्थिरपूर्णापतचापमण्डलस्यः ।

रचितस्त्रिमुणां पुरां विघातुं वधमात्मेव भयानकः परेषाम् ॥ १७ ॥

मृगयामृगिणीसहायी मन्त्रिणः । 'कर्मण्य' 'आप्पोर्न मृगणं शाक्यं
मृगया धियाम्' इति, 'मन्त्रमाप्ताग्ने मन्त्रे शाक्याग्ने मन्त्रेऽपि च' इति चमा
दृगुभिर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिः । सेनाकल्पः । स्वभावता कल्पितरेवेत्यर्थः । कान्तः
चक्रितोद्दाम्नाप्रकाराया कृता येन शाक्यकार्याचकार । अपमेव एतन्मने
मन्त्रद्वाराथं स्वपमेव मृगयुग्मेना वनपरोषाय सेनापोरं कल्पयामास । स मृ
कृपेणागच्छनीयम् ॥

वितर्कान्तरमाह—

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातुं प्रियमिच्छन्नयवा गुयोधनस्य ।

शुभितं वनगोचरामियोगाद्गणमाशिश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ॥ १० ॥

बहुश इति ॥ अथवा बहुशः कृता सङ्कतिः सङ्कारो येन तस्य दुर्पचित्त
प्रियं मद्रूपरूपं प्रतिप्रियं विधातुं कर्तुमिच्छन् । यः कश्चिदिति शेषः । वनं गोचर
स्थानं येषां तेषां वनगोचराणामभियोगादपरोषात् । 'अभियोगोऽवरोधः साव
इति इत्यायुधः । शुभितमुद्दिष्टमाकुलं षडं निरर्था मृगान्प्रदूर्णा गणमाशिश्रि
यद्ग्राहक्येण प्राविशत् । 'शिश्रियद्गुण्यः कर्तुरि चह', 'चरि' इति द्विर्भावः ॥

वितर्कान्तरमाह—

अवलीढसनाभिरंशसेनः प्रसमं खाण्डवजातवेदसा वा ।

प्रतिकर्तुमुपागतः समन्युः कृतमन्युर्यदि वा वृकोदरेण ॥ ११ ॥

अवलीढेति ॥ खाण्डवजातवेदसा खाण्डववनाग्निना प्रसभमवलीढसनाभिरं
शसेन्युः । 'सपिण्डास्तु सनाभयः । सगोप्रवाण्यवशातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः'
इत्यमरः । अत एव समन्युर्बद्धवैरः । तस्याजुंनस्यापकारमित्वादिभि भावः ।
अशसेनसक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्पः प्रतिकर्तुं वैरनिर्घातनार्थंमुपागतो वा वराह-
माययेति शेषः । पक्षान्तरमाह—यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्जनित-
शोथो वा । कश्चिदिति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहे पावकमयात्प-
लायमानांस्तक्षकपुत्रानशसेनस्य बन्धुन्वाणैरवहृष्य दाहयामासेति भारतकथा ॥

अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणोपमभ्यवस्यति—बलेत्यादिना ॥

बलशालितया यथा तथा वा धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।

नियमेन मया निबर्हणीयः परमं लाभमरातिमङ्गमाहुः ॥ १२ ॥

किं बहुना । यथा तथा वास्तु । अयं मायिकः परमार्थिको वास्वित्यर्थः । सर्व-
थापि बलशालितया । बलसत्तयेत्यर्थः । उच्छेदपरां धियं दधानः । मां विघा-
तुरित्यर्थः । अतोऽयं मृगो नियमेनावश्यं मया निबर्हणीयो वष्यः । 'प्रमाणं
निबर्हणम्' इत्यमरः । तथा हि । अरातिमङ्गं शत्रुक्षयं परमं लाभमाहुः ॥

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशङ्क्याह—

कुरु ताव तपांस्यमार्गदायी विजयायेत्यलमन्यशान्मुनिर्मासु ।

बलिनश्च वधादृतेऽस्य शक्यं व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्तुम् ॥ १३ ॥

कुर्विति ॥ हे सात वरस, मार्गदायी न भवतीत्यमार्गदायी । रन्ध्रान्वेषिणां प्रवेशमयच्छब्दित्यर्थः । कुतः । अथार्थित्वादित्याह—वित्रयाय तर्पासि कुर्विति मुनिर्ग्यासो मामलं भृशमन्यशादनुशिष्टवान् । अनुशासेर्लङ् । ननु मुनिवां कथमधर्ममन्यशात्तत्राह—बलिन इति । अस्य मृगस्य बलिनः प्रयत्नस्य वधादते वधं विना । 'अन्यारादितरत्ते-' इत्यादिना पञ्चमी । अन्यमोघायान्तरेण वतसंरक्षणं तपोरक्षणं कर्तुं न शक्यम् । हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका नाधर्म इत्यर्थः ॥ इति तेन विचिन्त्य चापनाम प्रथमं पौरुषचिह्नमालम्ब्ये ।

उपलब्धगुणः परस मेदे सचिवः शुद्ध इवाददे च बाणः ॥ १४ ॥

इतीति ॥ तेनाहुनेनेतीत्यं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम चापाख्यं प्रथमं पौरुषचिह्नम् । तस्य मुप्यायुधात्वादिभि भावः । आलम्ब्ये गृहीतम् । कर्मणि लिङ् । अथ परस शत्रोर्भेदे विदारण उपनाये षोडशब्धगुणो ज्ञातशक्तिः । बाणस्तु प्रासमीर्वाक्येति शेषः । शुद्धो ऋशुर्दिग्धत्वादिदोषरहितो वा । 'न कर्णभेदैर्नो विग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैः' इति निषेधात् । अन्यत्रोपदादि शुद्धः । बाणश्च सचिव इवाददे जगृहे । अत्र बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्याच्छ्लेषालंकारः प्रकृतप्रकृतविषय इति सर्वस्वकारः । उपमेवेति केचित् ॥

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वादविसंवादि धनुर्धनंजयेन ।

स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं गुणवन्मित्रमिवानर्तिं प्रपेदे ॥ १५ ॥

अनुभावेति ॥ गुरु महत्पुण्यं च स्थिरत्वात्सारवशादविसंवाद्यमहुरम् । अन्यत्र प्रतिष्ठितत्वादसत्परहितम् । गुणवत्स्वल्पम् । अन्यथादायादिगुणवत् । धनुर्मित्रमिवानुभाववता निष्प्रपुञ्जिमता । 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिष्पद्ये' इत्यमरः । धनंजयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा क्षीणत्वेऽपि । अन्यत्र स्वं धने तदेव बलं तस्य व्यसने पात्रेऽपि । पीड्यमानमाकृष्यमाणमवहृष्यमानं च सन्मित्रमिवानर्तिं नाप्रताप्तानुपूर्यं च प्रपेदे । अलंकारस्तु पूर्ववत् ॥

प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ।

अधिसौहृति गाण्डिवं महेशौ सकलः संशयमास्त्रोह शूलः ॥ १६ ॥

प्रविकर्षेति ॥ तदानीं तस्मिन्काष्ठे महेशौ बाणे गाण्डिवमर्तुनपनुअधिसौहृति सति । 'द्विष्यन्नस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ' इत्यमरः । 'गाण्डिवत्रगास्तज्ञापाम्' इति वयस्यस्यः । प्रविकर्षेण प्जारकाष्ठेन चो निनादत्वेन भिन्नरन्ध्रो विद्विष्टगद्गरः तथा पदविष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीडितो युद्धः सकलः सर्वैः शूलः संशयं पीडितसंशयमारोह । प्रापेत्यर्थः । अत्र शूलस्य संशयसंबन्धेऽपि संबन्धव्यवहारनिर्वापोक्तिरलंकारः

दत्तेश्वरं
रापमण्डलस्यः ।
परेशाम् ॥१७॥

इदं इति ॥ अथ वागातुर्नीयेति शिवेन शिवं शिवत्वं त्वं न वाग
तथागत आहूते वागमन्त्रेण शिवीति तथोक्तः । वागमन्त्रमन्त्रोपनिषत्
इत्यादिः । निष्कामम् । 'न निष्कामम्' इति दीर्घमिति चः । पुराम् । त्रिपुरामु-
क्तेर्गाः । कथं गेहार्थं विद्यां कर्तुं इति नः कथितः । श्यामसितो श्यामि इ-
त्यादि । आत्मा स्वयमित्येव परैर्वा भयानको भयंकरः मोर्तुनः सति सर्वं इ-
हः । उपमालंकारः ॥

अथ निनाद्विपुताः गताः—

विचकारं च संहितेषु कर्मभ्रष्टास्फन्दननामिताचलेन्द्रः ।

धनुरायतभोग्यामुक्तिज्यावदनग्रनियविमुक्तयद्दि शंभुः ॥ १८ ॥

विचकारेति ॥ अथ शंभुश्च संहितेषुः सत् । उभेभुंशं चरणास्फन्दनेन पदं वि-
श्वेन मामितोऽधो मीनोऽचलेन्द्रो येन ग तथोक्तः । आयतभोग आहूतकार्यं
यामुक्तिरेव ज्या तस्य वदनमेव अग्निमेव विमुक्त उरगुतो बद्धिर्बल तदनुर्विच-
कारेति स्वभावोक्तिः ॥

स भवस्य भवदयकहेतोः सितसत्तेश विधास्यतोः सहायम् ।

रिपुराप परामवाय मध्यं प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुपन्धः ॥ १९ ॥

स इति ॥ सह संभूयार्थमरिषधरूपप्रयोजनं विधास्यतोः करिष्यतोः । अन्यत्र
सहायंमभिधेयमभिधास्यतोरित्यर्थः । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं मृतः' इति वचनात् ।
भवक्षयकहेतोः संसारोच्छेदनिदानस्य भवस्य शिवस्य सितसत्तेश्वरुनस्य च मध्यं
रिपुर्वराहः । यस्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिधातुवादिः । प्रत्ययः सनादिः ।
तपोर्मध्यमनुबन्ध इत्यंशको षण्णः । यथाभूतं भूतिरिहाद्यौ ककारः । स इव
परामवाय नाशाय लोपार्थमेवाप । न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥

अथ दीपितवारिवाहवर्त्मा रवचित्रासितवारणादवर्षः ।

निपपात जवादिपुः पिनाकान्महतोऽध्रादिव वैद्युतः कृशानुः ॥ २० ॥

अथेति ॥ अथ रिपोर्मध्यप्रवेशानन्तरं दीपितं वारिवाहवर्त्माकाशं येन संः ।
अवार्यो दुर्यार इपुः शरो रवचित्रासितवारणास्त्वद्योपभीषितगजापिनाकादिज-
धनुषः । 'पिनाकोऽजगवं धनुः' इत्यमरः । महतोऽध्रान्मेघादिपुतोऽयं वैद्युतः
कृशानुरशानिरेष जवाद्देगास्त्रिपपातादधव ॥

प्रजतोऽस्य घृहत्पतप्रजन्मा कृतताक्ष्योपनिपातवेगशङ्कः ।

प्रतिनादमहान्महोरगाणां हृदयभ्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥ २१ ॥

प्रजत इति ॥ प्रजतो धावतोऽस्य वाणस्य घृहत्पतः पतत्रेभ्यः पक्षेभ्यो जन्म यस्य
स तथोक्तः । कृता ताक्ष्योपनिपातवेगशङ्का गरुडागमनवेगभ्रमो येन सः । अत-
एव महोरगाणां सर्पाणां हृदयानि भ्रोत्राणि च भिनत्तीति हृदयभ्रोत्रभिदुत्पपात । 'समु-
द्राभादः' इति सूत्रे पूर्वनिपातव्यभिचारात्प्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः ।
पवित्रानैः पवित्रनिधिर्निधिर्नादोऽस्य प्रतिनादोऽस्य इति ॥ अत्र नादस्योर-
नादः ॥

इदमभेदकवासंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादनिशपोक्तिः । सा च तादर्थवेराभ्रमो-
त्यापितेति तयोरेकत्रिभावेन संकरः ॥

नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तर्मनसोऽप्याशुतरं यतः विशङ्गैः ।

विद्ये विलसच्छिद्यताभैः किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥२२॥

मयनादिति ॥ शूलिनो मयनाद्यप्रवृत्तनिर्गतैरिव स्थितैरियुष्येभ्यः । मेत्रामिश्रि-
ष्टाकल्पैरित्यर्थः । विशङ्गैः विशङ्खैर्विलसत्शिद्यताभैर्विद्युत्सुरामनुर्णैरियुषमा । मन-
संभ्रितादप्याशुतरं क्षीप्रतरम् । आशुताब्दादनम्ययाचारः । अतः 'किमेत्तिहायय-'
त्वादिनाम्नस्यो न । 'द्वीदे क्षीप्रापमरये स्वादिष्येषां सपर्यामि यत्' इत्यमरः ।
तो गच्छतः । इणः सानृमत्यपः । मार्गणस्य चारस्य । 'कदम्बमार्गणस्यः' इत्य-
मरः । किरणैर्व्योमन्वाकानो मार्गं लङ्कारेखाकारः पन्था विद्ये विरचित इति
त्रभावाकिरणकारः ॥

अपयन्धनुषः शिवान्तिकस्यैविवरेसद्भिरभिलष्यया जिहानः ।

पुगपद्दृशे विशन्वराहं तदुपोद्वैश्च नमर्धरैः पृपत्कः ॥ २३ ॥

अपयन्निति ॥ पृपत्को बाणः । 'पृपत्कबाणविशिलाः' इत्यमरः । धनुषः पिना-
हादपयश्चिर्मन् । निर्गच्छश्चित्यर्थः । इणः सानृमत्यपः । शिवान्तिकस्यैर्नमर्धरभि-
लष्यया क्षोभया जिहानः । क्षोभनं गच्छश्चित्यर्थः । 'ओहाद् गतो' इति धातोः शा-
नच् । 'अभिलष्या नामशोभयोः' इत्यमरः । विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्यैर्विवरेस-
द्भिरन्तरालवर्तिभिर्नमर्धरैः । 'सत्पृष्टिप-' इत्यादिना क्तिप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इत्यलुह । अथ वराहं विशन्प्रविशंस्तदुपोद्वैसं वराहमुपोद्वैः प्रत्यासक्तैः । यद्वैः कर्ते-
रि क्तः । नमर्धरैरुपगपद्दृशे दृष्ट इति बाणवेगोक्तिः । अत्र कमेण निष्कमणादिकि-
धाविशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिश्चदेशस्थनमर्धरकर्तृकदर्शनयोग्यतासंबन्धे-
ऽपि तत्संबन्धोक्तिःसूत्रानिशापोक्षया लोकोत्तरवेगप्रतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः ॥

स तमालनिभे रिषीं सुराणां घननीहार इवाविपक्तवेगः ।

मयविप्लुतमीक्षितो नैमःस्यैर्जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे ॥ २४ ॥

स इति ॥ स बाणस्तमालनिभे तमालप्रभे । नीलाम इति यावत् । सुराणां
रिषीं वराहे घननीहारे सान्द्रनुहिन इवाविपक्तवेगोऽप्रतिबद्धवेगः सन् । तथा
नमःस्यैः खेचरैर्भेषेन विवृतं विद्वलं यथा तथेक्षितः सन् । अपां संवन्धि वेग
भापः अपां समूहो वापम् । भावेन गच्छतीत्यापगा नदी साम् । गृह्णातीति ग्राहो
जलग्राहः । जलघर इति यावत् । 'जलचरे' इति वक्षस्यात् 'विभाषा ग्रहः' इति
जम्बव्यपः । स इव । जगतीं भूमिम् । 'जगती विष्टये मघां वास्तुष्वन्दोविशेषयोः'
इति ध्रजपन्ती । जगाहे विधेयः । अन्तर्हित इत्यर्थः ॥

अथाहुंनशाणप्रयोगमाह—

सपदि प्रियरूपपर्वरेखः सितलोहाग्रनखैः खमाससाद् ।

कृपितान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीर्व्यथयन्प्राणभृतः कपिध्वजेपुः ॥ २५ ॥

गराणि ॥ सरदि शिवबाणप्रयोगमय एव प्रिया रूपमाहृतिः पूर्वनि
 प्राग्प्रयो रेखा इषवाभ्र एव सः । अङ्गुष्ठिरसे परिरिखाः प्रसिद्धाः । लोहाग्रम
 फलं सप्रगमिवेषुपमितममागः । गितं लोहाग्रमन्यं यस्य सः । कुणितस्यान्तः
 शृण्णोर्थां तर्जनस्याङ्गुष्ठिमज्जनाङ्गुष्ठिमस्याः धीरिव धीर्यस्य स कनिष्वतेपुरतुं
 बाणः प्राणभूतो व्यसपन्धीर्यमाणः स्वमाहाशमाममाद् प्राय । उपमालंकारः
 परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजः स्फुरदृत्काकृति विधिपन्वनेषु ।

स जवेन पतन्यरःशतानां पततां यात इवास्यं वितेने ॥ २६ ॥

परमेति ॥ परमास्त्रपरिग्रहेण दिग्पाखाधिष्ठानेभोद महदत एव स्फुरदृत्का
 कृति । उष्कावरीषांपमाणमित्ययैः । मैत्रो वनेषु विशिषम्विक्रिम्सद् । जवे
 पतन्धायन्त बाणाः । शताग्ररे परःशताश्लेषाम् । शताधिकसंख्याकानामित्यर्थः ।
 'परःशताश्लेषे येषां परा संख्या शतादिकात्' इत्यमरः । 'पञ्चमी-' इति योग-
 विभागात्समासः । 'राजदन्तादिषु परम्' इत्युपसर्जनस्य शतशब्दस्य परमिशतः ।
 पारस्करादित्वात्सुहागमः । पततां पतत्रिणाम् । 'पतत्पन्नरयाण्डजाः' इत्यमरः ।
 यातः समूह इवारवं वितेने विस्धारयामास ॥

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायाम इवातिरंहसा सः ।

सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्तेरपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥ २७ ॥

अविभावितेति ॥ अतिरंहसातिवेगेनाविभावितेऽलक्षिते निष्क्रमो गाण्डीवा-
 द्विःसरणं प्रयाणमन्तरागमनं च यस्य सः । तथा शमितायामः संक्षिप्तदैर्घ्यं इव
 स्थित इत्युपात्तवेगगुणनिमित्ता दैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । स शरः । सह नु सह वा ।
 चित्तवृत्तेति शेषः । चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु प्रागेव वा । उभयत्रापि लक्ष्ये । पति-
 त्वेति शेषः । अथवाऽपतित्वा नु । लक्ष्य इति शेषः । लक्ष्यभेदं चकार । अत्रोपा-
 त्तवेगगुणनिमित्तादाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्वपतनाभावोत्प्रेक्षासिद्ध उत्तरोत्त-
 रोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिका इत्यलंकारेण वस्तुष्वनिः ॥

सवृषध्वजसायकावभिन्नं जयहेतुः प्रतिकायमेपणीयम् ।

लघु साधयितुं शरः प्रसेहे विधिनेवार्थमुदीरितं प्रयत्नः ॥ २८ ॥

स इति ॥ जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविद्धमेपणीयम् ।
 वेद्भूमिति शेषः । इवेरिच्छार्यादनीयत्प्रत्ययः । प्रतिकायम् । प्रतिपक्षमिति वा-
 यद् । विधिना विधिवाक्येनोदीरितं फलसाधनतया प्रतिपादितमर्थं बाणादिकं
 प्रयत्नः पुरूपन्यापार इव । लघ्वङ्गेषु यथा तथा साधयितुम् । स्वार्थनिजन्तात्तु-
 मुन् । प्रसेहे शशाकं । उपमालंकारः ॥

अविवेकवृथाश्रमाविवार्य क्षयलोमाविव संश्रितानुरागम् ।

विजिगीषुभिवान्यप्रमादायवसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तम् ॥ २९ ॥

अविवेकेति ॥ अविवेकोऽन्तस्त्वानभिगृह्यं वृथाश्रमो निष्फलप्रयासस्तथावर्थं धन-
 सिद्धं । अस्थानविनियोगहेतुत्वात्तदवबोधनहासिकरत्वमिति भावः । क्षयोऽनु-
 रधयो लोभोऽदातुत्वं सौ

स्वामिन्यनुरागस्थानवस्थानादिति भावः । अनयो दुर्नीतिः प्रमादोऽनवपानता
 तौ विविगीषुमिव । रन्ध्रभूयिष्ठस्य जयामिदेरिति भावः । विशिखी शिवार्तुद-
 बाणौ तं धराहमवसादं करणशैथिल्यं विनिन्यतुर्नीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः ।
 भालोपमेयम् ॥

अथ दीर्घतमं तमः प्रवेक्ष्यन्सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण ।

निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुष्ण्यौ बलपीभूतवरुं धरां च मेने ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अथ स पराहो दीर्घतमं तमो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन् । मरिव्यक्तित्यर्थः ।
 सहसा इदिति रुग्णरयो भ्रमवेगः संभ्रमेण भ्रान्त्या । 'संभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति
 विश्वः । उष्णरश्मिमुष्ण्यौ भूमौ निपतन्तमिव मेने । धरां च बलपीभूता मण्डली-
 भूतास्तरवो यस्यास्तां तथा मेने । तथा ब्रह्ममेत्यर्थः । स्वभावोच्छिन्नकारः ॥

स गतः क्षितिमुष्णेशोपितार्द्रः सुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।

असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुष्वनिर्निरासे ॥ ३१ ॥

स इति ॥ क्षितिं गतः क्षितौ पतित उष्णेन प्रत्यग्रथाच्छोपितेनार्द्रः मृतः
 सुराणां दंष्ट्रयोद्भास्राणां निपातेनाघातेन दारिताश्मा पादितपापाणः । किञ्च ।
 क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुः । स्वार्थविषातरोपदिति भावः । अत एव विहितः कृतोऽम-
 र्षगुरुः क्रोधोद्धतो प्वनिः क्रन्दितं येन स तथोक्तः स पराहोऽसुभिः प्राणैर्निरासे
 निरस्तः । त्यक्त इत्यर्थः । अस्त्यतेः कर्मणि छिट् । इयं च स्वभावोक्तिः ॥

स्फुटपौरुषमापपात पार्थस्तमथ प्राज्यशरः शरं जिघृक्षुः ।

न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥३२॥

स्फुटेति ॥ अथ पराहपातानन्तरं पार्थोऽर्जुनः प्राज्यशरः प्रभूतशरः । सप्रपी
 त्यर्थः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । स्फुटपौरुषे म्यक्तविक्रमे पराहभेदिनं शरं
 जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः । प्रहेः सप्रन्तादुपस्यथः । आपपाताघावति स्म । कृतज्ञतथा
 शरप्रदं न तु लोभादित्यर्थः । नन्वन्येऽप्युपकर्तार एव, किमित्यत्रैवाद्ग्राह्ये-
 त्यत आह—कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्मा । 'अवदानं कर्म वृत्तम्'
 इत्यमरः । यथा प्रियतामेति तथा करिष्यन्नुपकरिष्यन्न प्रियतामेति । 'कृतकरि-
 प्यमाणयोः कृतं बलीयः' इति न्यायादिति भावः ॥

अथ सुरमेनाह—

उपकार इवासति प्रयुक्तः स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् ।

कृतशक्तिरैवाशुखो गुरुवाञ्जनितवीड इवात्मपौरुषेण ॥ ३३ ॥

उपकार इति ॥ असति नीचे प्रयुक्त उपकार इव मृगे स्थितिमप्राप्य मृगाश-
 मदर्शनं गत इत्युपमा । यथा कृतशक्तिः कृतपौरुषो गुरुवाञ्जोद्गमाराद्वीरवत्वाधा-
 वाशुखो नम्रमुखः । अत एवात्मपौरुषेण जनितवीड इव स्थित इत्युपमेया ॥

१ 'दीर्घतमं तमः प्रवेक्ष्यन्' इति पाठः. २ 'शोपितार्द्रां' इति पाठः. ३ 'अपोमुक्तः'
 इति पाठः.

स' समुद्ररता विनिन्द्य तेन स्वकर्म कीर्तिमिवोत्तमा दधानः ।
अनुपुक्त इव स्ववार्तमुर्गः परिरेमे नु मृगं विलोचनाभ्याम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ उत्तमा स्वकर्म स्वकामिनि कीर्तिमिव दधान इत्युपप्रेक्षा । किं ।
विविन्द्य सर्वथा प्राणोऽयमिति निगृह्य समुद्ररता तेनानुनीयेः स्वानं स्वा-
द्वम् । 'वार्तं पाटयमारोग्यं भयं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । अनुपुक्तः
पृष्ठ इव स्थित इत्युपप्रेक्षा । आद्रात्तथा प्रनीयत इत्यर्थः । 'प्रभोऽनुयोगः पृष्ठा-
य' इत्यमरः । स बाणो विलोचनाभ्यां नयनाभ्यां कृत्वा मृगं परिरेमे म्वाङ्घ्रि-
किमित्युपप्रेक्षा । तेनात्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ॥

तत्र कार्मुकभृतं महाभुजः पश्यति स सहसा वनेचरम् ।
संनिकाशयितुमप्रतः स्थितं शासनं कुसुमनापविद्रियः ॥ ३५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र प्रदेशे महाभुजोऽर्जुनः कुसुमनापविद्रियः अरारेः शासनं वक्ष-
माणभाषेन संनिकाशयितुं प्रकाशयितुम् । निवेद्ययितुमिति यावत् । अप्रतः स्थितं
कार्मुकभृतं वनेचरं सहसा दृष्टिति पश्यति स । इतः प्रमृत्ति रपोद्धतावृत्तम्—
'रो नराविह रपोद्धता र्णा' इति छद्मणात् ॥

स प्रयुज्य तनये महीपतेरात्मजातिसदृशीं किलानतिम् ।
सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं यत्कुमित्यमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥

स इति ॥ स वनेचरो महीपतेस्तनये राजपुत्रेऽर्जुन आत्मजातिसदृशीं किरात-
जात्यनुरूपां किल । किलेति जातेरलीकतां दर्शयति । यतः । परमार्थतः प्रमथ
पूर्व सः । आनतिं प्रणतिं प्रयुज्य सान्त्वपूर्वं सामपूर्वकम् । 'साम सान्त्वमुमे
समे' इत्यमरः । अभिनीतिहेतुकं प्रिययुक्तिहेतुकं वचः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण
वनुमुपचक्रम अपक्रान्तवान् ॥

तत्र तावच्चतुर्भिः सान्त्वमाह—

शान्तता विनययोगि मानसं भूरिधाम विमलं तपः श्रुतम् ।
प्राह ते नु सदृशी दिवीकसामन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७ ॥

शान्ततेति ॥ शान्तता महिरनौद्धत्यं ते तव विनययोग्यनौद्धत्ययुक्तं मानसं
कर्म प्राह नु श्रुते खलु । तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिन्नात्तपः कर्तुं विमलं
संप्रदायशुद्धं श्रुतं प्राह । किं च । द्यौर्दिवं द्यौको येषां तेषां दिवीकसां देवानाम् ।
पृषोदरादिखात्साधुः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । सदृशी तुवपाकृतिर्मु-
तिरवदातं शुद्धसन्ववायं वंशं प्राह । 'वंशोऽन्ववायः संतानः' इत्यमरः । शान्त्या-
दिभिर्लिङ्गैर्विनयादयोऽनुमीयन्ते । अन्यथा तदसंभवादिति भावः ॥

दीपितस्त्वमनुभावसंपदा गौरवेण लघयन्महीभृतः ।
मुनिरपीह कैरयन्नाधिपत्यमिव शातमन्यवम् ॥ ३८ ॥

१ 'उत्तमा' इति पाठः. २ 'कुसुमनेत्र' 'मकरकेट' इति पाठौ. ३ 'धारवन्' इति पाठः.

दीपित इति ॥ मुनिरपि । ऐश्वर्यरहितोऽपीत्यर्थः । अनुभावसंपदा प्रभावाति-
शयेन दीपितः प्रकाशितः । 'अनुभावः प्रभावे च' इत्यमरः । गौरवेण महत्तया
महीभृतो राज्ञो लघवैल्लघुकुर्वन् । त्वमिहादौ । शतमन्वोरिदं शतमन्वयमैन्द्रम् ।
'तस्येदम्' इत्यप्रत्ययः । 'शतमन्वुर्दिवस्पतिः' इत्यमरः । अधिपतेः कर्मोधिपर्यं
शैलोचनरक्षाधिकारम् । प्राज्ञणादित्वात्प्रत्ययः । कारयन्निव इन्द्रेणेति शेषः ।
राजसे तस्याप्युपजीव्य इति प्रतीयसे । स्वमहिश्रेत्यर्थः ॥

तापसोऽपि विभ्रुतामुपेयिवानास्पदं त्वमसि सर्वसंपदाम् ।

दृश्यते हि भवतो विना जनैरन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥ ३९ ॥

तापस इति ॥ विभ्रुतां प्रभावमुपेयिवानुपगतः । अतएव तापसोऽपि एवं
सर्वसंपदामास्पदं स्थानमसि । 'आस्पदं प्रतिशायाम्' इति निपातः । विभ्रुतामेव
समर्षयते—तथाहि भवत्स्त्व जनैर्विनापि । पृकाकिनोऽपीत्यर्थः । सचिवैरन्वि-
तस्येवामात्यादिबुक्तस्येव द्युतिस्तेजो दृश्यते । अतः सर्वसंपदामास्पदत्वं बुक्त-
मित्यर्थः ॥

विस्रयः क इव वा जयश्रिया नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी ।

ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४० ॥

विस्रय इति ॥ किं च । जयश्रिया हेतुना । प्राप्तवापीति शेषः । क इव वा
विस्रयः किमाश्चर्यम् । न कश्चिदित्यर्थः । 'विस्रयोऽद्भुतमाश्चर्यं विस्रम्' इत्यमरः ।
अतो मुक्तिरपि ते तव दवीयसी दूरतरा दुर्लभा न भवायेव । 'स्थूलदूर-'
इत्यादिना षणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । तथाहि निर्जितौ रजस्त्वमसी एव गुणौ येन
त कस्येप्सितस्य चाञ्छितस्योपाश्रय आस्पदं न भवेदित्यर्थः ॥

आगमनप्रयोजनमुपासम्भमुत्सेनाह—

हेपयन्नहिमतेजसं त्विषा स त्वमित्थमुपपन्नपौरुषः ।

हर्तुमर्हसि वराहमेदिनं नैनमसदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥

हेपयन्निति ॥ त्विषा तेजसाऽहिमतेजसमुष्णतेजसं हेपयन्नपुपपन्नपौरुषः
संभावितपराक्रमः स प्रसिद्धत्वं वराहमेदिनम् । कृत्तोरकारमित्यर्थः । पुनं स्वत्कर-
गतमसदधिपस्य सायकं शरमित्ये सहसेन हर्तुं नार्हसि ॥

अनर्हत्वमेवाह—

सर्षते तनुभृतां सनातनं न्याप्यमाचरितमुत्तमैर्नृभिः ।

ध्वंसते यदि भवाद्दशस्ततः कः प्रयातु च्द तेन वर्त्मना ॥ ४२ ॥

सर्षते इति ॥ उत्तमैर्नृभिः सत्पुरुषैर्मन्यादिभिस्तनुभृतां शरीरिणां सनातनं
निरपं न्याप्यं न्यापादनपेतमाचरितमाचारः सर्षते । कृतंभवत्येति शेषः । न
त्वनाचार इत्यर्थः । अथाप्यनाचरणे शेषमाह—ध्वंसते इति । भवामिव दृश्यते
भवात्सस्ततः सदाचाराद्ध्वंसते भवत्येते यदि कदा तेन वर्त्मना न्याप्यमाणे कः

प्रयातु गच्छतु वद कथय । न कोऽपीत्यर्थः । तथा च सन्मार्ग एव त्रि-
स्वादिति भावः ॥

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः संनिवृत्तिमपथान्महापदः ।

योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः शीलयन्ति यंतयः सुशीलताम् ॥४३॥

आकुमारमिति ॥ किं च । योगशक्त्यारमज्ञानमहिम्ना त्रितौ जन्ममृत्यु वै-
यतयो योगिनः । आकुमारेभ्य आकुमारम् । कुमारादारभ्येत्यर्थः । 'आह मया
दाभिविध्योः' इत्यभ्ययीभावः । महत्य आपदो यस्मिन्स्वान्महापदः । महानर्थ
हेतोरित्यर्थः । अपयादमार्गात् । 'पथो विभाषा' इति निषेधविकल्पात्समासान्तः ।
'अपथं ननुसक्तम्' । संनिवृत्तिमपथममुपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सद्गु-
ताम् । 'शीलं स्वभावे सद्गुणे' इत्यमरः । शीलयन्त्यभ्यस्यन्ति । अतो न स्वायं
शीलमित्यर्थः ॥

न केवलं सौशील्यादनर्थनिवृत्तिः । किं स्वयंप्राप्तिरपीत्याह—

तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्संपदोऽनुगुणयन्सुखैपिणाम् ।

योगिनां परिणमन्विमुक्तये केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥४४॥

तिष्ठतामिति ॥ तपसि तिष्ठतां तपोनिष्ठानाम् । धर्माधिनामित्यर्थः । पुण्यं
धर्ममासजन्संपादयन् । 'स्वाद्धर्ममस्त्रियां पुण्यधेयसी मुकृतं वृषः' इत्यमरः ।
सुखैपिणां मुक्तार्थिनां संपदः सुखसाधनभूतानर्थाननुगुणयन्नुल्लसन् । अर्थ-
कामपौरुषि हेतुभूत इत्यर्थः । तथा योगिनां विमुक्तयेऽपवर्गाय परिणमन्संपद-
मानो विनयः सौशील्यं केन हेतुना सतां प्रियो नास्तु । संभावनायां श्लोद ।
सर्वथा विनय एव अनुवर्गसाधनमित्यर्थः । अतएवया मास्त्रास्त्रामिशरौष्यं कार्य-
मिति तात्पर्यम् ॥

अथवा किं भवाद्देशेभ्यस्यसंभावनाया अतो आन्तरिणि संभावना इति शब्-
द्विभवलभ्याह—

ननुपपन्नतः शक्तानि सर्वानुपपन्नानि मायकः ।

पुनरपि श्लेषमेव ब्रह्मपद्मोपान्तरमापादयति—

अन्यदीपविशिखे न केवलं निःस्पृहस्य भवितव्यमाहूते ।

निम्नतः परनिर्वाहितं मृगं व्रीडितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६ ॥

अन्यदीपेति ॥ सह चेतसा वर्तत इति सचेतास्तस्य मनस्विनस्तेऽन्यदीपविशिखे विषये यदाहृतमाहरणम् । भावे कः । तस्मिन् । अन्यदीपविशिखसाहरण इत्यर्थः । निःस्पृहस्य केवलं निःस्पृहेणैव न भवितव्यम् । किं तु परनिर्वाहितं परेण महतं मृगं निम्नतः महरतस्ते । निम्नता स्वयैत्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तारि वा' इति पट्टी । व्रीडितव्यं लज्जितव्यमपि । भावे तन्वप्रत्ययः । संप्रति तु त्वया परविद्धं मृगं विकृतापि न व्रीड्यते प्रत्युद्ध श्लेषमेव विप्लव इत्यहो महत्साहसमित्यर्थः । मृगमित्यत्र दोषाभावविशङ्कणात् 'जासिनिग्रहणनाटकायपिषां हिंसायाम्' इति पट्टी न भवति दोषाधिकारान् । निग्रहणेत्यत्र निग्रहोः संघातम्यस्तविपर्ययानां ग्रहणात् ॥

अथासिन्कृतमृगताभियोगाय स्वीयोपकारकत्वं दर्शयितुं विकल्पनदोषं तावद्युग्मेन परिहरन्नाह—

संततं निशमयन्त उत्सुका यैः प्रयान्ति मुदमस्य सूरयः ।

कीर्तितानि हसितेऽपि तानि यं व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ४७

संततमित्यादि ॥ सूरयो विद्वांसोऽस्यास्त्रास्वामिनः संबन्धिभिर्वैश्वरितैः करणभूतैः संततं सततमुत्सुकाः सोल्लभ्याः सन्तो निशमयन्तश्चरितानि शृण्वन्तो मुदं प्रदान्ति । अत्र चरितानां मुद्यासौ शब्दं करणत्वम् । अर्थाभिगमनकर्मत्वमिति विवेकः । तानि चरितानि हसितेऽपि परिहासेऽपि कीर्तितानि परैश्चरितानि सन्ति यं मानिनं व्रीडयन्ति । मानित्वाद्ग्रीडा न तु चरितदोषात् । तेषामलंकाररूपत्वादिति भावः ॥

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं ख्यापयेत्कथमभृष्टताजडः ।

उच्यते स खलु कार्यवत्तया धिग्निबन्धुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥

अन्येति ॥ अभृष्टतया विकल्पनेन ज्ञाहीनतया जडः खलुः । अविज्ञायन इत्यर्थः । सोऽस्त्रास्वाम्यन्यदोषं परावरगुणमिव स्वयं स्वकीयं गुणं कथं ख्यापयेत्यकट्येत् । 'आत्मप्रशंसां परगार्हानिव वर्जयेत्' इति स्मरणादिति भावः । तथापि कार्यवत्तया । कार्यार्धतथैत्यर्थः । सः स्वगुण उच्यते खलु । कार्यार्धिनः कुतो गर्वं इति भावः । निर्विण्ण इवाह—धिगित । विभिन्नबुधसेतुमतिक्रान्तसुवनमर्षादा-मर्थितां दाचनं धिक् । निन्दाभीत्यर्थः । यदवमपीत्यं विकल्पयितुं प्रवृत्त इति भावः । 'धिद्रिभैत्संननिन्दयोः' इत्यमरः । 'अभिसर्षतसोः कार्यो धिगुपर्षादिषु त्रिषु । द्वितीयाकेदितान्तेषु ततोऽन्यथापि व्यपते' इति द्वितीया ॥

संप्रति स्वकृतोपकारं दर्शयति—

दुर्वचं तदद्य मा स भून्मृगस्तवप्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।

नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः प्रत्यपत्स्यत सितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥

दुर्षमिति ॥ वाहिनीपतिः सेनापतिरमाग्यामी शितेन पत्रिणा शरैः
शृगमाशु न प्रत्यागत एदि भाषिगुतीत चेर्गा शृग भोजगा वलेन त
रिगये चदकरिप्यघदमिष्टं कुगोतदुर्वचं दुर्षममहस्यया एकं न शक्यते । त
निष्टमयातन्तरमरि मा भा गुरिनि साहादंरूपनम् । तनुपेक्षणे स शृगस्वो ह्य
रिति भावः । 'द्विद्विमिणे एह किरातिगती' इति करोतेः पद्येऽत्र छह ॥

ननु मयैव इतो शृगो न तु सेनापतिना । तत्राह—

फो न्विमं हरितुरङ्गमायुधस्येयसीं दधतमङ्गसंहतिम् ।

वेगवत्तरमृते धमूपतेर्हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम् ॥ ५० ॥

क इति ॥ हरितुरङ्गमायुधमिन्द्रायुधं तद्वत्स्येयसीं श्वरतराम् । वज्रकठिना
मित्यर्थः । श्वरशब्दादीयसुन् । 'मियश्वर-' इत्यादिना स्यादेतः । अहमंइति-
मयययमंघातं दधतं धारयन्तं वेगवत्तरं दुर्वारवेगमिमं दंष्ट्रिणं वराहं धमूदतेः
किरातवाहिनीपतेःश्रते धमूपातिं विना । 'अन्यारात्-' इत्यादिना पद्यमी । को
नु को वा शरेण । एकेनेति भावः । हन्तुमर्हति । न कोऽपीत्यर्थः ॥

अस्तु स एव शृगस्य हन्ता । सतः किमित्यत आह—

मित्रमिष्टमुपकारि संशये मेदिनीपतिरयं तथा च ते ।

तं विरोध्यं भवता निरासि मा सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥

मित्रमिति ॥ तथा च । तस्यैव शृगहन्तृत्वे सनीत्यर्थः । अयं मेदिनीपतिः
किरातभूपतिस्ते तव संशये प्राणसंकट उपकार्युपकारकारकमिष्टं मित्रम् । ततोऽपि
किं तत्राह—कमिति । तं मित्रभूतं विरोध्य सज्जनैकवसतिर्भवाद्दशसुजनमात्राघाता
कृतज्ञतोपकारवेदित्वं मा निरासि न निराक्रियतां भवता । अन्यथा जगति कृत-
ज्ञतास्त्वमियात्, कृतज्ञता च ते भवेदित्यर्थः । अस्यतेः कर्मण्याशिपि माडि छह ॥

ननु सर्वस्वार्थमूलत्वात्स एवास्तु, किं मित्रेणेत्याशङ्क्य मित्रस्य सर्वोधिक्यं
युग्मेनाह—

लभ्यमेकसुकृतेन दुर्लभा रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः ।

स्वन्तमन्तविरसा जिगीपतां मित्रलाभमनु लाभसंपदः ॥ ५२ ॥

लभ्यमिति ॥ जिगीपतां जेतुमिच्छताम् । जयतेः सञ्जन्ताच्छृगप्रत्ययः । दुर्लभाः
कृच्छ्रेणापि लब्धुमशक्यास्त्वाप्यसुरक्ष्यभूतयो रक्षितुमशक्यमहिमानः । तथापि
नित्यं रक्षणादिक्लेशावहाश्रैति भावः । अन्तविरसाः । राक्ष्यं इत्यर्थः । लभ्यन्त
इति लाभा अर्थास्तेषां संपदः । एकसुकृतेनैकोपकारेण लभ्यं सुलभं न तु दुर्लभं
रक्षितारं न तु रक्ष्यं स्वन्तं शुभावसानं न स्वन्तविरसं मित्रलाभमनु मित्रलाभा-
दीनाः । निरुद्धा इत्यर्थः । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तद्योगे द्वितीया ।
अत्रोपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरं प्रत्याधिक्याभिधानाद्यतिरेकालंकारः ॥

चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नता मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः ।

भूधरस्थिरमुपेयमागतं मावमंस्त सुहृदं मैहीपतिम् ॥ ५३ ॥

चञ्चलमिति ॥ किं च । वसु धनं नितान्तं मेदिनीमप्युन्नताः प्रबला अरातयो हान्ति । मित्रं तु न तपेत्याह—भूधर इति । भूधरवस्थिरमुपेयमन्विव्य गन्तव्यमप्यागतं स्वतः प्राप्तमपि मैहीपतिम् । सर्वधुरीणमित्यर्थः । सुहृदं मित्रं मावमंस्त मावज्ञासीत् । भवानिति शेषः । अन्यश्लोकगतो वा अवच्छन्दो विभक्तिविपरिणामेनात्र दृश्यः । अन्यथा मध्यमपुरः स्यात् । मन्यतेः कर्त्तरि भाक्ति लुह । अलंकारस्तु इत्यतिरेक एव । भूधरस्थिरमित्युपमासंगतिसंकरः ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंग्रहेणेत्यत्राह—

जेतुमेव भवता तपस्यते नापुधानि दधते सुमुक्षवः ।

प्राप्स्यते च सकलं मैहीभृता संगतेन तपसः फलं त्वया ॥ ५४ ॥

जेतुमिति ॥ भवता जेतुं जयायमेव तपस्यते तपश्चर्यते । 'कर्मणो रोमन्ध—' इत्यादिना चरणे ष्यह । ततो भावे लट् । कुतः । सुमुक्षवो मोक्षार्थिन आयुधानि न दधते न धारयन्ति । अतो मित्रसंग्रहः कार्य इति भावः । तथापि किं भवस्वामिसप्येत, तत्राह—प्राप्स्यत इति । मैहीभृता सह संगतेन त्वया सकलं तपसः फलं प्राप्स्यते । अतश्चे सखाञ्जलस्वामी युक्त इत्यर्थः ॥

मन्यकिंचनः कुत्रोपयुज्यते, तत्राह—

वाजिभूमिरिभराजकाननं सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।

काञ्चनेन किमिवास्य पत्रिणा केवलं न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥

वाजीति ॥ तस्य भूपतेर्वाजिभूमिरश्वाकर इभराजानां काननं गजोत्पत्तिस्थानं भूरिशो रत्ननिचयाश्च । सन्तीति शेषः । नन्दीरागादयः किमेकस्मै काञ्चनपत्रकाण्डाय कलहायते, तत्राह—अस्य काञ्चनेन सौवर्णेन पत्रिणा शरेण किमिव । न किंचिद्विषयोजनमस्तीत्यर्थः । परंतु केवलं विलङ्घने इतिक्रमं न सहते । नार्थ एतत्सुखः । किंचिद्विषेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्र प्रथमायं सप्तद्विमदस्तुवर्णनादुपलक्षणकारः ॥

नन्दीराग्लुम्भः किमुपकृतो, तत्राह—

सावलेपमुपलिप्सिते परंरम्भुपति विवृतिं रजसपि ।

अधितस्तु न महान्तसमीहते जीवितं किमु धनं घनापितुम् ॥ ५६ ॥

सावलेपमिति ॥ महान्तं रजसपि भूलावरि परं सावलेपं स्वर्गमुपलिप्सित उपलब्धुमिदं विवृतिं सति विवृतिमभ्युपति । प्रकृष्वतीत्यर्थः । अधितो वाचितस्तु जीवितं घनापितुं घनीकृतुम् । ष्यञ्जन्तापुमुम् । न समीहते मोक्षहते । जीवितमप्यात्मनो वेच्छति । किंचिदधितः प्रकृष्वतीत्यर्थः । तर्हि धनं हिम् । घनमात्मन एवितुं घनापितुमिति विग्रहः । अत्र इच्छामात्रमर्थः । अन्यथा घनमित्य-

१ 'वदता' इति पाठः. २ 'अपहन्ति' इति पाठः. ३ 'वसुपति' इति पाठः.
४ 'प्राप्स्यते' इति पाठः. ५ 'वसुधरा' इति पाठः. ६ 'अधित' इति पाठः.

नेन पौनरुक्त्यं स्यात् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अशनायोदस्यघनायाजुमुक्षारि-
पासागर्धेषु' इति निपातनादाकारः ॥

उक्तमर्थं निगमयति—

तच्चदीपविशिखातिसर्जनादस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम् ।

राघवप्लवगराजयोरिव प्रेम युक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्माच्चदीपविशिखातिसर्जनादप्यत्यवर्णान्नां युवयोः । 'पट्टीव-
सुधीद्वितीयाख्ययोवांनावी' इति वामादेशः । राघवप्लवगराजयो रामसुग्रीवयो-
रिव यदृच्छया देवादागतं गुरु महद्युक्तमनुरूपमितरेतराश्रयमन्योन्यविपर्यं प्रेम
सहयमस्तु ॥

ननु शरलोभान्मिथ्याभियुज्यस इत्याह—

नाभियोक्तुमनृतं त्वमिष्यसे यस्तपस्त्रिविशिखेषु चादरः ।

सन्ति भूमृति शरा हि नः परे ये पराक्रमवद्वनि वज्रिणः ॥५८॥

नेति ॥ त्वमनृतं मिथ्याभियोक्तुमभ्याख्यातुम् । मृतोऽर्धप्रहणाद्विकर्मकता ।
'मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्' इत्यमरः । अस्माभिरिति शेषः । नेष्यसे नेष्टोऽसि ।
कुतः । तपस्वी मुनिः शोष्यश्च । 'मुनिशोष्यौ तपस्विनौ' इति शाश्वतः । तस्य
विशिखेषु क आदरः कास्या । न काचिदित्यर्थः । हि यस्मात्तोऽस्माकं भूमृति शैले
परेऽन्येऽपि शराः सन्ति ये शरा वज्रिणः शकस्य पराक्रमवद्वनि पराक्रमधनानि ।
दार्ढ्यसर्वस्वमृता इत्यर्थः । वज्रिप्रहणाद्ब्रह्मादप्यतिरिच्यन्त इति सूच्यते । अत्र
शरैश्च पराक्रमसाधनेषु पराक्रमरूपेण वस्तु व्यस्यते ॥

अथ ते शरापेक्षा चेत्तर्हि तयोच्यतामित्याह—

मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु पतिं न भूमृतः ।

त्वद्विधं सुहृदमेत्य सोऽर्थिनं किं न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ५९

मार्गणैरिति ॥ अथेत तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं कृत्यं तर्हि भूमृतो भिरिः
पतिं प्रभुं किमु न नाथसे किमिति न याचते । 'नाथु नाथ यात्रोपतापे चरुंशीःपु'
इति घातोर्केंद्र । न च यात्राभङ्गशङ्का कार्थेत्याह-त्वदिति । सोऽस्मात्प्राप्ति तवैव
विधा प्रकारो यस्य तं त्वद्विधं त्वादरात् । महानुभावमित्यर्थः । तथापि सुहृदं
मित्रभूममर्थिनमेव लक्षणा मेदिनी विजित्य न यच्छति किं न वदति पितुः । किं
नु दास्यते च । किं पुनः शरानिति भावः ॥

यदुच्यते 'त्वद्विधम्' इत्यादि तत्रोपपत्तिमाह—

तेन यरिरुपकारितायनः कर्तुमिच्छति न याचितं वृथा ।

सीदतामनुभवन्नियार्थिनां वेद यत्प्रणमभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥

तेनेति ॥ तेन कारणेन कर्तुमिच्छति यत्रोपकारितायन उपकारकत्वमाश्रयनः
स हिरावन्वृत्तियर्थेति च । वृथा इत्यर्थं कर्तुं नैच्छति । कुतः । कथं च कारणेन
सीदतां शिष्यनामर्थिनां प्रत्यक्षभङ्गवेदनां यात्राभङ्गान्नं स्वयमनुभवति वेद
वेति । अतो न वेदभङ्गशङ्का कार्थेत्याहः ॥

ननु स्वयंमार्हिणः किं यात्रादेन्यं तत्राह—

शक्तिरर्थपतिषु स्वयंग्रहं प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।
कारणद्वयमिदं निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

शक्तिरिति ॥ अर्थपतिषु विषये शक्तिः सामर्थ्यं स्वयंग्रहं स्वाम्मनुज्ञां विना ग्रहणं कारयति । यदा निरत्ययमपराधेऽप्यधिकारि निर्बाधं प्रेम कर्तुं स्वयंग्रहं कारयति । प्रबलः प्रियो वा परस्व धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—इदं पूर्वोक्तं कारणद्वयं निरस्यतरत्यजतः । पुंस इति शेषः । अधिकबले प्रबले विषये प्रार्थना तदनुज्ञिषुषा विपत्फलाऽनर्थफलका । अशक्तस्याप्रियस्य सतः प्रबलधनग्रहणाशा फणिशिरोमणिग्रहणसाहसवदनयोः कल्पत इत्यर्थः ॥

ननु शस्त्रार्थसंपत्त्या शक्तत्वाभिमानः, तत्राह—

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य चेह भुजवीर्यशालिनः ।
।मदाम्यमपहाय गीयते तापसेषु चरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥

अस्त्रवेदमिति ॥ इह जगति तापसेषु तपस्विनां मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति शमी । जमदग्नेरपत्यं पुत्राज्ञामद्वयः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तमपहाय । परशुरामं नित्यर्थः । अस्त्रवेदं तत्त्वतोऽधिगम्य । भुजवीर्येण शालत इति भुजवीर्यशालिनः । भयसंपन्नस्येत्यर्थः । शालनक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्त्वानिर्वेशः । कस्य आयुधं चरितः शशोऽर्थो येन तच्चरितार्थं सार्थकं गीयते । न कस्यापीत्यर्थः । तत्त्वतापि तापसत्वाद्दुर्किंचित्करस्य तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥

ननु शुभ्रमन्मृगवधशरहरणाभ्यां श्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं स्यादित्याशङ्क्य, एवं तयोपि तावन्मृगवधपराधः क्षमिष्यत इत्याह—

श्रम्यधानि मुनिचापलाचवया यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः ।
श्रक्षमिष्ट तदयं प्रेमाद्यतां संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६३ ॥

श्रम्यधानीति ॥ त्वया मुनिचापलाच । प्राद्वणचापत्वादित्यर्थः । क्षितिपतेर-
जस्रामिनः । परिगृह्यत इति परिग्रहः । तेन स्वीकृत इत्यर्थः । 'परिग्रहः परि-
ग्रहे पत्यो स्वीकारमूलयोः' इति विश्वः । यन्मृगोऽश्रम्यधान्यभिद्वत् इति । हन्तेः
हर्मणि लुब्धं । तदनुनतमयमस्रत्स्वाम्यश्रमिष्ट सोढवानेव । तथा हि । प्रमाद्य-
ताम् । अविमृश्यकारिणमित्यर्थः । दोषमपराधमज्ञताऽज्ञानिता संवृणोत्याच्छाद-
यति । नाज्ञत्वापराधो गण्यत इत्यर्थः ॥

अथ सुहृदावेन हितमुपदिशति—

जन्मवेषतपसां विरोधिनीं मा कृथाः पुनरमूमपक्रियाम् ।
आपदेत्युभयलोकदूषणी चर्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥ ६४ ॥

जन्मेति ॥ जन्म सकुले प्रसूतिः, वेषो जटावस्त्रादिः, तपो नियमः, तेषां
विरोधिनीं विरुद्धाममृमेवंविधामपक्रियामपकारम् । पुनः । इतःपरमित्यर्थः । मा

कृयाः मां कुरु । करोतेः कर्तरि माष्टि लुङ् । 'वयोवृद्धार्यवाग्बेषश्रुतामिनयं
 णाम् । आचरेत्सर्शी वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥' इति स्मरणात् । उक्तवैपरी-
 दोपमाह—आपदिति । हि यस्मात् । अपये वर्तमानं दुर्मतिम् । पुरुषमिति शेषः
 उभौ लोकी दूषयति हन्तीत्युभयलोकदूषणी । 'तद्वितायं—' इत्यादिनोत्तरपदस्य
 मासः । आपदेति प्राप्नोति । समासविषय उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग ए-
 साद्युः । यदाह कैयटः—'उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणत्वेदं प्रयोजनं वृत्ति-
 विषय उभयशब्दस्य प्रयोगो मा भूदुभयशब्दस्यैव रूपं यथा स्यादित्युभयत्रेत्यादि-
 भवति' इति ॥

यदुक्तम् 'अम्यघानि' इति तदेव स्फुटयति—

यष्टुमिच्छसि पितृन् सांप्रतं संवृतोऽर्चिचयिपुर्दिवोकसः ।

दातुमेव पदवीमपि क्षमः किं मृगेऽङ्ग विशिखं न्यवीविशुः ॥६५॥

यष्टुमिति ॥ सांप्रतं संप्रति । 'संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा' इत्यमरः ।

पितृन्कन्यवादादीन्यष्टुमर्चयितुं नेच्छसि । यतः संवृत एकान्ते स्थितः । तथा
 दिवोकसो देवानर्चिचयिपुरप्यर्चयितुमिच्छुरपि नासि । अतो न पित्र्यैवं हिंसा,
 नापि देवतायां । तदाराधने तद्विहितत्वादिति भावः । अथ 'सर्वत आत्मानं
 गोपायीत' इति श्रुतेरात्मरक्षार्थमिति चेत्तेत्याह—दातुमिति । हे अङ्ग, पदवीं
 मागं दातुमेव । न तु हन्तुम् । मुनित्वादिति भावः । क्षमोऽपि योग्यः सद्यपि ।
 किं किमर्थं मृगं विशिखं न्यवीविशो निवेशितवान् । विशतेर्ण्यन्तालुङ् । अभि-
 धायतो मृगादपसरणेनैवात्मरक्षणे कर्तव्ये यद्वधीहाद्यापलमेव । 'न हिंसात्तायां
 भूतानि' इति श्रुतिनिषेधादिति भावः ॥

किं बहुना, परमाथंः श्रूयतामित्याह—

सज्जनोऽसि विजहीहि चापलं सर्वदा क इव वा सहिष्यते ।

वारिधीनिव युगान्तवायवः क्षोभयन्त्यनिभृता गुरुनपि ॥ ६६ ॥

सज्जन इति ॥ सज्जनोऽसि । अत एव चापलं चापलस्य कर्म विजहीहि लज्ज ।
 जहातेलौट् । 'भा च हौ' इतीकारः । सर्वदा क इव वा को वा सहिष्यते । इव-
 शब्दो वाच्यालंकारे । वाच्यशब्दोऽवधारणे । असहने कारणमाह—वारिधीनिव ।
 अनिभृताश्चपलाः पुनः पुनरकार्यकारिणो गुरुन्धैर्यपुत्रानपि । अन्यत्र विशाला-
 नपि । युगान्तवायवः प्रलयपवनवा वारिधीनिव समुद्रानिव क्षोभयन्ति । उपमा-
 युक्तानितोऽपनर्पांस्तारम्यासः ॥

गन्धर्वं किरातः क्षुभितः किं करिष्यति, तत्राह—

अश्ववेदविदयं महीपतिः पर्यतीय इति मायजीगणः ।

गोपितुं भुवमिमां भरुत्वता ग्लवाममनुनीय लभितः ॥ ६७ ॥

अश्ववेदविदयं महीपतिरश्ववेदविदुः । निग्रहानुपगतमर्थं इति भावः । अतः

१ 'संवृत' इति कटः. २ 'भा च हौ' इति कटः. ३ 'वा' इति कटः. ४ 'इव'

पर्वते भवः पर्वतोदः । 'पर्वताद्य' इति छमत्वयः । इति हेतोर्माषजीगणः ।
वनेष्वरुच्या मावशरतीरित्यर्थः । गणयतेर्माषि लुङ् । 'इं च गणः' इतीकारः ।
नन्वीदशश्रेणिकमर्थमिह घने पलति सप्राह—गोपितुमिति । मरुवतेन्द्रेणेर्मा
भुवं गोपितुं रक्षितुम् । 'आयादय भार्धपातुके वा' इति विकल्पात् 'गुप्यन्—'
इत्यादिनाद्यप्रत्ययः । अनुनीय भार्ध्वं सितवासं लम्बितः प्रादितः । 'स्पन्दते
कर्तुंश्च कर्मणः' इति वचनादपि कर्तुः कर्मणि क्तः । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिनापि
कर्तुः कर्मत्वम् ॥

उपसंहरति—

चित्तिक्षितमिदं मया मुनेरित्यधीचत वचश्चभूपतिः ।

।।णमत्रभवते निजं दिशन्नागुद्दि त्वमपि सर्वसंपदः ॥ ६८ ॥

सदिति ॥ सत्त्वान्मुनिषापहान्मुनेः संबन्धीदं मृगवधरूपमगो मया
तेतिक्षितं सोढमिति वचश्चभूपतिरवोचत । शरद्रीहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकार
त्याह—अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्रभवान्वाख्यायतातः । निजं वाणं
उदीयमेव शरं दिशन्प्रत्यर्पयंस्त्वमपि सर्वसंपद आगुद्दि । सत्येनेति भावः ॥

अनु मरुवतेन्द्रेणमेव न रोचते, किं पुनस्तन्मूलाः संपदस्तप्राह—

आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः संभवन्ति विरमन्ति चापदः ।

इत्यनेकफलभाजि मा सभूदर्थिता कथमिवार्यसंगमे ॥ ६९ ॥

आत्मनीनमिति ॥ आत्मने हितभात्मनीनम् । 'आत्मन्विश्वजनभोगोचरप-
दात्तः' । उपतिष्ठते संगच्छते । 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणार्थिषु' इति
वचन्यादात्मनेपदम् । गुणा विनयादयः संभवन्त्यापदश्च विरमन्ति । 'व्याहृ-
रिष्यो रमः' इति परस्मैपदम् । इत्यनेकफलभाजि नानाफलोत्पादक आर्यसंगमे
साधुसंगतार्थितापेक्षा कथमिव मा स भूत् । सर्वदा भवत्येव ॥

न चार्थ दूरे वर्तत इत्याह—

दृश्यतामथमनोकहान्तरे तिग्महेतिष्ठतनाभिरन्वितः ।

साहिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतो भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

दृश्यतामिति ॥ तिग्महेतिभिस्तीक्ष्णायुधाभिः । 'हेतिर्ज्वालारसुषांशुषु' इति
हेमचन्द्रः । पृतनाभिर्बाहिनीभिः । 'बाहिनी पृतना चम्' इत्यमरः । अन्वितो
भूपतिः । सगहयः ससर्पा वीचयो यस्य स सिन्धुः समुद्र इवोद्धतः । किंतु
समयो मर्यादा सेतुरिव स समयसेतुस्तेन वारितः सन् । हस्तेन निर्दिशत्याह—
अथमनोकहान्तरे हुमान्तर्धाने । वर्तत इति शेषः । दृश्यताम् । 'अनोकहः
बुधः शालः पटवरी हुतुमागमाः' इत्यमरः ॥

अथाथ विज्ञानमेवम् —

गन्धं धनुर्दति योऽद्विपनिर्णयः

गंगाजापन्दरितुंगमनेतुलङ्गीम् ।

अस्तानुहृत्य मतिं मनिमन्ननेन

सम्प्रा मुंरुं समंभियास्तति चिन्तितानि ॥ ७१ ॥

इति भाग्यविरुनी मदाकाप्ये किरातातुर्नीये प्रयोदशः सर्गः ।

अथमिति ॥ शेषागिस्वरतरः । 'प्रियस्वर-' इत्यादिना स्वरदेशः । यद्यमूरः
इतिरुंगमनेगोरिन्द्रध्वजस्य मन्त्री शोभा जपन् । अद्विपनिः क्षेत्र इव स्वयी
रभूषणम् । 'रपूङ्गूर-' इत्यादिना पूर्वगुणपगादिपरशोनी । मद् मया सर्वं
सुखं इति । हे मनिमन्, भग्य यमूनेर्मनिमनुहृत्यानुहृती कुट्ट । मन्त्रं कुर्वित्ये
मनिमत्तायाः कलमेतदिति भावः । गुणः । मन्त्रपानेन यमूनिना हेतुना मु-
मन्त्रेण चिन्तितानि मनोरथाम्भमभियास्तति प्राप्स्यति । यमन्त्रलिङ्गावृत्तम्
इति भीमहामहोपाध्यायकोलाचन्द्रमहिलायमूरिदिरपिताया किरातातुर्नीयेका
व्याख्यायां यन्त्रायसमागयायां प्रयोदशः सर्गः समाप्तः ॥

धनुर्दशः सर्गः ।

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः ।

जहाँ न धैर्यं कुपितोऽपि पाण्डवः सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि साधवः

तत इति ॥ ततः किरातयाक्यानन्तरमुद्धतैः प्रगल्भैः किरातस्य वचोभिः
अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहतोऽस्त एव कुपितोऽपि पाण्डवो धैर्यं निदि-
कारचित्तत्वं न जहाँ न तत्वाज । उरपद्यमपि कोपं क्षम्ययामातेत्यर्थः । तथ
हि । साधवः सज्जनाः सुदुर्ग्रहं सुष्ठु दुरासदमप्रकम्प्यमन्तःकरणं येषां ते सु-
ग्रहान्तःकरणा हि । अर्थान्तरन्यासः ॥

संलेशमुल्लिङ्गितशात्रवेद्भितः कृती गिरां विस्तरतच्यसंग्रहे ।

अयं प्रमाणीकृतकालसाधनः प्रशान्तसंरम्भ इवाद्दे वचः ॥ २ ॥

संलेशमिति ॥ सह लेखैः संलेशं सकलं यथा तपोल्लिङ्गितमुद्भूतलिङ्गं कृतम्
लिङ्गैस्सदाक्यमङ्गिभिरेव सम्यगवगतमित्यर्थः । पात्रुरेव शात्रवः । स्वार्थेऽणप्रत्ययः
तस्येकितमभिप्रायस्सदुल्लिङ्गितं येन सः । गिरां वाचां संबन्धिनि विहारे तत्त्वसं-
ग्रहेऽयंसंक्षेपे । वैभाषिको द्वन्द्वैकवन्नायः । कृती कुशलः प्रमाणीकृतं प्रयानीकृतं
काल एव साधनं येन सः । अवसरोचितं विवक्षुरित्यर्थः । अयं पाण्डवः प्रशान्त
संरम्भः संक्षोभरहित इव वच आद्दे । उवाचेत्यर्थः ॥

१ 'समं' इति पाठः. २ 'समुपयास्तति' इति पाठः. ३ 'कुपितोऽपि' इति पाठः.
४ 'सुरया' इति पाठः. ५ 'अथेय' इति पाठः. ६ 'इत्ये' इति पाठः.

सान्त्वपूर्वकमेवाह—

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ ३ ॥

विविक्तेति ॥ विविक्ताः संयोगादिनाश्लिष्टाः स्फुटोच्चारिता वर्णा अक्षराण्येवाभरणाणि यस्याः सा । अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णां रूपमाभरणानि च यस्याः सा । 'वर्णो द्विजादीं शुद्धादीं स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे' इत्युभयत्राप्यमरः । सुखा श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुखश्रुतिः । श्रान्येत्यर्थः । अन्यत्र श्रूयत इति श्रुतिर्वाह । सा सुखा यस्याः सा मञ्जुभाषिणीत्यर्थः । द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ती । किं पुनः मुह्यदामिति भावः । प्रसन्नानि पाचकानि गम्भीराण्यर्थगुरूणि च पदानि सुसिद्धान्तरूपाणि यस्याः सा । अन्यत्र तु प्रसन्ना विमला गम्भीरपदासुखसचरणा सरस्वती वाह । स्त्रीरत्नं च । तथा श्लोकम्—'सरस्वती सत्रिद्वेदे गोवाग्देवतयो-रपि । स्त्रीरत्ने च' इति । न हृतं पुण्यकर्म यैस्तेषां न प्रवर्तते न प्रसरति । किं तु मुह्यतिनामेत्यर्थः । भवद्वाणी श्रवणविधेति धन्यो भवानिति भावः । अथ काश्चि-च्छाविका वाग्देवता च प्रतीयते । तत्रादीं समासोक्तिरलंकारः । विशेषणमाप्रसा-म्येनाप्रस्तुतप्रतीतेः । अत एव न रूपः ॥

भवन्ति ते सम्यतमा विपथितां मनोगतं वाचि निवेद्यन्ति ये ।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्नैपुणा गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् ॥ ४ ॥

भवन्तीति ॥ ते पुरुषा विपथिता विदुषाम् । 'विद्वान्विपथिरोपज्ञः' इत्यमरः । मध्ये सम्यतमाः समायां साधुनमा निपुणनमाः । 'साधुः समर्थो निपुणश्च' इति काशिकापाम् । भवन्ति । ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचि निवेद्यन्ति । वाचोक्तिरन्वीत्यर्थः । तेषु बहुष्वप्युपपन्नैपुणाः संभावितक्रीडलाः कतिचिदेव गभीरं निगूढमर्थं प्रकाशतां स्फुटतां नयन्ति । श्लोके तावत्प्रकाश एव दुर्लभाः । तत्रापि वचनरः । तत्रापि निगूढार्थप्रकाशकाः । त्वयि सर्वमस्तीति स्तुतिः । वने-चरणाचरदृशं ज्ञातमिति स्वयमपि ज्ञातना एवेति हृदयम् ॥

स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसंपदं विशुद्धिमुक्तेरपरे विपथितः ।

इति सितायां प्रतिपूरुषं रुचीं सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः ॥ ५ ॥

स्तुवन्तीति ॥ किं च केचिद्गुर्वी महतीमभिधेयसंपदमर्थसंपत्तिं स्तुवन्ति । अपरे विपथित उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं सामर्थ्यं स्तुवन्ति । इति प्रतिपूरुषं रुचीं प्रीतीं सितायां प्यवस्थितायां सर्वमनोरमाः सर्वेषां वाच्यार्थरुचीनां पुंसां मनोरमा गिरः संदुर्लभाः । त्वत्तिरस्तु सर्वमनोरमा उक्तपर्वगुणसंपत्त्येति भावः ॥

समस्य संपादयता गुणैरिमां त्वया समारोपितमार भारतीम् ।

प्रगल्भमात्मा पुरि धुर्यं वाग्मिनां वनेचरेणापि सवाधिरोपितः ६

समस्येति ॥ पुरं वर्तमानं धुर्यं सर्वसंबोधने दे दे धुर्यं दे कार्यमिवाह । 'पुरं धुर्यं' इति वज्रत्यक् । अत्र एव समारोपितमार दे स्वामिना निरितसंन्यादिना

यंभार । तदाह मनुः—'दूते संधिविपर्यया' इति । इमां 'शान्तताविनययोगी'त्यादिकां भारतीं वाचं गुणविक्रियर्णत्वादिभिः समस्य संयोज्य प्रगल्भं निर्भोकं यथा तथा संपादयता रचयता । स्याहरतेत्यर्थः । स्वया वनेचरेणापीत्यर्थः । सतामपि अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थम् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम् । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी' इत्यमरः । 'वाचो गिमिनिः' इति मत्वर्थोयो गिमिनिप्रत्ययः । ध्रुयंश्रेऽधिरोपितः । स्थापित इत्यर्थः । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पकारः । अथ मनुः—'वपुःमान्वीतमीवाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते' इति ॥

वाग्मितामेवाह—

प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम् ।
तथाभियुक्तं च शिलीमुखार्थिना यथेतरव्यायमिवावभासते ॥७॥

प्रयुज्येति ॥ 'शान्तताविनययोगी'त्यादिना साम सान्त्वम् । 'सामसान्त्वमुमे समे' इत्यमरः । प्रयुज्य नियुज्य विलोभनं प्रलोभनं 'मित्रमिष्टम्' इत्यादिनाचरितं संपादितम् । तथा धियो बुद्धेर्विभेदाय न्यामोहनार्थम् 'शक्तिरर्थपतिपु' इत्यादिना भयं प्रदर्शितम् । किं च । शिलीमुखार्थिना । न तु न्यायार्थिनेति भावः । स्वयेति शेषः । 'नाभियोक्तुम्' इत्यादिना तथाभियुक्तं कथितं यथेतरव्यायमिवावभासते । अन्यायमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेतमिवावभासते इत्युपमा । अनेन वाग्मिनामप्रेसरोऽसीति भावः ॥

ततः किमत आह—

विरोधि सिद्धेरिति कर्तुमुद्यतः स वारितः किं भवता न भूपतिः ।
हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना ८

विरोधीति ॥ किंतु सिद्धेः कलस्य विरोधि विघातकमितीदमसात्ररुन्दनरूपं कर्म कर्तुमुद्यतः स भूपतिर्मदीपतिर्भवता । ध्रुयंनेति भावः । किं न वारितो न निवर्तितः । निवारणे हेतुमाह—भूतिमिच्छतेहामुत्र च धेयोधिना सहचरितावर्धनाशौ स्वार्थानयो यस्य तेन सहार्थनाशेन । समानमुखदुःखेत्रेत्यर्थः । अनुजीविना मृत्येन मृपः स्वामी हिते नियोज्यो नियम्यः खलु । अन्यथा स्वामिद्रोहपातपी धेयसो भ्रष्टः स्वादिति भावः ॥

तर्हि नो बाणः क्व गतः, किमत्र वा न्याय्यम्, तत्राह—

ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्रिणः शिलोच्चये तस्य विमार्गणं नयः ।
न युक्तमत्रार्थजनातिलङ्घनं दिशत्यपायं हि सतामतिक्रमः ॥ ९

ध्रुवमिति ॥ प्रहितस्य प्रयुक्तस्य पत्रिणः दारस्य प्रणाशोऽर्शानं ध्रुवं निमित्तम् । प्रहितेति भावः । तस्य मष्टस्य पत्रिणः शिलोच्चये शैले । 'अद्रिगोत्रगिरिमाष चलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । विमार्गणमन्वेषणं मयो न्यायः । 'अन्वेषणं विषयने मार्गणं मृगणा मृगः' इत्यमरः । अत्र विषये मार्गप्रदानिच्छानं सत्प्रत्ययानि प्रमो न युक्तम् । हि यस्मात्कारणात्सनामनिच्छमोऽप्रायमनर्थं इति नृश्रुतिः ॥

२ 'प्रयुक्तम्' इति पाठः. ३ 'विमार्गणम्' इति पाठः.

सिद्धे । ते मृगाश्च इत्युः परिश्रवाः परिश्रवाः इत्याः चन्द्रमेवेति भावः ।
 ममावधिगमिष्यामि इत्यादि स्वयन्निर्वाणान् इत्युः-अत्रेति । अथ मृगे मृगेण मृगी
 मृगीणाधिगमः । मृगीणां मृगीणां । मृग इत्यादिनाः विमानमात्रेण स्वयन्निर्वाण
 दिग्दर्श-अत्रेति । मृगीणां मृगीणां । मृग-मृगीणां च मृगीणां च । मृग-मृगीणां च । मृग-मृगीणां च ।
 च । मृगाश्च इत्यादिनाः विमानमात्रेण स्वयन्निर्वाणान् इत्यादि भावः ।

'मृगीणां मृगीणां' इत्यादिना विमानमात्रेण स्वयन्निर्वाणान् इत्यादि भावः, तत्रेण
 साह—

न यत्नं कर्मनिदति प्रदीपनामिति व्रतं मे विहितं महर्षिणा ।

त्रिषांशुरन्नाभिदत्तो मया मृगो प्रतामिरद्या हि मनामलंक्रिया १८

मेति ॥ कर्मनिदति यत्नं न प्रदीपनामिवेत्वे व्रतं महर्षिणा व्याख्येयं मे महर्षिणा
 विहितम् । यत्नं महर्षिणाः । मनामलंक्रिया त्रिषांशुरन्नाभिदत्तो मया मृगो प्रतामिरद्या
 मृगो मया निदत्तः । हि यस्याइत्यादिना मनामलंक्रिया । न तु शेषः । अथ
 आत्माशक्तार्थमस्य वचः । न निष्कारणमित्यर्थः ॥

'दुर्बलं तत्' इत्यादिना यत्नं व्रतं चन्द्रमेवेति भावः—

मृगान्निनिगन्मृगयुः स्वहेतुना कृतोपकारः कथमिच्छतां तपः ।

कृपेति चेदस्तु मृगः धृतः क्षणादनेन पूर्वं न मयेति का गतिः १५

मृगानिति ॥ स्वमात्मैव हेतुरनेन स्वहेतुना । स्वार्थमित्यर्थः । 'सर्वनाशस्तृतीय
 च' इति मृगीणा । मृगान्निनिगन्मृगयुः । मृगान्निनिगन्मृगयुः । मृगान्निनिगन्मृगयुः । मृगान्निनिगन्मृगयुः ।
 धृतः इत्यादिनाः सुप्रत्ययान्तो निपातः । 'व्याधो मृगवधात्तीवो मृगयुत्त्वञ्जो-
 ऽपि सः' इत्यमरः । तप इच्छतां तपस्विना कथं कृतोपकारः । न कथं विदित्यर्थः ।
 अथ कृपेति चेत् । व्याधस्यापीति शेषः । अस्यु । किं शुष्कइत्यनेति भावः । परंतु
 यदुक्तम् । 'निगन्तः परनिवर्हितम्' इत्यादिना तस्य प्रथमप्रवृत्त्यं तदुक्तमि-
 त्याह—मृगः क्षणादातः । आत्मात्मां सुगन्देव विद् इत्यर्थः । एवं सत्यनेन मृगे-
 णैव पूर्वं हतो मया तु नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम् । पौर्वापर्यस्य दुर्बलत्वादिनि
 भावः । तथा च यदुक्तम् 'प्रीकृतव्यम्' इत्युपास्यमहास्यैव किं न स्यादिति भावः ॥

पूर्वं 'कृपेति चेदस्तु' इत्युक्तम् । संप्रति तदप्यसहमान आह—

अनायुधे सच्चजिघांसिते मुनौ कृपेति वृत्तिर्महतामकृत्रिमा ।

शरासनं विभ्रति सज्यसायकं कृतानुकम्पः स कथं प्रतीयते ॥१६॥

अनायुध इति ॥ अनायुधे निरायुधे सत्त्वेन केनचित्प्राणिना जिघांसिते इ-
 न्नुमिष्टे । हन्तेः सञ्जन्ताकर्मणि क्तः । मुनौ विषये कृपेति वृत्तिर्बलवद्द्वारे महतां
 महात्मनामकृत्रिमाऽकपटा । सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिन्नशरासनं घट्ट
 विभ्रति दधति मयि स मृगः कथं कृतानुकम्पो . मया प्रतीयते ज्ञायते । इण
 कर्मणि क्तः । अक्षमे कृपा विहिता न तु क्षम इत्यर्थः ॥

अथ कृपामभ्युपगम्याह—

अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः फलं च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।
अविद्यते तत्र मयात्मसात्कृते कृतार्थता नन्यधिका धमूपतेः ॥१७॥

अथो इति ॥ अथो प्रभो । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रभकारकव्येधयो मथ' इत्यमरः ।
तेन रूपेण मदर्थं यथा तथा । अर्थेन सह नित्यसमासः । शर उज्झितवत्यकच्छ-
स्वोभ्रितस्य फलं च प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं यथः । 'साधनं निर्वृत्तौ भेदे
सैन्ये सिद्धौ वधे गर्तौ' इति विश्वः । अलिक्षतेऽप्रण्डिते तत्र तस्मिन्सफले मयात्म-
सात्कृते स्वाधीनीकृते सति । 'सदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । धमूपतेरधिका
कृतार्थता साफल्यं ननु खलु । स्वाधुधस्य परध्राणशुधधराप्रतिपादनार्थकहेलया
निन्देरित्यर्थः । तथाप्ययं शरलोभ इति कृपालुताया मूलान्यपि निकृन्ततीति भावः ॥
'भार्गणैरथ तव प्रयोजनम्' इत्यादिना यदुक्तं तद्विराचष्टे—

यदात्थ कामं भवता स याच्यतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।
कथं प्रसह्याहरणैपिणां प्रियाः परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः १८

यदिति ॥ स नृपः कामं भवता याच्यतामिति यदात्थ । मामिति शेषः । यत्त-
दनल्पचेतसां मनस्विनां न क्षमं न युक्तम् । कुतः । प्रसह्य बलादाहरणैपिणामा-
हर्तुमिच्छन्नाम् । 'क्षत्रियस्य विधितम्' इति स्मरणादिति भावः । परावनत्या यात्रा-
दन्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः । न कथंचिदित्यर्थः ॥

अथ परेजितमुदाहृत्य भयं दर्शयति—

भूतमासन्य विरुद्धमीहितं बलादलम्भ्यं तव लिप्सते नृपः ।
वेदानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां भवत्यपाये परिमोहिनी मतिः १९

भभूतमिति ॥ तव नृपोऽभूतमनृतमासद्य । मिथ्याभियुग्धेत्यर्थः । 'युक्ते
नादाहृते भूतम्' इत्यमरः । अलम्भ्यं लब्धुमशक्यं विरुद्धं विपरीतफलकमीहितं
नौरथं बलाह्लिप्सते लब्धुमिच्छति । न चैतद्विग्रमित्याह—हि यस्मादनयस्य
नयस्य रौद्रतां भयंकारत्वं विद्वानतोऽपि पुरुषस्य मतिर्बुद्धिरपाये विनाशकाले
रिमोहिनी भवति । परिमुह्यतीति परिमोहिनी । संभृचादिसूत्रेण साच्छीरदे
रनुप्रत्ययः । प्रायेण विनाशकाले विपरीतबुद्धिर्भवतीति भावः ॥

अथ सर्वथा लम्भ्यते शरहाहं किमनेन । सुष्टु विभ्रन्धं याच्यतां शरोऽन्यदे-
गाह—

रसिः शरा वर्म धनुश्च नोर्चकैर्विविच्य किं प्रार्थितमीश्वरेण ते ।
नथास्ति शक्तिः कृतमेव याञ्जया न दूषितः शक्तिमतां स्वयंग्रहः २०

अस्तिरिति ॥ अस्तिः शरः शरा वर्म कवचमुचकैरुच्छृष्टं धनुश्च धनुर्थां ते तवे-
रेण स्वामिना विविच्यैकैकशो विभ्रन्ध किं न प्रार्थितं न याचितम् । येन प्रयो-
गने सहास्यामीति भावः । ननुसकैकशेपः । अयास्य धीराभिमानिनो नृपस्य शक्ति-
स्ति । चेदिति शेषः । याञ्जया कृतमेवालमेव । साध्याभावात् याचितव्यमेवे-

१ 'अनन्वचेत्कामं' इति पाठः. २ 'रुद्रता' इति पाठः. ३ 'विरुद्ध' इति पाठः.

त्यर्थः । गम्यमानक्रियापेक्षया करणावाप्तृवीयेत्युक्तं प्राह । कृतमिति निषेधार्थं
मन्ययम् । यतः शक्तिमतां स्वयंप्रहो बलाद्ग्रहणं न दूषितः किंतु भूपणमेव धीरा-
णामिति भावः ॥

‘राघवद्वयगराजयोरिव’ इत्यादिनोपदिष्टं सर्व्वं प्रत्याचष्टे—

सखा स युक्तः कथितः कथं त्वया यदृच्छयाम्ब्रयति यस्तपस्यते ।
गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥२१॥

सखेति ॥ स नृपः कथं त्वया युक्तो योग्यः सखा कथितः । न कथंचित्कथनीय
इत्यर्थः । कुतः । यो नृपस्तपस्यते तपश्चरते । अनपराधिन इत्यर्थः । ‘कुधनुइ-’
इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यदृच्छया स्वैरवृत्त्या । ‘यदृच्छा स्वैरिता’ इत्यमरः ।
असूयत्यसूयां करोति । ‘असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि’ इत्यमरः । प्रायुत ननु-
रेवापमित्याह—हि यस्माद्गुणानामजने य उच्छ्राय उरुर्कर्मसख्य विरुद्धा विमुखा
बुद्धियेषां ते तथाऽसाधवो दुष्टाः सतां सञ्जनानां प्रकृत्यमित्राः प्रकृत्या शत्रवः ।
‘द्विद्विपक्षाहितामित्रदरयुशाश्रवशाश्रवः’ इत्यमरः ॥

हीनजातिवृत्तिस्त्वात्सल्लयानर्हः स इत्याह—

ययं क्व वर्णाश्रमरक्षणोचिताः क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ।
सहापैकृष्टैर्महतां न संगतं भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥२२॥

ययमिति ॥ वर्णाश्रमरक्षणोचिता विमुद्धवृत्तयो ययं राजानः क्व । जातिहीना
मृगजीवितच्छिदो हिंसाजीविनो व्याधाः क्व । फालितमाह—अपकृष्टैरकरीत्या
जाल्या वृत्त्या च निरुष्टैः सह महतां तान्भ्यामेवोत्कृष्टानां संगतं सर्व्वं न । घटत
इति शेषः । तथाहि । दन्तिनो गजा गोमायूनां शृगालानां सखायो गोमायुसखा
न भवन्ति । ‘क्षियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूतकाः । शृगालवज्रकक्रोदुकेरु-
केरवज्रमुकाः ॥’ इत्यमरः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

नीचसख्यं कथमधिक्रियत इति चेत्तत्राह—

परोऽवजानाति यदज्ञताजडस्तदुन्नतानां न विहन्ति धीरताम् ।
समानवीर्यान्वयपौरुषेषु यः करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्त्रिया २३

पर इति ॥ अज्ञताजडो मोहान्धः परोऽवजानाति यत्तद्व्यज्ञानमुन्नतानां महतां
धीरतां निर्विकारचित्तावं न विहन्ति । न विकारं जनपतीत्यर्थः । कोद्रेय सिंहस्येति
भावः । किंतु समानानि तुल्यानि वीर्यान्वयपौरुषाणि शक्तिकुलविक्रमा येषां तेषु
मध्ये । निर्धारणे सप्तमी । यः कश्चित्त्वर्थः । अतिक्रान्तिमतिक्रमं करोति
येदसौ सदृशजनानिक्रमस्त्रिरस्त्रिया तिरस्कारः । यथा सिंहे सिंहस्येति भावः ॥

तर्हि नीचे कीदृशी वृत्तिरित्याशङ्क्य सोपपत्तिक्रमाह—

यदा विगृह्णाति हतं तदा यशः करोति भर्त्रीमय दूषिता गुणाः ।
स्थितिं समीक्ष्योमयया परीक्षकः करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम् २४

१ ‘संज्ञितः’ इति पाठः. २ ‘पाठनोचिताः’ इति पाठः. ३ ‘अवृष्टैः’ इति पाठः.
‘अतीतः’ इति पाठः. ४ ‘इतिप्रपञ्चोमयया’ इति पाठः.

यदेति ॥ पदा विगृह्णाति विरुणद्धि । पृथग्जनेनेति शेषः । तदा यसौ इत्तं
नाशितं भवेत् । अथ मैत्रीं करोति सदा गुणा दूषिताः । भवेयुरिति शेषः ।
ह्युभयथा स्थितिं समीक्ष्य प्रत्यक्षं विमृश्य परीक्षको विवेचकः पृथग्जनं नीच-
जनमवज्ञयानादरेणोपहतं तिरस्कृतं करोति । उपेक्षत इत्यर्थः ॥

उपसंहरन्नाह—

मया मृगान्दन्तुरनेन हेतुना विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितम् ।
शरार्थमेष्येत्यथ लप्स्यते गतिं शिरोमणिं दृष्टिविपाञ्चिपृक्षतः २५
मयेति ॥ अनेन हेतुना संधिविग्रहानर्हत्वेन कारणेन मया मृगान्दन्तुर्ग्राह्यस्य
संबन्धि । दन्तेस्तुन्प्रत्ययः । अत एव 'न लोक्-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
विरुद्धमतिपरुपमाक्षेपवचस्तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम् । ननु सख्यानर्ही-
कारे बलाच्छरं महीष्पतीत्याशङ्क्यह—शरेति । अथ शरार्थमेष्यति इष्टी विषं
यस्य तस्माद्दृष्टिविपास्तर्पविशेषाच्छिरोमणिं विपृक्षतो महीतुमिच्छतो गतिं दशरं
लप्स्यते प्राप्स्यति ॥

इतीरिताकृतमनीलवाजिनं जयाय दूतः प्रतितज्यं तेजसा ।
ययौ समीपं ध्वजिनीमुपेयुषः प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥
इतीति ॥ इतीरयनीरिताकृतमुक्ताभिप्रायमनीलवाजिनं श्वेताश्वमर्जुनं दूतो
जयाय तेजसा प्रतापेन प्रतितज्यं । अस्मान्निष्ठा क्व गमिष्यसीति भीषणित्वे-
त्यर्थः । ध्वजिनीमुपेयुषः सेनासंगतस्य प्रसन्नरूपस्य । अर्जुनं प्रतीति शेषः ।
विरूपचक्षुषरूपमदकस्य समीपं ययौ ॥

ततोऽपवादेन पताकिनीपतेश्चाल निर्हादवती महाश्वम् ।
युगान्तवाताभिहतेव कुर्वती निनादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥२७॥
तत इति ॥ ततः पताकिनीपतेः सेनापतेरपवादेनादेशेन । 'अपवादोऽप्यथा-
देशः' इति सञ्जनः । निर्हादवती शब्दवती महाश्वम् । सेना युगान्तवातेरभि-
हता आन्दोलिता अत एव निनादं कुर्वत्यम्भोनिधिवीचिसंहतिरर्णवोर्मिसमूह
इव यथाह ॥

रणाय जैत्रैः प्रदिशन्निव त्वरां तरङ्गितालम्बितकैतुसंततिः ।
पुरो बलानां सधनाम्बुशीकरः धनैः प्रतस्ये सुरभिः समीरणः २८
रणयेति ॥ जैत्रैव जैत्रो जयनशीलः । अनुकूल इत्यर्थः । जयतेस्तुच्छन्ताप्र-
शादिस्वास्वार्थेऽप्यत्ययः । तरङ्गितं संजाततरङ्गं यथा तथाहम्बिता अवस्थिताः
कैतुसंततयो वेन सः सह धनैः सान्द्रैरम्बुशीकरैः सधनाम्बुशीकरः सुरभिः
शुगन्धः समीरणो धामू रणाय त्वरां प्रदिशन्निव त्वरायन्निव बलानां सैन्वानां
पुरोऽप्ये धनैः प्रतस्ये प्रस्थितः । अवावित्यर्थः ॥

१ 'पथत्रय' इति पाठः. २ 'प्रदिशन्निव' इति पाठः. ३ 'जैतुः' इति पाठः. ४ 'चि-
संहतिः' इति पाठः.

जपारसदेष्टितनादमूर्च्छितः प्रगमनज्यातलवारगवानिः ।

असंभवन्भूपरागजहृदिषु प्रहृष्टगन्धामागतमरे दिशः ॥ २९ ॥

अथेति ॥ अथारवेष्टितना जपारसदेष्टितनादेः इष्टितनादेः मिदनादेष्ट मूर्च्छितो
वर्धितः शरागमनज्यातो घनुर्गुणानो तजपारगानो ज्यातलवारगानो च परनिर्मुक्त-
राजनुक्षिपु गिरिगुहाश्रयभारप्रमात् । अरुहागमजभमान इत्यायः । अथ एव
गां सुने मरुभारवत् । एतेन वलानो बाहुभ्यगुणम् । तिमोऽगतमरे व्यापते ।
'स्नानध संयोगादेर्गुणः' । अत्र मूर्च्छांशदानंश्च तिमोऽगतमरेण मरुभारदेणुपाका-
व्यतिरेकस्यात्, गिरिगुहाश्रयभारप्रमात् एतेनारथेणव्याधिपरोपेतरधिकारंकारः ।
तेभ्यश्चेवमर्षमयधिति व्यप्यकं तिमोऽगतमरेणोपाणमूर्च्छांशुगन्धिमिच्छा प्रदी-
यमाना क्रियोन्नेशा । तैरहाद्विभावेन संशिवंन इति संहरः ॥

निशातरात्रेषु विकसतां गतः प्रदीपयद्भिः ककुमामिवान्तरम् ।

यनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैर्विपुस्फुरं रश्मिमतो मरीचिभिः ॥ ३० ॥

निशातेति ॥ निशातास्तीक्ष्णा धन एव रीक्षा भीषणाश्च ये तेषु निशातरात्रेषु ।
विशेष्यविशेष्ययोरन्यतरविशेष्यपरिषङ्गायामिष्टत्वाद्दिशेष्यसमासः । यने सीद-
न्तीति यनेसदां यनेषराणाम् । 'सामृद्धि-^१' इत्यादिना ङिर् । 'तत्पुरे इति
बहुलम्' इत्यलुक् । हेतिष्वानुषेपु । 'हेतिः सखेऽपि पुंश्वियोः' इति केशवः ।
भिन्नविग्रहैः संश्रान्तमूर्तिभिरत एव विकसतां विमृश्रतां गौरत एव ककुमां
दिशामन्तरमपकाशं प्रदीपयद्भिः प्रगालयद्भिरिव स्थितैरित्युपदेशः । रश्मिमतः
सूर्यस्य । 'भादुपधायाश्च मतोर्षोऽवयवादिभ्यः' इति मनुषो मकारस्य न वकारः ।
मरीचिभिः करैः । 'भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः' इत्यमरः । विपुस्फुरे
वभासे । स्फुरतेर्भावे लिट् ॥

उदूढवक्षःस्यगितैकदिशुस्रो विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।

वितत्य पक्षद्वयमायतं वभौ विभ्रुर्गुणानामुपरीव मध्यगः ॥ ३१ ॥

उदूढोति ॥ उदूढेनोद्धतेन वक्षसा स्यगितमाच्छादितमेकमेकतरं दिशुसं ये
सः । विकृष्टमाकृष्टमत एव विस्फारितं निर्वोषितं चापमण्डलं येन स वि-
श्वः आयतं विस्तृतं पक्षद्वयं पार्श्वद्वयं वितत्य स्वमहिम्ना व्याप्य । 'पक्ष
साध्यगद्वयार्थसहायबलभित्तिषु' इति धेजयन्ती । गुणानां मध्यगो मध्यस्थो
उप्युपरि स्थित इव वभौ । सर्वोद्धतत्वात्तथा लक्षित इत्यर्थः ॥

सुगोष्ठं दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैर्जवाद्दहंपूर्विकया यियासुभिः ।

गणैरविच्छेदनिरुद्धमात्रभौ वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥

सुगोष्ठिवति ॥ सुखेन दुःखेन च गच्छन्त्येति सुगोष्ठु सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु
य । समविषमदेशोऽप्यित्यर्थः । सुदुरोरधिकरणार्थं हो वक्तव्यः । अत एव टिलोपः ।
तुल्यविक्रमैर्लौघवारसमसंचारैर्जवाद्देगाद्दहंपूर्विकयाद्दहमिकया । अहंपूर्वमहंपूर्व-

१ 'विकसिता' इति पाठः. २ 'संश्रान्त' इति पाठः. ३ 'रश्मिमतः' इति पाठः.

४ 'समेषु' इति पाठः.

मित्वाहं पूर्विका विद्याम्' इत्यमरः । विद्यामुभिर्षांशुभिस्त्वुभिः । पातेः सञ्चन्तादु-
प्रत्ययः । गणैः प्रमथैः । मनोज्ञादित्वाद्भ्रमत्ययः । पृषोदरादित्वाद्बृथमावः । अत्रि-
च्छेदेन निरुद्धमत एषापुलातुलमादुलप्रकारम् । 'प्रकारे गुणप्रधानस्य' इति
दिर्भाषः । वनं निरुद्धासं निरुद्धप्रणमिवापभाविषुप्रेक्षा ॥

तिरोहितध्वन्निकुञ्जरोषसः समक्षुचानाः सहसातिरिक्तताम् ।

किरातसैन्यरपिधाय रेचिता भुवः क्षणं निम्नतयेव भेजिरे ॥३३॥

तिरोहितेति ॥ किरातसैन्यैस्तिरोहितानि एषानि ध्वन्निकुञ्जरोषाणि गतं कु-
ञ्जतटानि पासां ताः । अत एव भुवः प्रदेशाः सहसान्तिरिक्ततामुच्यन्तती समक्षु-
चाना आमुवत्यः । तथा अपिधायाच्छाय रेचिता रिच्छीकृता मुक्ताः क्षणं निम्नतया
वाग्भीर्वेण भेजिरे इव मासा इवोत्प्लेषा । सैन्येषां भुवो ब्यासास्ता उच्यन्ताः
प्रतीयन्ते । तैर्मुञ्जास्ता एव निष्ठाः प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥

पृष्टूरुपर्यस्तधृहृत्तावतिर्जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।

गणाधिपानां परितः प्रसारिणी वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ३४

पृथ्विति ॥ पृथुभिर्विनालैरुहभिः सक्थिभिः पर्यस्ताः क्षिप्ता गृह्यो लतात-
स्रपो यथा सा जवानिलेन वेगमास्तेनाघूर्णिता धामिताः शालाः सर्वतरुध्वन्द-
नानि च यथा सा । 'प्रकारेषूपोः शालः शालः सर्वतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः ।
परितः सर्वत्र प्रसारिणी प्रसरणशीला गणाधिपानां संहतिः समूहो वनान्यवाञ्ची-
व्युक्तानीय प्रकारोत्प्लेषा । अवाञ्चत्यधोभवति । अवापूर्वाद्भवतेः क्विप् । 'स्वाद-
वात्प्यधोमुत्तः' इत्यमरः ॥

अथाहभिः श्लोकैरुक्तं विशेषवन्त्यानां सद्भवोगमाह—तत इत्यादिना ॥

तः सदर्पं प्रतनुं तपस्यया मदस्रुतिक्षाममिवैकवारणम् ।

रिज्वलन्तं निघनाय भूमृतां दहन्तमाशा इव जातवेदसम् ॥३५॥

तत इति ॥ ततः सदर्पं सर्पानं सान्तःसारं तपस्यया तपश्चर्यया । तपस्यतेः षपञ्-
जसिष्पामप्रत्यये टाप् । प्रतनुं कृतमत एव मदस्रुत्या मदक्षरणेन क्षामं कृतम् ।
शायो मः' इति निष्ठातकारस्य मकारः । एकवारणमेकाकिनं गजमिव स्थितमित्यु-
मा । पुनः । भूमृतां राशां निघनाय नाशाय परिज्वलन्तं तेजस्विनमत एवाशा
एवो दहन्तं जातवेदसमग्नमिव स्थितमित्युपमाहंकारः । 'कृपीटयोनिर्ज्वलनो
जातवेदाश्चनूनात्' इत्यमरः ॥

अनादरोपात्तधृत्वैकसायकं जयेऽनुकूले सुहृदीव सस्पृहम् ।

अनैरपूर्णप्रतिकारपेलवे निवेशयन्तं नयने बलोदधौ ॥ ३६ ॥

अनादरेति ॥ पुनश्च । अनादरेणावगणनयोपात्तो निपहाद्बुद्धतो एतस्यैकः
शयको येन तं, तयानुकूले सुहृदीव जये सस्पृहम् । जपमिच्छन्तमित्यर्थः । पुनश्च ।
अपूर्णां न्यूनः प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यपेणरूपो यस्य सः । अत एव पेलवो लघु-
स्यसिष्पपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोदधौ सेनासमुद्रे अनैरसंभवेण नयने इही निवेश-

१. 'विदिषात्' इति पाठः.

यत्नमिति कीरत्प्रभोक्तिः । अथगुप्तमिति नैपुण्यमिति । 'नेनागपत्-
पिण्ड' च 'गुरुरङ्गोशादेतः' ॥

निपत्तमापत्प्रतिकारकारणे शरामने धैर्यं इवानपायिनि ।

अलहनीयं प्रकृतावपि भिनं निरागनिन्कम्पमिवापगापनिम् ३७

निपत्तमिति ॥ पुनश्च । आपत्प्रतिकारणकारणे सापत्नेऽनपायिनि स्थिरे
शरामने एवंभूते धैर्यं इव निपत्तं भिनं प्रकृतौ स्वभावे भिनमपि । निर्विहा-
मतीत्यर्थः । अथ एवालहनीयमनतिक्रमणीयमत एव निपातनिष्कम्पं यातायात-
विभ्रमम् । 'निपातायाधपावानी' इत्यमरः । भागगापतिं समुद्रमिव स्थितम् ॥

उपेयुषीं विभ्रतमन्तकयुतिं यथाददूरं पतितस्य दंष्ट्रिणः ।

पुरः समोवेशितमत्पशुं द्विजैः पतिं पशूनामिव हृतमध्वरे ॥३८॥

उपेयुषीमिति ॥ पुनश्च । अदूरे समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो वराहन् । मीमांस-
त्यपिप्रत्ययः । यथादेतोऽरुंयुषीं प्राप्तामन्तक्येषु यमस्यैव युतिना विभ्रतं
धारयन्तम् । तथा च द्विजैर्मांसंरज्ज्वरे पशुः । 'यज्ञः सपोऽध्वरो यागः' इत्य-
मरः । हृतमाहृतं पुरोऽग्रे समावेशितः स्थापितः सत्यशुभंक्षिपयशुपेभ्य तं पशूनां
पतिं ददमिव स्थितम् ॥

निजेन नीतं विजितान्यगौरवं गमीरतां धैर्यगुणेन भूयसा ।

घनोदयेनेव घनोरुवीरुधा समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९ ॥

निजेनेति ॥ पुनश्च । निजेन नैसागिणेण भूयसा बहुलेन धैर्यमेव गुणलेन वि-
जितमन्वेषां गौरवं गाम्भीर्यं पक्षिन्कर्मणि तथा गमीरतां दुरवगाह्यं नीतम् ।
अत एव घनाः सान्द्रा उरवश्च महस्यो वीरुधो हताश्च यस्मिन्नेन घनोरुवीरुधा
घनोदयेनारण्यप्रादुर्भायेन समन्धकारीकृतं दुरवगाहीकृतमुत्तमाचलमिव स्थि-
तम् । समन्ततोऽन्धकारो यस्य स इति विग्रहः ॥

महर्षमस्कन्धमनूनकंधरं घृहंच्छिलावप्रघनेन वक्षसा ।

समुज्जिहीषुं जगतीं महाभरां महावराहं महतोऽर्णवादिब ॥ ४० ॥

महर्षमेति ॥ महर्षमस्य महावृषमस्य स्कन्ध इव स्कन्धावंसौ यस्य तम् ।
उपमानपूर्वपदवाद्दुत्तरस्कन्धलोपः । 'ऋषभो वृषभो वृषः' इत्यमरः । 'स्कन्धो
मुज्जिहीषोऽर्णोऽर्णो' इत्यमरः । अनूनकंधरं स्थूलप्रीवम् । 'अथ प्रीवायां शिरोधिः
कंधरेत्यपि' इत्यमरः । घृहंच्छिलावप्रं महाशिलातटं तद्बदनेन कठिनेन वक्षसोप-
लक्षितम् । महाभरां दुष्टैरतिभारवतीं जगतीं महीं समुज्जिहीषुं दुष्टराजकार्णवा-
त्समुज्जुमिच्छुम् । अत एव महतोऽर्णवाजगतीं समुज्जिहीषुंमुक्तविशेषविशिष्टं
च महावराहमिव स्थितम् । अर्धेसाधर्म्यादियमुपमा न श्लेषः सान्द्रमात्रसाधर्म्येण
तस्य विधानादिति रहस्यम् ॥

हरिन्मण्डियाममुदग्रविग्रहं प्रकाशमानं परिभूय देहिनः ।

मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं स्थितं जलादर्शं इवांशुमालिनम् ॥४१॥

१ 'चोधिणः' इति पाठः. २ 'समावेशित' इति पाठः. ३ 'महच्छिला' इति पाठः.

हरिदिति ॥ पुनश्च । हरिभगिद्यामं मरकतमणिद्यामलमुदप्रविप्रहमुदारमूर्ते
देहिनः सच्चान्परिभूय तिरस्कृत्य प्रकाशमानम् । जलमेवादर्शो मुकुरल्लज्जितं-
शुभालिनं सूर्यमिव । मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितं पुरातनं पुरुषम् । यो वद-
रीतपोवननिवासी नारायणसहचरो नरो नाम स एवायमित्यर्थः ॥

गुरुक्रियारम्भफलैरलंकृतं गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।

गणाः समासेदुरनीलवाजिनं तेषाल्यवे तीयघना घना इव ॥४२॥

गुर्विति ॥ गुरुभिः क्रियारम्भाणां फलैरलंकृतम् । सफलकर्मारम्भमित्यर्थः ।
जगत्प्रमाथिनो जगद्विजयिनः प्रतापस्य तेजसो गतिं स्थानम् । अतोऽस्य बहूना-
मेकलक्ष्यत्वं च मुख्यत इति संदर्भाभिप्रायः । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमनीलवा-
जिनं श्वेताश्वमर्तुनं गणाः, प्रमथास्तपाल्यवे तीयघनास्तोयभरिताः । वार्षिका
इत्यर्थः । घना मेघा इव । महाचलमिति शेषः । समासेदुः । अत्रापुरित्यर्थः ॥

यथास्वमाशंसितविक्रमाः पुरा मुनिप्रभावक्षततेजसः परे ।

ययुः क्षणादप्रतिपत्तिमूढतां महानुभावः प्रतिहन्ति पौरुषम् ॥४३॥

यथास्वमिति ॥ पुरा पूर्वं स्वमनतिक्रम्य यथास्वमहमेवैवं जेष्यामीत्याशं-
सिताः काङ्क्षिताः कथिता वा विक्रमा वैसैः परे शत्रवो मुनिप्रभावाक्षततेजसो
इतमभावः सन्तः क्षणादप्रतिपत्तिमूढतामज्ञानमोहान्धतां ययुः । तथा हि ।
महानुभावोऽतिप्रतापः पौरुषं पुरुषस्य चैष्टितं प्रतिहन्ति नाशयति ॥

ततः प्रजज्ञे सममेव तत्र तैरेषितान्योन्यबलोपपत्तिभिः ।

मैहोदयानामपि सङ्घवृत्तितां सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः ४४

तत इति ॥ तत एकेकस्याशक्तवपेक्षिता धान्तिटान्योन्यबलोपपत्तिरन्यो-
न्यशक्त्यवष्टम्भो वैसैः प्रमथैस्तप्राहुने । क्रियाधारत्वासप्तमी । समं युगपदेव
प्रजज्ञे मूढताम् । भावे डिट । तथा हि । सहायसाध्याः सिद्धयः कार्यसिद्धयो
महोदयानां महानुभावानामपि । सङ्घेन वृत्तिर्न्यापारे वेपथं तेषां भावस्तथा तां
सङ्घवृत्तितां संभूयकारितां प्रदिशन्ति । अतो गणानामपि संभूयकारित्वं न दोष
इति भावः ॥

किरातसैन्यादुरूचापनोदिताः समं समुत्पेतुरुपात्तरंहसः ।

महायनादुन्मनसः खगा इव प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलीमुखाः ॥४५॥

किरातेति ॥ उरुभिर्बुद्धिद्विधावेनोदिताः प्रशिक्षा उपार्तरंहसः प्राप्तवेगाः प्रवृ-
त्तपत्रध्वनयः संजातपक्षस्वनाः शिलीमुखा वाणाः । महायनादुन्मनसः क्षारि
गन्धुमुमुक्षास्तथोक्तविशेषणविशिष्टाश्च खगाः पक्षिण इव । किरातसैन्यास्तसमं
समन्ततः समुत्पेतुः ॥

१ 'यथाचलम्' इति पाठः. २ 'प्रमाथिनः' इति पाठः. ३ 'दीनवान्' इति पाठः.
४ 'प्रतिहन्ति' इति पाठः. ५ 'महोदयेभ्योऽपि हि' इति पाठः.

गभीरन्ध्रेषु मृष्टं मदीमृतः प्रतिमनैरुन्मिनेन सातुगु ।

धनुर्निनादेन जयादुपेयुता विभिर्यमाना इव दृष्यनुर्दिशः ॥४६॥

गभीरेति ॥ गभीरान्ध्रेषु गभीरगह्वरेषु मदीमृतः धनुषु ये प्रतिमनसैर्मु-
खायुक्मिनेनोष्पानिनेन दीर्घीहनेन जयादुपेयुता प्रगतया धनुर्ना निनादेन विना
विभिर्यमाना विभिर्यमाना इव दृष्यनुर्दिशः ॥

विभूनयन्ती गहनानि भूरुहां तिरोहितोपान्तनमोदिगन्वरा ।

मदीपसी शृष्टिरिवानिलेरिता एवं वितेने गगमार्गजावलिः ॥४७॥

विभूनयन्तीति ॥ भूरुहां गहनानि वनादि । 'मदृष्यायं विभिनं गहनं
काननं वनम्' इत्यमरः । विभूनयन्ती कन्ययन्ती तिरोहितानि शृष्टिरिवान्यु-
पागतानि प्राग्यानि नमोऽन्तरिक्षं दिगन्तरानि च यथा सा गगमार्गजावलिः
प्रमथनारोहणितलेन वायुनेरिता मेरिता मदीपसी शृष्टिरिव एवं वितेने
विस्तारयामास ॥

प्रयीमृत्नामनिलाशिनः सतः प्रयाति पौषं यपुषि प्रहृष्यतः ।

रणाय जिष्णोर्विन्दुयेव सत्वरं धनत्वमीये शिथिलेन वर्मणा ॥४८॥

प्रयीमिति ॥ ऋगृतां प्रयीं पश्मासान् । कालाप्यनोरत्यन्तमंयोगे द्वितीया ।
अनिलाशिनो वायुमक्षरस्य । शृशस्येत्यर्थः । सतच्छयाणि रणाय रणं कर्तुं प्रहृष्यत
उत्सहमानस्य । 'विद्यापौष-' इत्यादिना यपुषी । जिष्णोरनुंनस्य यपुषि पौषसु-
पष्यं प्रयाति गच्छति सति शिथिलेन । प्रथममिति दोषः । वर्मणा कवचेन
विन्दुयेवानन्तरकरणीयं जानतेवेत्युत्प्रेक्षा । सत्वरं शीघ्रं धनत्वं दृष्टवमीये
प्राप्तम् । अन्ययानुपयोगादिनि भावः । इणः कर्मणि टिड ॥

पतसु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूपतः ।

सरोपमुल्केव पपात मीपणा चलेषु दृष्टिर्विनिपातंशंसिनी ॥४९॥

पतरिस्विति ॥ शस्त्रेषु रोदसी धावाशृष्टिष्यी । 'धावाशृष्टिष्यी रोदस्यौ' इत्य-
मरः । समन्ततो वितत्य स्वाप्य पतसु ससु धनुर्दुधूपतः कम्पितुमिच्छतः ।
आरफालयत इत्यर्थः । धूयः सन्नन्ताच्छतृमत्ययः । 'स्वरतिसूतिसूपतिपून्वितो,
या' इति विकल्पादिद्विभावः । तस्यार्तुनस्य संबन्धिनी । मीपयत इति मीपण्य ।
नन्यादित्वाह्युः । विनिपातशंसिनी विनाशसूचिका दृष्टिरुक्विशेषणोत्केव
चलेषु सरोपं यथा तथा पपात ॥

दिशः समूहन्निव विशिपन्निव प्रभां रवेरौकुलयन्निवानिलम् ।

मुनिश्चाल क्षयकालदारुणः क्षितिं सशैलां चलयन्निवेपुभिः ॥५०॥

दिश इति ॥ क्षयकालः कल्पान्तकाल इव । 'संयतैः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त
इत्यपि' इत्यमरः । दारुणो रौद्रो मुनिरनुंन इपुभिर्वाणैर्दिशः । समूहन्निवैकत्र समा-

१ 'उन्नदिषेपु' इति पाठः. २ 'विभन्यमाना' इति पाठः. ३ 'शृष्टिनी' इति पाठः.

४ इति पाठः.

हरश्चिव । अन्यथा सासां पारदर्शनं न स्वादिति भावः । इवेः प्रभां विक्षिपञ्चि-
वाघः प्रक्षिपश्चिव । अन्यथा सा कथं न दृश्यत इति भावः । तथानिलं वायुमा-
कुलयत्रिषुभिरन्तराल आपूर्णयश्चिव । तस्य तथा गतिविघातादिति भावः ।
सशैलां क्षितिं चलयञ्चिव कम्पयश्चिव । तथा संक्षोभादिति भावः । घञाल
गतिमकरोत् । सर्वत्रैवशब्द उप्येक्षायाम् ॥

विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जयैरनेकमेकावसरं वनेचरैः ।

सं निर्जयानायुधमन्तरा शरैः क्रियाफलं काल इवातिपातितः ५१

विमुक्तमिति ॥ आशंसितः काङ्क्षितः शत्रुनिर्जयो वैशैः । अहमहमिकया शत्रुं
विजिगीषन्निरित्यर्थः । वनेचरैकावसरं समकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
विमुक्तं प्रमुक्तमनेकं बहु आयुधम् । जातावेकवचनम् । सोऽर्जुनः क्रियाफलम-
तिपातितोऽतिक्रान्तः काल इव । अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निष्फलत्वादिति
भावः । अन्तरा मध्ये शरनिर्जयान् ॥

गतैः परेषामविभावनीयतां निवारयद्भिर्विपदं विद्मगैः ।

भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥५२॥

गतैरिति ॥ पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगादन्यत्र गूढ-
प्रयोगाच्चादृश्यतामप्रकाश्यतां च गतैर्विपदमनर्थं निवारयद्भिर्विदूरीतदूरलक्ष्यगैः
परमण्डलविष्टैश्च बृहत्फलैरापतायैर्महालाभैश्च । 'फलं वाणाग्रलाभयोः' इति शा-
भतः । शरैरुपायैः सामादिभिरिव भृशमुपचितः प्रवृद्धो बभूव । अत्र शब्दमात्र-
साधर्म्याद्व्यकृताप्रकृतक्षेपः । उपमेति केचित् ॥

दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्पतन्ति विम्यादुंत तिग्मतेजसः ।

सकृद्विकृष्टादथ कार्मुकान्मुनेः शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे ५३

दिव इति ॥ शरा दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्या भूगोलाद्वा ककुभां मण्डलात्तु दि-
शां मण्डलाद्देव तिग्मतेजसोऽर्कस्य विम्बान्मण्डलाद्वापवा सकृद्विकृष्टात्कार्मुकाद्वा
मुनेः शरीराद्वा पतन्तीति ते गणा अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथमभी
विधमन्तधौष शराः संभाष्यन्त इति भावः । अत्र सर्वतः शरसंपातदर्शनार्त्त-
भावनया पृथिव्यादीनामन्यतमस्यापादानत्वोप्येक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यज-
काश्रयोगात् । नृशब्दादप्यस्तु संशये ॥

गणाधिपानामविधाय निर्गतैः परासुतां मर्मविदारणैरपि ।

जवादतीपे हिमवानधोमुखैः कृतापरार्धैरिव तस्य पश्चिभिः ॥५४॥

गणेति ॥ मर्मविदारणैरपि । मर्मस्थानान्येव विदारयन्निरपीत्यर्थः । गणाधि-
पानां परासुतां मरणमविधायाकृत्वा निर्गतैः । तेषाममर्त्यावादिति भावः । तस्य
मुनेः पश्चिभिः शरैः कृतापरार्धैरिव स्वामिकार्योकरणात्पराधैरिवेत्युप्येक्षा ।
अधोमुखैः सद्भिर्जवाद्दिग्मवानतीपेऽतिचकमे । तत्र प्रविष्टमित्यर्थः । छत्रितस्य
अपिच्छिन्नपनमुचितमिति भावः ॥

द्विपां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखा विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।
न तासु पते विशिखैः पुनर्मुनेरस्तुदत्वं महतां ह्यगोचरः ॥ ५५ ॥

द्विपामिति ॥ प्रथमे । प्रथममुक्ता इत्यर्थः । शिलीमुखा मुनिवारा द्विपां देहाव-
रणानि वमांणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारांश्चक्रिरे तासु क्षतिषु पुनः पश्चात्प्रयुक्तं
मुनेर्विशिखैर्न पते न पतितम् । पिष्टपेषणद्रोषापातादिति भावः । तथादि ।
अस्तुदत्वं पीडितपीडनं सतामगोचरोऽविषयं हि । सन्तः पीडितपीडां न कुर्वन्ती-
त्यर्थः । 'न हन्याद्भ्रस्रनप्राप्तं नातं नातिपरिक्षतम्' इति निषेधस्मरणादिति भावः ।
अरुणं तुदतीति अस्तुदः । 'मणोऽखियामीर्ममरुः' इत्यमरः । 'विष्वरूपस्तुदः'
इति स्वप्नप्रत्ययः । 'अरुद्रिपदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः ॥

समुञ्जिता यावदराति निर्यती सहैव चापान्मुनिवाणसंहतिः ।

प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं निनाय संकोचमुमापतेश्चमूम् ॥ ५६ ॥

समुञ्जितेति ॥ यावन्तोऽरातयो यावदराति । 'यावदवधारणे' इत्यम्ययी-
भावः । यावदराति यथा तथा समुञ्जितारातिसमसंख्यया मुक्ता मुनिचापास्तै-
संभूयैव निर्यती निष्कामन्ती । तादृक्तस्य कौशलमिति भावः । इणः शतरि ङीप् ।
मुनिवाणसंहतिरुमापतेश्चमूम् हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिमिव संकोचं निनाय प्राप-
यामास । दुहादिपाठान्नयतिर्द्विकर्मकः ॥

अजिह्वमोजिष्टममोघमरुमं क्रियासु बह्वीषु पृथङ्गियोजितम् ।

प्रसेहिरे सादयितुं न सादिताः शरीरमुत्साहमिवास्य विद्विपः ५७

अजिह्वमिति ॥ अजिह्वं स्वरूपतो गत्या वाक्कम् । अन्यत्र तु जिह्वस्थानप्रवृत्तो
न भवतीत्यजिह्वस्तम् । ओजिष्टमोजस्विनं सारवत्तमं तेजिष्ठं च । उभयप्राप्त्यो-
स्विशब्दाद्विचिन्तादिष्टम् । 'विन्मतोर्लुङ्' इति लुङ् । टिलोपश्च । अमोघमव-
गम्यमरुमं निरन्तरव्यापारेऽप्यध्वान्तं बह्वीषु क्रियासु ष्टेदनभेदनपातनादिकर्मसु
पृथग्भेदेन नियोजितम् । कर्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः । अस्य मुनेः शरीर-
मुत्साहमौत्सुक्यमिव । धीररसस्य स्वाधिभूतं प्रयत्नविशेषमित्यर्थः । सादिताः
कर्षिता विद्विपः शत्रवः सादयितुं प्रतिकर्तुं न प्रसेहिरे न शक्नुः । तत्त्वोःसाहवदेव
शत्रवं दुर्धर्ममभूदिति भावः ॥

शिवश्चजिन्यः प्रतियोधमग्रतः स्फुरन्तमुप्रेपुमपूषमालिनम् ।

तमेकदेशस्यमनेकदेशगा निदध्युरकं युगपत्प्रजा इव ॥ ५८ ॥

शिवेति ॥ अनेकदेशगा नानादेशस्थाः शिवश्चजिन्यो इरासेनाः । उप्रेपौ
मपूषा इषेर्युपमितस्तमासः । अन्यत्र तूप्रेप इव मपूषा इति मपूरण्यं-
कारशरसमासः । तेषां मालास्थास्तीति तमुप्रेपुमपूषमालिनम् । प्रीणा-
दित्वादिभिः । एकदेशस्यमनेकदेश स्थितं तं मुनिमकं प्रजा इव युगपत्प्रतियोधं
योधस्य योधस्य । 'आवयं विभक्तिः' इत्यादिना प्रत्यये धीपतायामप्यपीभावः ।
अग्रतः स्फुरन्तं निदध्युरकं । यथैकोऽकं एकत्रैव स्थितोऽपि नानादेशस्थाणा-

अपि प्रतिपुरुषं ममैवाग्रे षडेत इति युगपत्प्रतीयते तद्दृष्ट्वाणवर्षी मुनिरपि प्रति-
योधं सधैव प्रत्यमादित्यर्थः ॥

मुनेः शरीरेण तदुग्ररंहसा बलं प्रकोपादिव विष्वगायता ।

विभूतितं भ्रान्तिमियाय सद्भिर्नी महानिलेनेव निदाघजं रजः ५९

मुनेरिति ॥ प्रकोपादमपादिव विष्वक्समन्तादायतागच्छतोग्ररंहसा तीमधेनेन
मुनेः शरीरेणोक्तविशेषणेन । महानिलेन बाल्यया निदाघजं प्रीप्सोर्त्यं रज इव ।
विभूतितं व्याहृतं तद्वलं प्रमथानां सैम्यं सद्भिर्नीमनुबन्धिनीम् । अविच्छिन्नामिति
यावद् । भ्रान्तिमनवस्थानमियाय प्राप ॥

अथ त्रिमिर्विंशोपक्रमार्ह—तत्र इत्यादिना ॥

तपोबलेनैव विधाय भूयसीस्तनूरदृश्याः खिदिपूश्चिरस्थति ।

अमुष्य मायाविहतं विहन्ति नः प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम् ६०

एष मुनिसत्त्वबलेन तपःसामर्थ्येन भूयसीर्षद्वीरदृश्यास्तनूरात्मनः शरीरानि
विधाय सधैपूश्चिरस्थति खिदिपूश्चिरस्थति किम् । अथवाऽमुष्याश्च मुनेर्मायया विहतं
ऋतिहतं स्वं स्वकीयमिवायुधं प्रतीपं प्रतिपृष्टमागत्य । प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः । नोऽस्माकं
निहन्ति किमु । 'जातिनिग्रहण-' इत्यादिसूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शोषाविवक्षायां तु
द्वितीया ॥

हृता गुणैरस्य भवेन वा मुनेस्तिरोहिताः खित्प्रहरन्ति देवताः ।

कथं न्वमी संततमस्य सायका भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः ॥६१॥

हृता इति ॥ पद्मा अस्मिन् मुनेर्गुणैः क्षान्त्यादिभिर्दृता भाकृष्टाः । षष्ठीहृता इति
यावद् । भवेन हरेण वा भयादिभ्यस्त एवेत्यर्थः । देवतास्तिरोहिताः सत्याः प्रह-
रन्ति खित् । तत्कुतः । अन्यथा अस्मिन् मुनेरमी सायका जलधेरुर्मय इव कथं तु
संततमनेकेऽसंख्या भवन्ति । एतच्छोक्तान्यतमपरासंभवे न संभवतीत्यर्थः ॥

जपेन कृषिद्विरभेदयं रणाद्भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा ।

तताप कीर्णा नृपयुनुमार्गैरिति प्रवर्काकुलिता पताकिनी ॥६२॥

जपेनेति ॥ कश्चिदयं रणाद्भवेन विरमेत् । अस्मात्तत्रात्वा कश्चिदयं पुत्रपुत्रसं-
हारेदित्यर्थः । अपि चराचराय स्वस्ति भवेत्कश्चिद् । अपि श्वात्परब्रह्मं जगत्
विक्रयेदित्यर्थः । अपिशब्दः संभावनायाम् । प्रार्थनायां लिङ् । इति प्रवर्काः
पूर्वोक्तं ये वितर्काद्विरागुलिता विद्वताः । अत्र सदेमुक्तं विरोधजमाह—नृपयुनु-
मार्गैरितुंनवापैः कीर्णा क्षिप्ता पताकिनी सेना । द्विरातपतेरिति शेषः । तत्राप
तापं माप ॥

अमर्षिणा कृत्यमिव धमाभयं मदोद्धतेनेव हितं प्रियं वचः ।

षलीपमा तद्विधिनेव पारुषं षडं निरस्तं न राज्ञ जिष्णुना ॥६३॥

अमर्षिणेति ॥ अमर्षिणा क्रोधवशात् क्षमाधर्यं शान्तिमार्थं कृतमिव । य
मशोचतेन पुंगुं हितं त्रियं बधो निरस्तं निररुणमिव । यथा बलीयसा बधव
रेण विधिना ईशेन निरणं पादगमिव । बलिद्वन्द्वप्रतिहतपुरगव्यापास्य निग
छावादिनि भावः । तथा विष्णुगार्हणेन निरस्तं शिसं बलं किरातमन्यं न राज
माद्योपमा ॥

प्रतिदिशं पुत्रगाधिपलक्ष्मणा विशिखसंहतितापितमूर्तिभिः ।

रविकरग्लपितरिच चारिभिः शिवबलैः परिमण्डलतादधे ॥ ६४ ॥

प्रतिदिशमिति ॥ पुत्रगाणामधिपोऽधीनो लक्ष्मण इत्येतेन वानरविद्वेन ।
'कपिपुत्रद्वन्द्ववग-' इति 'चिदं लक्ष्मण च लक्ष्मणम्' इति चामरः । गर्हणेन विशि
खसंहतितापितमूर्तिभिरिति । विशिखा घाणान्त्रेयां संहतयः समूहाः । 'श्रियां तु
संहतिवृन्दम्' इत्यमरः । ताभिश्चापिताः पीडिता मूर्तयो देहा येषां तैस्तयामूर्तैः ।
शरानिकरकर्तितकलेयैरित्यर्थः । शिवबलैः प्रमथसैन्यैः कर्तृभिः रविकरेण ग्लपितैः
सूर्यकिरणनोपितैर्योरिभिरुत्कैरिव प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलता । परितश्चाका
रमण्डलतेति यावत् । दधेऽधारि । प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थितमित्यर्थः ।
घानः कर्मणि लिट् । आतपतसं हि नीरं परिभ्रमति तद्वन्मुनिपीडितं सैन्यं
बभ्रामेत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं छन्दः—'द्रुतविलम्बितमाह नमो भर्ता' इति
लक्षणात् ॥

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले

विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ ।

कथमपि जयलक्ष्मीर्भीतमीता विहातुं

विपमनयनसेनापक्षपातं विपेहे ॥ ६५ ॥

इति भारविहृतौ महाकाव्ये किराताजुनीये चतुर्दशः सर्गः ।

प्रविततेति ॥ प्रविततानि विस्तृतानि यानि शरजालानि तैश्चक्रमाच्छादितं
विश्वान्तरालं येन तस्मिन्शरसमूहपुरितमण्डलोदरे पाण्डुसूनावत एवाविर्मण्ड
लमाविर्भूतमण्डलं धनुः । आविर्भूतमिति वृत्तौ भूतार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्य
प्रयोगः । विधुवति कम्पयत्यारफालयति सति भीतमीतेव भीतप्रकारेण जयल
क्ष्मीर्विजयध्रीः कथमपि केनचित्प्रकारेण । महता कष्टेन वा । विपमनयनसेना
पक्षपातं शिवसैन्यानुरागं विहातुं त्यक्तुं विपेहे । शशाकेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।
लक्षणं तृक्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां किराताजुनीयकाव्य-
व्याख्यायां घण्टापत्रसमारूपायां चतुर्दशः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'शिवगणैः' इति पाठः, २ 'आदरे' इति पाठः, ३ 'प्रमथति शर' इति पाठः
४ 'मीतेव हातुम्' इति पाठः.

अथ भूतानि वार्धमशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।

मेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥ १ ॥

अयेति ॥ अयानन्तरं तत्र रणे भूतानि सर्वमाग्निः । वृत्रं इत्यस्मिन्नि वृत्र-
हेन्द्रः । 'महाभूणवृत्रेषु किर' । तस्यापहं पुमान्वावर्धमोऽर्जुनः । 'तस्यापह्यम्'
इत्यप्प्रत्ययः । तस्य शरेभ्यस्तत्रसुर्विभ्युः । 'वा जूधमुत्रसाम्' इति विकरपा-
देत्वाभ्यासलोपाभावः । सा चमूश्च । इषवोऽस्मन्त पृभिरितीष्वासा धनूंषि ।
'धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः' इति हेमचन्द्रः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति
करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासा यथा सा । परित्यक्तानुषेत्यर्थः । दिशो
मेजे । पञ्चायांचक्र इत्यर्थः । अत्र भूतशससेनापलायनयोः समुच्चयकथनाद्विज्ञ-
प्यः क्रियासमुच्चयोऽलंकारः । 'गुणक्रियापौगण्यं समुच्चयः' इति सामान्यल-
प्सु । तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृत्ते गणैः ।

मुदात्येव हि कुच्छ्रेषु संभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥

अपश्यद्भिरिति ॥ गणैः प्रमथैरीशानं स्वामिनं शिवम् । पुरोवर्तिनमिति
त्वः । अपश्यद्भिरिव रणान्निववृत्ते निवृत्तम् । भावे छिद् । तथा हि ।
श्लेष्वापसु संभ्रमेण साध्वसेन ज्वलितं तप्तम् । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
तात्' इति विश्वः । मनो मुदात्येव । अतः पुरोवर्तिनोऽप्यदर्शनमुपपद्यत
ति भावः ॥

खण्डिताशंसया तेषां पराशुखतया तथा ।

आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्नरं नरम् ॥ ३ ॥

खण्डितेति ॥ खण्डिता ध्वस्ताशंसा जयासा यस्यास्तया तेषां गणानां सं-
न्धेय्या तथा । अतिसंनिकृष्टेत्यर्थः । पराशुखतया रणवैभुत्येन । पलायनेने-
त्यर्थः । केतौ ध्वजे कृत आरोपित उच्चैरग्रतो वानरो हनुमान्येन तं नरं गुरुवम् ।
इतिष्वत्रमित्यर्थः । कृपा कर्णाविवेश । तदीपदुर्दर्शा दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूद्वि-
त्यर्थः । यमकालंकारः ॥

ननु ननुषु कथं कस्या तत्राह—

आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।

व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥ ४ ॥

आस्थामिति ॥ आस्थां यत्रमालम्ब्य । 'आस्थां त्यालम्बनास्थानयत्रापेक्षासु
कम्पते' इति विश्वः । वशं नीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेष्वरातिषु ननुषु विषयेऽनुकम्पया
हृष्या महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं ध्यात्किं स्फुटवामायाति प्राप्नोति ।
स्वपौरुषैर्द्विद्वेष्वरातिष्वपि कस्या मूषणमेव महतामिति भावः ॥

स सासिः सामुग्रः सासो येयायेयाययाययः ।

लला लीला ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥ ५ ॥

स सागिरिति ॥ सहागिना वनमानः सासिः सण्डः अमृन्मुवन्ति प्रेरयन्ती
समुमुषो वाणाः । 'गू प्रेरणे' इति घातोः 'सग्मुद्रिय-' इत्यादिना क्तिप् । अमु-
शुभिः सह वनेत इति सामुग्रः सयाणः । अल्यस्ते शिष्यस्ते शरा अनेनेत्यायो
धनुः । 'अकृतेरि च कारके संज्ञायाम्' इति घम् । आसेन सह वनेत इति सासः
सचापः । सर्वत्र 'तेन सदेति शुष्ययोगे' इति षड्भ्रुवीहिः । येया चातस्या यानसा-
ध्याः अयेया अयातस्या यानं विनैव साध्याः । 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । येया-
आयेयाश्च येयायेयाश्लेषां द्रुपानामाये स्पर्णगतादिलाभे याति प्राप्नोतीति येया-
येयाययः । अयः शुभावहद्वयं यार्गात्यययः । येयायेयाययश्चासाव्ययश्चेति येया-
येयाययाययः । धाघातोऽहभयत्रापि 'भातोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अतो
हलति विलसतीति हलः । 'हल प्रिलासे' षपाचम् । अलोऽलोऽच्यलः शशिन
ईशः शिवस्तस्य शिशुः स्कन्दं शृणाति हिनसीति शशीशशिशुशीः । क्तिप् ।
पशन्नुत्तगतिं कुर्वन् । 'शश मुत्तगती' इति घातोः शशुप्रत्ययः । सोऽनुनो लीला
शोभो हलो प्राप । 'छा आदाने' कर्तरि लिट् । पृष्ठाक्षरपादः ॥

श्रासजिह्वं यतश्चेतान्मन्दमेवान्विताय सः ।

नातिपीडयितुं भ्रान्तिच्छन्ति हि महौजसः ॥ ६ ॥

श्रासेति ॥ सोऽनुनस्त्रासजिह्वं भयङ्किष्टं यथा तथा यतो गच्छतः । पलायमा-
नानित्यर्थः । यतान्गणान्मन्दमेवान्वितायानुजगाम । तथा हि । महौजसो महा-
नुमाधा भ्रान्तिपीडयितुं नेच्छन्ति ॥

अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्तिना ।

सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥

अयेति ॥ अथाग्रे । बलानामित्यर्थः । हसता तद्गद्गदर्शनात्स्वयमग्नेन साचि-
स्थितेन तच्चिदारणाय तिर्यग्व्यवस्थितेन । 'तिर्यगर्थे साचि तिरः' इत्यमरः ।
स्थिरकीर्तिना । स्वयमभङ्गत्वादिति भावः । किञ्चिदीपदायस्त्वं त्विह चेतो यस्य तेन
स्वकीयगणभङ्गदीपत्विज्जचित्तेन सेनान्या स्कन्देन । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः
सेनानीरभिर्भूर्गुहः' इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिर उक्ताः । ओम्प्रव-
र्णाभावाज्जितौष्ठमेतत् ॥

अथैकविंशतिभिः श्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह—मा विहासिष्टेत्यादिना ॥

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।

क्षतं क्षुण्णासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

मेति ॥ रन्तव्यं रमणं ऋषीणां । बहुलप्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । संयुद्धम् 'समुदायः
संयत्समित्वाचित्तमित्युधः' इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयती येषां ते समरन्त-
व्यसंयतः मुख्यश्रीडासंगरा इति तेषां संयोधनम् । ययं समरं सङ्ग्रामं मा विहा-
सिष्ट न स्पष्टत । जहातेमांति लुह । मध्यमबहुवचनम् । क्षुण्णाः पराजिता अ-

ना वैद्यः । भवद्विरिति शेषः । आरणेरिव गणोन्योऽन्यैरिव किं किमर्थं
शतं माशितम् । नैतद्युक्तं महाधुराणां भवादृशानामित्यर्थः ॥

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।

अमी वो मोघमुद्गूणां हसन्तीव महासयः ॥ ९ ॥

वस्वदिति ॥ विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्यकिरणसंपर्केण द्विगुणीकृतान्युत्तेजितानि
येषां ते तयोक्त मोघं व्यर्थमुद्गूणां दृढताः । 'गुरी उचमने' इति धातोः
क्तः । वो युष्माकममी महासयः स्वहा हसन्तीवेत्युल्लेखः । किं पलाय-
नी सद्भिरिति हासः ॥

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम् ।

षाण्वर्षाणः समासक्तं शङ्केऽयं केन शाम्यति ॥ १० ॥

इति ॥ वनसदां वनेचरणामवने रक्षके वने मार्गं शृणुसंश्लिधनं मार्गं
मुपेयुषाम् । पलायमानानामित्यर्थः । युष्माकमिति शेषः । षाणो ध्वनिरे-
नि षैर्षाणैर्ष्वनियुक्तः । 'वण संशब्दने' इति धातोर्वम् । ततः 'भर्षाभा-
' इत्यप्यत्ययः । यमकत्वाद्भवयोरभेदः । उक्तं च—'रलयोर्द्वैलयोस्तद्भ्रज-
योरपि । शसयोर्मनथोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः
रेन कल्पनम् ॥' इति । षाणोः शरैः समासक्तं समासकृतमशं दुःखं
ताम्बनीनि शङ्के । केनोपायेन शाम्येदिति विचारयामीत्यर्थः ॥

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहृतायतकीर्तिभिः ।

गुर्वा कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

नेति ॥ पातितं भङ्गितमुत्तुङ्गमाहात्म्यमुपगतभावो वैद्यैः संहृता आहृता
विरगुताः कीर्तयो वैद्यैः । युष्माभिरिति शेषः । कां गुर्वीमापदं हन्तुम् ।
दुपीत्यर्थः । आवृत्तिपुंदाबिभृषिः सैव साहसं कृतम् । अतः पापाद-
विराजलमसीति भावः । तदुक्तं मनुना—'यस्य भीतः परावृत्तः सद्भामे
रीः । मनुर्वदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यथास्य मुहूर्त्वं किञ्चिद-
प्राञ्जितम् । अतो तत्सर्वमाहूते परावृत्तइत्यत्र च ॥' इति ॥

नागुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।

ना गुरोऽयं नवामोगो धरगिस्थो हि राजसः ॥ १२ ॥

इति च अयमगुरो वैद्यो न । नागो नागराजो वा पक्षगम्य न । धर इव
वस्य स धरसंस्थः पर्यताहारः । 'अहार्यधरपर्यताः' इत्यमरः । 'संस्था-
प्रतिष्ठितामाहाद्याद्युत्तुङ्ग' इति वैजयन्ती । राजसो न । किंत्वयं
नि युष्मः । युष्मत्पाप्य इत्यर्थः । नवामोगोऽभिनवमदधः । महोत्साह
। 'आमोगो बल्पपठने हर्षतायवयोत्पि' इति विश्वः । धरगिस्थो
री राजसो रजोदुष्यजधानो वा दुष्टो हि । कश्चिन्मायुष इत्यर्थः ।
रासः नतः । मनुष्या मानुषा अतो मनुजा मानवा अतोः इत्यमरः ।

पदम् इति पाठः । १ 'वर्जित' इति पाठः । २ 'वर्जितम्' इति पाठः ।
किं १०

भगो न पलायनमुपितमिति भावः । गोमूत्रिकावन्वः—'वर्गानामे
ष्येकान्तरमर्धयोः । गोमूत्रिकेति तन्प्रादुर्दुष्टं तद्विदो विदुः ॥' इति
णात् । गोवशाद्येष्टयेर्ध्वं कमेण विष्टिक्येकान्तरविनिमयेन वाचने
निष्पत्तिरित्युक्तः ॥

मन्दमसन्निपुलतां घृणया मुनिरप वः ।

प्रणुदत्यागतावृष्टं जघनेषु पशूनिव ॥ १३ ॥

मन्त्रमिति ॥ एष मुनिर्गुणया कृपयेषु लतां शान्वामिव मन्दमसन्नि
युन्माप्सुनिवागतावृष्टं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोदयति । किमत
कष्टमस्तीति भावः ॥

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुन् ॥ १४ ॥

नेति ॥ यदष्टेदस्तावत्—न ना ऊननुन्नः नुन्नोनः ना अना नानाननाः
नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुन् ॥ अथ योजना—हे नान
नानाप्रकाराण्याननानि येषां ते । नानाप्रियास्या इत्यर्थः । ऊनेन सिद्धेन
विद्ध ऊननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा नुन्न ऊनो येन स नुन्नो
पुरुषोऽना नन्वपुरुषः सत्तु । ऊनाद्धीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यमिति मा
किं च । नुन्न इतः स्वामी यस्य स नुन्नेनः । स न भवतीति ननुन्नेनः । ननु
नदानस्य सुप्सुपेति समासः । स नुन्नो विद्वोऽप्यनुन्नोऽविद्ध एव । युयमः
स्वामिकवाद्नुत्ता एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुदतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्ना
नुदतीति नुन्ननुन्ननुदतिपीडितपीडको ना पुरुषोऽनेना निर्दोषो न भवतीति
किंतु सदोष एवेति । 'नात् नानिपरिहतम्' इति निवेधादित्यर्थः । अयं
नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः । अन्यस्तकारस्तु
दोषावहः । 'नान्त्यवर्णस्तु भेदकः' इत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान्नालंकारश्च्युतोपलः ॥ १५ ॥

वरमिति ॥ कृताः पूर्वमुत्पादिताः पश्चाद्भूता नष्टाले कृतध्वस्ताः । 'पूर्वकाल-
इत्यादिना समासः । कृतध्वस्ता गुणा यस्य तस्मात्सुसोऽत्यन्तमतिशयेनागुणो नित्यं
णः पुमान्वरं मनाविप्रयः । किंचिद्विषय इत्यर्थः । 'वरं ह्रीवे मनाविप्रये' इत्यमरः
तथा हि । प्रकृत्या स्वभावेनामणिर्मणिरहितोऽलंकारः श्रेयान् । च्युतोपलो अल-
रत्नो न श्रेयान् । 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति विश्वः । पलायितुः समरादसमर एव
वरमिति भावः । अत्र समानविषयारोपयोः प्रतिविम्बकरणाद्दृष्टान्तालंकारः ॥

स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाविपत्तयः ।

स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभा वा विपत्तयः ॥ १६ ॥

स्यन्दना इति ॥ स्यन्दन्ते प्रद्वन्तीति स्यन्दना जवनाः । स्यन्दना रथा नो
सन्ति । नन्यादित्वाद्गुणः । चतुरं गच्छन्तीति चतुरगाः । तुरगाश्चाथ नो सन्ति ।
सुरेभाः शोभनवृद्धगाः । सुरेभा वा तुरगाश्च नो सन्ति । अविपत्तयो विपत्ति-

हताः विपद्यो वा विशिष्टाः पदातयो नो सन्ति । अतो न भेत्स्यमिति
 तावः । अत्र पूर्वोत्तरार्धगतानां विशेषणानां विशेष्याणां चोद्देशोद्देश्यभूतानां
 पर्यासंख्यसंबन्धानुक्रममाद्ययासंख्यालंकारो समकेन संसृष्टः ॥

भवद्भिरधुनारातिपरिहापितपौरुषैः ।

इदैरिचार्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः ॥ १७ ॥

भवद्विरिति ॥ अधुनारातिभिः परिहापितानि त्याकितानि पौरुषाणि वैसैर्भ-
 वद्भिः । अर्कनिष्पीतैरर्केण संसोषितैर्इदैरिव । दुरुत्तरो दुस्तरः पङ्क इव पङ्को
 दुष्कीर्तिः प्राप्तः ॥

वेत्रशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुक्कशात्रवे ।

यात किं विदिशो जेतुं तुञ्जेशो दिवि कितया ॥ १८ ॥

वेत्रेति ॥ वेत्रानि वंशाः फलिन्व्यो वा शक्या यदंराश्च कुजा वृक्षा यस्मिन्सस्मि-
 न्वेत्रशाककुजे । शत्रुणा दुःप्रवेद्य इत्यर्थः । 'वेत्रं वंशफलिन्व्योश्च' इति विश्वः ।
 'शाकवर्षारवर्षकाः' इत्यमरः । लेनेन श्लोकेनाप्येजते कम्पत इति लेशैजः । स
 न भवतीत्यलेशैजस्यस्मिन् । अत्यन्ताकम्पन इत्यर्थः । 'पृष्ट कम्पने' । पचापश्च ।
 न कोकते नादत्त इत्यकुको ग्रहणासमर्थाः शत्रवो यस्मिन्सस्मिन्कुक्कशात्रवे । 'कुक्क
 भादाने' । पचापश्च । शैले पर्वते । केषां भावः किंवा कुत्सितता तपोपलक्षिताः
 सन्तः । 'दुस्त्याप्रभवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इत्येते' इति शाश्वतः । विदिशो जेतुं
 यात गच्छत किम् । यातैः संभ्रमे छोट । मन्व्यमपुरूपबहुवचनम् । दिवि स्वर्गे-
 ऽपि । तुञ्जेश इति तेषां संबोधनम् । तुञ्जन्त इति तुञ्जा हिंसका देव्याः । 'तुञ्जि
 हिंसायाम्' । पचापश्च । तेभ्यो देवेभ्य ईशत इति तुञ्जेशः । ईशोः क्विप् ।
 तेभ्योऽपि शक्य इत्यर्थः । स्वर्गेऽप्यसुरविजयिनो तुष्माकमत्र शुद्रस्यले शुद्रराशौ
 पलायनमनुचितमिति भावः । अतिछोभानुछोभपादः ॥

मन्वनाया यवं पलायामह इति तच्च न पुत्रमित्याह—

अयं यः क्लृप्यमापन्नान्दृष्टृष्टानरातिना ।

इच्छतीशश्रुताचारान्दारानिव निगोपितुम् ॥ १९ ॥

अपमिति ॥ अपम्रीशः स्वामी शिवः क्लृप्यं निष्पौरुषत्वमापन्नान्मात्सांस्त्रया-
 रातिना दृष्टृष्टान् । पलायमानानित्यर्थः । यो युष्मांश्श्रुताचारान्स्तद्विषयता-
 न्द्वारान्कलत्राणीव । 'अयं पुंभूक्ति दाराः' इत्यमरः । निगोपितुं गोपुम् । ऊदि-
 र्वादिङ्किञ्चनः । दारदोषं भर्तृव स्वमहिम्ना युष्मरोपं संवर्तितुमिच्छति । अतः
 कुतो युष्माकमनर्थ इत्यर्थः ॥

ननु हो मन्वना राघो घोरा नायमहो नु न ।

तयदाहवदा भीमा मामीदा वत दायत ॥ २० ॥

अन्विनि ॥ अन्वितामन्त्रणे । हो इत्यह्वाने । 'दे हे स्वह्यौ समस्यं च इतिसं-
 श्लेषकार्थयोः' । हो हो चैवंविधौ श्रेयो संयुच्चाह्वानयोरपि' इति विश्वः । मन्मन्तीति
 मन्वनाः । 'मन्व्य विलोदने' । अन्वि श्रुत् । राघन्ति समर्था भवन्तीति राघः

'सायु मातर्यं' । द्विः । गोताः । द्याः । शयुतामिति भावः । शयु मद्रप
 पूजयतीति माधमद्रः । इतिप्रदत्ताकर्मणुरादे द्विः । तपस्वि रक्षन्तीति क
 रक्षकाः । पचाद्यप् । शयन्तीति दाताः शुद्धाः । 'इर शोषने' कर्त्तुरि क
 वरन्तीति कदा वचनाः । पचाद्यप् । नेर्त्ता इन्द्रमावदानराः । भीमा सर्वक
 माभीः । मत्स्यमात्रमन्त्र शुभ्रुपेति समासः । तां दृष्टीति माभीदा मन
 मद्राः । एवंविधा शूययिनि शोः । बनेति श्रेढे । वरगोरमेदः । न दापय तु
 शुद्धाः द्विः । तु वृष्ठायाम् । द्विगु शुद्धा पृथ । काङ्कानुगंधेका । 'इ
 शोषने' लोटमप्यमपुडावद्दृशवन्म् । प्रतिहोमानुहोमपादः ॥

किं त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहेः ।

ज्वलितान्यगुर्णगुर्वा स्थिता तेजसि मानिता ॥ २१ ॥

किमिति ॥ अशान्तोऽवधीरितो देवत्वमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकृतो वैलः
 अनिदेवमानुषैरित्यर्थः । अनुष्याणां भावो मानुष्यकम् । 'शोषयाद्द्रुह्योतमादुर्ण'
 ज्वलितान् उपपठिताः । प्रकाशिता इति यावत् । अन्यगुणा अपररागुणा वैलः
 'अन्यौ विभिन्नासदसौ' इति वैजयन्ती । ईदसौः । भवद्विरिति शोः । तेजसि
 प्रतापे स्थिता प्रतापैककारणा मानिता दूरत्याभिमानिता किमिति लुप्त
 किमिति निर्लेभः पलायत इति भावः ॥

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।

सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भवानुत् ॥ २२ ॥

निशितेति ॥ हे अमरणा मरणरहिताः, निशितासिरतोऽतिवीर्यस्वरतो-
 ऽभीको निर्भीको रुचा तेजसोपलक्षितः सुद्धाभासत इति स्वाभासो रमणीयः ।
 पचाद्यप् । उतात्यर्थमतिशयेन भवान् । रणभरसहिष्णुरित्यर्थः । 'उतात्यर्थं वि-
 कल्पयोः' इति विश्वः । ईदसो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो न न्येजते
 न कम्पते । न प्रचलतीत्यर्थः । 'पृष्ट कम्पने' । लट् । अतो भवद्विरपि स्वातन्त्र्य-
 मेव । न चलितम्यमिति भावः ॥

नन्वयं न चलतीति कथं ज्ञायते । तत्राह—

तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा ।

चारुणा रमते जन्ये फोऽभीतो रसिताशिनि ॥ २३ ॥

तन्विति ॥ तनुमावृणोत्याच्छादयतीति तनुवारं वर्म । कर्मण्यन् । तेन
 वभस्वि भासत इति तनुवारभसः । 'भस वीही' । पचाद्यप् । भास्वांस्तेजसी
 चारुणा भास्वताविनतेनोद्यतेनोरसा वक्षःस्थलेनोपलक्षितः । एवंविधोऽप्यधीरो
 धैर्यरहितो रसितेन शब्दितेनैवाभाति प्रसतीति रसिताशी तस्मिन् । रथेणैव विश-
 प्राणहारिणीत्यर्थः । आनीदप्ये णितिः । जन्ये शुद्धे । 'शुद्धमायोधनं जन्यम्' इत्य-

अभीतो निर्भीकः सन्को रमते कः श्रीइति । यदि रमते तर्ह्येवमेवेति भावः ।

निश्चलत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । पूर्वश्लोकस्यायं प्रतिहोमः ॥

अथ पञ्चमिः कुलकमाह—विभिन्नेत्यादिभिः ॥

विभिन्नपातिताधीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।

हतद्विपेनगष्टभूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

आह्वं विशिनष्टि—विभिन्नानि विदारितान्यत एव पातितान्यधीयान्यथ-
समूहाश्च ते तथा । 'पूर्वकाल-' इति समासः । तैरश्वसमूहैर्निरुद्धानि रथानां
वर्तमानि यस्मिन्नथोक्ते । 'वृन्दे त्वधीयमाश्वत्' इत्यमरः । 'केशाश्वभ्यां यन्डा-
बन्धनतरस्याम्' इति छप्रत्ययः । हताच्छादिता द्विपा गजा एव नगाः शैलाः ।
'शैलवृक्षौ नगावशौ' इत्यमरः । तैः एतान्पुञ्जितानि । हीवतेः कर्मणि क्तः ।
'ह्योः शूडनुनास्तिके च' इत्युदादेशः । तानि रुधिराप्येवाम्बुनि तेषां नदैः प्रवा-
हेराकुले म्यासे ॥

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।

काकारेभभरे काका निस्त्रभव्यव्यभस्वनि ॥ २५ ॥

देवेति ॥ पुनश्च । देवानाकनयत्युदीपमत्युत्साहयतीति देवाकानी तस्मिन्देवा-
कानिति । 'कन दीर्घा' इति धातोर्भ्यन्ताण्णिनिः । कावाद् ईषडादौ वाक्कलङ्कः ।
'ईषन्धे' इति कुशन्स्य कादेशः । तद्वति कावादे । 'अर्शश्चादिभ्योऽण्' । वाहिका
पर्यायेण रणभारोद्ग्रहनम् । बहेः पर्याये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्प्रत्ययः । वाहिकया
कमलाहरणकियथा सुषु शोभनं यथा तथाऽस्वकान्पररानाजिहीतेऽभियुक्ते । योज-
यतीति यावत् । वाहिकास्वस्वकाहास्तस्मिन् । योद्धमो युद्ध उपचर्यते । 'ओडाद्
गौ' इति धातोर्विच्प्रत्ययः । सोमपाशान्दवप्रकिया । पाशान्द्वार्ये । कं मदो-
दकमाकिरन्तीति काकारा मदघ्राविगः । किरतेराहपूर्वाकर्मण्यण् । एवंविधा
इभभरा गजपटा यत्र तस्मिन्काकारेभभरे । काका इव काका गार्हा इति लक्ष-
णया तेषामामरणम् । निस्त्र निरुत्सहा भय्याः सोत्साहान्प्रानुभयान्ध्वयन्ति
संवृण्वन्तीति निस्त्रभव्यव्यभस्वनिः । 'भ्येभ् संवरणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । तैर्वमस्ति
भासत इति निस्त्रभव्यव्यभस्वोच्छस्मिन् । 'भन्वेभ्योऽपि एवन्ते' इति क्निप् ।
सर्वतो भ्रमणात्सर्वतोभद्रावपश्चिप्रवन्धः । यथाद् दण्डी—'तदिदं सर्वतोभद्रं
भ्रमणं यदि सर्वतः' इति । उद्धारस्तु—'चतुर्कोटे चतुरङ्गवन्धकमेणापपद्भिचतुष्टये
पादचतुष्टये विष्टिरथानन्तरपद्भिचतुष्टयेऽप्यथः क्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु
चतसृषु पद्भिषु प्रथमः पादः सर्वतो वाच्यते, द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥

प्रनृत्तशववित्रस्तुरगाक्षिसारथी ।

मारुतापूर्णतूणीरविशुष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

प्रनुषेति ॥ प्रनुषतावेभ्यो वृत्तकवन्धेभ्यो वित्रलैः शुभितैस्तुरगैराक्षिसा
भ्रमभूताः सारथयो यत्र तस्मिन् । तथा मारुतेनापूर्णैर्षणैस्तूणीरैर्विपत्रैर्विकुशाः
पादापमाना हताच्छादिताः सादिनस्तौरद्विकर यत्र तस्मिन् । पाटान्तरे मारु-

तापूर्णतूणिरिविहृष्टा आकपिता अत एव हता मारिताः सादिनोऽश्ववारा यत्र
तस्मिन् ॥

ससत्त्वरतिदे नित्यं सदरामर्पनाशिनि ।

त्वराधिककसन्नादे रमकत्वमकर्षति ॥ २७ ॥

ससत्त्वेति ॥ ससत्त्वानां सत्त्वयतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदराणां समयाना-
ममर्पनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरयोत्साहेनाधिकं कसन्तो विकसन्तो नादा यत्र
तस्मिन् । रमयतीति रमकः । रमधातोर्युञ्ज् । तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वम् ।
रणकर्मणा पररञ्जकत्वमकर्षत्यनुदति । धीराणां परस्परमुत्साहं रणकर्मणा स्फोर-
यतीत्यर्थः । अर्धभ्रमकः ॥

आसुरे लोकवित्रासविधायिनि महाहवे ।

युष्माभिरुन्नतिं नीतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥ २८ ॥

आसुर इति ॥ एवंविध आसुरेऽसुरसंघन्धिनि लोकवित्रासविधायिनि क्रो-
धकंदरे महाहवे महायुद्धे युष्माभिरुन्नतिं युद्धे नीतं प्राप्तं पौरुषं पुरुषार्थं
निरस्तं नाशितमिह सङ्ग्रामे ॥

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।

निषिध्य हसता किञ्चित्तस्ये तत्रान्धकारिणा ॥ २९ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं सेनान्यां स्कन्दे शासत्याज्ञापयत्यनेकधा गच्छतः पलाय-
मानांस्तान्गणान्निषिध्य निवार्यान्धकारिणा हरेण किञ्चिदसता तस्ये स्थितम् ।
भाये लिट् । निरौघ्यः ॥

मुनीपुदहनातप्तौल्लज्जया निविष्टस्यतः ।

शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेधहिमाम्बुना ॥ ३० ॥

मुनीति ॥ मुनेरिषव एव दहनक्षेनातप्तौल्लज्जया लज्जया रणभङ्गाच्छा-
लीगत्येन निविष्टस्यतो निवर्तिष्यमाणान् । 'वृत्र्यः स्वसनोः' इति विकल्पात्प-
रस्मैपदम् । तान्गणान्निषेधो निषेधो मा भैष्ट मा पलायतेति निवारणवचनं स
एव हिमाम्बु शीतोदकं तेन प्रह्लादयामास । रूपकाच्छंकारः ॥

दूनास्तेऽरिबलादूना निरेभा बहु मेनिरे ।

भीताः शिवशरामीताः शंकरं तत्र शंकरम् ॥ ३१ ॥

दूना इति ॥ दूनाः शरतप्ताः । 'द्व्यादिभ्यः' इति निष्ठागन्तम् । अरिबला-
च्छुष्यत्तदूना कनयलाः । 'पद्यमी विभक्ते' इति पद्यमी । निरेभा निःशरः ।
कुतः भीताः शरः । कुतः यतः शिवेऽश्विनैः शरैरामीता अभिष्याताः । एतः
शः । ते शरालय एते शंकरमभवचनेन मुनिर्दरं शंकरं शिवं बहु यथा
मेनिरेऽभ्यवन्त । पादाद्यन्तयमकम् ॥

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्तमाना दुरुत्तरे ।

प्राप्य पारमिवेशानमाशुश्वास पताकिनी ॥ ३२ ॥

महेष्विति ॥ दुरुत्तरे दुस्सरे शत्रोः संबन्धिनि महेषुजलधौ महति बाणसागरे
वर्तमाना पताकिनी सेनेशानं शिवं पारं परतीरमिव । 'पाराधारे पारावाची'
इत्यमरः । प्राप्याशुश्वास प्राणितिस्र ॥

स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थिताम् ।

पुरःसूर्यादपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥

स इति ॥ स शियो रणापेतां रणादपवृत्तां परासुखीभूतामत एव पश्चात्पृ-
ष्ठभागोऽवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्यः पुरःसूर्यः । रणोपमानमेव । तस्मा-
दपावृत्तां परावृत्तां छायां महातरुविव बभार । छायां तरुविवत्केशरणां तां
चमूं न सुमोचेत्यर्थः ॥

मुञ्चतीशे शराञ्जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः ।

दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥ ३४ ॥

मुञ्चतीति ॥ ईदो हरे कर्करि जिष्णावर्तने विषये शरान्मुञ्चति सति पिनाकस्र
शिवकामुंकरस्र स्वनेन ध्वनिना पूरितो धराधर इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदीर्यमाण
इवेत्युपदेश । आशा दिशो ध्वनयन्नान्द्युक्ताः कुर्वन्द्ध्वान शब्दमकरोत् ।
'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः ॥

तद्रणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।

विस्रयेन तयोर्बुद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥ ३५ ॥

तदिति ॥ भीमं तयोर्हरपाण्डवयोस्तप्यसिद्धं बुद्धं गणाः प्रमथाश्चित्रसंस्थाश्चि-
त्राकारा अचलाः दौला इव । तथा चित्र आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्र-
संस्थाश्चित्रलिखिता इवाचला आश्चर्यवताश्चित्रलाः सन्तो विस्रयेन ददृशुः ॥

परिमोहयमाणेन शिक्षालायवलीलया ।

जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजडे पिनाकिना ॥ ३६ ॥

परीति ॥ शिक्षालायवलीलयाम्पासपाटवातिशयेन हेतुना परिमोहयमाणेन
क्यामोहयता । 'अथावकर्मकाश्चिषयकर्तृकात्' इति परकौपदे प्राप्ते 'न पादमि-'
इत्यादिना कल्पतिवेषादात्मनेपदं घानच् । 'जेर्विभाषा' इति कृत्स्नस्य अस्य वा
णत्वम् । पिनाकिना हरेण शिष्णोरर्तुनस्त्रेण जैष्णवी विशिखश्रेणी बाणसंघातः
परिजडे मीरसा ॥

अवघन्याश्रिणः शंभोः सायकैरवसायकैः ।

पाण्डवः परिचक्राम शिक्षया रणशिक्षया ॥ ३७ ॥

अवघनिति ॥ पाण्डवोऽर्जुनोऽवसायकैरवसानकरैः । स्वतेर्ष्वन्ताण्युत्तमत्ययः ।
सायकैर्शंभोः शंभोः श्रिणः शरानवघन्याण्डयत् । घतेः घातृमत्ययः । 'भोतः श्यमे'

ह्योकारलोपः । शिक्षया शक्तुं प्रभवितुमिच्छया । उक्ताहेनेत्यर्थः । रणे शिक्षया
म्यासेन च परिचक्राम । उक्ताहेनेपुण्याभ्यां चकारेत्यर्थः ॥

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चचीररुचा रुचः ।

चचार रुचिरश्चारु चारंराचारचञ्चुरः ॥ ३८ ॥

चारैरिति ॥ चारैर्गतिविशेषैर्विच हति चारचुञ्चुः । 'तेन विचञ्चुञ्चुञ्चुण्यौ'
इति चुञ्चुप्रत्ययः । चिरमारेचयति रिफीकरोति शत्रूमिति चिरारेची । चञ्चतप्र-
लतश्चीरस्य बलकलस्य रुचा प्रमया । रोचत इति रुचः शोभमानः । 'इगुपच-'
इति कः । रुचिरः सुन्दरः । चञ्चयंसे मृशं शरतीति चञ्चुरः । चरतेर्पठन्तात्प-
चाचप् । 'चरफलोच्च' इति नुमागमः । 'यडोऽधि च' इति यडो लुह् । भाषा-
स्य युद्धव्यवहारस्य चञ्चुरो मृशमाचरितः स मुनिश्चाह यथा तथा चरैश्चञ्चुरि-
यन्धैर्गतिविशेषैश्चचार । 'चारः प्रियालवृक्षे स्वाद्रुतौ बन्धापसर्पयोः' इति विधः ।
व्यक्षरः ॥

स्फुरत्पिंशङ्गमौर्वीकं धुनानः स वृहद्धनुः ।

धृतोल्कानलयोगेन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९ ॥

स्फुरदिति ॥ स मुनिरधुनः स्फुरन्ती पिशाङ्गी पिशाङ्गणौ मौर्वी ज्या यस्य
तत्तपोक्तम् । 'नधृतश्' इति कप्प्रत्ययः । वृहद्धनुर्गाण्डीयं धुनानः कल्पयत् ।
उल्कैवानलस्तेन धृतो योगो येन सेनांशुमताकंण सूर्येण तुल्यं बभौ । उपना ॥

पार्थवाणाः पशुपतेरावधुर्विशिखावलीम् ।

पयोमुच इवारन्धाः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥

पार्थेति ॥ पार्थवाणा अर्जुनशराः पशुपतेर्विशिखावली शरसंघातम् । सवि-
त्रियं सावित्री सामंशुसंहतिं किरणसमूहमरन्धा निधिष्ठाः पयोमुचो मेघा इव ।
भावमुक्षिरोद्भुः ॥

शरवृष्टिं विधूपोर्वामुदस्तां सप्यसाचिना ।

स्तोथ मार्गर्णमार्गं तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१ ॥

शरैर्नि ॥ त्रिलोचनः शिवः । सप्येन सप्यते समवेनीति तेन सप्यसाचिना-
मेनोदस्तां शिखागुपी महती शरवृष्टिं मार्गैः शरैर्विधूप निरस्य तपनस्य इवेर्मां
स्तोथावने ॥

तेन म्यातेनिरे भीमा भीमार्जेनकलाननाः ।

न नानुकम्प्य विशिष्टाः शिखापरजवासाः ॥ ४२ ॥

नेनेति ॥ तेन शिवेन भीमा अपंकरास्तथा शिवो भयस्य मार्जेन निरामकौक-
कं प्रथोत्तवं वेदां ताव्यानताम्प्राप्ति वेदां ते भीमार्जेनकलाभवाः । तथा शिखा-
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

येषां ते शिखाधरजवाससः । मयूरपक्षिण इत्यर्थः । विशिखा वाणा अनुव
हृषां हृत्वा न व्यातेनिर इति न । किं त्वनुकम्प्यैवेत्यर्थः । अनुविपुश्रुत्वा
भावः । संभान्यनिषेधने द्वौ प्रतिषेधावित्युक्तम् । अहृत्वायमकम् ॥

दुवियद्गामिनी तारसंरावविहृतश्रुतिः ।

हैमीपुमाला शुश्रुमे विद्युतामिव संहतिः ॥ ४३ ॥

दुवियदिति ॥ यौ स्वर्गं विषदन्तरिक्षं च गामिनी व्यापिनी दुवियद्गामि
द्वितीयामन्दरणे क्षितादियु गम्यादीनामुपसंस्थानात्समासः । तारेणोच्चै
संरावेण नादेन विहृता विहृताः श्रुतयः कणो यथा सा तयोक्ता । हैमी हेम
पुमाला शिवदारावलिर्विद्युतां संहतिरिबोक्त्वविशेषणा विद्युन्मालेव । शु
चतुर्षुपादवर्णानां त्रिषाषां संभवाद्ब्रह्मचतुर्षुपादमाहुः ॥

विलङ्घ्य पत्रिणां पङ्क्तिं मित्रः शिवशिलीमुखैः ।

ज्यायो वीर्यमुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः ॥ ४४ ॥

विलङ्घेति ॥ शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पङ्क्तिं मित्रदारावलिं विलङ्घयति कम्प
ः कपिध्वजोऽर्जुनो ज्यायः प्रशस्तम् । 'बृहद्मशास्त्रयोर्ज्यायान्' इत्यमरः
बभ्रुपाभिलाषस्थाय न चकम्पे न चंचाल । किंतु तान्सहस्रवतस्यावित्य

जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः मुधासितः ।

दानवर्षी कृताशंसो नागराज इवावभौ ॥ ४५ ॥

जगतीति ॥ अर्थशयवाची श्लोकोऽयम् । तत्रादायमराज इति पद
त्वं प्रथमोऽर्थोऽभिधीयते—इराज रणे युक्तः शक्तः । अन्यत्र जग
रक्षणे युक्तः सितः । विभिनेति शेषः । हरिः सिंह इव कान्तो म
न्यत्र हरीणो सिंहानो कान्त आवासदानाद्विषयः । मुधु दधाति पाठ्य
ति मुधाः । किरान्तः । अतितः कृष्णवर्णः । ततो विदोपणसमासः

प्रा लेपद्रव्यविशेषस्तद्वन्तितो घञलः । दानवर्षी बहुमदः कृताशंसः
भलायः । अन्यत्र दानवैर्देवैर्कैषिभिः इना कामेन च कृताशंसा मान
शयो पश्चिन्स मा नरोऽर्जुनः । अगाराजो हिमवानिव जगत्यावभाषिलो

॥ अथैरायतसाम्यमुच्यते—जगतीं मुधं इपन्ति तन्कुर्वन्तीति ते
राक्षसास्तेषां रणक्षत्र युक्तो विहितः समर्षः । हरिकान्त इन्द्रमियः ।
समानमेतत् । मुधासितोऽमृतस्वच्छः । एकत्र शीलतः अन्यत्र च

विवेकः । दानवर्षी घनप्रदो मद्घावी च । कृताशंस उभयत्र कृतव्रिती
नागराज इव ऐरायत इवावभाषिति द्वितीयोऽर्थः ॥ ॥ अथ द्वेषीपम्य
जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तो नियुक्तः । द्वेषेनेति शेषः । 'नरमे द
इत्यमरः । हरिकान्तः कृष्णवर्णः । उभयत्रापि तुल्यम् । मुधु दधार्तं

बभ्रुपेति केचित् । एकदेशेनाग्राणसमुद्रावग्रहणम् । तत्र सितो च
कम्पने' कः । अन्यत्र मुधपाप्तेन सितो घञः । अमृतव्रिच इत्यर्थः

अथवा इतिहमीष (गामिः) इत्यागतो विद्विगप्रसंगः । उभयपक्षी तुल्यमेव
सोऽर्जुनो नागासः इत्य इत्यावभाषिणि गृहीतोऽर्थः ॥

विकर्त्तृकृतयत्नस्य धनवाणस्य शंभुना ।

गाण्डीयधन्यनः गेभ्यो निर्भ्रकाम हुताशनः ॥ ४६ ॥

विकर्त्तृनि ॥ शंभुना धनवाणस्यात् एव विकर्त्तृकृतयत्नस्य निष्कामयत्नस्य
गाण्डीयं धन्यनस्य तस्य गाण्डीयधन्यनोऽर्जुनस्य । 'वा शंभुनापाम्' इत्यनशब्दसः ।
गेभ्य इतिप्रथमाभ्येभ्यः । 'गामिदित्रये शृणो स्तगं' इति विधः । हुताशनोऽभि-
विष्काम निष्कामः । क्रोधादिनि भावः ॥

स पिशङ्गजटावलिः किरन्धुरतेजः परमेण मन्युना ।

ज्वलित्वापधिजातवेदसा हिमरीलेन समं विदिद्युते ॥ ४७ ॥

स इति ॥ पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटावलिः परमेणोऽर्जुनेन मन्युना क्रो-
धोद महत्तेजः किरन्धुरित्येभ्योऽर्जुनो ज्वलित्वा अपधिजातवेदसा ज्ञातवेदसा
इत्यादिषु धर्मिणोऽर्जुनेन समं तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रिवन्धु-
शुभ इति विन्वप्रतिपिम्बभावोपमा ॥

शतशो विशिखानवघते मृशमसं रणवेगशालिने ।

प्रथयन्ननिवार्यवीर्यतां प्रजिघायेपुमघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥

शतश इति ॥ शिवः शतशो विशिखानवघते सङ्घटयते रणवेगशालिने
रणसंरम्भशोभिनेऽसौ पार्याय मृशमस्यर्थमनिवार्यवीर्यताम् । निजामिति शेषः ।
तस्यै प्रथयन्दर्शयन् । किं त्वघातुकममारकम् । 'छपपत-इत्यादिना इन्तेदकम् ।
इयुम् । जातावेकवचनम् । प्रजिघाये प्रयुज्यते । 'हि गतौ' इति घातोर्लिट् ।
'हेरचलि' इति कुत्वम् ॥

शंभोर्धनुर्मण्डलतः प्रवृत्तं तं मण्डलादंशुमिवांशुमर्तुः ।

निवारयिष्यन्विदधे सिताश्वः शिलीमुखच्छायवृतां धरित्रीम् ४९

शंभोरिति ॥ सिताश्वोऽर्जुनः शंभोर्धनुर्मण्डलतो धनुर्वलयात्प्रवृत्तं निष्कान्तं
तमिषुम् । अंशुमर्तुरकंसस्य मण्डलात्प्रवृत्तमंशुमिव । अत्रापीषुवजातावेकवचनम् ।
निवारयिष्यन्निवारयितुकामः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शब्दादेशः । धरित्रीं
मुपं शिलीमुखानां छाया शिलीमुखच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति वयंसक-
त्वम् । तेन वृतां व्यासां विदधे कृतवान् । धरत्तालच्छायावृतां धरित्रीमकरोदि-
त्यर्थः । उपमालंकारः ॥

धनं विदार्यार्जुनबाणपूगं ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ।

धनं विदार्यार्जुनबाणपूगं ससार बाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥

धनमिति ॥ अयुगलोचनस्य विपरमनेन्द्रक्षेत्रालोचनस्य । लोच्यतेऽसौ लोचनः ।
कर्मणि ह्युट् । न लोचनोऽलोचनहास्यालोचनस्यावाधुपशानविषयस्य संवन्धी
सारो बलं बाणः शब्दशाब्दाभ्यां सारबाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सारं वर्तत इति

ससारवाणः । बवयोरभेद इत्युक्तम् । न युज्यते कुशापीत्युक्तद्वारहितः । क्रिप् ।
 वाणः शरः । जातावेकवचनम् । घनं सान्द्रमर्तुनस्य वाणपूर्णं शरवातं विदार्ये
 विभिन्न घनं निविडं विदार्यं भूमिदृग्भाण्ड्यो लताविशेषा अर्तुनाः ककुभृक्षा
 वाणा नीलसरेयकाः पूगाः ऋमुकाक्षेपाम् । 'विभाषा वृक्ष-' इत्यादिना इन्द्रैक-
 न्दान्तः । विदार्यार्तुनवाणपूर्णं ससार । विदेशेत्यर्थः । 'सु गतौ' । यद्वा तदानी-
 । युगलोचनस्यार्तुनस्य वाणः ससारेत्यर्थः ॥

तन्महेपून्बहुधाशुपातिनो मुहुः शरीरैरपवारयन्दिशः ।

लाचलोऽनेक इव क्रियावशान्महर्षिसंघैर्युधे घनंजयः ॥ ५१ ॥

स्वस्त्रिस्तादि ॥ बहुधाशुपातिनः शीघ्रमापततो महेपून्मुहुः शरीरै रजन्म-
 यन् । तथा दिशश्चापवारयन्नाच्छादयन्क्रियावशात्तद्गतिवशाच्चलाचलोऽतिच-
 लो घनंजयोऽर्तुनो महर्षिसंघैरनेको बहुविध इव युधुषे इन्दो ॥

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥५२॥

विकाशमिति ॥ जगतीशस्य पृथिवीपतेरर्तुनस्य मार्गणा वाणा विकाशं विस्तार-
 मीयुः । तथा जगति लोक ईशमार्गणाः शंभुशरा विकाशं विपमगतिमीयुः ।
 र्जगतीयुरित्यर्थः । तथा जगती पृथ्वी इत्यन्ति तन्कुरुवन्तीति जगतीशा दावदाः ।
 भासोऽनुपसर्गे कः' । सान्मारयन्तीति जगतीशमार । श्रियतेर्ष्वन्ताक्रिप् ।
 । च ते गणाः प्रमयाश्च जगतीशमार्गणा विकाशमुहासमीयुः । हर्षं प्राप्नु-
 र्थः । अहो देवेऽप्यस्य पराक्रमप्रसर इति विस्मयादिति भावः । तदानीं मार्ग-
 न्तीति मार्गणा अन्वेषकाः । कर्त्तरि इणुट् । जगतीशस्य शैलोऽवनताप्यस्य मार्गणा
 अन्वेषकाः शिवद्वारो देवर्षादवो वीनां पक्षिणां काशो गतिरत्रेति विकाशाभा-
 दाशमीयुः । दिदक्षथेति भावः ॥

संपश्यतामिति शिवेन वितायमानं

लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्यम् ।

अङ्गान्यभिन्नमपि तच्चविदां मुनीनां

रोमाञ्चमञ्चिततरं विभरांयभूयुः ॥ ५३ ॥

इति भारविक्तौ महाकाव्ये किरातार्तुनीये पञ्चदशः सर्गः ।

संपश्यतामिति ॥ इतीशं शिवेन वितायमानं विस्तार्यमाणम् । 'तनोतेर्वक्ति'
 इति वैकल्पिक आकारादेशः । लक्ष्मीवतो जयभीमतः । 'मादुपधायाः-' इत्या-
 दिना मत्पुत्रो मस्य प्रकारः । क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्यं शौर्यं संपश्यतां ताव-
 दिदमपि हरेरंशाधतारोऽयमिति विदुषामपि । किमुतान्येषामिति भावः । मुनी-
 नामज्ञानि शास्त्रान्यभिन्नमविरलमञ्चिततरमतिरुचिरं रोमाञ्चं रोमदर्शं विभरां-
 न्युर्षभुः । 'भीदी-' इत्यादिना विकल्पादान्प्रत्ययः ॥

इति भीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिशाघ्नसुरिविरचितायां किरातार्तुनीय-
 काव्यम्याख्यायां षण्ठापथसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः समाप्तः ॥

पोडशः सर्गः ।

ततः किराताधिपतेरलघ्वीमाजिक्रियां वीक्ष्य विष्टद्धमन्युः ।
स तर्कयामास विचिकित्तर्कश्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं किराताधिपतेः संबन्धिनीमलघ्वीं गुर्वीमाजिक्रियां
रणकर्म वीक्ष्य विष्टद्धमन्युर्विष्टद्धकोपो विविक्तो निष्कलङ्कस्तर्कं उहो ज्ञानं वा
यस्य सोऽजुनः कारणानि रणभराशक्तिकारणानि विचिन्वन्विसृष्टशक्तितीत्यं वक्ष्य-
माणप्रकारेण तर्कयामासाम्बूहितवान् ॥

अथ त्रयोविंशतिश्लोकैर्वितर्कमेवाह—

मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः ।
सहिष्णवो नेह युधामभिज्ञा नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥ २ ॥

मदेत्यादि ॥ इहास्मिन्पुढे मदस्रुतिभिर्मदप्रवाहैः श्यामाः कृताः श्यामिता
गण्डलेखाः कपोलभागा येषां ते विक्रान्ताः पराक्रमं कुर्वन्तः । कर्तारि कः । 'शूरो
धीरश्च विक्रान्तः' इत्यमरः । तैर्नरैरधिरूढाः सहिष्णवो रणभरक्षमा युधां युधा-
नामभिज्ञाः । शिक्षिता इत्यर्थः । कृषोगात्कर्मणि षष्ठी । किं च । नगानामुच्छ्रायं
पर्यतानामौद्वल्यम् । घञन्तेनोपसर्गस्य समासो नोपसृष्टाद्ग्रन्थयः । 'भिष्णीषु-
षोऽनुपसर्गे' इत्यश्रानुपसर्ग इति निषेधात् । आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्त इव
स्थिताः । तथोन्नता इत्यर्थः । नागा गजा इह सङ्ग्रामे न क्रामन्ति न धरन्ति ।
यथा युद्धान्तरेष्विति शेषः । पूर्वमुत्तरप्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथापि कथं मे
शक्तिद्वारासोऽयमिति सर्वत्र तात्पर्यार्थः ॥

विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां रुचं रवेः केतनरत्नभासा ।
महारथोद्येन न संनिरूढा पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री ॥ ३ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया
भिन्नां संबलितानां रवे रुचं कान्तिं चित्रयता विचित्रवर्णां कुर्वतेव स्थितेनेति केत-
नौद्वल्यनिमिषेवमुप्येसा पयोदमन्द्रध्वनिना मेघगम्भीरयोधेन महतां रथानामो-
द्येन समूहेन धरित्री न संनिरूढा मावृता ॥

समुद्रसत्प्राप्तमहोर्मिमालं परिरुद्धरथामरफेनपङ्क्ति ।
विमिश्रमर्षादमिहातनोति नाथीयमाशा जलधेरिवाम्भः ॥ ४ ॥

समुद्रसदिति ॥ इह पुढे प्रासाः कुन्ताः । 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । ते.
महोर्मय इव तेषां मालाः समुद्रगतस्यो यत्र ताममुद्रसत्प्राप्तमहोर्मिमालम् ।
वामरानि केना इव वामरकेनास्तेषां पङ्क्तयः परिरुद्धरथामरफेनपङ्क्तयो यत्र
तपथोकम् । अथीयमर्षममूढः । 'कृन्दे त्वधीयमाश्चर' इत्यमरः । जलधेरिव
इव विमिश्रमर्षानुस्पृष्टुल्लं यथा तथासा दितो मातनोति मावृतीति ॥

हताहतेत्सुद्धतमीमधोपैः समुञ्जिता योद्धभिरभ्यमित्रम् ।

न हेतयः प्राप्तवडिचिपः खे विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५ ॥

हतेति ॥ हत महताहत विष्यत । हन्तैल्लोद । मध्यमपुरुषबहुवचनम् ।
'अनुदात्तोपदेशः—' इत्यादिनानुनासिकलोपः । आहतेत्यत्र कर्मणः प्रयोगासंभवे-
ऽपि हन्तेः स्वाभाविकसकर्मकावस्थानप्रायात् । अकर्मकावस्था चात्र विवक्षितत्वेन
कर्मनिवृत्त्यैव तद्विभूतेः 'आहो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । इत्येवमुद्धताः प्रगल्भा
मीमाश्च धोपा येषां तैर्योद्धभिर्योद्धभ्यमित्रममित्रानभि समुञ्जिता मुक्ता विव-
स्वतोऽशुभिः । प्रतिफलितैरिति भावः । ज्वलिता दीपिता अत एव प्राप्तावडिचिता
चिप इव चिपयो याभिराह हेतयः शास्त्राणि खे न पतन्ति । समुल्लसन्ती न
दृश्यन्त इत्यर्थः । 'हेतिः स्वादायुधे' इति विश्वः ॥

अभ्यायतः संततधूमधूमं व्यापि प्रमाजालमिवान्तकस्य ।

रजः प्रतूर्णाश्वरथाङ्गनुभं तनोति न व्योमनि मातरिश्वा ॥ ६ ॥

असीति ॥ अभ्यायतो वीरान्दृन्मुमम्भायच्छतः । इणः शतप्रलयः । अन्तकस्य
कालस्य संबन्धि संततं सततं धूमवदुभं व्यापि व्यापकं प्रमाजालमिव स्थितं
प्रतूर्णवैभवद्विरभै रथाङ्गै रथचकैश्च मुञ्जे मेरितं रजो मातरिश्वा मरुभ्योमन्वन्त-
रिश्वे न तनोति न विस्तारयति ॥

भूरेषुना रासभधूसरेण तिरोहिते चर्मनि लोचनानाम् ।

नास्त्यत्र तेजस्विभिरुत्सुकानामद्भि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥

भूरेषुनेति ॥ अत्राहवे रासभो गर्दभश्चद्वूसरेणेपत्याण्डुना । 'रासभो गर्दभः
शरः' इत्यमरः । 'ईक्याण्डुस्तु धूसरः' इति च । भूरेषुना रजसा लोचनानां
चर्मनि चक्षुर्मांसं तिरोहिते सति तेजस्विभिरुत्सुकानाम् । वीरव-
रणार्थमापतानामित्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकान्यां तृतीया च' इति विकल्पात्तृतीया ।
सुरसुन्दरीणामद्भि दिवस एव प्रदोषो रात्रिमुखं नास्ति । अन्धकारपत्यादृष्टेकि-
रोधानाद्वात्रिभमः स्यादिति भावः ॥

रथाङ्गसंकीडितमश्चेपा वृहन्ति मचद्विपधृद्वितानि ।

संधर्षयोगादिव मूर्च्छितानि ह्रौदं निगृह्णन्ति न दुन्दुमीनाम् ॥८॥

रथाङ्गेति ॥ रथाङ्गसंकीडितं रथचक्रद्विरितमथानां च हेपा हेपितानि शब्दि-
तानि । 'अथानां हेपा हेपा च निःस्वनः' इत्यमरः । वृहन्ति महान्ति मत्तद्वि-
पानां वृद्धितानि । 'धृद्वितं ऋरिगजितम्' इत्यमरः । संधर्षयोगादिव परस्परस्व-
र्षासंधर्षादिव मूर्च्छितानि वृद्धिं गतानि सन्ति । 'नपुंसकमनपुंसक—' इत्यादिना
नपुंसककरोषः । दुन्दुमीनां मेरीणां ह्रौदं विर्योपम् । 'स्वाननिर्घोपनिर्हौद्—'
इत्यमरः । न निगृह्णन्ति न तिरस्कुर्यन्ति ॥

असिन्यशःपौरुषलोलुपानामरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् ।

मूर्च्छान्तराये मुहुर्मुच्छिनचि नासारशते करिशीकराम्भः ॥ ९ ॥

अध्विजिति ॥ अध्विजने यत्तान्तापोमंत्तुयान्ता मुग्नामल पुरा
 प्रत्यागमुनि । 'अनेदरा' समपीणात्' इति ममागान्तः । अनाता
 शोभित्वं मूर्ध्निताभ्यासो इतिप्रसङ्गागारसिं सर्ववारासीतम् । 'उ
 पान भागार' इत्यमरः । करिणां शीकर पुराग्मः कर्तुं मुहुर्नोपिउत
 मातापति ॥

अमृद्भूतानामुपपीयमानैर्विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्याः ।

उच्छ्रायमायान्ति न शोभितार्थः पद्भिरियाश्यानघनैस्तटानि ॥

अमृदिति ॥ अमृद्भूतानां तस्यमुपपीयमानैराचयं भीषमानैःप्राया एव
 पदवीं विदारयद्भिर्दुर्गोपायां कुर्वद्भिः । 'विपूरयद्भिः' इति पाठे विपूरा
 चारां कुर्वद्भिः । भावयाना इत्यमुग्नाः । 'मंपोगादेरातो पातोर्वपनः'
 इत्यापनेर्निदानम् । यनाः साग्नासैरापानघनैः शोभितार्थैः पद्भिरियो
 वृद्धिं नापान्ति न प्रागुपमि ॥

परिधत्ते यद्यसि दन्तिदन्तैः प्रियाङ्कुशीवा नमसः यतन्ती ।

नेह प्रमोहं प्रियसाहसानां मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥

परिति ॥ इह रणे दन्तिदन्तैर्गदन्तैः परिधत्ते ताविते यद्यसि न
 यतन्ती प्रियाया अह इव शीता शीतला शुभ्रकरी मन्दारमाला । मुर्मु
 शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां प्रियसाहसानाम् । यतो गजाभिषयिनामि
 भायः । प्रमोहं प्रहारमूर्च्छां न विरलीकरोति न मन्दीकरोति । नापनयत्
 यापत् ॥

निपादिसंनाहमणिप्रभांघे परीयमाणे करिशीकरेण ।

अर्केत्विपोन्मीलितमभ्युदेति न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥

निपादीति ॥ करिणां शीकरेण पुष्करतुषारेण परीयमाणे व्याप्यमाने नि
 दिने इत्यारोहाः । 'इत्यारोहा निपादिनः' इत्यमरः । तेषां संनाहः कवपा
 तेषां मणिप्रभांघे रसांशुगालेऽर्केस्य त्रिविधा तेजसोन्मीलितमुत्पादितमाखण्डल
 मुकस्तेन्द्रघनुयः । 'आखण्डलः सहस्राक्षः' इत्यमरः । खण्डं नाम्युदेति ॥

मदीभृता पक्षवतेव भिन्ना विगाह्य मर्ध्यं परवारणेन ।

नोवर्तमाना निनदन्ति भीममपां निधेराप इव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥

मदीति ॥ पक्षवता सपक्षेण मदीभृता मैनाकेनेव परवारणेन शत्रुगजेन मर्ध्यं
 विगाह्य प्रविश्य भिन्नाः क्षोभिता ध्वजिन्यः सेनाः । 'ध्वजिनी बाहिनी सेना'
 इत्यमरः । अपां निधेः सागरस्याप इव । आवर्तमाना भ्रमन्त्यः सत्यः । 'स्वरा
 यतोऽभ्रतां भ्रमः' इत्यमरः । भीमं न निनदन्ति ॥

'विटम्भयद्भिः' इति पाठो. २ 'निवर्तमाना निनदन्ति' 'आवर्तमाना'
 इति पाठो.

महारथानां प्रतिदन्त्यनीकमधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।

आमूललूनैरेतिमन्वुनेव मातङ्गहस्तैर्वियते न पन्थाः ॥ १४ ॥

महारथानामिति ॥ प्रतिदन्त्यनीकं दन्तिसैन्यं प्रति । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । अधिस्यदा महारथाः स्यन्दना रथा यत्र तत्रथा । 'रंहस्तरसी तु रथः स्यदः' इत्यमरः । उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणाम् । 'आत्मानं सारथिं चाथान्स्नानुष्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्वादित्साहुर्नैतिकोविदाः ॥' इति लक्षणात् । पन्था मार्गं आमूलं लूनैरिच्छैर्मातङ्गहस्तैर्गोकैरितिमन्वुनातिकोपेनेव न वियते न निरुप्यते ॥

घृतोत्पलापीड इव त्रिपायाः शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः ।

न बर्हभारः पतितस्य शङ्कोर्निपादिवक्षःखलमात्नोति ॥ १५ ॥

घृतेति ॥ पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोरमारस्य संबन्धी । 'वा पुंसि शक्यं शङ्कुरां सर्वला सोमरोऽश्वियाम्' इत्यमरः । बर्हभारस्तन्मूलबद्धो लान्छनपिच्छः कलापो घृत उत्पलापीडः कुबलयशोखरो वक्षिन्स्य त्रिपायाः संबन्धी शिथिलः वक्षः शिरोरुहाणां कलापः केनापादा इव त्रिपादिनो हस्त्यारोहस्य वक्षःखलं नात्नोति न व्याप्नोति ॥

उज्झत्सु संहारे इवास्तसंख्यमद्वाय तेजस्विषु जीवितानि ।

लोकत्रयास्वादनलीलजिह्वं न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥

उज्झत्सिति ॥ अत्राहये संहारे कल्पान्त इव तेजस्विषु वीरेष्वस्तसंख्यमसंख्यं यथा तथाहाय इदिति । 'स्तान्कदित्स्वज्जसाहाय' इत्यमरः । जीवितान्पुज्झत्सु स्वजत्सु सत्सु सुखुल्लोकत्रयस्वास्वादाने भक्षणे लोला शृमुर्जिह्वा यस्मिन्स्वादानं न व्याददाति न विवृणोति । 'आलो दोऽजास्वविहरणे' इत्यशानास्वविहरण इति निवेधात्परस्मैपदम् ॥

सख्यसेवं, तथापि किमेतत्कुत्सितम् । अत्राह—

इयं च दुर्धारा महारथानामाक्षिप्य वीर्यं महतां बलानाम् ।

शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे सौरीव ताराधिपधात्रि दीप्तिः ॥ १७ ॥

इयमिति ॥ इयं मम शक्तिश्च दुर्धाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्यमाक्षिप्य निरस्य ताराधिपधात्रि चन्दतेजसि । सूर्यसेवं सौरी 'सूर्येतिप्यागस्त्यमास्तानां च उपधायाः' इति श्रियां ङीप् । यकारस्य लोपः दीप्तिरिव हीनयुद्धे किरातरणेऽवस्यत्यवसीदति एतच्च विरुद्धमव्यञ्जितं चेति भावः । 'चोऽन्त्रकर्मणि' इति घातोर्लट् ॥

माया स्वदेपा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं तु मे वीर्यमुत्ताहमन्यः ।

गाण्डीवमुक्ता हि र्यथापुरां मे पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥ १८ ॥

१ 'र' इति पाठः २ 'वीर्य' इति पाठः ३ 'रीपः' इति पाठः ४ 'उपपुरेव'; 'कथा पुरेव' इति पाठौ.

मयेति ॥ यथा क्षतिहासरूपा माया स्थिरेवताक्षोभणं नाम । अनितिप्रमो
 बुद्धिविपर्ययो वा । अथवा मे वीर्यं ध्वस्तं नष्टं नु । उताहमन्योऽर्जुनो न वा ।
 कुतः । हि यस्मात्त्राण्डीवमुक्ता मे शराः यथापुरा यथापूर्वम् । परिपन्थिष्वि-
 वेत्यर्थः । किराते न पराक्रमन्तेऽप्रतिबन्धेन न प्रवर्तन्ते । 'उपपरान्याम्' इति
 वृत्तायामनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥

पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य द्विधेयं कुर्वन्धनुषः प्रणादैः ।

नूनं तथा नैप यथास्य धेपः प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा ॥ १९ ॥

पुंस इति ॥ किंच । उत्तमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मध्यमं पदमाकारं धनुषः
 प्रणादैः । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । द्विधा कुर्वन्निव विदा-
 रपथिय स्थित एष किरातो नूनं तथा यथाभूतो न । कीदृशास्तत्राह—अथ
 पुरुषस्य यथा यथाभूतो धेपः । वर्तत इति धेपः । धेपत एवायं किरातो न
 स्वरूपत इत्यर्थः । कुतः । हि यस्माच्चेष्टा व्यापारः प्रच्छन्नमपि निगूढमपि स्वरूप-
 मूहयते तर्कयते । तस्याः स्वभावादप्यभिचारादिति भावः ॥

अथ चतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे—

धनुः प्रबन्धध्वनितं रूपेव सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी ।

संधानमुत्कर्षमिव व्युदस्य मुष्टेरसंभेद इवापवर्गे ॥ २० ॥

धनुरिति ॥ धनू रूपेव प्रबन्धेनाविच्छेदेन ध्वनितम् । ध्वनतेः कर्तरि क्तः ।
 मौर्वी च सकृद्विकृष्टा विततेवैकवाराकर्षणादेव विततेव स्थिता । संधानं बाणसं-
 धानमुत्कर्षं तूणादुद्धरणं व्युदस्येव धर्जयित्वा । किमु कृतमिति शेषः । अपवर्गे
 बाणमोक्षेऽपि मुष्टेरसंभेदोऽसंधटनमिव । मुष्टिवन्धं विनैव बाणमोक्षः कृत इवेति
 हल्ललाघवोक्तिः ॥

अंसाववष्टब्धनतौ समाधिः शिरोधराया रहितप्रयासः ।

धृता विकारांस्त्यजता मुखेन प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥

अंसाविति ॥ किंच । अंसाववष्टब्धौ । स्थिराववस्थापितौ च तौ नतौ चाव-
 ष्टब्धनतौ शिरोधरायाः कंधरायाः समाधिः संस्थानविशेषे रहितः प्रयासो
 यस्य स तथोक्तः । निःप्रयास इत्यर्थः । तथा विकारांस्त्यजता । जितभ्रमत्वाभि-
 विकारेणेत्यर्थः । मुखेन शशलाञ्छनस्येन्दोः प्रसादलक्ष्मीर्धृता । असंभवासंबन्धो
 निदर्शनालंकारः ॥

प्रहीयते कार्यवशागतेषु स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः ।

स्थितप्रयातेषु ससौष्टवश्च लक्ष्येषु पातः सदृशः शरणाम् ॥ २२ ॥

प्रहीयत इति ॥ कार्यवशेन प्रयोजनवशेनागतेषु स्थानेषुवाडीवादिस्थानकेषु
 देहो विष्टब्धतया स्थिरतया कर्मा न प्रहीयते न लज्यते । किं तु स्थिर एव

१ 'वैव' इति पाठः. २ 'अवष्टम्' इति पाठः. ३ 'विकारम्' इति पाठः.
 'स्थिर' इति पाठः.

तिष्ठतीत्यर्थः । युहु भावः सौष्टवं छापवन् । उद्गात्रादित्वादन्वत्यपः । तेन सा
वर्तमानाः ससौष्टवः शरणां दातश्च स्थितान्यचलानि प्रयातानि चलानि ते
स्वित्तप्रयातेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु विषये सरश एकरूपः ॥

परस्य भूयान्विवरेऽभियोगः प्रसन्न संरक्षणमात्सरन्ध्रे ।

भीष्मेऽप्यसंभाव्यमिदं गुरौ वा न संभवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥

परस्येति ॥ किंच । परस्य विवरे रन्ध्रे । अल्पेऽपीति शेषः । भूयान्भूमिष्ठो
ऽभियोगो ज्ञानृत्वम् । परस्य रन्ध्रज्ञानृत्वात्प्रहार उद्योग इत्यर्थः । आत्मनो रन्ध्रे
विवरे । अनल्पेऽपीति शेषः । प्रसन्न इदिति संरक्षणं गोपनं च । भूयिष्ठमिति
शेषः । इदं इत्थं भीष्मेऽपि गुरौ वा दोषे वाप्यसंभाव्यं दुर्बित्तस्य वनेचरेः
न संभवत्येव । अतो नायं किरातः कित्त्वैव तिरोहितवैपः कोऽप्यमानुषः पुरु-
इति भावः ॥

अप्राकृतस्याहवदुर्मदस्य निवार्यमस्यास्त्रबलेन वीर्यम् ।

अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकाराय रिपोर्विबृद्धिः ॥ २४ ॥

अप्राकृतस्येति ॥ अप्राकृतश्चोक्तरीत्यासाधारणस्याहवदुर्मदस्य रणमत्तत्वात्स
किरातस्य वीर्यं तेजोऽस्त्रबलेन दिव्यास्त्रमहिम्ना निवार्यं निवारणीयम् । अन्व-
थाऽनिवार्यत्वमस्येति भावः । तथा हि । अल्पीयसोऽप्यत्यल्पस्याप्यामयतुल्यवृत्ते
रोगसमानकिबस्य । 'रोगध्याधिगदामयाः' इत्यमरः । रिपोर्विबृद्धिर्महापकाराय,
कित्त्वर्थं महानुभाव इति भावः ॥

स संप्रघायैवमहार्यसारः सारं विनेष्यन्सगणस्य शत्रोः ।

प्रस्त्रापनास्त्रं द्रुतमाजहार ध्वान्तं धनानद् इवार्यरात्रः ॥ २५ ॥

स इति ॥ अहार्यसारोऽनिकार्यवीर्यः सोऽनुंन एवं संप्रघायं निश्चित्य सग-
णस्य सानुगस्य शत्रोः सारं सारं विनेष्यन्सगणस्य । प्रस्त्राप्यन्ते शप्यन्ते-
ऽनेनेति प्रस्त्रापनं तदेवास्त्रम् । धनानद्दो मेघप्यासोऽर्धरात्रो निशीथः । 'अर्ध-
रात्रनिशीथौ शौ' इत्यमरः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'अहःसर्वैक-
देश-' इत्यादिना समासान्तः । 'रात्राद्वाहाः पुंसि' इति पुंलिङ्गता । ध्वान्तमिष
द्रुतमाजहाराधक्यं ॥

प्रसक्तदावानलधूमधूम्ना निर्दन्धती घाम सहस्ररश्मेः ।

महावनानीच महावमिष्ठा छाया ततानेशबलानि काली ॥ २६ ॥

प्रसक्तेति ॥ प्रसक्तः संततो वो दावानलधूमस्तद्दूष्मा धूमरा सहस्ररश्मेर्धोम
तेजो निर्दन्धत्यादृषवती काली हृष्यवर्णा । 'जानपद-' इत्यादिना स्त्री । छाया
कान्तिः । इशबलानि महावमिष्ठा महती तमःसंततिः । 'वमिष्ठा तु तमस्ततिः'
इति विश्वः । महावनानीच ततान प्यावशे ॥

१ 'हरदः' 'राध' इति पाठौ. २ 'वनारम्भ' इति पाठः. ३ 'संरक्षती' इति पाठः.
४ 'मिशावमिष्ठा' इति पाठः.

आसादिता तत्प्रथमं प्रसह्य प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।

समेव भीमा विदधे गणानां निद्रा निरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥

आसादितेति ॥ तदेवासादनं प्रथमं तत्प्रथमं यथा तथा प्रसह्यासादिता प्राप्ता प्रगल्भताया व्यवहारधाट्यस्य पदवीं हरन्ती भीमा भयंकरी निद्रा उक्तविशेषणा समा संसदिव । गणानां प्रतिभा प्रशाशक्तिः सैव गुणस्य निरासं प्रतिभाक्षयं विदधे चक्रे ॥

गुरुस्थिराण्युत्तमवंशजत्वाद्भिज्ञातसाराण्यनुशीलनेन ।

केचित्समाश्रित्य गुणान्वितानि सुहृत्कुलानीव धनूपि तस्युः ॥ २८ ॥

गुर्वेति ॥ केचिदुत्तमवंशजत्वाद्भंशो वेणुः कुलं च । 'वंशो वेणौ कुले च' इति विश्वः । गुरुणि महान्ति स्थिराणि इदानी च गुरुस्थिराण्यनुशीलनेन परिचयबले विज्ञातः सारो बलं येषां तानि गुणैर्भौवीभिः शौर्यादिभिश्चान्वितानि धनूपि सुहृत्कुलानि मित्रकुलानीव समाक्षित्य तस्युः । धनूप्यवष्टम्य निदप्युरित्यर्थः ॥

कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषां पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे ।

अतर्कितं पाणितलाक्षिपेतुः क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९ ॥

कृतान्तेति ॥ कृतान्तदुर्वृत्ते दैवदुष्कृत इव । 'कृतान्तो यमसीदाम्यदेवा कुशलकर्मसु' इति विश्वः । पाण्डवास्त्रे पुरः प्रतिद्वन्द्विनि प्रतिद्वन्द्वित्वेति सति तदा तस्मिन्कालेऽपरेषामायुधानि क्रियाफलानि कृप्यादिकलानीव अतर्कितमविचारितमेव पाणितलाक्षिपेतुः ॥

अंसस्यलेः केचिदमिन्द्रधैर्याः स्कन्धेषु संक्षेपवतां तरुणाम् ।

मदेन मीलन्यपनाः सलीलं नागा इव सस्तकरा निपेदुः ॥ ३० ॥

अंसेति ॥ अभिन्नधैर्यांस्तदानीमप्यज्ञतधैर्याः केचिदंतस्मिन्कालेऽपि सति संक्षेपवतां संगच्छतां तरुणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन मीलयित्वा तपनादि येषां ते नागा मत्ता इव सस्तकराः सस्तकलाः सन्तः सलीलं निपेदुर्निपणाः ॥

तिरोहितेन्दोरथ शंभुर्भूः प्रणम्यमानं तपसां निरासैः ।

सुमेरुशंभुादिव विम्बमार्कं पिशुङ्गसुचैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥

तिरोहितेति ॥ अथ तिरोहितेन्दोः श्वातमापवा उच्चचन्द्राण्डं सुचैः सस्तकराः । सुमेरुशंभुादिकं संक्षेप विम्बमिष । तपसां निरासैः तपसां प्रणम्यमानं निरासं तेज उच्चैरुर्वर्गुदियाय प्रकटीकयूय । उच्च च चन्द्रः इति भावः ॥

छायां विनिर्भूय तमोमयीं तां तपस्य संवितिरिषापविषाम् ।

यपौ विद्वामं सुतिरिन्दुमालेरालोकमर्भ्यादिशती गणेभ्यः ॥ ३२ ॥

इति भावः । १ 'संक्षेप' इति भावः । २ 'विम्बमिष' इति भावः ।

छायामिति ॥ इन्दुमौलेयुतिः कान्तिः । तत्त्वस्य संवितिसत्त्वावज्ञानमपवित्त
मिव तौ तमोमयीं छायां निद्रां विनिर्धेय निरस्य गणेश्य आलोकं वस्तुप्रकाशा
म्यादिशक्ती वितरन्ती विकासं विस्तारं ययौ ॥

स्वियां ततिः पाटलिताम्बुवाहा सा सर्वतः पूर्वसरीव संध्या ।
निनाय तेषां द्रुतमुद्धसन्ती विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥

स्वियामिति ॥ सर्वतः पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहा यथा सा तयोः
स्वियां तेजसां ततिः । पूर्वां सरतीति पूर्वसरी । 'पूर्वे कर्त्तरि' इति व्यङ्
डीप् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवन्नायः' इति पूर्वोक्तस्य पुंवन्नायः । संप
प्रातःसंख्येवोद्धसन्ती प्रसरन्ती तेषां गणानां लोचनपङ्कजानि द्रुतं विनिद्र
विकासं निनाय ॥

पृथग्विधान्यस्रविरामबुद्धाः शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते ।
मुक्ता वितानेन बलाहकानां ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ३

पृथगिति ॥ अस्त्रविरामेण प्रस्त्रापनास्रोपरमेण बुद्धा विनिद्रास्त्रे गणा व
हकानां वितानेन संचपटलेन मुक्ता अत्र एव रम्या दिग्विभागा दिग्गता ज्योती
नक्षत्राणीव । 'ज्योतिस्काराग्निभाज्यालाट्यप्रकाशरमात्मसु' इति वैजयन्ती । पृ
थग्विधानि नामाविधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे । जगृहुरित्यर्थः ॥

द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः स्फुटं विसस्त्रे सवितुर्मयूखैः ।
क्षयं गतायामिव यामवत्यां पुनः समीपाय दिनं दिनश्रीः ॥३५

द्यौरिति ॥ तदा यामवत्यां रात्रौ क्षयं गतायां विभातायामिव द्यौरन्तरि
मुन्ननामेवोर्ध्वमुत्पपातेवेत्युत्पेक्षा । दिशः प्रसेदुः । सवितुर्मयूखैः स्फुटं स
विसस्त्रे विसृत्तम् । भावे छिद् । दिनश्रीर्वैश्वान्तिः पुनर्दिनं समीपाय सं
गाम् । अत्र वैशधिकरण्येन गुणक्रिययोः समुच्चयेन समुच्चयोर्लकारः । तस्य
समुच्चमनोप्रेक्षयैवशब्दाच्चयानुपवेतालक्षणः संकरः । दिवप्रसादो गुणः
क्षेपाः क्रियाः ॥

महास्रदुर्गे शिथिलप्रयत्नं दिग्भारणेनेव परेण ह्येणे ।
शुंजङ्गपाशान्भुजवीर्यशाली प्रबन्धनाय प्रजिषाय जिष्णुः ॥ ३६

महास्रेति ॥ भुजवीर्यशाली जिष्णुरहेनो महास्रं प्रस्त्रापनास्रं तदुर्गे
तस्मिन्महास्रदुर्गे दिग्भारणेनेव दिग्गजेनेव परेण शत्रुणा शिथिलप्रयत्नमल
यासं यथा तथा ह्येणे अग्रे सति । 'ह्येणे अग्रे' । कर्मणि कः । 'भोदितश्च' इ
निष्ठातकारस्य भावम् । प्रबन्धनाय प्रकर्षेण बन्धनाय भुजद्वय एव पाशास्त्रा
जिषाय प्रहितवान् ॥

१ 'सहम्' इति पाठः. २ 'अग्रे' इति पाठः. ३ 'भुजङ्गमास्रम्' इति पा
४ 'निवन्धनाय' इति पाठः.

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रं लसच्चडिहोलविपानलानि ।

श्रासान्निस्तां भुजगेन्द्रसेना नमश्चरेस्तत्पदवीं विवेद्रे ॥ ३७ ॥

जिह्वेति ॥ छसन्तस्तदिहोला विमुच्यन्त्या विपानला विपानयो येषु तानि जिह्वाशताभ्यजस्रमुल्लसयन्ती चक्षयन्ती भुजगेन्द्रसेना श्रासान्नपात्रमश्रुर्निस्तां स्वप्तां तेषां नमश्चराणां पदवीं मार्गं विवेद्रे विशेषेण ह्येष ॥

दिङ्गागहस्ताकृतिमुद्दहद्भिर्भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः ।

रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती तरङ्गमालेव नमोर्णवस्य ॥ ३८ ॥

दिङ्गागेति ॥ दिङ्गागहस्ताकृतिमुद्दहद्भिर्दिङ्गकिरकारकरीरुपा प्रशस्तानि समीचीनान्यसितरत्नानीन्द्रनीलमणयस्तद्द्विभोगैः कायैरुल्लक्षिता सर्पावलिरुल्लसन्ती मधुभ्यन्ती नम एवार्णवस्य तरङ्गमालेव रराज । रूपकोत्थापितेषुमुपदेशा ॥

निःश्वासधूमैः स्थगितांशुजौलं फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।

गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह विलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥

निःश्वासेति ॥ उष्णरश्मिरस्रं गच्छन्निवोद्यमितानि फणामण्डलानि येषां तेषां फणावतां सर्पाणां निःश्वासेषु ये धूमास्तेः स्थगितमाच्छादितमंशुजौलं यस्य तच्छोषम् । अत एव विलोचनानां सुखं सुखकरं वपुरभ्युवाह ॥

प्रतप्तचामीकरभासुरेण दिशः प्रकाशेन पिशङ्गयन्त्यः ।

निश्चक्रमुः प्राणहरेक्षणानां ज्वाला महोल्का इव लोचनेभ्यः ॥४०॥

प्रतप्तेति ॥ प्राणहराणोक्षणानि येषां तेषां प्राणहरेक्षणानां दृष्टिविषाणां सर्पविशेषाणां लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यः । प्रतप्तं यचामीकरं सुवर्णं तद्रत्नासुरेण । 'मङ्गभासभिदो घुरच्' इति घुरच्प्रत्ययः । प्रकाशेन तेजसा दिशः पिशङ्गयन्त्यो ज्वाला महोल्का इव निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः ॥

आक्षिप्तसंपातमपेतशोभमुद्दहि धूमाकुलदिग्भिभागम् ।

वृतं नमो भोगिकुलैरवस्थां परोपरुद्धस्य पुरस्य मेजे ॥ ४१ ॥

आक्षिप्तेति ॥ आक्षिप्तः प्रतिपिद्धः संपातः संचारो यस्मिन्नात् । सिद्धानां पक्षिणां चेति शेषः । अपेता गता शोभा यस्मात्सपेतशोभं गतधीकम् । उद्गतः प्रदीप्तो यद्विपैस्मिन्मुद्दहि सर्वत उद्गतदहनम् । धूमैराकुला व्याप्ता दिग्भिभागगा यस्य तत् । भोगिकुलैः संपंकुलैर्वृतमावृतं नमः परोपरुद्धस्य शत्रुवेदितस्य पुरस्यावस्थामिवावस्थां दशां मेजे । उच्यतेत्या तासाधर्म्यं प्राप्तमित्यर्थः । निदर्शनालंकारः ॥

तमाशु चक्षुःश्रवसां सपूहं मेन्त्रेण ताङ्घोर्दयकारणेन ।

नेता नयेनेव परोपजापं निवारयामास पतिः पशुनाम् ॥ ४२ ॥

१ 'मङ्गलम्' इति पाठः. २ 'नितले' इति पाठः. ३ 'जातः' इति पाठः. ४ 'लोच' इति पाठः. ५ 'मङ्गेण' इति पाठः.

तमिति ॥ पशुनां पतिः शिवस्तं चक्षुःश्रवसां सर्पाणां समूहं तादृषोदयकारणेन गहवादिर्मावहेतुना मध्रेण नेता भायको नयेन मीह्या परेषामुपजापं वरोपजापं परकृतं स्वमण्डलमेवमिव । 'भेदोपजापापुपधा' इत्यमरः । आशु निवारयामास ॥

प्रतिघृतीभिः कृतमीलितानि शुलोकमाजामपि लोचनानि ।

गरुत्मतां संहतिभिर्विहायः क्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

प्रतीति ॥ शुलोकमाजामप्यग्निमेषाणामपि कृतं मीलनं निमेषो येषां तां लोचनानि इष्टीः प्रतिघृतीभिः प्रतिवधतीभिः । हन्तेः शतरि ङीप् । गरुत्मतां तादृषाणां संहतिभिः समूहैः क्षणप्रकाशाभिर्विद्युदिरिव । तासां सौवर्णत्वादिदिग्भावः । विहायोऽन्तरिक्षमवतेने ध्यानदो ॥

ततः सुपर्णाव्रजपक्षजन्मा नानागतिर्मण्डलयज्वेन ।

जरत्तृणानीव वियन्निनाय धनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥

सत इति ॥ सतः सुपर्णमजानां तादृषकुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य स नाना गतिर्विचित्रगतिर्वासुर्जनस्पतीनां वृक्षाणां गहनानि जरत्तृणानि जीर्णतृणानीं ज्वेन मण्डलयन्मन्मयन्विषदन्तरिक्षं निनाय ॥

मनःशिलामङ्गनिभेन पश्चाच्चिरञ्चमानं निकरेण भासाम् ।

व्यूढैरुभिश्व विनुद्यमानं नमः ससर्पैव पुरः खगानाम् ॥ ४५ ॥

मनःशिलेति ॥ मनःशिला धातुविशेषस्तस्या भाइश्चेदस्तत्रिभेन तस्यप्येतो भासां निकरेण चान्तिपुत्रेण पश्चाद्भागे निरुध्यमानमामिषमाणं व्यूढैर्विशालै रुरोभिर्वक्षोभिश्च । 'उरो धाते च वक्षश्च' इत्यमरः । विनुद्यमानं प्रेषमाणं नम खगानां गरुडानां पुरः ससर्पैव सप्तारेव । उपरोच्यतेऽतिरौघानेन गरुडत खगानामपूर्वोऽपि पुरोभागः सादृश्यात्पूर्वैवपुपलम्बमानतया नमस एव देहना पुरः ससर्पैवेत्युत्प्रेक्षा ॥

दरीमुखैरासवरागताम्रं विकसति स्वमच्छदधाम पीत्वा ।

जवानिलापूर्णितसानुजालो हिमैचलः क्षीय इवाचकम्पे ॥ ४६ ॥

दरीति ॥ जवानिलेनापूर्णितानि भ्रमितानि सातुजालानि बहव स हिमाचलः भासवस्य रागो रञ्जता तद्रुचाद्यम् । गुणयोरेवोपमानोपमेयभावः । विकसति विकस्यते स्वमच्छदः शुबर्णपश्चात्तादृशालेखं धाम तेजो दरीभिर्मुक्तैरिव दरी मुक्तेः पीत्वा क्षीयो मत्त इवाचकम्प आचचच्छ । उपमाभ्यापितेऽप्युत्प्रेक्षा ॥

प्रवृत्तनक्तं दिवसं पिदीर्घनभस्तलं गां च पिशङ्गयद्भिः ।

अन्तर्हितार्कैः परितः पतद्भिश्छायाः समाचिक्षिपिरे घनानाम् ४७

पश्येति ॥ नक्तं च दिवा च नक्तंदिवा । 'नक्तुर-' इत्यादिना सप्तम्यर्थे

१ 'घन' इति पाठः. २ 'संहतिभिः' इति पाठः. ३ 'नक्तुर' इति पाठः. ४ 'नक्त' इति पाठः.

धृष्योरप्यध्यययोर्द्वन्द्वैकवजायनिपाते समासान्ताः । लक्षणया त्वहोरात्रमात्रवाची ।
प्रवृत्ताः प्रादुर्भूतो यो नचन्द्रिपस्य संधिः संध्या तद्द्वीप्तिः शोभितैर्नमस्तलं गां
भुवं च पिशाङ्गयद्भिः पिशाङ्गीकुर्वन्निरन्तर्हित आच्छादितोऽङ्को यैस्तैः पतद्भिः
पक्षिभिः परितः सर्वतो वनानां छायाः समापिक्षिपिरे समाक्षिप्ताः । अन्तर्बहिश्च
तेजाम्रवेशारकाप्यन्तर्हिता इत्यर्थः ॥

स भोगिसङ्घः शममुग्रधाज्ञां सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम् ।

महाध्वरे विध्यपचारदोषः कर्मान्तरेणैव महोदयेन ॥ ४८ ॥

स इति ॥ स भोगिसङ्घः सर्वसमूह उग्रधाज्ञां तेजस्विनां विनतासुतानां
ताक्ष्याणां सैन्येन महाध्वरे महाशक्तौ विध्यपचारदोषः कर्मस्खलनदोषो महो-
दयेन महासामर्थ्येन, अथवा महता फलेन । तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरिति ।
कर्मान्तरेण प्रायश्चित्तेनेव शमं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम् ।

अनिन्धनस्य प्रसभं समन्युः समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥

साफल्यमिति ॥ अस्त्रे सर्पास्त्रे । भाग्ये प्राग्भवीये शुभे कर्मणीव । रिपुपौरुषस्य
रिपुपराक्रमस्य साफल्यं कृत्वापवर्गमवसानं समाप्तिं गते सति । स्वनिवृत्त्या परसा-
फल्यारसफलीकरणोपचारः । समन्युः सक्रोधो जिष्णुरजुनोऽनिन्धनस्येन्धनं विद्वै-
वोत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदीपकमखमामेवाखं प्रसभं शीघ्रं समाददे अग्राह ॥

ऊर्ध्वं तिरश्चीनमधश्च कीर्णैर्ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः ।

आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५० ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ ऊर्ध्वं तिरश्चीनं तिर्यक् । 'विभाषात्वेरदिनिघ्नयाम्' इति सप्त-
त्ययः । अधश्च कीर्णैर्विस्तृतैर्ज्वाला एव सटाः केसराः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति
विश्वः । तैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिरतिक्रान्तजलद्रालिरायसस्य लङ्घनोद्यतस्य सिंहस्येवा-
कृतिर्यस्य स जातवेदा अग्निः प्राण्यन्तं प्राणिनां संहारमिच्छन्निवोत्पपात ॥

भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखाञ्ज्वाल विष्वग्विसृतस्फुलिङ्गः ।

विदीर्यमाणाश्मनिनादधीरं ध्वनिं वितन्वन्नकृशः कृशानुः ॥ ५१ ॥

भित्त्वेति ॥ भाभिस्त्रोभिः सवितुर्मयूखान्भिरणान् । 'किरणोद्यमयूखानु-'
इत्यमरः । भित्त्वेयाभिहस्येव विष्वक्समन्ताद्विसृताः स्फुलिङ्गा यस्य सः । स्फु-
लिङ्गोद्यस्य मयूखाभिघातहेतुकारवमुपेक्षते । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' इत्यमरः ।
अकृशोऽतनुः कृशानुर्बद्धिर्विदीर्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनादमिव धीरमुद्यतं
ध्वनिं वितन्वन्नज्वाल ॥

चयानिवात्रीनिव तुङ्गश्चक्ष्णान्कचित्पुराणीव हिरण्मयानि ।

महावनानीव च किंशुकानां ततान चङ्घिः पवनानुपृत्त्या ॥ ५२ ॥

१ 'क्षयश्' इति पाठः. २ 'कार्यान्तरेण' इति पाठः. ३ 'तिर्यक्' इति पाठः.
'कीर्णम्' इति पाठः.

चयानिति ॥ बद्धिः पवनानुवृत्त्या वायुपदीन चयानिव हिरण्मथान्नाकारा-
निव । 'चयः समूहे प्राकारे' इति विश्वः । तुङ्गशृङ्गानदीनिव क्वचिद्विरण्मथा-
नीति 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना निपाठनात्साधुः । पुराणि नगराण्येव तथा
किंशुकानां पलाशतरुणाम् । 'पलाशी किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । महावनानीव ।
पुष्पितानीति शेषः । ततान विवक्षार । तदाकारेण जन्वाटित्वर्थः ॥

मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभिरुच्चैः शिखाभिः शिखिनोऽवलीढाः ।

तलेषु मुक्ताविशदा बभूवुः सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥५३॥

मुहुरिति ॥ सान्द्राञ्जनश्यामरुचो घनकमलश्यामरुचः पयोदा मुहुश्चलन्त्यश्च
ताः पल्लवलोहिन्यो लोहितवर्णाश्च ताभिश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः । 'वर्णादनुदात्ता-
चोपधाचो नः' इति ङीष् । तकारस्य नकारः । शिखिनोऽग्रेरुच्चैश्चताभिः शिखा-
भिर्ज्वालाभिरवलीढाः । इत्या इत्यर्थः । अत एव तलेष्वधोभागेषु मुक्तावि-
शदा मौक्तिकपत्रवला बभूवुः । जलसंज्ञोपनादिति भावः । 'अधःस्वरूपपोरङ्गी
तलम्' इत्यमरः ॥

लिलिक्षतीव क्षयकालरात्रे लोकं विलोलाचिपि रोहिताश्वे ।

पिनाकिना हृतमहाम्बुवाहसखं पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥ ५४ ॥

लिलिक्षतीति ॥ क्षयकालरात्रे कल्पान्तकालवद्वपावहे विलोलाचिपि चल
ज्वाले रोहिताश्वे ज्वलने । 'रोहिताश्वो वायुसखः' इत्यमरः । लोकं लिलिक्षति
लेदुमिच्छति जियासति सतीव । लिङ्गः सन्नन्ताच्छतृन्त्ययः । पिनाकिना पुनर्हृता
भाहृता भाकारिता महाम्बुवाहा येन तत्पानाभृतो वरुणस्वास्त्रं प्रणिन्ये प्रयुष्टम् ॥

ततो धरित्रीधरतुल्यरोधसस्ताडिहृतालिकितनीलमूर्तयः ।

अधोमुखाकाशसरिभिपातिनीरपः प्रसक्तं मुमुचुः पयोमुचः ॥५५॥

तत इति ॥ ततो वरुणाः स्रवमोगानन्तरे धरित्रीधरतुल्यरोधसः पर्वतसम-
मान्ताः । 'रोधः स्वाप्यान्तदूलयोः' इति विश्वः । तदिहताभिराटिङ्गिता नीलमू-
र्तयो नीलाङ्गानि येषां ते पयोमुचो येषां अधोमुखा आकाशासरिषिष निपवन्ती-
त्यधोमुखाकाशासरिभिपातिनीः । 'कर्तुर्युपमाने' इति गितिः । अपो जलानि प्रस-
क्तमनुकण्ठमविदिष्टं तथा तथा मुमुचुः । इतः प्रभृति संज्ञास्य कृतम् ॥

पराहृष्टप्यस्तशिखे शिखावतो वपुष्यपिद्विससमिद्वैजसि ।

कृतास्पदालस इयापसि ध्वनिं पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥५६॥

पराहृष्टेति ॥ पराहृष्टा आसाराभिहृता अतो प्वस्ता निर्घोषिताः शिखा ज्वाला
पस्य तस्मिन्पराहृष्टप्यस्तशिखे । अधिशिखं महारिक्तं नाशितम् । तदिहमिति
पावप् । अतः समिद्धं इदिति मदीसं तेनो पस्य तस्मिन्निष्काशतोऽप्रेर्बभूवि
स्वरूपे । ततोऽपदि ह्योह इव कृतास्पदाः कृतस्थितयाः । 'आस्पदं मनिष्ठावाम्'
इति निपातः । प्रथमे पयोनिपाता जलपाता ध्वनिं वितेनिरे विस्तरवाक्यायुः ॥

महानले भिन्नसिनाप्रगामिभिः समेत्य रायः कथनेन फेनताम् ।
प्रजन्त्रिसाद्रैन्धनप्रपरिहार्यं जलविनेने दिवि धूमसंततिः ॥ ५७ ॥

महानल इति ॥ महानलेऽर्था भिन्नानि स्रग्द्वितानि सिनाभार्गीय एतन्नीनि
भिन्नसिनाप्रगामिभिः । 'कथनेपुमाने' इति निमित्तप्रत्ययः । अत्र एव रायः कथ-
नेन पाकेन केनना समेत्य माप्य परिहार्यं भागं प्रजन्त्रिसाद्रैन्धनवराद्रैकाद्वै-
रनुष्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्विनिः' इति वनिप्रत्ययः । दिवि गगने धूमसंतति-
विनेने विचारिता । केनादिक्माद्रैन्धनेऽपि तुल्यम् ॥

स्वकेतुभिः पाण्डुरैर्नीलपाटलैः समागताः शक्रघनुःप्रमामिदः ।
असंस्थितामादधिरे विभावसोर्विचित्रचीनांशुकचारुतां त्रिपः ५८

स्वकेतुभिरिति ॥ पाण्डुरैर्नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनीलपाटलैर्विचित्रैः स्वकेतुभि-
र्भूमैः समागताः शंगगाः । अत्र एव शक्रघनुः प्रमामिद इन्द्रघनुर्भुविभाजो
विभावसोरप्रेक्षितोऽसंस्थितामत्यिरो विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टवत्त्रिपस्य
पाटतामादधिरे वपुः ॥

जलोपसंमूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः प्रसक्तविद्युलसितैधितद्युतिः ।
प्रशान्तिमेप्यन्धेतधूममण्डलो बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥५९॥

जलोपेति ॥ जलोपानामुदकप्रवाहानां संमूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितस्वनः प्रवृ-
त्तयोपः । 'मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वा' इति सञ्जनः । प्रसक्तैः
संगतैर्विद्युतां तत्रिद्युतानां लसितैः स्फुरणैरेधिता वर्धिता तुनिर्वह्य स धूमम-
ण्डलो जलापातारसंभूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेप्यन्धेत देशे भूयानिव
वभूव । भूयस्यस्याख्यायित्वादियेषुक्तम् ॥

प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्यवीयसां चयैर्विभिन्नाः पयसां प्रपेदिरे ।
उपात्तसंध्यारुचिभिः सरूपतां पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥६०॥

प्रवृद्धेति ॥ प्रवृद्धानां सिन्धोः समुद्रस्रोतानां चया राशय इव स्यवीयसां
स्फूर्त्तराणां पयसां चयैः प्रवैर्विभिन्ना विच्छेदिताः कृशानवोऽप्रय उपात्तसंध्यारु-
चिभिः प्राप्तसंध्यारागैः पयोदानां विच्छिद्यन्त इति विच्छेदा विच्छिद्यन्ना विशिष्टो
ये लवाः शकलास्तैः सरूपतां समानरूपतां प्रपेदिरे इत्युपमा ॥

उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं विभिन्नमूलोनुदयाय संशयम् ।
तथा हि तोयौघविभिन्नसंहतिः स ह्यव्यवाहः प्रययौ परामवम् ६१

उपैतीति ॥ अवन्तद्युतिर्मेहातेजा अपि विभिन्नमूलो नष्टमूलोऽसंशयं पया

१ 'कथनेन' इति पाठः. २ 'वृद्धे' इति पाठः. ३ 'विनील' इति पाठः. ४ 'धनिः'
पाठः. ५ 'कथन' इति पाठः. ६ 'विच्छेद' इति पाठः.

तयानुदयाय पुनरनुत्थानाय संक्षयं नाशमुपैति । तथा हि । सोऽर्थावविभिन्ना
संहतिः संघातो यस्य स तपोक्तः इष्यचाहोऽग्निः परामर्शं नाशं प्रययौ । विशेषेण
सामान्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता विद्यानै-
रसितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् ।

विकसदमलधाम्नां प्राप नीलोत्पलानां

श्रियमधिकविशुद्धां बद्धिदाहादिव द्याः ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ अथाग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकृत्यैरसितनगस्याज्जनान्दे-
नितम्बः कृतककृत्स्नश्यामभासां घनानां विद्यानैः पर्यङ्गमुक्ता चौराकासो बद्धिदा-
हादिवेषुष्येक्षा । विकसन्ति च तान्यमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नीलो-
त्पलानामधिकविशुद्धामत्युज्वलां श्रियं प्राप । निदर्शनालंकारः ॥

इति विविधमुदासे सव्यसाची यदस्त्रं

बहुसमरनेयज्ञः सादपिष्यधरातिम् ।

विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः

सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥

हतीति ॥ बहुसमरनयाननेकरणीपायाज्ञानार्थीति बहुसमरनेयज्ञः । 'आतो-
ऽनुपसर्गं कः' इति कप्रत्ययः । न तु 'दुपुष्य-' इत्यादिनाकारान्तात् 'अनुपपदा-
रुमोपपद्ये भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिककार्याने भाष्यकारेणार्थेऽज्ञशब्दमुदा-
हास्यास्वार्थशब्दस्य कर्मोपपदात्वं दर्शितम् । सव्यसाध्यर्तुनोऽरातिं किरातपतिं
सादपिष्यन् । अथसादपितुक्तामः सञ्चित्यर्थः । कियार्थकियार्था लुटि तस्य शास्त्र-
वेदाः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रमुदासे । प्रयुक्तवामित्यर्थः । 'उपसर्गो-
दस्यापूर्वोर्ध्वेति वाच्यम्' इत्यात्मनेपदम् । विपरीतो विधिः प्रतिदृष्टं दैवम् ।
'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । न्यायेन नीला बद्धिर्वैतनं यस्य तस्य नीलनि-
ष्ठस्य पौरुषमिव नीलकण्ठः शिवः सपदि तदस्त्रं रिक्ततां स्वर्पेतामुपनिन्ये । संह-
तवामित्यर्थः । मास्तिनीवृत्तम् ॥

धीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः

प्रत्याचक्राह जयिनीं सुवरीर्षलक्ष्मीम् ।

अस्त्रेषु भूतपतिनापह्वेषु जिष्णु-

र्षापिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४ ॥

इति भाटविरुनी महाकाव्ये किरातार्जुनीये षोडशः सर्गः ॥

धीनेति ॥ भृगानिना संयुता । अनुमहीत्यतेति दोषः । अग्रंत्वरहतेषु सप्तु
 परिण्यतोत्तरात् महत्प्रभुं विकारिण्या दिनहृता शूयंग जलेष्वरहतेषु सप्तु लोके
 इव शीतप्रभावे गताश्चमदिमा । अग्न्यत्र गताग्निः । अत एव तनुः धीगो धीन-
 प्रभावतनुसायाप्यतनुप्रभावे धीगर्गतः सामर्थ्यादधिकः । अग्न्यप्रोद्योगान् ।
 तगो त्रिप्युरगुंनो जविनी जपनशीलाम् । 'विरक्षि-' इत्यग्निनेत्रिप्रत्ययः । मुन-
 धीयैलक्ष्मी भुजगराजमसंरदम् । उभयप्राणि गुरुकारमिति यावत् । तत्काल-
 बुद्धिगामिति दोषः । प्रणापकाह । प्रणाहर्गुमिषेवेत्यर्थः । यथा लोको नद्यादित-
 लापहारेऽप्युवापान्तरेण कूरारिना जीविगुमिच्छति तद्दृष्टपकापहारेऽपि भुजव-
 र्देभ्य जेतुमिषेपेति भावः । यमस्तानिलकावृत्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनायमूरिविरचितार्था हिरानानुर्नीय-
 काण्यस्यान्यायां घटावयवमान्यायां षोडशः सर्गः समाप्तः ॥

रातदशः सर्गः ।

अथ पद्मभिः पापं विरोधयन्प्रहृमिः कुलकमाह—अयेत्यादिभिः ॥

अथापदामुद्धरणशमेषु मित्रेष्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।

धृतिं गुरुश्रीगुरुणामिषुप्यन्त्यपौरुषेणैव शरासनेन ॥ १ ॥

अथ जयलक्ष्मीप्रत्याकाहानन्तरमापद्मामुद्धरणशमेष्वपस्त्रिवारणसमर्थेष्वस्त्रेषु
 प्रस्त्रापनादिषु तादृशेषु मित्रेष्विव तिरोहितेष्वन्तर्हितेषु सप्तु गुरुणा महता स्वर्ष-
 रूषेणैव तादृशेन शरासनेन धृतिं धैर्यमभिषुप्यन्वधैर्यम् । अद्यापि धनुषि पौरुषे
 च सति कियानयं किरात इति धैर्यमवलम्बमान इत्यर्थः । अत एव गुरुधीः
 प्रवृद्धशोभासंपत्तिः । 'पद्मा मा लक्ष्मीः धीनिंगघते' इति शाश्वतः ॥

भूरिप्रभावेण रणाभियोगात्प्रीतो विजिह्वथ तर्दापवृद्ध्या ।

स्पष्टोऽप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशः सर्पन्महाधूम इवाद्विवह्निः ॥ २ ॥

भूरीति ॥ पुनश्च । भूरिप्रभावेण महानुभावेन सह रणाभियोगापुद्गलमात्प्री-
 तस्तदीयवृद्ध्या धनुष्या विजिह्वो विच्छायश्च तथा स्पष्टो दीप्त्या प्रज्वलन्नप्य-
 विस्पष्टो वपुःप्रकाशो यस्य सः । कुतः । सर्पन्महाधूमो यस्य सोऽद्विवह्नि-
 रिव स्थितः ॥

तेजः समाश्रित्य परैरहार्यं निजं महन्मित्रमिवोरुधैर्यम् ।

आसादयन्नस्खलितस्वभावं भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥

तेज इति ॥ पुनश्च । परैरभिरहार्यमभेद्यं निजं स्वकीयं महत्तेजो धीर्यं मित्र-
 मिव समाश्रित्य । अत एव भीमे भयानकेऽरिरेव दुर्गं तस्मिन्नरिदुर्गे शत्रुसं-
 कटेऽस्खलितस्वभावमखलशीलगुरु महदैर्यं भुजालम्बमिव हस्तावष्टम्भमिवासाद-
 यन्प्राप्नुवन् । ईदृशे संकटेऽपि महावीरत्वादैर्यमत्यजचित्यर्थः ॥

१ 'प्रभावं'; 'प्रभावो'; 'प्रभावे' इति पाठः.

वंशोचितत्वादभिमानवत्या संप्राप्तया संप्रियतामसुभ्यः ।

समक्षमादित्सितया परेण बध्वेव कीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥

वंशेति ॥ पुनश्च । अभिमानो ममतादुद्विग्नवत्या । विषयतया । कर्मणि कर्तृ-
धर्मोपचारः । अभिमानास्पदेनेत्यर्थः । अन्यत्र कुलशीलाद्यभिमानवत्या । वंशो-
चितत्वात्स्वकुलानुरूपत्वादसुभ्यः प्राप्तेभ्योऽपि संप्रियतां संप्राप्तया परेण शत्रु-
प्राप्तयोः समीपे समक्षमक्षयप्रतः । 'अव्ययीभावे शरत्पभृतिभ्यः' इति समासा-
न्तष्टम्भत्वः । आदातुं प्रहीनुमिष्टयादित्सितया । आविहीर्षितयेत्यर्थः । आह-
पूर्वाद्दत्तेः सप्ततात्कर्मणि क्तः । बध्वेव कीर्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्तेति
शानच् 'हेती' इति तृतीया । कन्यया शोक इतिवत् ॥

पतिं नगानामिव बद्धमूलमुन्मूलयिष्यंस्तरसा विपक्षम् ।

लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्यस्त्रिमार्गगावेग इवेश्वरेण ॥ ५ ॥

पतिमिति ॥ पुनश्च । नगानां पतिं हिमवन्तमिव बद्धमूलं विपक्षं पाशुं तरसा
घलेनोन्मूलयिष्यन्त्याटयिष्यन् । किञ्च । त्रिमार्गगैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा ।
उत्तरपदसमाप्तः । तस्या वेग इव । ईश्वरेण लघुप्रयत्नमल्पप्रयासं यथा तथा
निगृहीतवीर्यैः प्रतिबद्धशक्तिः । हताश्रयशक्तिरिति यावत् । पुरा किल हिमादि-
विदलनाय गगनात्पतन्तं गङ्गाप्रवाहं गङ्गाधरो निजजटाकूटेन निजप्रादेति पौराणी
कथा । तद्वदित्यर्थः ॥

संस्कारवच्चाद्रमयत्सु चैतः प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु ।

जयं यैथार्थेषु शरेषु पार्थः शब्देषु भावार्थमिवाशशंसे ॥ ६ ॥

संस्कारेति ॥ एवंभूतः पार्थः संस्कारवाचकसंस्कारवित्तवासना । अन्यत्र साधु-
त्वम् । असाधूनां प्रयोगनिषेधादिति भावः । अथवा संस्कारो व्युत्पत्तिस्तद्वत्त्वात्
चेतो रमयत्सु । प्रयोगः संधानमोक्षादिः शिक्षाम्वासो गुणस्वदाहितोऽतिशयो
मौर्धी वा अन्यत्र तु प्रयोगोऽभियुक्तव्यवहारः शिक्षाम्वासो गुणाः स्वस्वस्वान-
करणव्ययः श्लेषमसादादयो वा ते भूषणं येषां तेषु यथा यथाभूता अर्था येषां
तेषु यथार्थेषु । अन्यत्र नियतार्थे । शृण्वन्ति हिंसन्तीति शरास्तेषु जयम् ।
तद्विधाहकत्वात्तदाधारत्वविषयार्थां सप्तमी । शब्देषु पदेषु भावः प्रवृत्तिनिमित्तं
सामान्यादिः स पृथार्थस्त्विति । आशयसं आशयकृते । साक्षितान्तस्योदाहृत्पूर्व-
योरेच्छाशामाश्रयेपद्मुपसंख्यानान् । यथा साक्षिद्वयः शब्दार्थं साधयन्ति
तद्वदयं शरीरं च साधयितुमिवेत्येत्यर्थः ॥

भूयः समाधानविद्वृत्तेजा नयं पुरा युद्धमिति ध्ययावान् ।

सं निर्वयामास्रममर्षनुषं विपं महानाग इवेश्णाम्याम् ॥ ७ ॥

भूय इति ॥ भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विद्वृत्तेजाः
प्रवृद्धप्रतापः पुरा युद्धेन युद्धमेवमित्यं साक्षितादृष्टं आमर्षदिति हेतोर्वैधावा-
न्परितापवान्मोऽर्हेन ईक्षणाभ्यां इतिभ्यां महानागो महासर्पो विषयिष्यामर्षनुषं

क्रोधोपातिमत्तमधु निर्दम निर्दम । सातिवकानां रमयाचारणाद्दे
 ३धूदयोनिः ॥

तस्याद्वापासविलोलमन्त्रिः संरम्भनाप्रापणलोगनस्य ।

निर्वापयिष्यन्निव रोपवत् प्रप्रापयामांग मुहुं निदाघः ॥ ८ ॥

शब्देति ॥ आद्वापासोऽन्वयः । निचोलमोठेः । अन्वयः । 'युद्धा
 विरिद्धं केसाध संवता मीलनघ्नः' इत्यमरः । संरम्भताये कोदाहने कल्पे
 विरगुने लोचने यस्य । 'संरम्भः सङ्घर्षः कोने' इति विधः । तन्वास्तुनय रोपवत्
 गुणं निदाघो घमं निर्वापयिष्यन्निवविरीकयिष्यन्निवैयुधेना । प्रप्रापयामास
 विरेष । स्वेदं जनयामासैत्यर्थः । आतेर्मिपयिष्यन्निवविरेषः ॥

क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय धूमदेरेसाः स नमार तिस्रः ।

धनोपरुद्धः प्रमवाय धृष्टरूष्यांशुराजीरिव तिग्मरदिमः ॥ ९ ॥

शब्देति ॥ क्रोधोऽन्धकार इव तेनान्तरित आयुतः सोऽर्जुनो धनोपरुद्धो
 मेयाधृतशिरमरुमी रयिभृष्टेः प्रमवाय धूमगाय निश्च रुष्यांशुरां राजीरिव ।
 अर्कस्योष्यांशुरेसोदये धृष्टिहृष्टिरागमः । रणाय रणप्रवृत्तये निश्चिस्तंभ
 धूमेशो भूमद्वसत्य रेसा नमार ॥

तं प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं हस्तेन दिङ्गाग इवाद्रिशृङ्गम् ।

लानि शंभोरिपुभिस्तताप चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

स इति ॥ सोऽर्जुनोऽम्बुद्वदतीत्यम्बुदनादि । 'कठंयुपमाने' इति गितिः ।
 चापं दिङ्गागो दिङ्गागोऽद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य ध्वनयित्वा शंभोर्व-
 गानि सैन्यान्यशरीरोऽनङ्गः कामधेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयोजनभ्या-
 रियेपुभिस्तताप तापयामास । सपतिः सङ्घर्षः । अत्रेयुदान्दः शीघ्रिः । अन्य-
 रोपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गादोशात् । 'पत्री रोप इयुर्दयोः' इत्यमरः ॥

सद्वादितेवाभिनिविष्टयुद्धौ गुणाम्यस्येव विपक्षपाते ।

अगोचरे वागिव चोपरेमे शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥११॥

सद्वादितेति ॥ अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिरस्य स तस्मिन्नभिनिविष्टयुद्धौ
 शस्त्रनिष्ठितमती विषये सद्वादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकतेव । न हि सम्यगम्यस्त-
 र्घं प्रति सद्वाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित् । अन्ये त्वभिनिविष्टयुद्धावाप्र-
 विष्टचित्ते विषये सद्वादिता हितोपदेष्टृत्वमिव । न ह्याप्रही हितं गृह्णातीति भावः ।
 पक्षपाते धीतरागे विषये गुणाम्यसूया गुणासहिष्णुतेव । स हि समदर्शी द्विष-
 मपि न द्वेष्टीति भावः । अगोचरेऽवाद्यानसागोचरे ब्रह्मणि वागिव । 'यतो वाचो
 वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेरिति भावः । 'शराणां शक्तिः शितिक-
 ण्ठकाये शिवशरीरे विषये उपरेम उपरता । तस्याक्षोभ्यमहिमत्वादिति भावः ।
 भाषाकर्मकात्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्पक्ष आत्मनेपदम् । मालोपमा ॥

१ 'निवापयिष्यन्' इति पाठः. २ 'भूमद्' इति पाठः. ३ 'धनावरुद्ध' इति पाठः.
 धर्मरदिमः' इति पाठः. ४ 'स ध्वानयन्'; 'प्रध्वानयन्' इति पाठौ.

उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुनाः शिलीमुखा न व्यथयांबभूवुः ।

अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्बमर्कस्य पादा इव ह्यमनस्य ॥ १२ ॥

उमेति ॥ पाण्डुसुतेन प्रणुनाः प्रक्षिप्ताः शिठी शल्पं मुखे येषां ते शिठी-
मुखा याणा उमापतिं शिवमभ्युत्थितस्यामुद्यतस्याद्रिपतेर्नितम्बं कटकम् ।
ह्यमन्ये भवस्य ह्यमनस्य । 'सर्वत्राप्यत्र तलोपश्च' इत्यप्रत्ययः सकारलोपश्च ।
अर्कस्य पादा रश्मय इव । 'पादा रश्म्यद्भित्तुयांशाः' इत्यमरः । न व्यथयांब-
भूवुः । 'मध्ये स्थितस्यामुमतां समूहमर्कस्य' इति पाठान्तरे मध्ये स्थितस्य
ह्यमनस्यार्कस्य पादाः किरणा अभुमतां प्राणिनां समूहमिवेति न दुःखमुत्पादया-
माप्सुरिति चोच्यते ॥

संप्रीयमाणोऽनुबभूव तीव्रं पराक्रमं तस्य पतिर्गणानाम् ।

विषाणभेदं हिमवानसह्यं वप्रानतस्येव सुरद्रिपस्य ॥ १३ ॥

समिति ॥ गणानां पतिः शिवस्त्रीवं तस्याहुंनस्य पराक्रमं वप्रे रोधस्यानतस्य
परिणतस्य । तटप्रहारिण इत्यर्थः । सुरद्रिपस्यासह्यं विषाणभेदं दन्तप्रहारं हिम-
वानिव संप्रीयमाणः सह्यं पश्यन्ननुबभूवानुभवति अ । तस्याक्षोभ्यत्वादनुजिघृषु-
त्वाच्चेति भावः ॥

तस्मै हि भारोद्धरणे समर्थं प्रदास्यता धाहुमिव प्रतापम् ।

चिरं विपेहेऽभिभवस्तदानीं स कारणानामपि कारणेन ॥ १४ ॥

तस्मै हीनि ॥ तस्मै पायोप भारस्य भूभारस्योद्धरण उद्धरणे समर्थं प्रतापं
धाहुमिव । अवेष्टमभतयेति शेषः । अन्यथा भारोद्धरणस्य दुष्करत्वादिनि भावः ।
'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । प्रदास्यता विठरिप्यता
कारणानां यद्वादीनामपि कारणेन अथकेन देयेन सोऽभिभवोऽहुंनपरिभवस्त-
दानीं चिरं विपेहे सोढः । धारस्यतादिति भावः ॥

अथ त्रिभिर्भगवद्भिर्प्रायमाविष्कुर्वन्नुभिः कलापकमाह—

प्रत्याहृतौजाः कृतसत्त्ववेगः पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति ।

तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति यज्ञांसि रीर्षज्वलितानि तस्य ॥ १५ ॥

प्रत्याहृतेति ॥ प्रत्याहृतौजाः परेण प्रतिहतबलः सन्नपि कृतसत्त्ववेगः कृतो
स्साहातिशयः सन्म्यः पुमाऽप्यायमि स्वस्माद्दृष्टिभेदे पराक्रमं तनोति तस्य पुंसो
भानोरर्कस्य तेजांसीव रीर्षेण शीर्षेण ज्वलितानि यज्ञांसितानि यज्ञांसि निष्प-
तन्ति । उद्धवन्तीत्यर्थः । हीनस्याधिक्याभियोगो यज्ञास्वर इति भावः ॥

ततः किमित्यत आह—

दृष्टावदानाद्यपतेऽरिलोकः प्रच्यंसमेति व्यधिताय तेजः ।

तेजोविहीनं विवहाति दर्पः शान्तार्चिषं दीपमिव प्रकाशः ॥ १६ ॥

१ 'अभ्युत्थितस्य' इति पाठः. २ 'भारोद्धरणे' इति पाठः. ३ 'अनेहे' इति पाठः.
४ 'ह्य' इति पाठः. ५ 'विपेहे' इति पाठः. ६ 'प्रदासि' इति पाठः.

दृष्टेति ॥ दृष्टमवदानं महत्कर्म यस्य तस्माद्दृष्टावदानाद्दृष्टपर्ययादरिलोकः
युजनो व्यथते विभेति । व्यथिताद्गीतात्तेजः प्रध्वंसं नाशमेति । तेजोविहीनं
रं उरसाहः शान्ताचिपं निर्वाणज्वालं दीपं प्रकाश इव विजहाति त्यजति ॥

तः प्रयात्यस्तमदावलेपः स जय्यतायाः पदवीं जिगीषोः ।

गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य प्रतिद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥

तत इति ॥ ततो दर्पहान्यनन्तरमसौ क्षयं गतो मदावलेपो मदगर्वो यस्य
रिलोको गन्धेन मदगन्धेनेव जेतुर्जनशीलस्य । शीलार्थं तृष्णप्रलयः ।
मुखागतस्याभिमुखागतस्य प्रतिद्विपस्यान्यो मतङ्गजौघो मत्तगजसमूह इव
रगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीं प्रयाति प्राप्नोति । विजिगीषुणा जेतुं तस्यो
वतीत्यर्थः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः । अत्र श्लोकद्वये ज्यायसि
शक्यमकरणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वकथनात्कारणमालारथो-
त्तरंकारः । लक्षणं तूक्तम् ॥

यं प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्तिं मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् ।

येष पर्यायजयावसादां रणक्रियां शंभुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्त्वा प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यर्थेषु मध्ये तस्यार्जुनस्य मौलीन्दु-
खाविशदां कीर्तिं विधास्यन्करिष्यन्ननुक्रमेणाविपर्यासेन पर्यायेण जयोऽवसादो
द्वयौ जयावसादौ यस्यां तां पर्यायजयावसादां रणक्रियामियेपेच्छति स ।
यानन्तरं महो महानन्तरं जय इति पर्यायार्थः । तस्य विपर्यासोऽन्यतरनै-
र्त्यं तद्भावोऽनुक्रम इत्यपौनख्यत्वम् ॥

नेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयान्निन्दे वशं भूतपतेर्बलीयः ।

हात्मलाभेन समुत्पतद्भिर्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥

मुनेरिति ॥ मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयानसंख्यो भूतपतेर्बलीय आत्मलाभेन
न्मना सह समुत्पतद्भिराविर्भवद्भिः । आजन्मसिदैरित्यर्थः । जातयो गोप्यम-
प्यावाद्यः, स्वभावा जानिनियता घमांस्तैर्जातिस्वभावैर्जीवलोकः प्राणिजात-
व वशं निन्दे नीतः । कर्मणि लिट् । प्राणिनो जातिघमांनिव गणा मुनिना-
न्नातिप्रमितुं शकुरित्यर्थः ॥

तन्वतस्तस्य शरान्धकारं शस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः ।

वर्षतः संततवेपथूनि क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥ २० ॥

वितम्बन इति ॥ शस्तानि सैन्यानि संततवेपथूनि निरन्तरकम्पानि गवां
जानि वृन्दानि वर्षन्ती वृष्टि कुर्वन्तः क्षपाघनस्य रात्रिनेपस्येव शरैषोऽन्धका-
नं वितम्बनो वित्सारपतकस्य मुनेः संबन्धितं एवं शरवर्षणोपनि निशेमुः ह्यधुवुः ।
तु किंचिदरघुः । चेष्टा तु दूरापाक्षेति भावः ॥

१ 'दन्वदिरस' इति पाठः. २ 'शटेनु' इति पाठः.

स सायकान्साध्वसविष्णुतानां क्षिपन्परेषामतिसौष्टवेन ।

शशीव दोषावृतलोचनानां विभिद्यमानः पृथगावभासे ॥ २१ ॥

स इति ॥ अतिसौष्टवेनातिलाघवेन सायकान्शरान्क्षिपन्सोऽर्जुनः साध्विष्णुतानां भ्रान्तानां परेषां द्विषां दोषेण काचकामलादिदोषेणावृतलोचनदुष्टचक्षुषां शशीव पृथग्विभिद्यमान आवभासे । यथा सदोषचक्षुषैकः नानैव लक्ष्यते तद्वदेकोऽप्यनेक इव दृष्ट इति भावः ॥

क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां भेदं यथावाकृतिरीध्वरस्य ।

तरङ्गकम्पेन महाहृदानां छायामयस्यैव दिनस्य कर्तुः ॥ २२ ॥

क्षोभेणेति ॥ अथ गणाधिपानां संबन्धिना तेन क्षोभेण कम्पेनेध्वरस्याराकारो मूर्तिमैहाहृदानां तरङ्गकम्पेन छायामयस्य प्रतिविम्बरूपस्य दिनस्य दिवाकरस्याकृतिरिव भेदं विकारं यथा प्राप । स्वयं निर्विकारोऽपि प्रनिमवस्परसंसर्गासया प्रकीर्यत इत्यर्थः ॥

यदि देवोऽपि विहृतस्त्राहं कोपः किं न कृतः । तत्राह—

प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः कुतः परस्मिन्पुरूपे विकारः ।

आकारवैपम्यमिदं च भेजे दुर्लक्ष्यचिदा महतां हि वृत्तिः ॥ ॥

प्रसेदिवांसमिति ॥ प्रसेदिवांसमर्जुनं प्रति प्रसन्नचित्तं तं देवं कोपो न प्राप । तत्राप्यनुमहं यथाविधि भावः । तत्र हेतुः—परस्मिन्पुरूपे परतमनि स्वतो निर्विकार इत्यर्थः । विकारः कोपरूपः कुतः । न कुतश्चिदित्यर्थः । ननु निर्विकारस्य कथं अहिराकारभेदः कारणाभावादिति चेत्तत्र विप्र इत्याह—पूर्वोक्तमाकारवैपम्यं च भेजे । किंतु केनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु कारे कुत आकारभेदस्तत्राह—महतां वृत्तिभेदा दुर्लक्ष्यचिदा दुर्महद्देतुका वैपम्यमेवाह—

विस्फार्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां भूतानि भर्त्रा घनुरन्तकस्य ।

मिमाकृतिं ज्यां ददद्गुः स्फुरन्तीं कुन्दस्य जिह्वामिव तल्लकस्य ॥ ॥

विस्फार्यमाणस्येति ॥ ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्रा भूतपतिना । भूतस्य अर्थः । अत एव 'न लोह-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भुजाभ्याम् । कण्ठयोर्लुपीया । विस्फार्यमाणस्यावृष्यमाणस्य घनुरन्तक इव तस्य घनुरन्तसंबन्धिनीं स्फुरन्तीं चण्ण्णीमत एव मिमा शिषेव दृश्यमानाकृतिबंध्वान्तं घनुरणं कुन्दस्य तल्लकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददद्गुः । शिषानावात्त्वाच्चेति भावः ॥

सञ्चापसञ्चयध्वनितोप्रचापं पाथं किराताधिपमाशुशुहे ।

पैर्यायसंपादितकर्णतालं यन्ता गजं व्यालमिवापराद्धः ॥ २५ ॥

२ 'धनुः' इति पाठः. ३ 'देवो वा' इति पाठः. ४ 'देवोऽनुभावात्' इति. ५ 'वैपम्य' इति पाठः.

साम्येति ॥ पार्श्वः मन्त्राणां मन्त्राणां चामद्विधितानिभ्यां स्वस्तिनं भार्गवमुप-
चारं येन सं द्दितात्ताधिगम् ॥ अन्तराक्षः प्रमत्तो यन्मा पर्यायेनाप्यौतायेन मं
दितः कर्णयोश्चाल आरुक्कालनं येन सं ग्याळं दुष्टम् ॥ 'भेत्तद्विहः शंटे ग्याः
इत्यमरः ॥ गत्रमिवाशरात्रे । तद्यथापचातुर्गदर्शनादुत्तमः कोऽप्ययमन्यं इत्यर्थे
चाद्विधितानिभ्यां ॥

निजगिरे तस्य हरेपुजालः पतन्ति पृन्दानि शिर्षामुखानाम् ।

ऊर्जस्विभिः सिन्धुमुत्पागतानि यादांसि यादोभिरिवाम्युराशेः ॥ २१ ॥

निजगिर इति ॥ हरेपुजालेन स्यात्तुनस्य पतन्त्यागच्छन्ति शिर्षामुखा-
शरणां पृन्दानि । ऊर्जस्विभिः प्रबलैराम्युराशेषांदोभिर्जलप्राईः सिन्धुमुत्पे
नदीमुखेनागतानि यादांभीष निजगिरे इति ॥

विभेदमन्तः पदवीनिरोधं विध्वंसनं चाविदितप्रयोगः ।

नेर्तारिलोकेषु करोति यद्यत्तत्तकारास्य शरेषु शंभुः ॥ २७ ॥

विभेदमिति ॥ अन्तर्विभेदं गृहप्रिष्ठेपणमुपजापं च पदवीनिरोधं मार्गं पृ-
प्रतियन्धनमन्यत्र त्वासारप्रसारप्रतिबन्धं विध्वंसनं सण्डनं दुर्गलुण्टनदाहोदि-
चेत्यादि यद्यपेता भाषको त्रिगीपुरविदितप्रयोगः संवृतमन्त्राद्विशतोपायप्र-
योगः सन्नारिलोकेषु शत्रुकुलेषु करोति तत्तच्छंभुरविदितप्रयोगोऽज्ञातबाणसंधान-
मोक्षादिकः सन्नस्यार्जुनस्य शरेषु चकार कृतवान् । कर्तारि लिट् । श्लेषालंकारः ।

सोढावगीतप्रंथमायुधस्य क्रोधोज्झितवैगितया पतद्भिः ।

छिन्नैरपि त्रासितवाहिनीकैः पते कृताथैरिव तस्य बाणैः ॥ २८ ॥

सोढेति ॥ सोढानि परैरवगीतानि गार्हितानि प्रयमायुधानि सर्वोत्पृष्टबाणा-
यस्य तस्यार्जुनस्य संबन्धिभिः क्रोधोज्झितैः पूर्वबाणवैफल्यत्कोपेन त्यक्तैः । अत-
एव वेगितया वेगेन पतद्भिर्गतिं कुर्वद्भिः अतएव छिन्नैरपि त्रासिता वाहिन्यो-
वैक्षैरत एव कृताथैरिव बाणैः पते । भावे लिट् । वस्तुतस्त्वंकृतार्था एवेत्यर्थः ॥

अलंकृतानामृजुतागुणेन गुरुपदिष्टां गतिमास्थितानाम् ।

सतामिवापर्वणि मार्गणानां भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्ममाय ॥ २९ ॥

अलमिति ॥ अरुजुताऽवकाकारत्वमवकाशीलत्वं च सैव गुणशेनालंकृतानां गुरु-
भिर्धनुर्विष्णागुरुभिर्धर्मशास्त्रगुरुभिश्चोपदिष्टां दर्शितां गतिं गमनमाधारं चास्थि-
तानां प्रासानां मार्गणानां शरणां सतां साधूनामिवाऽपर्वण्यप्रन्यौ । अन्यत्राप्र-
स्तावे । अकाण्ड इत्यर्थः । 'पर्व' स्यादुत्सवे प्रन्यौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे' इति
विश्वः । स ईश्वरकृतो भङ्गश्छेदो व्यसनं च जिष्णोरर्जुनस्य कस्यचिन्मित्यस्य च ।
'जिष्णुः शक्रे धनंजये । विखरे' इति विश्वः । धृतिं धैर्यमुन्ममाय । जहारेत्यर्थः ।
अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनादिव शरभङ्गदर्शनाद्धैर्यमङ्गोऽभूदित्यर्थः ॥

१ 'वास्य' इति पाठः. २ 'तेजस्विभिः' इति पाठः. ३ 'अर्जुनस्य' इति पाठः.
४ 'विच्छेदम्' इति पाठः. ५ 'प्रध्वंसनम्' इति पाठः. ६ 'जिता' इति पाठः. ७ 'प्रमथा-
इति पाठः.

बाणच्छिदस्ते विशिखाः सरारेरवाञ्जुखीभूतफलाः पतन्तः ।

अखण्डितं पाण्डवसायकेभ्यः कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

बाणेति ॥ बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते सरारेर्विशिखा अवाञ्जुखीभूतफला विमुखाया विफलाश्च सन्तः पतन्तः पाण्डवसायकेभ्यः । क्रियाग्रहणाद्युत्थी । पाण्डवसायकानां कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्योऽखण्डितं प्रतिकारमापुः । अत्युत्कटं कर्म सद्यः दर्शयतीति भावः ॥

पुनरर्जुनस्य जयमाह—

चित्रीयमाणानतिलाघवेन प्रमाथिनस्तान्भवमार्गणानाम् ।

समाकुलाया निचखान दूरं बाणान्ध्वजिन्या हृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥

चित्रीयमाणानिति ॥ अरातिरर्जुनोऽतिलाघवेनातिशीघ्रत्वाच्चित्रीयमाणानांश्चिप्र-
माथयं कुर्वाणान् । 'वभोवरिवश्चिप्रः कषण्' । भवमार्गणानां प्रमाथिनः खण्ड-
यतस्तान्बाणान् । समाकुलायाः संशुभिताया ध्वजिन्याः सेनाया हृदयेषु दूरं
गाढं निचखान निखातवान् ॥

तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने पराक्रमेऽन्योन्यविशेषणेन ।

हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं निरास नैदाघ ह्वाम्बु मेघः ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ तस्यार्जुनस्य पराक्रमेऽतियत्नाद्देतोरन्योन्यस्य विशेषणेनातिशयक-
रणेनातिरिच्यमान इच्छप्यमाणे सति पुरां हन्ता त्रिपुरविजयी इरो भूरि प्रभूतं
पृषत्कवर्षं बाणवर्षम् । 'पृषत्कबाणविदिस्ताः' इत्यमरः । निदाघे भवो नैदाघो
मेघोऽम्बुवाहोऽम्बु जलमिव निरास सुमोच । अत्यतेर्लिङ् । निदाघग्रहणं वर्षण-
स्वातितीव्रत्वद्योतनार्थम् ॥

अनामृशन्तः कचिदेव मर्म प्रियैपिणानुप्रहिताः शिवेन ।

सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः शरा मुनेः प्रीतिकरा बभूवुः ॥ ३३ ॥

अनामृशन्त इति ॥ प्रियैपिणा प्रियविक्रीपुणा शिवेनानुप्रहिताः प्रयुक्ता अत एव
कचिदेव मर्मोनामृशन्तोऽमृशन्तः शराः सुहृन्मित्रं सोऽपि प्रियैषी सेन प्रयुक्ता
उच्यारिता नर्मवादाः प्रियवादा इव मुनेरर्जुनस्य प्रीतिकराः प्रीतिजनका बभूवुः ॥
अस्त्रैः समानामतिरेकिणीं वा पश्यन्निपूणामपि तस्य शक्तिम् ।

विषादयत्कव्यबलः प्रमाथी स्वमाललम्बे चलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥

अस्त्रैरिति ॥ अस्त्रैः स्वयुधैः समानां तुल्यामतिरेकिणीं ततोऽधिकं वा तस्य
मुनेरिपूणामपि शक्तिं पश्यन्विषादेनोत्साहभङ्गेन बलक्षयानि निर्वोच्यानि बलानि
तन्यानि अस्य स प्रमाथी शत्रुमर्दन इन्दुमौलिर्महादेवः स्वं बलमत्परीयं मद्दि-
ानमाललम्बे स्वसामर्थ्यमवलम्बितवान् ॥

१ 'शशाकुलाया' इति पाठः. २ 'विष्णुः' इति पाठः. ३ 'नैदाघम्' इति पाठः.
'रिपूणान्' इति पाठः. ४ 'अथ' इति पाठः.

ततस्तपोयीर्यसमुद्धृतस्य पारं यियासोः समारणवस्य ।

महेपुजालान्यखिलानि जिष्णोरर्कः पयांसीव समाचचाम ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततो महिमप्रादुर्भाषानन्तरं देवस्त्रोयीर्याम्यां समुद्धृतस्य प्रगल्भस्य समर प्यारणवसस्य पारमन्तं यियासोर्त्रिगमिपोर्त्रिष्णोरर्जुनस्याखिलानि महेपुजा-
खानि समप्रघाणसमूहानर्कः सूर्यः पयांसीव जलानीव समाचचाम संज्ञार ॥

रिक्ते सविस्त्रम्ममथार्जुनस्य निपङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः ।

अन्यद्विपापीतजले सतर्प मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥

रिक्त इति ॥ अथ षाणामन्तर्धानानन्तरमर्जुनस्य पाणिः कृतो रिक्ते बाणशून्ये
निपङ्गवक्त्रे सूणीरमुखेऽन्यद्विपेन गजान्तरेणापीतजले पीततोये नगस्याचलस्या-
श्मरन्ध्रे शिलागतं । प्रदूर इत्यर्थः । सतर्पं सतृष्णं यथा स्वासया मतङ्गजस्य
पाणिलक्षणया कर इव सविस्त्रम्भं सन्त्येव षाणा इति सविश्वासं निपपात ॥

च्युते स तस्मिन्निपुधौ शरार्थाद्भुस्तार्थसारे सहसेव बन्धौ ।

तत्कालमोघप्रणयः प्रपेदे निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

च्युत इति ॥ शरा प्यार्थो धनं तस्माच्च्युते भष्टे तस्मिन्निपुधौ निपङ्गे सदसा
हादिनि श्वस्तार्थसारेऽकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव तत्काले मोघो वितथः प्रणयः
प्रीतिर्यस्य सः । तत्कालकृतव्यर्थप्रार्थनः । पूर्वं कृतार्थं प्वेति भावः । स पाणिः ।
निर्वाच्यतां कृतज्ञत्वापघादराहित्यं कामयत इति निर्वाच्यताकामः । 'शीलिका-
मिभक्ष्याचरिभ्यो णः' । स इवेत्युपेक्षा । आभिमुख्यं प्रपेदे । यथा कश्चिकृतज्ञ-
स्तत्कालेऽकृतोपकारमपि धनुं पूर्वोपकारस्मरणालुनः पुनरनुब्रूयाति तद्वदित्यर्थः ॥

आघट्टयामास गतागताभ्यां सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ ।

विधेयमार्गे मतिरैत्सुकस्य नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः ॥ ३८ ॥

आघट्टयामासेति ॥ अस्य मुनेरग्रं चासावङ्गुलिश्चेत्यग्राङ्गुलिः । 'इस्ताप्रामह-
स्तयोगुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' इति वामनः । विधेयमार्गे कर्तव्यान्वेपण उत्सु-
कस्य प्रवृत्तस्य गां भुवं जिगीषोर्नायकस्य मतिर्बुद्धिर्नयः पाङ्गुण्यं प्रयोग उपा-
यस्त्वं नयनप्रयोगाविव तूणौ निपङ्गौ सावेगं ससंभ्रमम् । 'इष्टानिष्टागमाज्ञाने
आवेगश्चित्तसंभ्रमः' इति शाश्वतः । गतागताभ्यां यातायातान्यामावापोद्वापाम्यां
आघट्टयामास । अन्यत्र तु वितर्कयामास । शरप्रहणाय पुनः पुनस्तृणयोः पाणिं
व्यापारयामासेत्यर्थः ॥

यमार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ महेपुधी वीतमहेपुजालौ ।

युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्वः पूर्वापरां लोक इवाम्युराशी ॥ ३९ ॥

यमार इति ॥ शून्याकृतिरिष्टनाशाश्चिखेजस्वरूपोऽर्जुनस्तौ वीतमहेपुजालौ वी-
तानि गतानि महेपुजालानि यथोक्ती महेपुधी महानिपङ्गी विजिह्वः शून्यो लोको-

पुणान्ते संशुष्कप्रलौ । 'शुषः कः' इति निष्ठावकारस्य ककारः । पूर्वापरपञ्चपुरासि समुदायिब बभार ॥

तेनानिमिचेन तथा न पार्थस्तयोर्यथा रिक्ततयानुतेपे ।

स्वामापदं प्रोज्झ्य विपचिमग्रं शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिर्पक्षम् ॥ ४० ॥

तेनेनि ॥ पार्थस्तयोस्तूणयो रिक्ततया हेतुना यथानुतेपे शुशोच तथा तेनानि-
मिचेन सागक्षयरूपेण दुर्निमिचेन न शुशोच । तथा हि । सन्तः स्वामापदं
प्रोज्झ्य विधुज्य विपचिमग्रमुपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वल्पसनापेक्षया
पराधीयभ्यसनमेव सतामनुतापकमित्यर्थः ॥

प्रतिक्रियार्यं विधुरः स तस्मात्कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ।

पराश्रुस्रत्वेऽपि कृतोपकारात्तूणीमुखान्निमत्रकुलादिवार्यः ॥ ४१ ॥

प्रतीति ॥ प्रतिक्रियार्यं विधुरः प्रतिकर्तुमसमर्थः । 'तुमर्थाद्य भाववचनान्' इति
चतुर्थी । अत्रुनस्य स हस्तः पाणिः । पराश्रुस्रत्वेऽपि शकालवैमुख्येऽपि कृतोप-
कारात्तस्मात्तूणीमुखान्निमत्रकुलादिवार्यः सायुः कृतश्च इव । 'भार्यः सायुकुटीनयोः'
इति विश्वः । कृच्छ्रेण महाकष्टेन विश्लेषमियाय । गौरादिवात्तूणशब्दान्दीप् ॥

पश्चात्क्रिया तूणयुगस्य मर्तुर्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।

संभावनायामधरीकृतायां पत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

पश्चादिति ॥ तदानीं मर्तुः स्वामिनः । कर्तुरि पटी । पश्चात्क्रिया पृष्टतःकरणं
तूणयुगस्योपकारिणीवोपकारिकेव जज्ञे जाता । तथा हि । संभावनायां स्वयो-
ग्यतायामधरीकृतायामफलीकृतायां पत्युः स्वामिनः पुरोऽग्र भासितव्यमासितं
स्थितिः । बहुलप्रहणाद्भावे तल्पप्रत्ययः । साहसं न क्षमं न योग्यम् । भर्ता
संभावितस्वावसरेऽनुपकर्तुरनुजीविनश्चात्सांमुख्यमनुषितमित्यर्थः ॥

तं शंभुराक्षिसमहेपुजालं लौहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद ।

हतोत्तरं तत्त्वविचारमध्ये वैक्तेव दोषैर्गुणमिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥

वमिति ॥ शंभुराक्षिसान्याहवानि महेपुजालानि यस्य सं मुनिं तत्त्वविचार-
मध्ये वादमध्ये हतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षं प्रतिवादिनं यत्का वादी गुरभिदो-
षैर्निग्रहस्यानैरिव लौहेल्लोहमयैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥

जहार चास्मादचिरेण वर्मं ज्वलन्मणिद्योतितहर्मलेखम् ।

वण्डः पतंगान्मरुदेकनीलं तडित्वतः खण्डमिवाभ्युदस्य ॥ ४४ ॥

उद्धारिति ॥ किं च । अस्मान्मुनेरचिरेण शीघ्रं ज्वलन्निर्मणिभिद्योतितो हेभ्यः
शैवर्ण्यं लेखा यस्य सत्तथोक्तं वर्मं कवचम् । वण्डो मरुत्पवनः पतङ्गात्सूर्यादेक-

१ 'शुशोच' इति पाठः. २ 'वर्गम्' इति पाठः. ३ 'विफलीकृतायाम्'; 'इधरीकृतायाम्'
इति पाठौ. ४ 'विचारभागैः'; 'विचारणायाम्' इति पाठौ. ५ 'वादीव' इति पाठः.
'द्विपक्षम्' इति पाठः.

मीलं केवलकृष्णवर्णम् । 'शुके सुर्यान्वकेवलाः' इत्यमरः । तद्विल्वतस्तद्विषु
 चस्याम्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्मायया मुक्तकञ्चुको मुनिर्मन्त्री
 मुक्तः सूर्य इव दिदीपे इति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

विकोशनिर्घोततनोर्महासेः फणावतश्च त्वचि विच्युतायाम् ।
 प्रतिद्विपाचद्वरूपः समक्षं नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥

विकोशेति ॥ सोऽजुनः । तनुं प्रायत इति तनुत्रं धर्मः । 'आतोऽनुपसर्गे कं'
 इति कप्रत्ययः । तेन विना । विकोशः कोशाद्भूतो निर्घोततनुः क्षान्णोही-
 मूर्तिः । ततो विशेषणसमासः । तस्य विकोशनिर्घोततनोर्महासेर्महासङ्घस्य तस्य
 त्वचि विच्युतायां सत्यां फणावतश्च मुक्तकञ्चुकस्याद्देश्य प्रतिद्विपे प्रतिगज इव-
 यदग्रे षड्कोपस्य समक्षं प्रतिगजस्याप्र आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरक्षमुखावतस्य
 नागस्य गजस्य च ॥

विषोधितस्य ध्वनिना घनानां हरेरपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।
 निरस्तभूमस्य च राशिवद्भेर्विना तनुत्रेण रुचिं स भजे ॥ ४६ ॥

विषोधितश्लेणि ॥ घनानां ध्वनिना गजितेन विषोधितस्य । शैलरन्ध्रात्कंठ-
 श्लेणितस्य निष्कातस्य हरेः सिंहस्य च । तथा निरस्तभूमस्य गतभूमस्य राशिवद्भे-
 र्विं शोभां भजे । एतेनास्य तीक्ष्णवैरनियतं नावरणदुर्मन्त्रव्यमनस्वित्वातेजसि-
 त्वाभ्युत्तमि । अत्र दधिमिव दधिमिति सादृश्यात्सेवादातांभवत्सुसंज्ञस्यपी
 निर्घांशालंकारो गालया संगृहः ॥

अधिरातायामपि नाम युक्तामनूर्ध्वतां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे ।
 गर्ही गता साविपुधी तदानीं विप्रप्रतुभेतनपेव योगम् ॥ ४७ ॥

अधिरातायामिति ॥ तदानीं कथञ्चनतनममये गर्ही गताविपुधी निरन्तर-
 विततरायाभ्यन्तरेतन्मयेऽपि तदीयकृच्छ्रे स्वाभिप्यसने युक्ता योग्याम् । अथ इति ।
 अर्द्धिचिन्तनादिति भावः । अनूर्ध्वतामवाशुत्वं प्राप्य चेतनया प्राणिगाया-
 नशादेनेव धीर्गं संवचं विप्रप्रतुदिकेयुप्रीक्षा । अचेतनत्वेऽप्यवाशुत्वात्प्राण-
 नधर्मयोगादिति भावः ॥

ध्विनं विमुद्धे नमसीय सन्धे धाम्ना तपोशीर्यमपेन युक्तम् ।
 विप्रप्रतुभिरोल्लिखेत् ॥ ४८ ॥

॥ विमुद्धे ध्विनं नमसीय सन्धे धाम्ना तपोशीर्यमपेन युक्तम्
 धाम्ना नमसा युक्तं तपोशीर्यमपेन विप्रप्रतुभिर-
 विप्रप्रतुभिरुल्लिखेत् ॥

विमुद्धे इति वाचः । ध्विनं नमसीय इति वाचः । धाम्ना इति वाचः । तपोशीर्यमपेन युक्तम्

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु गात्रेषु वाधिष्वमुपागतेषु ।

मुनेर्बभूवागणितेपुराशैलौहस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४९ ॥

संरम्भेति ॥ संरम्भवेगेन संभ्रमातिशयेनोज्झितवेदनेषु स्वकदुःखेषु गात्रेषु वाधिष्वं सैमित्यमुपागतेषु सस्यु न गणिता इपुराशयो वेन तस्यागणितेपुराशैमुने-
रर्जुनस्यात्ममन्युः स्वकोपो लोहस्य विकारो लौहः काष्णायसः तिरस्क्रियत आ-
च्छाद्यतेऽनेनेति तिरस्कारः कस्युक इव बभूव । रोपवशात् किंचिद्विग्रहात्दुःसम-
शासीदित्यर्थः । कोपैकवर्मणां धीराणां किमन्यैलौहभारैरिति भावः ॥

अथ पुरमेनाह—

ततोऽनुपूर्वायतवृत्तपाहुः श्रीमान्धरलोहितदिग्धेदेहः ।

आस्कन्ध वेगेन विमुक्तनादः क्षितिं विधुन्वन्नृव पाष्णिघातैः ५०

तत इति ॥ ततोऽनन्तरमनुपूर्वो पूर्वमनुगती गोपुच्छाकारावायती दीर्घो
वृत्तौ वर्तुलौ च पाहु यस्य स श्रीमान्शोभावान्धरलोहितदिग्धेदेहः शबहुधिर-
तिहगात्रः । पाष्णिघातैश्चरणतटाघातैः । 'तद्दन्दी घुटिके गुक्फौ क्षियां पाष्णिघ-
स्तयोः' इत्यमरः । क्षितिं विधुन्वन्नृकम्पयन्नृव वेगेनास्कन्धाभिदुत्य विमुक्तनादः
सोऽर्जुनः ॥

साम्यं गतेनाशनिना मघोनः शंशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण ।

शंभुं विभित्सुर्धनुषा जघान स्तम्भं विपाणेन महानिवेभः ॥ ५१ ॥

साम्यमिति ॥ मघोन इन्द्रस्वाशनिना यज्ञेण सह साम्यं गतेन यज्ञकक्षेत्रेण
शशाङ्कखण्डं शकलं तस्वेवाकृतिर्यस्य । तद्दृक्कमित्यर्थः । पाण्डुरं च । तद्दे-
चेति भावः । तेन शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शंभुं विभित्सुर्धनुमिच्छु-
ञ्चन् । महान्निभो राज्ञो विपाणेन दन्तेन सगम्भमिव जघान ॥

रथेण सा संनिदधे पतन्ती भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।

समुद्धता सिन्धुरनेकमार्गा परे स्थितेनौजसि जहुनेव ॥ ५२ ॥

रथेणेति ॥ रथेण वेगेन पतन्ती सा चापयष्टिर्भवस्य संसारस्योद्भव उत्पत्तिर्व-
सारात्तेन भवोद्भवेनेथरेण पर भोजसि परमे उवोतिषि स्थितेन जहुना राजर्षिणा
समुद्धतात्युष्कटानेकमार्गा त्रिषोढाः सिन्धुर्वहेवात्मनि संनिदधे सम्यक्प्रहिता ।
अन्तर्निहायितेत्यर्थः ॥

विकामुंक्त इति ॥ विकामुंक्तो भग्नचापोऽत एव परिष्पुतौदापो दानवजित्
उपचारः सत्कार इव कर्मसु रणक्रियासु कृत्स्नेषु च शोचनीयः शोच्योऽभूज्यश्च
सत्वावष्टम्भेनाभग्नचित्तत्वाच्च सोऽजुंनः शूलभृता शिवेन सलीलं सहैलं यथा
तथाऽदूरपातैरतिगाढमहारैः पत्रिभिः शरैर्दूरमत्यन्तं विचिक्षिपे नुषः ॥

उपोढकल्याणफलोऽभिरक्षन्वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्यः ।

जपोपवासैरिव संयतात्मा तेपे मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥

उपोढेति ॥ उपोढमासन्नं कल्याणफलमच्छलाभरूपं स्वर्गादिकं च यस्य स
वीरव्रतमाहवादनियुक्तिरूपं वीर्यं तपश्चाभिरक्षन्पालयन्पुण्यो यो रण एवाश्रमसत्रं
तिष्ठतीति पुण्यरणाश्रमस्यः संयतात्मा नियमितचित्तो मुनिरजुंनः कञ्चित्त-
पस्त्री च तैः शिवस्य महादेवस्येषुभिः शरैर्जपोपवासैरिव तेपे तप्तः । तपतेः
कर्मणि लिट् ॥

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः ।

तेजःश्रियामाश्रयमुत्तमासिं साक्षादहंकारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥

तत इति ॥ ततश्चापान्तर्धानानन्तरं सोऽजुंनोऽग्रभूमिं विपदि गन्तव्यस्थानम् ।
शरण्यमित्यर्थः । कुतः । व्यवसायसिद्धेयुंदोषोगतिदेः सीमानमवधिम् । साधक-
सममित्यर्थः । अन्यैः परैरतिदुस्तरं दुरतिक्रमं तेजःधियां प्रतापसंपदामाभयम् ।
हेतुमित्यर्थः । उत्तमासिं महास्वप्नम् । 'सन्महत्-' इत्यादिना समासः । साक्षा-
दहंकारं सविग्रहममिमानमिवाललम्बे जमाह ॥

शरानवद्यन्नवद्यकर्मा चचार चित्रं प्रविचारमागंः ।

हस्तेन निक्षिप्तभृता सै दीप्तः साकांशुना वारिधिरुर्मिणेव ॥ ५६ ॥

शरानिति ॥ अनवद्यकर्मागशंकरां । 'अवद्यपण्य-' इत्यादिना निपातः । शरा-
मवद्यन्नवद्यर्थात् नो निक्षिप्तभृता सद्रूपेण हस्तेन साकांशुनाकांशुसहितेनो-
र्मिणा शरद्वेण वारिधिरिव दीप्तो दीपितः सोऽजुंनः प्रविचारमागैः सद्रिनां
गतिभेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥

यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभिदृष्टायामयद्याप्नु सहसरदिमः ।

तथा नमस्यानु रणस्यलीपु स्पष्टद्विमूर्तिर्दृश्ये स भूतः ॥ ५७ ॥

यथेति ॥ भाभिर्दीप्तिमिदृशक्षितः । 'रपुः प्रभारमुषिरिन्वह्वामाऽउविशुनि-
दीप्तयः' इत्यमरः । सहस्रदशमिदं यथा निजे वर्त्मनि नभसि छायायामपि प्रति
विम्बकुरः साक्ष्यपु स्पष्टद्विमूर्तिर्भाति तथा सोऽजुंनो नभस्याकारो रणस्यलीपु च
स्पष्टे द्वे मूर्ती यस्य सः स्पष्टद्विमूर्तिः सन् मूर्तेर्गणैर्दृश्ये इष्टः । यथैकोऽर्थो नभस-
पु चानेक इव दृश्यते तथा सोऽपि द्विवि मुनि चाशुसंचाराद्यौगव्यभमादेवै-
कोऽप्यनेक इव गौरैश्च दृश्यते ॥

१ 'मरीचकाने' 'मरीचकाने' इति पाठः. २ 'प्रविचार' इति पाठः. ३ 'मरीचकाने'
इति पाठः. ४ 'अवद्यपण्य' इति पाठः. ५ 'नभसदीपु' इति पाठः.

शिवेन प्रशुभेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः ।

ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणेर्धनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥

शिवेति ॥ शिवेन प्रशुभः क्षिप्तलोकेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशान्मुष्टिप्रदेशमवर्जितं कृत्वा । 'त्सरुः स्रद्धादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । अपवर्जिताङ्गो लूतविग्रहोऽस्तिः स्रद्धास्रद्धानस्य पाणेः कटादनस्य मेघस्य वप्रात्तटाद्वैद्युतो विद्युत्संबन्धमिरिव ज्वलन्पपात ॥

आक्षिप्तचापावरणेषुजालश्छिन्नोत्तमासिः स मृधेऽवधूतः ।

रिक्तः प्रकाशश्च वभूव भूमेरुत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥

आक्षिप्तेति ॥ आक्षिप्तान्यपद्धतानि चापावरणेषुजालानि धनुर्वर्माकाणसमूहा यस्य स छिन्नोत्तमासिर्दत्तमहासन्नो मृधे रणे । 'मृधमात्कन्दनं संख्यम्' इत्यमरः । अवधूतो निरस्तः सोऽर्जुन उत्सादितमुत्पादितमुद्यानं यस्य स भूमेः प्रदेशो भूमि-भागा इव रिक्तः शून्यः प्रकाशो निःसंवाधश्च । दृश्य इति यावत् । वभूव ॥

स खण्डनं प्राप्य परादेर्मर्षवान्भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।

ससर्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपां द्रुवेतरेषां पयसामिवाश्मनाम् ॥ ६० ॥

स इति ॥ परात्परस्माच्छ्रोः । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पाच्च सादादेशः । खण्डनं भङ्गं प्राप्यामर्षवान्सोऽर्जुनो भुजद्वितीयो भुजमात्रसहायः सपि विजेतुमिच्छया द्रुवेभ्य इतराणि तेषां द्रुवेतरेषां कठितानां पयसामिव । करकाणामिचेत्यर्थः । अश्मनां संबन्धिनीं परिरुग्णा भङ्गाः पादपा यथा सा तां वृष्टिं ससर्ज । अश्मभिर्जघानेत्यर्थः ॥

नीरन्ध्रं परिगमिते क्षयं पृथक्कैर्भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।

उच्छ्रापस्थगितनमोदिगन्तरालं चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रघनुः ६१

नीरन्ध्रमिति ॥ शिलाविताने शिलाजाले मूलतन्नामधिपतिना शिवेन पृथक्क-
चांशैः क्षयं परिगमिते नीते सतीन्द्रघनुरर्जुन उच्छ्रापेणोत्सेधेन स्थगितमाच्छ्रदितं
नमो दिशामन्तरालं च येन तन्नीरन्ध्रं सान्द्रम् । रोहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । क्षितौ रुहा वृक्षास्तेषां आलं चिक्षेप मेरुपामास । 'उच्छ्रापं गमितवति'
इति प्रासादिकः पाठः ॥

निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः कुर्वद्भिर्भुवमभितः कपायचित्राम् ।

ईशानः सकुसुमपङ्कवैर्नैर्गैस्तीरातेने षलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥

१ पुस्तकान्तरे प्रथमद्वितीयपादबोर्नस्यः. २ 'अभिभूतः' इति पाठः. ३ 'जलाहितः'
'जलाहित' इति पाठो. ४ 'सामनाम्' इति पाठः. ५ 'अमर्षात्' इति पाठः. ६ 'जनेन
नेच' इति पाठः. ७ 'नीरन्ध्रे परिगमिते', 'नीरन्ध्रेस्वगमिते' इति पाठो. ८ 'नौपैः'
इति पाठः.

त्रि. शोचयिषि ॥ इशानः शिवः । शान्तप्रलयः । त्रि. शोचं यथा तथा कष्ट-
 यानि कष्टव्यानि त्वयोऽज्ञानि ज्ञान्याः शारो मजा च वेदां तैर्भुजमितिः कणयो
 नो शतः । स्वर्गोत्त रज्ज्वमिति वाच्यम् । 'रागो कालो कणयोऽग्नी' इति वैजं-
 ग्नी । तेन चित्रा विविचयतां कुर्यादिति । गङ्गमुत्तरतैर्गैर्गङ्गुं रश्ते रगाश्चे वा
 देवताभ्याम्यो कानि पूजामिवातेने ॥

उन्मज्जन्मर इयामरापगाया वेगेन प्रतिमुम्भमेत्य वाणनघाः ।
 गाण्डीयी कनकशिलानिमं मुजाम्यामाजगे विगमविलोचनस वयुः

उन्मज्जन्मिति ॥ गाण्डीष्यजुंन उन्मज्जन्मर इत्येवोऽमरापगाया
 गङ्गाया इव वाणनघा वाणप्रवाहाद्वेगेन प्रतिमुम्भमितिमुम्भमेत्याग्य कनकशिला-
 निभम् । कनकप्रदं काटिग्यानिशयसोगनायम् । विगमविलोचनस्य म्यम्भकस्य
 यक्षो इत्यं मुजाम्यामाजगे तावितवान् । अत्रागमनेत्यं विचार्यम् । 'आहो यम-
 इनः' इत्यत्राकर्मकाधिकारात् 'म्याहकर्मकाश्च' इति वक्ष्यमाणम् । न च गिरस्य
 प्रतिगुरामित्यन्वयात्कनकशिलानिमं कनकनिकपनुष्यं इयामं स्वयं आजग
 इत्यर्थे इति वाच्यमसौषित्याचरणम् । न हि युद्धाय संनदा निगुणा अपि मरुतः
 स्वयंशलाहनमाचरन्ति । किं तु स्वमुजास्फालनम् । किं च । अनन्तरं वक्ष्यमा-
 नभवकर्तृकाविनयसहनरोधादृष्ट एतेत्यन्वयस्याम्यवधानाच्च पूर्वैरेव दूषितत्वात् ।
 अतो ध्याकरणान्तराद्रष्टव्यम् । केचित्तु 'म्यम्भकस्य वक्षः प्राप्य' इत्यप्याहारं
 स्वीकृत्यारभकर्मकावादागमनेपदमाहुः ॥

अभिलपत उपायं विक्रमं कीर्तिलक्ष्म्यो-

रसुगममरिसैन्यैरङ्गमभ्यागतस्य ।

जनक इव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकशूनो-

रविनयमपि सेहे पाण्डयस्य सरारिः ॥ ६४ ॥

इति भारविऋतौ महाकाव्ये किराताजुनीये सप्तदशः सर्गः ।

अभिलपत इति ॥ कीर्तिलक्ष्म्योरुपायं साधनभूतमरिसैन्यैरसुगमं दुरासदं
 विक्रममभिलपतः । सूनूपसे यत्किञ्चिन्महत्फलं प्रार्थयमानस्येत्यर्थः । अत एवाङ्ग-
 मन्तिकमभ्यागतस्योत्सङ्गमारूढस्य च पाण्डवस्याविनयं सरारिः । अनेन भक्त-
 चारसत्यमेव सहनकारणमिति सूच्यते । शिशुत्वे शैशवे सुप्रियस्य परमप्रेमास्प-
 दस्य । कुतः । एक एव सूनुस्यैकसूनोरविनयं जनक इव सेहे सोढवान् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहानाथसूरिविरचितायां किराताजुनीय-
 काव्यम्याख्यायां षण्ठापयसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः समाप्तः ॥

तत् उदग्र इव द्विरदे मुनौ रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे ।

धनुरपास्य सबाणधि शंकरः प्रतिजघान धनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥

तत् इति ॥ ततो मुष्टिनियुद्धानन्तरमुदग्रे महति द्विरदे गज इव भीमे भुजा-
वेयायुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि मुनौ शंकरः स्वयमपि सबाणधि सत्त्वं धनुर-
पास्य सक्त्वा मुष्टिभिर्धनैर्दौहमुद्गैरिव प्रतिजघान । प्राद्युनिवृत्तापातस्य प्रतिघातं
वृत्त्वानित्यर्थः । 'धनाः कटिनसंघातमेघकाठिन्यमुद्गराः' इति वैजयन्ती । 'धनस्तु
दोहमुद्गरे' इति विश्वः । यद्यपि मुष्टिसन्दः 'मुष्ट्या तु यदया । सरतिः स्यादर-
क्षितु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इत्यमरः । उभयथा प्रयोगाद्द्विद्विद्विष्ट्याप्यश्रोपमा-
नसारूप्यासुंष्टिर्नो प्राह्यः । हुतविद्यन्वितं वृत्तम् ॥

हरपृथामुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः ।

स्फुटदनल्पशिलारचदारुणः प्रतिननाद दरीषु दंसीभृत् ॥ २ ॥

इरेति ॥ हरपृथामुतयोः शिवार्तुनयोरमृदु निविडं तथा तथा संवलिताः
संघटिता अङ्गुलयो येषां ते । मुष्टिकृता इत्यर्थः । तेषु पाणिषु जातस्तपोक्तः ।
स्फुटन्तीनां विदलन्तीनामनल्पशिलानामारव इव दारुणो भीषणो ध्वनिरुत्पत-
शुद्भ्रष्टद् दरीभृतो गिरेर्दरीषु गुह्यसु प्रतिननाद प्रतिदृष्वान ॥

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः मुखमिवानुषभूव कपिध्वजः ।

क इव नाम बृहन्मनसां मवेदनुकृतेरपि सच्यवतां क्षमः ॥ ३ ॥

शिवेति ॥ कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्ना विदीर्णां याः पृथवो
महस्यः क्षतयः प्रहारा प्रणाश्याः मुखमिवानुषभूव । दुःसखरीरपीति भावः ।
क्षतिदुःखं नाजीगणदित्यर्थः । मनुदुःसखदुःसखेभ्यो कथमगणनेत्यत्राह—क इति ।
क इव नाम को तु खलु सच्यवतां सत्त्वाधिक्यतां बृहन्मनसां तेजस्विनामनुकृ-
तेरनुकरणभ्यानि क्षमो भवेत् । मनस्विनां चरितं मत्तवदनुकर्तुमपि न कश्चिदपि
तस्याचरणं तु दूरापास्तमिति भावः । दौद्रसाविष्टमनतां मनस्विनां कुतः मुख-
दुःखगणनेति भावः ॥

यणमुखच्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटामभुजान्तरः ।

अभिनवोपसारागभृता यमां जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४ ॥

यणेति ॥ यणमुखेन्यप्युत्तस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः स्थगितमारुतं
शैलतटात्तं शिलातरतां भुजाभ्रं यज्ञो यस्य स यथोक्तः उमापतिरभिनवमीपस-
रात्तं संध्यारागं विमर्त्तानि तयोद्येन जलधरेण समानं मुखं यथा तथा इभा-
वित्युपमा ॥

उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः ।

भृशरया इव सक्षमहीभृतः पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥ ५ ॥

उरसीति ॥ शूलभृतः शिवसोरसि प्रहिताः प्रयुक्ता अर्जुनस्य मुष्टयः पृथुनि विशाले सक्षमहीभृतः सद्यात्रे रोधसि तटे भृशरयास्त्रीवधेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मय इव मुहुः प्रतिहतिं ययुः ॥

निपतितेऽधिशिरोधरमायते सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुपः ।

त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना लुलितदृष्टि मदादिव चस्त्रले ॥ ६ ॥

निपतित इति ॥ अयुगानि चक्षुषि यस्य तस्यायुगचक्षुपस्त्रिलोचनस्यायते दीर्घे अरत्नियुगे अरत्नयोर्वदमुष्टयोर्हस्तयोर्दुर्गे युगमे । 'हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्नः स्यादरत्नस्तु निष्कनिष्टेन मुष्टिना' इत्यमरः । प्रकृते तु मुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगः । शिरोधरायामधीत्यधिशिरोधरमधिकंधरे समं युगपत्निपतिते सति । किरीटिनार्जुनेन मदादिव त्रीणि चावारि वा त्रिचतुराणि । 'संख्ययान्वयासन्न-' इत्यदिना बहुव्रीहिः । चतुरोऽध्मकरणे 'अ्युपाभ्यामुपसंख्यानम्' इति समासान्तोऽध्मत्वयः । तेषु त्रिचतुरेषु पदेषु लुलितदृष्टि घूर्णितनेत्रं यथा तथा चस्त्रले स्खलितम् । भावे लिट् ॥

अभिभवोदितमन्युविदीपितः समभिसृत्स्य भृशं जयमोजसा ।

भुजयुगेन विभज्य समाददे शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७ ॥

अभिभवेति ॥ अभिभवेनोक्तरूपेण परिभवेनोदित उत्पन्नो यो मन्युः क्रोधस्तेन विदीपितः प्रखलितः सोऽर्जुनो भृशं जवं समभिसृत्स्य समभिद्रुत्स्योजसा बलेन शशिकलाभरणस्येन्दुमौलेः शिवस्य भुजद्वयं भुजयुगेन विभज्य विभोज्य समाददे जग्राह ॥

प्रवृत्तेऽथ महाहवमल्लयोरचलसंचलनाहरणो रणः ।

करणशङ्खलसंकलनागुरुर्गुरुभुजौपुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥

प्रवृत्त इति ॥ अथ महाहवे महारणे मल्लयोर्बलीयसोः । 'मल्लः पात्रे कपोले च मात्स्यभेदे बलीयसि' इति विश्वः । गुरु भुजावेवापुधं तेन गर्वितपोस्तयोः शिवार्जुनयोः करणानि करचरणबन्धनाग्येव शङ्खलानि तेषां संकलना संघटना तथा गुरदुंस्तरक्षपाचलस्य दिमात्रेः संचलनं कम्पलसाहरण आरोपकः । कर्तेरि त्युद । रणः प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाञ्छुनिना शशिमौलिना ।

समधिरुदमनेन नु जिष्णुना सिदिति वेगवशान्मुमुहे गर्णः ॥ ९ ॥

अयमिति ॥ अयं पुरोवर्ती पुमानसौ भगवान्प्रसिद्धो देवः । तनुकम्—'इयमः । समीपतरादिं चैतदो रूपम् । अदस्तासु विग्रहं तरिति परोक्षे । 'उन्विष्ट' इति कटाः । २ 'करयुगेन' इति पाठः । ३ 'नायुपचोक्तयोः' इति पाठः ।

विज्ञानीयात् ॥' इति । उक्त पाण्डवः । अयं हि तिष्ठदवस्थार्यां अयं इति वेदित-
व्यम् । अथ पतनावस्थायामाह—मुनिनावागधः स्थितमुत्त शशिमौलिना । अजेन
देवेन तु समभिरुद्धमुपरि स्थितमथ विष्णुना सिद्धर्तुनेन वा समभिरुद्धमित्येषं
गणैः प्रमथैर्वैगवशात्समुमुदे भ्रान्तम् । 'सुह वैचित्ये' । भावे छिद्र ॥

प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते विनैमित्ते नतमुन्नतमुन्नतौ ।

वृषकापिध्वजयोरसहिष्णुना मुहुरभावभयादिव भ्रूता ॥ १० ॥

प्रचलित इति ॥ असहिष्णुना तयोर्भारमसदमानेन भ्रूता शैलेनाभावभया-
दिनाशभयादिव मुहूर्वृषश्च कपिश्च ध्वजे ययोस्तयोर्वृषकपिध्वजयोः प्रचलिते
चलने सति चलितं प्रचेष्टे । आस्थिते तूर्णामयस्थाने स्थितं तथैव तस्ये । विन-
मित्ते सम्भगाक्रमणे सति नतं नलीभूतम् । अनामीति यावत् । उन्नतानुन्नतने
सत्युन्नतमुदनामि । सर्वत्र भावे कः ॥

करणशृङ्खलनिःसृतपोस्तयोः कृतभुजध्वनि वस्तु विवल्गतोः ।

चरणपातनिपातितरोधसः प्रसस्युः सरितः परितः स्थलीः ॥ ११ ॥

करणेति ॥ करणानि करचरणबन्धविशेषास्तान्देव शृङ्खलानि तेभ्यो निःसृतयोः ।
मुहुरत्यक्तबन्धवोरित्यर्थः । कृतो भुजध्वनिर्भुजास्फोटनशब्दो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा
वस्तु सुन्दरं च यथा तथा विवल्गतोरुद्भूतमानयोस्तयोर्हरपाथयोश्चरणपातैः
पादहोर्निपातितानि रोधांसि यासां ताः सरितो नद्यः स्थलीः परितः स्थलीषु
प्रसस्युः प्रसृताः । 'अमितःपरितः—' इत्यादिना द्वितीया । 'आनपद—' इत्यादिना-
ह्रिमाथं ङीष् । कूलपातशोभाद्बुद्धेस्तल्लिकाः सरितः स्थलानि ग्रामजपत्रित्यर्थः ।
एतेन तयोर्भार उक्तः ॥

वियति वेगपरिभ्रुतमन्तरा समभिसृत्त्य रयेण कपिध्वजः ।

चरणयोश्चरणानमितक्षितिर्निजगृहे तिसृणां जयिनं पुराम् ॥ १२ ॥

वियतीति ॥ वियत्यन्तरिक्षे वेगेन परिभ्रुतमुत्पतितं तिसृणां पुरां जयिनं
त्रिपुरान्तकम् । 'विदक्षि—' इत्यादिनेत्रित्यर्थः । कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणान्मयो
पादाभ्यामानमितक्षितिः सन् । रयेण वेगेन समभिसृत्त्याभिद्रुत्यान्तरा मध्येमार्गं
चरणयोः पदयोर्निजगृहे निगृहीतवान् । उत्पतितस्य भगवत्चरणां स्वकराभ्यां
जग्राहेत्यर्थः ॥

विस्मितः सपदि तेन कर्मणा कर्मणां क्षयकरः परः पुमान् ।

क्षेतुकामभवनौ तेमङ्गलं निष्पिपेप परिरभ्य वक्षसा ॥ १३ ॥

विस्मित इति ॥ तेन कर्मणा चरणप्रहरणरूपेण सपदि विस्मितः सविस्मयः
कर्मणां क्षयकरः । मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः पुमान्दत्तोऽवनौ क्षिती क्षेतुं कामो यस्य

१ 'प्रचलितं चलिते'; 'प्रचलने चलितम्'; 'प्रचलितं चलने' इति पाठः. २ 'विन-
मिते' इति पाठः. ३ 'विस्मित' इति पाठः. ४ 'जाहति' इति पाठः. ५ 'गच्छन्मन्' इति पाठः.

तम् । 'भुं काममन्तोपति' इति मकारलोपः । अष्टमशतान्तं तं पार्थ वध्या
परिरम्भ निरिन्नेन । गात्रमात्रिनिर्गन्तः । रपोदतवृणम् ॥

तपमा तथा न मुद्मस्य यया भगवान्गया विपुलमच्यवया ।

शुणसंहतेः समनिरिक्तमहो निजमेव मच्यमुपकारि सनाम् ॥ १४ ॥

तपसेति ॥ भगवान्देवोऽन्त्याहुंनस्य विपुलसत्त्वतया बहुमत्प्रमददा । चैवमं-
पावेति भावम् । यया भुं यया तथा तपसा भुं व यया । तथा हि सती गुणमं-
हनेत्यःसेवार्थिगुणमंघातागमनिरिक्तमनिशयितं निजं सायमेवोपकार्युपकारक-
महो । प्रमिताहरतावृणम् ॥

अथ हिमशुचिमसाभूपितं शिगसि विराजितमिन्दुलेखया ।

स्वयपुरतिमनोहरं हरं दधतमुर्दास्य ननाम पाण्डवः ॥ १५ ॥

भवेति ॥ अथ हिमशुचिना हिमशुभेग भक्षणा भूरितं निरमीन्दुलेखया
विराजितं शोभितमनिमनोहरं शुन्दरं स्वयपुरं पर्यं छिरातरूपं विहाय निजविग्रहं
दधानं हरमुर्दास्य पाण्डवो ननाम प्रगनवान् । अपरवक्रं वृत्तम्—'मयुजि
ननरला गुदः समे तपरत्पद्मिर्न नती जरी' इति लक्षणम् ॥

सहशरधि निजं तथा कार्मुकं वपुरतनु तथैव संवर्मितम् ।

निहितमपि तथैव पश्यन्नसि वृषभगतिरुपायया विसयम् ॥ १६ ॥

सहेति ॥ वृषभस्येव गतिर्वैश्व सोऽहुंनस्यस्मिन्समये सह शरधिभ्यां घतत इति
सहशरधि समिपद्मम् । 'वोपसार्जनस्य' इति विरुल्यासहसन्दस्य न समावः ।
निजं कार्मुकं गाण्डीवं तथैव पूर्ववदेव संवर्मितं सम्यक्वपितमतनु महच्चित्रं
वपुस्तथैव विहितं यथापूर्वं स्थापितमसिमपि शङ्खं च तथैव पश्यन्विसयमुपा-
यया । ऋचिषु 'वृषभगतिम्' इति पाठः । तत्र वृषभगतिं शिवं च पश्यन्विस-
यमुपाययावित्यर्थः । प्रमुदितवदना वृत्तम्—'प्रमुदितवदना भवेन्नौ रतौ' इति
लक्षणम् ॥

सिपिचुरवनिमन्वुवाहाः शनैः सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः ।

विमलरुचि मृशं नमो दुन्दुभेर्ध्वनिरखिलमनाहतस्नानशे ॥ १७ ॥

सिपिचुरिति ॥ अन्वुवाहाः शनैरवनिं सिपिचुरक्षांषुकुः । दिवोऽन्तरिक्षाच्चित्रं
विविचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसुमानि । जातावेकवचनम् । इयायाजगाम । अनाह-
तस्नातादितस्य दुन्दुभेः । जातावेकवचनम् । ध्वनिः शब्दो विमलरुचि प्रसन्न-
मखिलं नमो शृशमानशे भ्याप । अताडिता एव दुन्दुमयो नेदुरित्यर्थः । सर्व-
मिदमस्य सर्वलोकहितार्थित्वादिति वेदितव्यम् ॥

आसेदुपां गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या गोपायकानां भुवनत्रयस्य ।

रोचिष्णुरत्नावलिभिर्विमानैर्घांराचिता तारकितेव रेजे ॥ १८ ॥

आसेदुपामिति ॥ गीत्रभिद इन्द्रस्वानुहृत्यानुसरणेनासेदुपामांसवानां भुवन-
व्यवस्य गोपायकानां रक्षकाणो लोकपाछादीनाम् । 'गुहृष-'^१ इत्यादिनायमव्ययः ।
तदन्ताण्युत् । रोचिष्णवः प्रकाशनशीला रसावकपो येषां तैः । 'अलंकृक्-'
इत्यादिनेष्ण्यस्ययः । विमानैः पुष्पकैराचिता व्यासा सौख्यारकिता संजाततारकेव
रेत्रे । उष्येक्षालंकारः ॥

हंसा बृहन्तः सुरसप्तवाहाः संह्रादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।

चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैर्व्योम्नः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः ॥ १९ ॥

हंसा इति ॥ बृहन्तो महान्तः सुरसप्तानि विमानानि बहन्तीति सुरसप्तवाहाः ।
कर्मण्यण् । संह्रादीनि निह्रादीनि मुखराणि कण्ठाभरणानि किङ्किण्यो येषां ते ।
पतन्तो घावन्तो हंसाः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैर्विक्रियमाणैरप्रपक्षैः पक्ष्याभ्यैर्व्योम्नः ।
परिष्वङ्गमालिङ्गनं चक्रुरिवेवुष्येक्षा ॥

मुदितमधुलिहो वितानीकृताः स्रज उपरि वितत्य सांतानिकीः ।

जलद इव निपेदिवांसं वृषे मरुदुपसुख्यांवभूवेश्वरम् ॥ २० ॥

मुदितेति ॥ अथ मरुदुपसुख्यैर्जलदे मेघ इव वृषे निपेदिवांसुपविष्टमीश्वरं मुदिता
मधुलिहो भृङ्गा याभिस्ता वितानीकृता उहोचाकाराः कृताः । 'अस्त्री वितानमु-
होचः' इत्यमरः । सांतानिकीः संतानकुसुमविकाराः स्रजः । मन्दारमाला इत्यर्थः ।
संतानशब्दाद्विकारार्थे उक् । 'संतानः कव्यवृक्षश्च' इत्यमरः । उपरि वितत्य
विस्तार्योपसुख्यांवभूव प्रह्लादयामास ॥

कृतघृति परिवन्दितेनोच्चकैर्गणपतिभिरभिवरोमोद्गमैः ।

तपसि कृतफले फलज्यायसी स्तुतिरिति जगदे हरेः सनुना ॥ २१ ॥

कृतेति ॥ अभिवरोमोद्गमैरविरलरोमाच्चैर्गणपतिभिः प्रमथमुख्यैरचकैः परिव-
न्दितेन साधु साध्विति संस्तुतेन । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । कर्मणि क्तः । हरेः
सनुनाहनेन तपसि कृतं फलं भगवत्साक्षात्कारलक्षणं देन तस्मिन् । कृतफले
सतीत्यर्थः कृतघृति कृतसंतोषं यथा तथा फलज्यायसी फलाभिकेति वद-
माणा स्तुतिजगदे कथिता ॥

शरणं भवन्तमतिकारुणिकं भव भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः ।

जितमृत्यवोऽजित भवन्ति भये सगुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥ २२ ॥

शरणमिति ॥ हे अजित अपराजित हे भव, भतिकारुणिकमतिव्यालुम् ।
'तदस्य प्रबोधनम्' इति उक् । भक्तिगम्यं भक्तिमात्रमुलभं भवन्तं रक्षकम-
धिगम्य जितमृत्यवो विगतमरणाः । अमरा भूयेश्वर्यः । जनाः सगुरासुरस्य जगतो
भय आपरि शरणं स्वयं रक्षितारो भवन्ति । 'शरणं गृहरक्षितोः' इति विश्वः ।
प्रमित्ताक्षराकृतम् ॥

विपदेति तावदवसादकरी न च कामसंपदभिकामयते ।

न नमन्ति चैकपुरुषं पुरुषास्तव यावदीश न नतिः क्रियते ॥ २३ ॥

विपदिनि ॥ हे ईश, मावताव मनिः प्रणामी न किणने । पुणनेनेति शेषः । तत्रदेवेकं पुण्णोकादिनें दानादानाद्दगी क्षणकी विरयेति प्राप्तेति । काम धेन्यन्तोरागमोदक मामिदामपने मेरुति । पुण्णामान्ये लोकाण्येकं पुण्णं तत्र पुनिमजुर्नये न ममणि न ततो धर्म्ये । मानिष्टमिष्टुतिर्नागीष्टातिरित्यर्थः । यदा तु एवं प्रणमणि तदेव सर्वं लक्षण इति भवः ॥

संसेवन्ते दानशीला विमुक्तयं संपश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसुः ।

यभिःसाङ्गम्वं फलसानतेभ्यस्तत्कारण्यं केवलं न स्वकार्यम् ॥ २४ ॥

संसेवन्त इति ॥ दानं शीलं स्वभावो निरुपमो येषां ते दानशीलाः । त्यागे-
बोदिरप दानं कुर्वन्त इत्यर्थः । 'तस्माद्दानं परमं बद्धम्' इति धुनेरिति भावः ।
कुतः । ततो जन्मदुःखं संपश्यन्तोऽनुभवन्तः पुमांसो विमुक्तयं मोक्षाय संसेवन्ते ।
मयन्तामिति शेषः । न च तच्चित्रम् । किंत्वानतेभ्यः प्रणयेभ्यो निःसङ्गो निःसङ्ग-
स्तं फलस्येति फलं दुराणि । तेषां फलाधिष्ठादिनि भावः । तन्नेवलं निदवाधिकं
कारण्यं कृता । स्वार्थे स्वम् । 'कारण्यं कृता पूजा' इत्यमरः । न स्वकार्यम् ।
एतदेव चित्रम् । केवलं परार्थत्वादिति भावः । शास्त्रिणीवृत्तम् ॥

प्राप्यते यदिह दूरमगत्या यत्फलत्वं परलोकगताय ।

तीर्थमस्ति न मयार्णववाह्यं सार्यकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५ ॥

प्राप्यत इति ॥ यत्तीर्थमिहास्तिहोके दूरमगत्या प्राप्यते । स्मृतिमात्रमुलभ-
मित्यर्थः । गङ्गादिकं तु न तथेति भावः । यत्तीर्थमपरलोकगताय फलनि फलं
प्रयच्छति । अत्रापि स्मरणमात्रादेवेति भावः । भवः संसारः स पृथार्णवस्ततो वाह्यं
बहिर्भवं संसाराधीतम् । मोक्षपदमित्यर्थः । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्'
इति न्यग्रन्थः । सर्वे कामाः प्रयोजनमस्येति सार्यकामिकम् । 'तदस्य प्रयोजना
इति ठह । तत्प्राप्त्यन्यनेनेति तीर्थं तारकं भवतस्त्वस्ते । 'अन्यारात्-' इत्य
विना पद्यमी । अन्यच्चास्ति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्प्रतिहतमतिरेति धोरां गतिम् ।

इयमनघ निमित्तशक्तिः परा तव वरद न चित्तभेदः क्वचित् ॥ २६ ॥

व्रजतीति ॥ हे वरद, त्वयि प्रीतिमाधरः शुचि निर्मलं पदं कैवल्यं गुप्ते
व्रजति । 'शुक्तिः कैवल्यनिर्वाण-' इत्यमरः । प्रतिहतमतिरुपहतबुद्धिः । त्वद्दे-
पीत्यर्थः । धोरां गतिं तीर्थं वरकमेति प्राप्तेति । न चैतावता तव रागद्वेषकलङ्क-
पङ्क इत्याह—इयमिति । हे अनघ निष्कलङ्क, इयम् । भक्त्यामक्तयोरिति शेषः ।
विधेयप्राधान्यात्स्वीलिङ्गता । परा दुस्तरा निमित्तशक्तिर्निमित्तभूता शक्तिः स्वचे-
ष्टितमहिमा । तव क्वचिद्वक्ते द्वेषिणि वा कुप्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैपर्यं नास्ति ।
स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति यतति वा । त्वं साक्षितया सर्वत्र सम इत्यर्थः ॥

दक्षिणां प्रणतदक्षिण मूर्तिं तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा ।

रागिणापि विहिता तव भक्त्या संस्मृतिर्भव भवत्यमवाय ॥ २७ ॥

दक्षिणामिति ॥ हे भव, हे प्रणतदक्षिण प्रणतेषु दक्षिण्यसंपन्न, दक्षिण्यं
 च्छन्दानुवर्तित्वम् । 'दक्षिणः सरलायामपरच्छन्दानुवर्तितु' इति विश्वः ।
 वकरीं श्रेयस्करीम् । 'कृणो हेतु-' इत्यादिना ट्यत्यये लीप् । तव दक्षिणीं
 ते तत्त्वतो यायाप्येनाविदित्वापि राशिणा रागद्वेषवतापि भक्त्या विहिता तव
 मृतिः सम्यक्स्मरणमभवाय संसारनिवृत्तये । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नन्समास
 स्ते । भवति । तवज्ञानं विनापि भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदान-
 ययः । स्वागतावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
 प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।

सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां

यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ २८ ॥

द्वेषति ॥ प्रेक्षया शुच्या करोतीति प्रेक्षाकारी विभूदयकारी दृश्यानि दृष्टव्यानि
 ज्ञात्वा आचरणीयानि कर्तव्यानि च विधाय कृत्वाऽपायैर्मुक्तं नाशवर्जितं पदं
 । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति श्रुतेः । ज्ञानकर्मभ्यां
 ऋत्विधेः । किंतु तेऽपि ज्ञानकर्मणी त्वद्विषय एव मुक्तिसाधनं ज्ञान्यविषय
 शब्देनाह—सम्यगिति । यः पुमान्परं पश्योत्तमत्वेन सर्वोत्कृष्टं त्वां पश्यति
 सम्यग्दृष्टिः सम्यग्ज्ञानम् । यश्च त्वामुपास्ते सेवते स एव विधेयं विधत्ते ।
 करीत्यर्थः । मत्तमयूरं वृत्तम् । लक्षणं वृत्तम् ॥

१ः स्वशुच्यया मुनयः प्रजानां हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।

च्छेन्नस्ति त्वमचिन्त्यधामा कर्माण्युपेतस्य दुरुत्तराणि ॥ २९ ॥

का इति ॥ मुनयो व्यासादयः स्वशुच्यया निजयोगमहिम्ना युक्ताः । तथा
 पदेशैर्विभिन्निषेधकार्यैः रक्षतीतिहासपुराणमुखेन प्रजानामुपकारवन्तः कृ-
 त्वात् । मोक्षमदस्तु सेवामन्वेषां च त्वमेवेत्याह—समिति । अचिन्त्यधा-
 न्यमहिमा त्वमेवोपेतस्य शरणं प्राप्तस्य अपन्नस्य संबन्धीनि दुरुत्तराणि
 राणि कर्माणि बन्धकानि पुण्यपापानि समुच्छिन्नस्ति नास्तयसि । ते त्व-
 यां पृषेति भावः ॥

इदमपहर्तुमहायै भूरि दुर्गतिभयं भुवनानाम् ।

॥ कृतिमिमामतिमायस्त्वं विभर्षि करुणामय मायाम् ॥ ३० ॥

नेवद्वमिति ॥ अतिक्रान्तो मायां बन्धरूपामतिमायः । 'अत्यादयः क्रान्ता-
 णीपया' इति सभासः । हे करुणामय हे कृपालो, संनिषदं स्वकर्मणा
 मत् एवाहायैर्मन्त्ररजुषोद्यं भूरि प्रभूतं भुवनानां दुर्गतिभयं वरकभयम् ।
 रक्तस्य वरको निरयो दुर्गतिः क्षियाम्' इत्यमरः । अपहर्तुमद्भुताकृतिं
 रूपामिमां मायां दृश्यमानां लीलाविग्रहरूपां विभर्षि । अन्वेषां कर्माण्यु-
 वेमहपरिमहः । भवतस्तु परोपकारार्थं इत्यर्थः ॥

वयं' इति पाठः. १ 'दुष्टदृष्टिः' इति पाठः. ३ 'मद्भुताकृतिमदीर्घनिषिधाम्'

न रागि चेतः परमा विलासिता वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः ।
नमस्क्रिया चोपसि धातुरित्यहो निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम् ॥३१॥

न रागीति ॥ हे देव, चेतस्त्वव चित्तं रागि रागयुक्तं न । परमयोगित्वादिनि
भावः । तथापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारादिचेष्टाशीलता । मिष्टाना-
दिषु विहरणेन सौख्यप्रियसमितया चेति भावः । किंच । शरीरेऽर्धाङ्गे वधूरस्ति ।
प्रसिद्धं चेतदिति भावः । तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति । तस्य भस्मीकरणादिति
भावः । किंच । उपसि प्रातःसंध्यायां धातुर्ब्रह्मणो नमस्क्रिया वन्दनम् । स्वयं
जगद्गन्धस्यापीस्वयं । इतीत्यं विरुद्धमिदमुक्तं तवेहितं चेष्टितं निसर्गतो
दुर्बोधं दुराकलनीयम् । दुर्ब्रह्मित्यर्थः । अदृष्टपूर्वत्वादिति भावः । वंशस्वं
वृत्तम् ॥

तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं ज्वलन्मणिः सारसनं महानहिः ।

स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥३२॥

तवेति ॥ हे देव, तव साङ्गजं सलोमकं करिचर्मोत्तरीयं संभ्यानम् । दुःस्पर्श-
मिति भावः । 'संभ्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । ज्वलन्मणिर्ज्वलद्रूपो महानहिः
सारसनं कटिभूषाविशेषः । योऽभ्येषां प्राणहर इत्यर्थः । 'ह्रीदे सारसनं चाय
पुंस्कव्यां शृङ्खलं त्रियु' इत्यमरः । आस्यपङ्क्तिः कपालमाला स्रग्जालम् । शवभस्म
चन्दनम् । उभयप्राप्यस्पृश्यममङ्गलं चेति भावः । किंच पत्तानि वस्तुनि हिमांशोः
कला च समं मुख्यतया चकासति दीप्यन्ते । त्वदाधयवशादरम्यस्यापि रम्यतेति
किमशक्यं तवेति ॥

अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना समेतभिन्नद्वयमूर्तिं तिष्ठतः ।

तथैव नान्यस्य जैगत्सु दृश्यते विरुद्धवेपामरणस्य कान्तता ॥३३॥

अविग्रहस्येति ॥ अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतोऽतुलेन दुर्बोधत्वात्स-
दृशेन हेतुना । केनापि कारणेनेत्यर्थः । समेता संगता भिन्ना मिलक्षणा च द्वयी
द्विविधा स्त्रीपुंसाभिका मूर्तिर्व्यक्तिर्कर्मणि तत्समेतभिन्नद्वयमूर्तिं यथा यथा
तिष्ठतः । अशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धम् । तदपि नारीनरात्मकमिति किमतभि-
प्रमस्तीति भावः । पूर्वविधस्य तथैव जगत्सु विरुद्धे देवाभरणे पूर्वोक्तेः यस्य तस्य
विरुद्धवेपामरणस्यापि सतः कान्तता रमणीयता दृश्यते । अन्यस्य न दृश्यते ।
तस्मादचिन्त्योऽसौ तव महिमेति भावः ॥

आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्भूतसंघ इव न त्यमुपेतः ।

तेन सर्वभुवनातिग लोके नोपमानमेसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥

आत्मेति ॥ हे देव, त्वं भूतसंघ इव शरीरादिसंघात इव । आत्मलाभपरि-
णामनिरोधैर्ब्रह्मज्जगत्समस्तैस्तैस्तु चोक्तो जगति । तेन कारणेन हे सर्वभुवनातिग

१ 'शरीरेण तवास्ति' इति पाठः. २ 'समेत' इति पाठः. ३ 'वदन्' इति पाठः.
४ 'विद्यते' इति पाठः. ५ 'अति' इति पाठः.

मयं श्लोकोत्तर उपमीयतेऽवेवेहेतुवमात्रं भावि । उपमीयते वस्तुवमेवमपि भावि ।
 न कश्चित्प्राप्तोऽस्ति । त्वमपि भाव्यमदत्तः । अदभ्यसाधारण्यं चादित्यपेः ।
 इत्युच्यते ॥

त्वमन्तरुः स्यात्तद्ब्रह्ममात्रं त्वया जगन्प्राप्तिवि देवं विधेम् ।
 त्वं योगिनां हेतुकले स्थिति त्वं कारणं कारणकारणानाम् ॥३५॥

त्वमिति ॥ हे देव, त्वं स्यात्तद्ब्रह्ममात्रमात्रकः संहरता । त्वया हेतुमा विधं
 सर्वं जगन्प्राप्तिवि धीवति । त्वं योगिनां हेतुः अर्हतेऽस्ति कर्म फलं योगिनो मे
 हेतुकले स्थिति स्थितेऽस्ति । तेषां त्वमेव कारणमौचक इत्यर्थः । किं च । त्वं
 कारणमि भूतामि तेषां कारणमि भूतगूरुमामि एवमाणसो वा तेषां कारणकार-
 णानां कारणं ब्रह्मादिः प्रोक्तमित्यादि । अत्र सर्वत्र 'वतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते । येन जातानि धीवन्ति । पश्यन्त्यद्विर्भविष्यन्ति' इति सुविः ब्रह्मण्डिनि
 भाषः ॥

रधोमिः सुरमनुर्वादिनेः सुर्वर्षा
 येतोकेष्वरिक्तमात्रमापिपत्यम् ।
 पाविन्याः शरत्तमनातिशरिषे सेन्-
 मादान्मयं भव भवने नमस्त्रिषादाः ॥ ३६ ॥

भयादिमूर्ति स्तौति—

भवतः स्मरतां सदासने जयिनि ब्रह्ममये निपेदुषाम् ।

दहते भवबीजसंततिं शिरिनेऽनेकशिक्षाय ते नमः ॥ ३८ ॥

भवत इति ॥ जयिनि जयशीले सर्वोद्दृष्टे ब्रह्ममये ब्रह्मप्रदाने । तन्प्राप्त्युपा-
धायात् । सदासने सम्प्रसासने । योगासन इत्यर्थः । निपेदुषामुपविष्टानां भवतः
स्मरतां भवभक्तं प्रयायताम् । 'भवबीजसंततिं' इत्यादिना दोषे कर्मणि षष्ठी । भवबी-
जसंततिं संसारनिदानसमूहं भवनिदानकर्मसंघातं दहते भवबीजवृत्तेऽनेकशिक्षाय
बहुश्रुताय शिरिने षड्विभूतये ते तुभ्यं नमः ॥

अथ जलमूर्ति स्तौति—

आधाधामरणभयाधिंषा चिराय

द्रुष्टेभ्यो भव महता भवानलेन ।

निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते

बीजानां प्रभव नमोऽस्तु जीवनाय ॥ ३९ ॥

आधाधेति ॥ हे भव, बीजानां प्रभव कारणभूत । 'जीवानाम्' इति पाठे तेषां
त्वत्प्रतिविम्बत्वादिति भावः । आधाधाप्याशिकादिदुःखं मरणं पश्यत्वं ताम्यां
भयं सदेधाधिर्भयस्य तेन महता भवानलेन संसाराग्निना चिराय चिरं द्रुष्टेभ्यो
द्रुष्टेभ्यः समुपगमेन संसेषया निर्वाणं संतापशान्तिं यच्छते ददते जीवयतीति
जीवनं तस्मै जीवनाय जलारमने ते तुभ्यं नमः ॥

इदानीं नमोमूर्ति स्तौति—

यः सर्वेषामावरीता वरीयान्सर्वैर्भावैर्नाश्रुतोऽनादिनिष्ठः ।

मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्तेऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥४०॥

य इति ॥ भवेत्यनुवर्तते । भवत्यस्मादयं प्रपन्न इति भवस्तत्संबुद्धौ । सक-
लजगज्जनकेति यावत् । वरीयानुदतरः । विभुरित्यर्थः । 'प्रियस्थिर-' इत्या-
दिनोरुशब्दस्य वरादेशः । यस्त्वं सर्वेषां वस्तुनामावरीताच्छादयिता । शृणोते-
स्तृप्प्रत्ययः । सर्वैर्भावैः पदार्यैर्नाश्रुतः केनापि कदाचिदुप्यनाश्रुतः स्वयं व्यापक-
त्वादिति भावः । अविद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्यासावनादिनिष्ठो
नित्यः । 'निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मार्गा-
तीतायातीन्द्रियाय । अत एवाविज्ञेयायापरिच्छेद्याय तस्मै व्योमरूपाय ते
तुभ्यं नमः ॥

अणीयसे विश्वविधारिणे नमो नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयसे ।

वाचां मनसां च गोचरं स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः ॥

'नमोऽन्तिकस्थाय' इति पाठः. २ 'संरक्षितम्' इति पाठः. ३ 'सिक्' इति पाठः. ४ 'जीवानां'
इति पाठः. ५ 'सर्वेष्वस्मै' 'सर्वैः शब्द' इति पाठः.

अणीयस इति ॥ हे भवेत्यनुवर्तते । हे भव, अणीयसे सूक्ष्मतराय तत्र
विश्वविधारिणे जगद्धारकाय ते तुभ्यं नमः । अन्तिकस्यापान्तर्धामितया सर्वा
ष्टाय सते । तथापि दुर्बीयसे दुर्महत्वाद्दूरतराय ते तुभ्यं नमः । वार्धा मनस
गोचरं विषयमतीत्य स्थितायावाद्यानसगोचराय । तत्पतये तेषां वाद्यानसाम
क्षाय । तदप्यक्षरैरेव न दृश्यत इति विरोधः । ते तुभ्यं नमो नमः । च
हे भवत इति वक्तव्यम्' इति द्विरुक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति
शिका । भक्त्युद्देशाच्च संभ्रमः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥

असंविदानस्य ममेश संविदां तितिक्षितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि ।
विरोध्य मोहात्पुनरभ्युपेयुषां गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि ॥ ४'

असंविदानस्येति ॥ संविदां ज्ञानानामीश । 'ईशानः सर्वविधानाम्'
श्रुतेरिति भावः । 'प्रेक्षोपलब्धिश्चिरसंविद्' इत्यमरः । असंविदानस्याज्ञान
'समो गम्बूच्छि-' इत्यादिना विदेः संपूर्वादकर्मेकाच्छानच्प्रत्ययः । मम दुः
शास्त्रमयोगरूपं दुश्चेष्टितं तितिक्षितुं सोढुम् । तिजेः सन्नन्तानुमुन्यत्ययः ।
इति षोष्पोऽसि । ननु तत्र महानपराधः कथं सोढव्यमत्राह—विरोध्ये
मोहादज्ञानाद्विरोध्य वैरमुत्पाद्य पुनरभ्युपेयुषां वक्षाच्छरणागतानां दुरात्मना
भवानेव गतिः । एवं हि शरणागतानामपराधं न गणयसीत्यर्थः ॥

संप्रति चरं पाषते—

आस्तिक्यशुद्धमवतः श्रियधर्मं धर्मं

धर्मात्मजस्य विहितंगतिं शशुवर्गे ।

संप्राप्त्यां विजयमीश यया समृद्ध्या

तां भूतनाथ विभुतां वितराह्वेषु ॥ ४३ ॥

आस्तिक्येति ॥ हे श्रियो धर्मो यस्वेति श्रियधर्मं । 'समासान्तो विधिरि
इति न समासान्तोऽनिष्प्रत्ययः । परलोके मतिरस्तीत्यालोकः पारलौकि
'अस्तिनास्तिर्दिष्टम्-' इति उच्यते । तस्य भाव आस्तिक्यं विद्यासत्त्वेन शुद्धं नि
धर्मं वैदिकशारमवतः पालयतो धर्मात्मजस्य शुभितिरस्य विदितंगतिं दू
राधे शशुवर्गे विषये हे ईश, यया समृद्ध्याऽवैमभेन विजयं संप्राप्त्यां भजे
हे भूतनाथ, आह्वेषु तां विभुतां विभूतिमच्छ्रियां वितर देहि ॥

इति निगदितवन्तं धनुमुद्यमधोनः

प्रणवशिरसमीशः सादरं सान्त्वयित्वा ।

ज्वलदनलंपरीतं राद्रमस्यं दधानं

इतीति ॥ इत्युच्येति गदित्तरम् प्रगतशिरम् मघोन इत्यस्य सूनुमर्तुनमीरो
महादेवः सादरं यथा तथा सामन्वितोपसाम्भ्यासा अर्जुनाय ज्वलतानलेन
सोमया परितं व्यासं रीशं रुद्रदेवताकं पाशुपतमस्रं दधानं धनुस्वरपदं धनुः-
शास्त्रोपपदं वेदम् । धनुर्वेदमित्यर्थः । अभ्यादित्तेन ददौ । अभ्यापयामासेत्यर्थः ।
'धनुस्वरपदं वेदम्' इत्यत्र धनुस्वरपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञितशब्दव्यत्ययेति
शंशायाः संज्ञितात्वाभावाद्वाच्यवचनद्वोपमाहुराहंकारिकाः । तदुक्तम्—'यदे-
षावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्' इति । समाधानं तु धनुःशब्दविशेषितेन
वेदशब्देन । शब्दपरेणेत्यर्थः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यत इति कथंचित्सं-
पाद्यम् ॥

स पिङ्गाक्षः श्रीमान्भुवनमहनीयेन महसा

तनुं भीमां विभ्रत्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।

परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतः सुरगणैः

सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥ ४५ ॥

स इति ॥ पिङ्गाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान्भोभावान्भुवनमहनीयेन लोकपुर्येन
महसा तेजसा भीमां तनुं विभ्रत् । त्रिगुणस्त्रिभिः परिवारः आकारो यस्य
तत्रिगुणपरिवारं त्रिशूलं तदेव प्रहरणमायुधं यस्य स तथोक्तः । सूर्यपदे तु
गुणत्रयपरिवारस्वरूपारम्भे इति योज्यम् । स धनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिरुपगीतः
सन् । ईशानं शिवं त्रिखिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुप्' इति सुप्प्रत्ययः । परीत्य
प्रदक्षिणीकृत्य वीरं पाण्डोः सुतमर्जुनम् । भास्वान्मूर्त्यो जलदमिव अभिययौ ।
शिवरिणीवृत्तम् ॥

अथ शशधरमौलैरभ्यनुज्ञामवाप्य

त्रिदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्यै ।

अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तो

विजयि विविधमस्रं लोकपाला वितेरुः ॥ ४६ ॥

अयेति ॥ अथ शशधरमौलैरभ्यनुज्ञामवाप्य त्रिदशपतिपुरोगा इन्द्रादयं
लोकपालाः शशधरमौलेः शंभोरभ्यनुज्ञामवाप्य पूर्णकामाय तस्यै पाण्डवाया
वितथफलमशोषफलमाशीर्वादमारोपयन्तः प्रयुजाना विजयि जयशीलं विविधं
भानाविविधमस्रमैन्द्रादिकं वितेरुर्दुः । मालिनीवृत्तम् ॥

असंहार्योत्साहं जयिनमुदजं प्राप्य तरसा

धुरं गुर्वी वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः ।

स्वधाज्ञा लोकानां तमुपरि कृतस्थानममरा-

स्तपोलक्ष्म्या दीप्तं दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥ ४७ ॥

असंहार्योत्साहमिति ॥ तरसा बलैः न वेगेन च जयिनं जयशीलमुद्यमखलाम-
रुपमभ्युद्यम् । अन्यत्रोदयोद्रे च । प्राप्यासंहार्योत्साहं संहर्तुमशक्यमुद्योगे
जगतोऽनवसादाय शेमाय गुर्वी घुरं दुष्टनिग्रहभरं तमोपसंहाररूपं च भारं बोद्धुं
स्वितम् । स्वधाज्ञा स्वतेजसा लोकानामुपरि कृतस्थानं कृतपदम् । अन्यत्रोपरिव-
र्तमानम् । तपोलक्ष्या दीर्घं तं पाण्डवममत्त इन्द्रादपो दिनहृतं सूर्यमिन्द्रो-
च्चैदवजगुः साधु महाभाष्योऽसीति गृह्युः । शिखरिणोऽवृत्तम् ॥

व्रज जय रिपुलोकं पादपद्मानतः स-
न्गादित इति शिवेनं श्लाघितो देवसंघैः ।
निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो
घृतगुरुजयलक्ष्मीर्धर्मसूनुं ननाम ॥ ४८ ॥

इति भारविष्ठती महाकाव्ये किरातार्जुनीयेऽष्टादशः सर्गः ।

व्रजेति ॥ शिवेन व्रज स्वपुरं गच्छारिलोकं जयेति गदित उक्तः । यतः
पादपद्मानतः शिवपादपद्मानतः संस्थाः देवसंघैः श्लाघितः स्तुतोऽत एव
घृता गुर्वी जयलक्ष्मीर्धेन स पाण्डुपुत्रोऽर्जुनो निजगृहं स्वाश्रमं गत्वा प्राप्याथ
सादरं पथातथा धर्मसूनुं सुविष्ठिरं ननाम नमश्चक्रे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनामसूरिविरचितार्था किरातार्जुनीय-
काव्यव्याख्यायां षष्ठाध्यायसमाख्यायामष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

॥ समाप्तमिदं किरातार्जुनीयं नाम महाकाव्यम् ॥

केरतार्जुनीयस्य १५ सर्गे धृतानां चित्रबन्धानामुद्धारः ।

गोमूत्रिकाद्यन्धः । (१२ श्लोकः ।)

त सु रो ये न वा ना गो ध र से स्थो न रा स सः

त सु रो ये न वा मो गो ध र नि स्थो हि रा ज सः

सर्वतोभद्रः । (२५ श्लोकः ।)

दे	घा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
दे	घा	का	नि	नि	का	वा	दे

अर्धधमकः (२७ श्लोकः ।)

स	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्वं
स	द	रा	म	र्व	ना	शि	नि
त्व	रा	धि	क	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	र्व	ति

किरातार्जुनीयव्याख्यायां प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां
ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि ।

अंगरथः १२४०

अमरः १११, ११२, ११७, इत्यादि.

आगमः १४६, २३७, ९३३ इत्यादि.

आलंकारिकाः १११, १८४४.

आमन्दकः १३१, २१६, २१० इत्यादि.

आव्यप्रकाशः ११८, ११९२, १३९९ इत्यादि.

आशिका ११३, ११६, ११११ इत्यादि.

अशवः २१२१, ८१२४, ९१११ इत्यादि.

अयटः १११, १११०, ८, ११ इत्यादि.

अरस्वामी ११९, ११२१, १०१३.

अणव्याख्यानम् २११७, २१३०, ३१६.

अण्डी १४६, ८४४.

अक्षरूपकम् ८११३ ९१२६, ९४४५.

अन्वन्तरिः ४१२८.

अरदः १११३.

अरुचम् ७१०

अतिवाक्यामृतम् ११२, ११४, ११२६
इत्यादि.

अखिलासः ८१५३.

अवधम् ८४४५.

अवधः ११२४, २१५.

असौद्योतः २११७.

अकाम्यम् ७१८.

अणम् २१२६.

अशवर्षः ४११०.

अरतम् ५१३०, १३११०, १४११०.

अकारः १, १११०, ८१११ इत्यादि.

१४१६ इत्यादि.

माघः ५१३, ८४४९.

मातङ्गः ४१३३.

मार्तण्डः ८११५.

मादवः ११३४, २११९, ७४४ इत्यादि

रघुवंशम् ८४४९.

रघुवंशसंजीविनी १११७६.

रसरत्नाकरः ९१७२.

रञ्जिकाः १२४००.

रामायणम् ११९.

रद्रटः ५१८.

वाग्मटः ५१८.

वात्स्यायनः ९४४७.

वामनः २१२७, २१३७, ४१२४ इत्यादि

विद्याधरः ४१३८.

विश्वः ११९, ११८, ११२४ इत्यादि.

वैजयन्ती १११३, ११८, ४१३६ इत्यादि

वैद्यकम् ५१११.

व्यक्तिविवेकः ३१२१.

शब्दार्णवः ८१३१.

शाकटायनः ३१३५.

शाश्वतः २१२२, ३१५, ७१२७ इत्यादि.

श्रुतिः

सधनः १३१४५, १४१२७, १६१५९.

सर्वस्वकारः १११८, ९११५.

सानुद्रिकाः ६११.

स्मरणम् (स्मृतिः) १११३, ६१२९ इत्यादि.

हलायुधः २१३, ४१३८, ७११३.

द्वैमः ११२९, ५१४९, १०१३.

किरावाञ्जनीयश्लोकानां मातृकावर्णाक्रमेणानुक्रमणी ।

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं ...	३	३७	अथ हिमशुचिभस्म...	१८	१५
अखण्डमाखण्डल ...	१	२९	अथाग्निं हृषता साचि ...	१५	७
अखिलमिदममुष्य ...	५	२१	अथापदासुहरणक्षनेषु ...	१७	१
अगूडहासस्तुटदन्त...	८	३६	अथामिपदयन्निव ...	२	५६
अग्रसानुषु नितान्त ...	९	७	अथामयांभिसर्गांश्च ...	११	१
अचकमत सपाङ्गवां ...	१०	४९	अथोबर्करास्रनतः ...	२	५७
अचित्तातायामपि ...	१७	४७	अथो चारस्त्रेण मदर्ध ...	१४	१७
अचिरेण परस्व ...	२	९	अथोष्णभासेव सुमेरु ...	३	३२
अचन्मा पुरपस्तावत् ...	११	७०	अदीपितं वैदुगजातवेदसा...	४	२९
अत्रिहमोजिष्ठममोष ...	१४	५७	अद्य क्रियाः कामदुषाः ...	३	६
अणीयसे विभ्रविषा ...	१८	४१	अघरीवकार च विवेक ...	६	२१
अशुरप्युपहन्ति ...	२	५१	अधिगम्य गुरुहगणादिति...	६	३८
अतिपाठितकाल ...	२	४२	अधिरप्य पुष्पमरुतमधिषौ...	६	१७
अदिसमित्तपनान्तर ...	१०	८	अनादरोपात्तर्तृक ...	१४	३६
अदीतसंख्या विद्विता ...	१४	१०	अनाहपुण्योपचये ...	२	५
अत्यर्थं दुरपसदापुपेल ...	७	९	अनासृशन्तः क्वचिदेव ...	१७	३३
अथ कृतकप्रियोभर्त ...	१०	१७	अनासुधे सत्वत्रिषासिते ...	१४	१६
अथ क्षमासेव ...	१	४४	अनारतं तेन पदेषु...	१	१५
अथ चेद्वचिः ...	२	१६	अनारतं यो मग्निपीठ ...	१	४०
अथ जयाय नु मेहमही ...	५	१	अनिर्जदेन शिपतां ...	११	७१
अथ दीपितवारिवाहवर्मा ...	१३	२०	अनुकूलपादिनमचण्ड ...	६	२५
अथ दीर्घतरं तमः ...	१३	३०	अनुकूलमस्य च विचिन्त्य ...	१३	४३
अथ परिमलशामवाप्य ...	१०	१	अनुचरेण पत्रभिपतेरथो ...	५	१६
अथ भूतमम्यमवरीत ...	१३	१५	अनुचपुरथ दिव्यं ...	२	६०
अथ भूतानि चार्त्रप्र ...	१५	१	अनुचानुनप्यमवशुक्त ...	१३	२३
अथ वासरस रचनेन ...	१३	१	अनुचत्वारतया ...	३	३
अथ विद्वितविषेयं ...	१६	६३	अनुचकमता मुदे ...	२	१०
अथरेव हृदयेव पूर्वं ...	१३	५	अनुचानवता गुरु स्थिर ...	१३	१५
अथ कतापरमौडेरथ्य ...	१८	४६	अनुचत्पठमित्तना ...	२	२
अथ स्फुरन्मीनविभूत ...	८	१७	अनुचत्तु पुष्पितकता ...	६	६
अथ क्षयात्कृतमन्दिरौ ...	८	८	अनुचरेवचररैः समतां ...	६	६

	स० श्लो०		स० श्लो०
अने इराजग्यरथाय...	... १ १६	अयमद्युगध वचनेन	... १३ ३
अनेन योगेन विद्व	... ३ २८	अयमती मगयानुत्	... १८
अन्तः पर्यवपता	... ११ १३	अयमेव मृगभ्यगप्रक्षम	... १३
अन्तिकः न्तिकगतेन्दु	... ९ २१	अयं वः क्लेश्यमारुतान्	... १५ १
अन्यदीयभिक्षिणे न	... १३ ४६	अनघधिमृत्स्यदर्शितं	... ३ ५
अन्यदोषमिव स स्वर्कं	... १३ ४८	अर्लहृतानामृतुता	... १७ ३
अन्मोन्वररुमनप्रा...	... ९ ७४	अलह्वं ततनुद्वीश्य	... ११ ६
अपनेषमुदेतुमिच्छता	... २ ३६	अलह्वत्वात्तनै	... ११ ४
अपयन्धनुषः शिवान्तिरु	... १३ २३	अलमेव विलोहितः	... ५ १
अपरागसमीरणे	... २ ५०	अलसुपदमनोरमं प्रहृत्वा	... १० ६
अपवर्जितयिज्ञवे	... २ २६	अववयगारिभोगवन्ति	... १० १
अपवादादगीतस्य	... ११ ५६	अवयन्पत्रिणः शंभो	... १५ ३
अपयद्रिरीवेशानं	... १५ २	अवधूतपट्टजराग	... ६ १
अपहृष्येऽपवा दग्निः	... ११ ६८	अवधूयारिभिर्नोता	... ११ ५
अप्राकृतस्याहव	... १६ २४	अवन्धकोपस्य	... १ ३
अमितस्वं पृथासनुः	... ११ ८	अवदगणतुत्रमुरदाष...	... ६ ५
अभिद्रोहेण भूतानाम्	... ११ २१	अवलीडसनाभिरभसेनः	... १३ १
अभिनवमनसः	... १० ४२	अवहितहृदयो विधाय	... २ ५८
अभिमवति मनः कदम्ब	... १० २३	अविप्रहस्याप्यनुलेन	... १८ ३३
अभिमवोदितमन्यु...	... १८ ७	अविज्ञातप्रबन्धस्य	... ११ ४३
अभिमानधनस्य	... २ १९	अवितृप्ततया तथापि	... २ २९
अभिमानवतो	... २ १३	अविभावितनिष्कम...	... १३ २७
अभिमुनि सहसा	... १० ४५	अविमृष्यमेतदभिलष्यति	... ६ ४४
अभियोग इमान	... २ ४६	अविरतोऽग्निस्तवारि...	... ५ ६
अभिरश्मिमालि विमल	... १२ २	अविरलकृत्स्निवन	... १० २८
अभिलषत उपायं	... १७ ३४	अविरलमलसेषु	... १० ४३
अभिवर्षति योऽनु	... २ ३१	अविलह्यविकर्षणं	... ३ ५७
अभूतमासज्य विरुद्ध	... १४ १९	अविवेकशृथाधमा	... १३ २९
अभ्यघानि मुनिचापलात्	... १३ ६३	असकलनयनेक्षितानि	... १० ५९
अभ्यायतः संततधूम	... १६ ६	असक्तमाराधयतो	... १ ११
अमर्षिणा कृत्यमिव...	... १४ ६३	असमापितकृत्वा	... २ ४८
अमी पृथुस्त्वम्बसृतः	... ४ २६	असावनास्थापरया	... ४ ३४
अमी समुद्रतसरोज	... ४ ३५	असिः शरा वर्म धनुष	... १४ २०
अयथार्थक्रियारम्भः	... ११ ५२	असज्जीवानुपचीय...	... १६ १०

	स० श्लो०		स० श्लो०
असंविदानस्य ममेश	... १८ ४२	आसक्तप्रभरनीकाशै	... ११ ५
असंशयं न्यस्तमुपान्त	... ८ ३८	आसक्त्या धूरियं ११ ७७
असंशयालोचितकार्यं	... ३ ३३	आसक्तद्विपदबीमदा	... ७ २४
असंहायोरसाहं जयिन	... १८ ४७	आसक्तिता तत्त्वयमं	... १६ २७
अस्यवेदमधिगम्य तत्त्वतः	... १३ ६२	आमुदे लोकाविघ्रास	... १५ २८
अस्यवेदविद्यं मही	... १३ ६७	आसीदुषं गोजभिदो	... १८ १८
अस्यैः समानामति १७ ३४	आस्त्रिकयशुद्धभवतः	... १८ ४३
अस्मिन्नपृथगत पिनाक	... ५ ३३	आस्थामालम्भ नीतेषु	... १५ ४
अस्मिन्मदाः पौष्य...	... १६ ९	आस्थितः स्थणित ९ ९
अष्टपालिभिरतीव ९ ३	आहिते तु मधुना ९ ६९
अस्त्यलैः केचिद् १६ ३०	अष्टत्रां सह वधुभि	... ९ १३
आववष्टम्पनतौ १६ २१	इतरेतरानभिमवेन...	... ६ ३४
आकारमाशंसितभूरि	... ३ २७	इति कथयति तत्र ४ ३७
अक्षीर्णं बलरजसा ७ ३६	इति गां विधाय विरतेषु	... १२ ३२
अक्षीर्णां मुखनडिनै	... ७ १८	इति बाल्यप्रवष्टमानु	... १२ ५२
अमारसुपदेष्टु १३ ४३	इति सानुदारमनुनीय	... १२ ४०
अुलधलपतनि ९ ८	इति येन विचिन्त्य घाप	... १३ १४
अिस्रवापावरणेषु	... १७ ५९	इति दक्षिणविक्रियं २ २५
अिस्रसंपातमपेत	... १६ ४१	इति निगदितबन्तं १८ ४४
अिन्धमार्गं रिपुभिः	... ३ ५०	इति भुवाणेन महेन्द्र	... ३ ३०
अश्यामास गता	... १७ ३८	इति विनिधमुदाये १६ ६३
अस्य क्षणमदितृष्य	... ७ ३४	इति विपन्नितबधुपा	... १० ५६
असि वृत्तिमता ९ ३०	इति आसक्ति सेनाभ्यां	... १५ १९
अथेयीमवावाय	... ११ ९	इतीरयित्वा गिरमास	... १ २६
अनीनमुपतिष्ठते	... १३ ६९	इतीरिताकूनमनील	... १४ २४
अलाभपरिणाम...	... १८ २४	इत्थं विहृत्य इन्दिताभि	... ८ ५५
अता मद्यपदैः ९ ४९	इत्युक्तवन्तं परिरम्भ	... १३ ८०
अथामरणाभया १८ ३९	इत्युक्तवन्तं तत्र साधये	... ३ २४
अथमरणात्ता ७ १०	इत्युक्तवात्तुपिदिशेव	... ३ १०
अद्वैतसिद्धता	... ९ ७७	इत्युक्त्वा सपरि क्षियं	... ५ ५१
अः सुरसरिदोष	... ७ ३१	इदकीरगुणोपेतं ११ ४१
अः समबन्धस	... ७ ३३	इत्यन्वमूलीत्यवसक्ति	... ८ ३०
अः सारविडि ६ ४६	इत्यमर्हं वेद म लक्ष्मी	... १ ३७
अः सारमनिघारित	... ९ ३८	इत्यनिष्टप्राय ऐवन्तं	... ९ ५

	स० श्लो०		स० श्लो०
इमं च दुर्गमहारया ...	१६ १७	वरणि शुक्लगुणः प्रदिता ...	१८ ५
इयं शिवाया निवसे ...	४ २१	वद सरवमाह धियरि ...	६ ३५
इह दुरधिगमैः किंनिवेशा ...	५ १८	कर्णं त्रिरधीनमवयव ...	१६ ५०
इह धीतमयान्गरोऽनुमाता ...	१३ ४	श्रुतिपञ्चजः स यदि ...	६ ३६
इह धनियमयोः शुराय ...	५ ४०	एकतामिव गतस्य ...	९ १२
ईशार्यमम्भति चिराय ...	५ २९	एवं प्रतिदुन्दिद्रुपु तस्य ...	१७ १८
उपयतां स चवनीय ...	९ ३९	ओजगापि सल्ल नून ...	९ ३३
उग्रावी द्युपमिवाद्यु ...	९ १८	ओष्ठपद्मवपिदंश ...	९ ५७
उग्रासु संहार इना ...	१६ १६	औपघातपमयादप ...	९ ११
उत्फुल्लस्थलनलिनी ...	५ ३९	ककुदे इपस्य कृत ...	१२ २०
उत्पन्ने समविपमे समं ...	७ २१	कच्छान्ते गुरसरितो ...	१२ ५४
उत्पष्टपञ्चकृयकृष्टा ...	७ ३०	कतिपयसहकारपुष्प ...	१० ३०
उदस्य धैर्यं दयितेन ...	८ ५०	कयमिव तव संमति ...	१० ३६
उदारकीर्तेर्ददयं ...	१ १८	कथं वा दीर्यतामर्वा ...	११ ७६
उदाहरणमाशीःपु ...	११ ६५	कयाप्रसन्नेन जने ...	१ २४
उदितोपलसल्लन ...	६ ४	कपोलसंश्लेषि विलो ...	४ ९
उदीरितां तामिति ...	३ ५५	करुणशुक्लनिःसृतयोः ...	१८ ११
उदूढवक्षःस्थगितिक ...	१४ ३१	करिष्यसे यत्र सुदुष्य ...	३ २९
उदूतेन्दुमविभिन्न ...	९ २४	करुणमनिहितं प्रपा ...	१० ५८
उन्मज्जन्मकर इवा... ...	१७ ६३	करोति योऽश्लेषजनाति ...	३ ५१
उपकार इवासति ...	१३ ३३	करो धुनाना नवपद्मवाकृती ...	८ ४८
उपकारकमाहते ...	२ ४३	[पयस्वगापि ...	८ ४८
उपजापसहान्विल ...	२ ४७	करो धुनाना नवपद्मवाकृती ...	८ ७
उपपतिरुदाहता ...	२ २८	[दूषा कृषा ...	८ ७
उपलभ्य चञ्चलतरङ्ग ...	६ १४	कलत्रभारेण विलोल ...	८ १७
उपलाहतोद्धततरङ्ग ...	६ १०	फवचं स विप्रदुपवीत ...	१२ ९
उपापत्त सपन्नेषु ...	११ ५०	कपणकम्पनिरस्तमहा ...	५ ४७
उप्परताः पथिमरात्रि ...	४ १०	कान्तद्वय इव कुक्कुम ...	९ ६
उपेयुषीणां नृहतीरथि ...	८ १२	कान्तवेदम बहु संदिश ...	९ ३७
उपेयुषी विभ्रतामन्तक ...	१४ ३८	कान्तसंगमपरञ्जित ...	९ ५२
उपैति सख्यं परिणाम ...	४ २२	कान्ताजनं सुरतखेद ...	९ ७६
उपैत्यमन्तद्युतिरप्य ...	१६ ६१	कान्तानां कृतपुलकः ...	७ ५
उपोदकस्याणफलो ...	१७ ५४	किं गतेन न हि युक्त ...	९ ४०
उमापति पण्ड्युत ...	१७ १२	किं स्वयोपास्तदेवत ...	१५ २१

	स० श्लो०		स० श्लो०
किमुपेक्ष्य फलं ...	२ २१	क्षोभेण तेनाथ गणा ...	१७ २२
किमसामयिकं वित... ..	२ ४०	खण्डिताशंसया तेषां ...	१५ ३
किमुपेक्ष्ये कथय ...	१२ ३१	गणाधिपानामविधाय ...	१४ ५४
किरातसैन्यादुरुचाप ...	१४ ४५	गतवति मखडेषा ...	९ ७८
कृप्यताञ्च भवतानत ...	९ ५३	गतान्पशूनां सहजन्म ...	४ १३
हररीगणः कृतरवसारवः ...	५ २५	गतैः परेषामविभाव ...	१४ ५२
हृद तन्मतिभेष ...	२ २२	गतैः सहाचैः कलहंस ...	८ २९
हृत् तात तपांस्त्रमार्ग ...	१३ १३	गन्धमुद्गतरजःकण... ..	९ ३१
सुमनगवनान्युपेतु ...	१० ३१	गमीररन्ध्रेषु शृषं मही ...	१४ ४६
सुमितमवलम्ब्य ...	१० ५३	गम्यतामुपगतै नयनानां ...	९ ४
तच्चृति परिवन्दिते ...	१८ ३१	गुणसंपदा समधिगम्य ...	५ २४
तत्रणामस्य महीं ...	१ २	गुणानुरक्तामनुरक्त... ..	१ ३१
तं पुरुषशब्देन ...	११ ७२	गुणापवादेन तदन्य... ..	१४ १२
तवानन्यदेहेषु ...	११ २६	गुरुक्रियारम्भकालं ...	१४ ४२
तानतिव्याहृतया ...	३ ३१	गुरुस्तिरारण्युत्तम ...	१६ २८
तन्तदुर्वृत इवा ...	१६ २९	गुरुकुर्वन्ति ते बन्धया ...	११ ६४
तारिषद्भृग्वयेन ...	१ ९	गूढोऽपि वपुषा राजन् ...	११ ६
तवधानं जितमर्हि ...	४ ३३	प्रसमानमिषोर्जासि ...	११ ७३
तमिरेखं शिथिलत ...	४ ६	ग्रहभिमानगणानभितो ...	५ १४
तद्वैपायनादेशात् ...	११ ४६	घनपोत्रविहीर्षशाळ ...	१३ ३
निर्वमं हरितुरात् ...	१३ ५०	घनं विदार्यार्तुव ...	१५ ५०
तवाद्दः स्तुतिपदे ...	११ २५	घनानि कर्म कुसुमानि ...	८ ४
तानां महचरितान् ...	७ १२	चघलं वसु नितान्त ...	१३ ५३
द्विर्धनपदवीमनेक ...	५ ३४	चतसृष्वपि ते विदेकिगी ...	२ ६
तद्युक्तैर्नृप ...	१ ४	चमरीगणैर्गणवलस्य ...	१२ ४७
तन्पदारान्तरितो ...	१७ ९	चयानिवादीनिव ...	१६ ५२
त्रोऽपि त्रिदशवधु ...	७ २९	चलनेऽवनिचलति ...	१२ २८
वेराम परिमहः ...	२ ३९	चारचमुधिरारेषी ...	१५ ३८
यस्तनयः पाल्डी; ...	११ ४५	चिषीषतां जन्मवतां ...	३ ११
यत्कमपि स्वभावजं ...	२ ११	चित्तनिर्भूतिविधासि ...	९ ७१
नमःशुक्लेक ...	५ ३	चित्तवानसि कल्याणी ...	११ १४
ते योऽनुवनं ...	५ ४५	चित्रियमाणानति ...	१७ ९
रावकरसोऽप्यति ...	९ ६२	चिरनियमकृषोऽपि ...	१०
तानिनिःसृत ...	१३ ४५	चिरमपि कठितान्य ...	१०

सुते स टिमिरेपुष्टे	१० ३०	सुते स टिमिरेपुष्टे	४ ३
सुते सिद्धिपुर तमोना	११ ३३	सुते सुपुष्टिगुह	११ ४
सुते सुपुष्टिगुह	१२ ४५	सुते सुपुष्टिगुह	१२ ३१
सुते सुपुष्टिगुह	४ ३२	सुते सुपुष्टिगुह	१३ ५५
सुते सुपुष्टिगुह	११ ३	सुते सुपुष्टिगुह	१६ १५
सुते सुपुष्टिगुह	४ १९	सुते सुपुष्टिगुह	१७ ५०
सुते सुपुष्टिगुह	१३ ६४	सुते सुपुष्टिगुह	१४ २५
सुते सुपुष्टिगुह	११ ३०	सुते सुपुष्टिगुह	१३ ५०
सुते सुपुष्टिगुह	१२ ८	सुते सुपुष्टिगुह	१३ ६८
सुते सुपुष्टिगुह	११ १८	सुते सुपुष्टिगुह	१३ ३१
सुते सुपुष्टिगुह	१४ २९	सुते सुपुष्टिगुह	८ ४१
सुते सुपुष्टिगुह	१४ ६२	सुते सुपुष्टिगुह	१ ८
सुते सुपुष्टिगुह	११ ७	सुते सुपुष्टिगुह	३ ११
सुते सुपुष्टिगुह	५ ४८	सुते सुपुष्टिगुह	१० ५०
सुते सुपुष्टिगुह	१६ ५९	सुते सुपुष्टिगुह	६ ३९
सुते सुपुष्टिगुह	३ १४	सुते सुपुष्टिगुह	२ १५
सुते सुपुष्टिगुह	१७ ४४	सुते सुपुष्टिगुह	११ २८
सुते सुपुष्टिगुह	१० ५१	सुते सुपुष्टिगुह	१ ३१
सुते सुपुष्टिगुह	८ ८	सुते सुपुष्टिगुह	३ ५४
सुते सुपुष्टिगुह	१६ ३७	सुते सुपुष्टिगुह	६ ४१
सुते सुपुष्टिगुह	११ ३२	सुते सुपुष्टिगुह	१५ ३५
सुते सुपुष्टिगुह	१३ ५४	सुते सुपुष्टिगुह	१० १५
सुते सुपुष्टिगुह	२ २४	सुते सुपुष्टिगुह	१५ ३१
सुते सुपुष्टिगुह	१२ ७	सुते सुपुष्टिगुह	८ ५
सुते सुपुष्टिगुह	२ १०	सुते सुपुष्टिगुह	५ ९
सुते सुपुष्टिगुह	१८ १	सुते सुपुष्टिगुह	१३ ६
सुते सुपुष्टिगुह	१४ १	सुते सुपुष्टिगुह	१८ १४
सुते सुपुष्टिगुह	१६ १	सुते सुपुष्टिगुह	१३ ३९
सुते सुपुष्टिगुह	१५ ४४	सुते सुपुष्टिगुह	१४ ६०
सुते सुपुष्टिगुह	१७ १७	सुते सुपुष्टिगुह	७ ११
सुते सुपुष्टिगुह	३ १	सुते सुपुष्टिगुह	४ ३८
सुते सुपुष्टिगुह	४ १	सुते सुपुष्टिगुह	५ ५१
सुते सुपुष्टिगुह	१४ ३५	सुते सुपुष्टिगुह	६ ३

विषय	पृ. सं.	श्री. सं.	श्री. सं.
दिनपेक्ष फल
दिग्गामविषं विन
दिग्पेक्षे रूप
द्विरातसंन्यादुदका
दुग्धताद्यु भवदन्त
दुररीणः कृत्वावस्था
दुरु सन्मतिवै
दुरु वात तपांशुद्वय
कुसुमनगवनान्दुर्गु
कुसुमितमवलम्ब
कृतवृत्ति परिवन्दिने
कृतप्रणामस्य मही
कृतं पुरुषशब्देन
कृतवानन्यदेहेषु
कृतानतिव्याहृतका
कृतान्तदुर्गत इवा
कृतारिपञ्चमीयेन
कृतावधानं जितबहि
कृतोर्मिरेखं विपिष्ठत
कृष्णद्वैपायनादेशात्
को निवमं हरिदुष्ट
कोऽपवादः स्तुतिपदे
कान्त्यानां महारितान्
कामक्षिर्णपदवीमनेह
क्रियासु सुकर्मण
क्षोधान्धकारान्तरितो
क्षान्तोऽपि विदशकपू
क्ष विद्य परिमदः
क्षत्रियसन्धः पाण्डो
क्षययुक्तमपि क्षमावर्
क्षेत्रिनम.सुरत्येह
क्षेत्रसि कोऽनुवर्
क्षेत्रवापरापोऽप्ये
क्षित्ताभितिश्रुत

	श०	श्लो०		श०	श्लो०
द्विर्वा क्षतीर्वाः प्रथमे	...	१४ ५५	न सजो हृषिरे	...	९ ३५
धनुः प्रबन्धध्वनितं	...	१६ २०	नानारज्योतिषां	...	५ ३६
धर्मात्मजो धर्मनिबन्धि	...	३ ३४	नान्तरशाः धियो जातु	...	११ २४
धातराष्ट्रैः सह प्रीति	...	११ ५५	नाभियोक्तुमवृत्तं	...	१३ ५८
घाह्यैर्लक्षितयथोचित	...	९ ७२	नासुरोऽयं न वा नागो	...	१५ १२
धूतानामभिमुखपातिभिः	...	७ ३	निचमिनि स्वनी	...	१० २९
धृतविषयवलावलि	...	१० २४	निजगिरे तस्य हरेषु	...	१७ २६
धृतविषयवलये निधाय	...	१० ४६	निजेन नीतं निजितान्य	...	१४ ३९
धृतहेतिरप्यधृतजिह्व	...	६ २४	निद्राविनोदितनितान्त	...	९ ७५
धृतीत्पलापीड इव	...	१६ १५	निपतितेऽधिशिरोघ	...	१८ ६
धैर्यावसादेन हृतप्रसादा	...	३ ३८	निपीयमानस्त्रवका	...	८ ६
धैर्येण विश्वास्यतया...	...	३ ३४	निबद्धनिःश्वासविकम्पिता	...	४ १५
धुवं प्रणासाः प्रहितस्य	...	१४ ९	निमीलदाक्केकरलोल	...	८ ५३
ध्वनिरगविधरेषु	...	१० ४	निरञ्जने साचिविलो	...	८ ५२
ध्वंसेत हृदयं सद्यः	...	११ ५७	निरलयं साम न दान	...	१ १२
न शार्तं तात यत्नस्य	...	११ ४२	निरास्पदं प्रभङ्गुतूडलि	...	३ ९
न तेन सज्यं कचिदु	...	१ २१	निरीक्ष्यमाणा इव	...	४ ३
न ददाह भूकृद्वपनानि	...	१३ १६	निरीक्ष्य संरम्भनिरस्त	...	३ ३१
न दलति निचये	...	१० ३९	निर्याय वियाथ दिनादि	...	३ २५
ननु हो मयना राधो	...	१५ २०	निवृत्तवृत्तोऽपयोधर...	...	८ ३
न नोननुजो नुन्नोनो	...	१५ १४	निशम्य सिद्धिं द्विपतां	...	१ २७
न पपात संनिहित	...	१२ ४	निशातरैत्रेषु विहासतां	...	१४ ३०
न प्रसादमुचितं गमिता	...	९ २५	निशितासिरतोऽभीष्टो	...	१५ २२
न मृगः खलु कोऽप्ययं	...	१३ ६	निःशेषं प्रशमितरेणु	...	७ ३८
नयनादिव शूलिनः...	...	१३ २२	निःशेषं शकलित	...	१७ ६२
न रागि चेतः परमा	...	१८ ३१	निःश्वासधूमैः स्वगितां	...	१६ ३९
नवपल्लवाञ्जलिभृतः...	...	६ २६	निपण्यमापत्यतिकार	...	१४ ३७
न वार्त्मे कस्मैचिदपि	...	१४ १४	निवादिर्सनाहमणि	...	१६ १२
नवविनिद्रजपाकुसुम	...	५ ८	निसर्गदुर्बोधमबोध	...	१ ६
नवातपालोहितभाहितं	...	४ ८	निहते विडम्बित्	...	१२ ३८
न विरोधिनी ह्यभियाय	...	१२ ४६	निहितसरसयावकै	...	१० ३
न विविस्मिये न विपसाद	...	१२ ५	नीतोच्छ्रायं मुहुरशिधिर	...	५ ३१
न समयपरिरक्षणं	...	१ ४५	नीरन्त्रं पथिषु रजो रपात्र	...	७ २५
न मुखं प्रार्थये नार्थ	...	११ ६६	नीरन्त्रे परिपणिते	...	१७ ६

	स० श्लो०		स० श्लो०
नीलनीरजनिभे हिम ...	९ १९	पुरःसरा धामवतो ...	१
जुनोद तस्य स्थलपद्मिनी ...	४ ५	पुराधिरूढः शयनं ...	१
नूनमत्रभवतः शराकृति ...	१३ ४५	पुरोपनीतं नृप ...	१
नृपदिमुनिपरिग्रहेण ...	१० ६	पुंसः पदं मध्यममुत्त ...	१६
नृपसुतमभितः ...	१० ४४	पृथग्विधान्यस्त्रविराम ...	१६
न्यायनिर्णीतसारला ...	११ ३९	पृथुकदम्बकदम्बकराजितं ...	५
पतस्य शस्त्रेषु वित्तस्य ...	१४ ४९	पृथुधात्रि तत्र परिवोधि ...	६
पतन्ति नास्मिन्विशदाः ...	४ २३	पृथूपर्यस्तुहृहता ...	१४
पतिरैरपेतजलदास ...	६ २७	प्रकृतमनुससार नाभि ...	१०
पतिं नगानामिव ...	१७ ५	प्रचलिते च्छितं ...	१८
पथव्युतायां समितौ ...	३ १५	प्रणतिप्रवणान्विहाय ...	२
पपात पूर्वां जहतो ...	४ १८	प्रणतिमय विधाय ...	६
परमात्मपरिग्रहोद्यतेजः ...	१३ २६	प्रणिधाय विसमथ ...	६
परवानर्यसंखिड्यौ ...	११ ३३	प्रणिधाय तत्र विधि ...	६
परस्य भूयान्विवरे ...	१९ २३	प्रतप्तचामीकरभासुरेण ...	१९
पराहतभस्त्रशिखे ...	१६ ५६	प्रतिक्रियायै विधुरः ...	१७
परिकीर्णमुच्यतभुजस्य ...	१२ ११	प्रतिप्रतीभिः कृत ...	१६
परिक्षते वक्षसि दन्ति ...	१६ ११	प्रतिदिशमभिगच्छता ...	१०
परिणामसुखे गरीयसि ...	२ ४	प्रतिदिशं प्रवगाधिप ...	१४
परिणाहिना तुहिनराधि ...	१२ २३	प्रतिबोधनृम्भणविभिन्न ...	६
परिभ्रमन्मूर्धंजपट्पदा ...	४ १४	प्रस्थाश्रीकृतस्त्रिलकारुतुपार ...	७
परिभ्रमंश्लोहित ...	१ ३४	प्रस्ताहतीजाः कृत ...	१७
परिमोहयमाणेन ...	१५ ३६	प्रवृत्तशवविप्रस्य ...	१५
परिवीतमंशुभिरुदस्य ...	१२ १८	प्रपित्तोः किं च ते मुक्ति ...	११
परिसरविषयेषु लीड ...	५ ३८	प्रवभूव नालमवलोकयितुं ...	६
परिनुरपतिसुनुधाम ...	१० २०	प्रभवति न तदा परो ...	१०
परिस्फुरन्मीनविपटितो ...	८ ४५	प्रभवः खलु क्रोश ...	२
परीतमुक्षावजये ...	४ ११	प्रमार्ष्टमयसःपह ...	११
परोऽवजानाति यदहता ...	१४ २३	प्रयच्छतोषैः कुसुमानि ...	८
पथात्क्रिया तृणसुगस्य ...	१७ ४२	प्रयुज्य सामावरितं ...	१४
पाणिपद्मविधूनन ...	९ ५०	प्रलीनभूपालमपि ...	१
पातितोत्तुङ्गमाहारम्यैः ...	१५ ११	प्रवृत्तेऽय महाहव ...	१८
पात्रमाहितरतीन्यभिः ...	९ ५१	प्रवालमहारणपानि ...	८
पापैवाणाः पशुपते ...	१५ ४०	प्रविर्द्धनिनादिमित्र ...	१३

	स० श्लो०		स० श्लो०
प्रविततसरजालच्छन्न	... १४ ६५	(बहुभिद्य बाहुभिः)	... १२ श्लोपठः
प्रविवेश गामिव	... १२ १०	बहुधाः कृतसकृतेर्विधातुं	... १३ १०
प्रवृत्तनफंदिव	... १६ ४७	बाधच्छिदस्ते विशिखाः	... १७ २०
प्रवृद्धसिन्धूर्मिचय	... १६ ६०	विभर्त्तबभ्रुवुरपवृत्त	... १२ ४६
प्रशान्तघर्माभिभवः	... ८ २८	बृहदुद्दहजलदनादि	... १२ ४२
प्रश्वोतन्मदसुरमीनि	... ७ ३५	भयंकरः प्राणवृत्ता	... ११ १७
प्रसक्तदावानल	... १६ २६	भयादिवाञ्छिष्य क्षपाहते	... ८ ४६
प्रसन्न सोऽस्मासु परैः	... ३ ४४	भर्तृभिः प्रणयसंभ्रम	... ९ ५४
प्रसादरम्यमोजसि	... ११ ३८	भर्तृपूपससि निक्षिप	... ९ ६६
प्रसादलक्ष्मी दधतं	... ३ २	भवतः स्मरतां यदा	... १८ ३८
प्रसेदिवांसं न तमाप	... १७ २३	भवद्भिरधुनारति	... १५ १७
प्रस्थानधमजनिता	... ७ ३१	भवन्तमेतर्हि मनसि	... १ ३१
प्रस्थिताभिरधिनाप	... ९ ३६	भयन्ति ते राभ्यतमा	... १४ ४
प्रदीपये कार्यवशा	... १६ १२	भववीतये हतशुद्धतम	... ६ ४१
प्राज्ञलापदि जने	... ९ १०	भवारशोपु प्रमदा	... १ २८
प्राप्तोऽभिमानम्यसनाद्	... ३ ४५	भय्यो भवन्नपि मुने	... ५ ४९
प्राप्यते गुणवतापि	... ९ ५८	भिरवेष भाभिः सविशु	... १६ ५१
प्राप्यते परिह दूर	... १८ २५	भुजगराजशितेन	... ५ ४
प्रियेऽपरा मरुच्छति	... ८ १५	भूमर्तुः समपिष्मदादधे	... ७ १७
प्रियेण संप्रभ्य विपद्य	... ८ ३७	भूयः समापानविक्रद	... १७ ७
प्रियेण शिखा चरमं	... ८ ५४	भूरिप्रभावेण रणाभि	... १७ ३
प्रियेणु येः पार्यं विनोर	... ३ ५२	भूरेजुना रासभाभूमेण	... १६ ७
प्रियैः सतीसं करवदि	... ८ ४९	भृशङ्गुमसारेणु	... १० ६१
प्रिये निनादिनि मया	... ११ ८१	भूतिः सगुमगानगु	... ९ ५६
प्रियैः सद्यपरेण कपैषः	... ९ २८	ममां शिष्यच्छमनि	... ३ ३९
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... १२ २४	मसिमयूषचयागृह	... ५ ५
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... १२ ३३	मतिनेरामलितो	... ३ ३३
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... ९ ३४	मतिमान्निष्कण्यमापि	... ९ ५२
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... १० ३९	मपि शक्यो रगति प्रीति	... १३ ५३
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... १० ३७	मदमाभ्यममुद्री	... ३ ४९
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... ३ ३७	मदशिलासुधे	... ९ १८
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... ११ १३	मदभूतिरवागिणु	... १६ ३
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... ६ ४६	मदुर्गवत्तनि	... ३ ५१
हृत्पलाकपीशितुवपाठ	... ६ ११	मप्यशोकनिने कवरीषा	... ९ ९

	सं. श्लो.		सं. श्लो.
मनसा जपैः प्रणतिभिः ...	६ २२	मुनिद्वन्द्वतनयान्विलोभ्य ...	१० १६
मनःशिलाभङ्गनिमैव ...	१६ ४५	मुनिमभिमुखता ...	१० ४०
मनोरमं प्रापितमन्दरं ...	४ ७	मुनिरस्मि निरागस्तः ...	१३ ७
मन्दमस्यप्रिपुलतां ...	१५ १३	मुनिरूपोऽनुरूपेण ...	११ २
मया मृगान्हन्तुरनेन ...	१४ २५	मुनीपुद्गहनातर्ता ...	१५ ३०
मदतः शिवा नवतृणा ...	६ ३३	मुनेर्विचित्रैरिषुभिः ...	१७ १९
महतां पतिः सिद्ध ...	१२ १५	मुनेः शरीरेण तदुम ...	१४ ५९
महता मयूखनिचयेन ...	१२ १३	मुहुरनुपतता विभूय ...	१० ३३
महते कलाय तद्वेक्ष्य ...	६ २८	मुहुश्चक्षत्पद्मवलोहिनी ...	१६ ५३
महत्त्वयोगाय महा... ...	३ २३	मूलं दोषस्य हिंसादे ...	११ २०
महर्षिभस्करधमनून... ...	१४ ४०	मृगान्विनिर्गम्यगुः ...	१४ १५
महानले भिन्नशिताभ्र ...	१६ ५७	मृणालिनी मामनुरञ्जितं ...	४ २७
महारथानां प्रतिदन्व ...	१६ १४	मृदितकिसलयः सुराहना ...	१० ९
महाश्रुदुर्गे शिथिल ...	१६ ३६	यच्छति प्रतिमुखं ...	९ १४
महिषशताशुभमाल ...	१२ ५०	यथा निजे वर्त्मनि ...	१७ ५७
महीचूदा पक्षवतेव ...	१६ १३	यथाप्रतिज्ञं द्विषतां ...	११ ७४
महीचूदां सशरिते ...	१ २०	यथाथयं ताः सहिता ...	८ २
महेषुजलधौ शत्रो ...	१५ ३९	यथास्वमार्शतसि ...	१४ ४३
महौजसो मानधना ...	१ १९	यदवोचत वीक्ष्य ...	२ २
मा गमन्मदविमूढ ...	९ ७०	यदात्य कामं भवता ...	१४ १८
मायाशिरस्यैकवरः ...	३ ५३	यदा निष्कृतिं हतं ...	१४ २४
मानिनीजनविलोचन ...	९ २६	यदि प्रमाणीकृतमार्य ...	१४ ११
मा भूवज्रपद्महृत्स्वये ...	५ ५०	यदि मनसि शमः किमज्ञ ...	१० ५५
राया सिद्धेश मति ...	१६ १८	यमनियमकृशीकृत ...	१० १०
गर्गैरय तव ...	१३ ५९	यथा समासादित ...	३ २२
॥ विहासिष्ट समरं ...	१५ ८	यशसेव तिरोदधन्मुहु ...	३ ५८
गहेन्द्रं गगमभितः... ...	७ २०	यशोऽधिपन्नुं सुख... ...	३ ४०
गममिष्टमुपकारि ...	१३ ५१	यद्युभिच्छसि पितृज ...	१३ ६५
कुलितमतिशय्य ...	१० २७	यस्मिन्नैश्वर्यकृत ...	३ १९
कमललघुरज्जित ...	९ ५	यः करोति यथोदर्का ...	११ १९
कैरसौ विष्टमभङ्ग ...	४ ३६	यः सर्वेशमावरीता... ...	१८ ४०
कतीशे सराशिष्णौ ...	१५ ३४	या गम्याः सत्सहायानां ...	११
देतमधुलिहो वितानी ...	१८ २०	यातस्य मपिततराज ...	
दखतोऽभिमुख ...	१२ २५	युक्तः प्रमापति हिता ...	११

	स० श्लो०		स० श्लो०
विधूनयन्ती गहनानि	... १४ ४७	विहाय वाञ्छामुदिते	... ४ २
विनम्रशालिप्रसवौघ	... ४ २	विहाय शान्तिं नृप १ ४
विनयं गुणा इव विवेक	... १२ १७	विहारभूमेरभिघोष ४ ३
विनिर्यतीनां गुरुक्षेद	... ८ २६	विहितां प्रियया २
विपक्षचितोन्मयता	... ८ ३४	वीक्ष्य रत्नचयके ९ ५
विपत्रलेखा निरलक्ष्म	... ८ ४०	वीक्ष्य रन्ध्रमनसः ९
विपदेति तावदवसाद	... १८ २३	वीतजन्मजरसं परे	... ५ २
विपदोऽभिभवन्त्य २ १४	वीतप्रभावतनुरप्य १६ ६
विपाण्डुभिर्स्नानतया	... ४ २४	वीतीजसः संनिधि ३ ४
विपाण्डु संव्यानमिवा	... ४ २८	वीर्यावदानेषु कृता ३ ४
विफलीकृतयज्ञस्य १५ ४६	वेत्रशाककुलजे १५ १
विबोधितस्य ध्वनिना	... १७ ४६	व्यफोदितस्मितमयूख	... २ ५
विभिन्नपर्यन्तगमीन	... ८ ३०	व्यधितमपि मृशं मनो	... १० २
विभिन्नपातितार्थीय	... १५ २४	व्यधितसिन्धुमनीरशनैः	... ५ १
विभेदमन्तःपदवी १७ २७	व्यधत्त यस्मिन्पुरमुच	... ५ ३
विभुक्तमासेसित १४ ५१	व्यपोहितुं लोचमतो	... ८ १
विभुव्यमानैरपि तस्य	... ४ १२	व्यानसे शशधरेण ९ १
वियति वेगपरिभुत १८ १२	व्याहृत्य महतां पत्न्या	... ११ ३
विरच्य काननविभाग	... १२ ४४	व्रज जय रिपुलोकं १८ ४
विरोधि सिद्धेरिति १४ ८	व्रजति शुचि पदं त्वयि	... १८ २
विलक्ष्य पत्रिणां पात्ति	... १५ ४४	व्रजतोऽस्य शृङ्गपत्र	... १३ २
विलम्बमानाकुलकेश	... ८ १८	व्रजन्ति ते मूढधियः	... १ ३
विवरेऽपि नैनमनिगूढ	... १२ ३७	व्रजाजिरेष्वम्बुदनाद	... ४ १
विवस्त्रदंशुसंश्लेष १५ ९	व्रणमुख्युत्पुत्रो गित	... १८ १
विवि कवर्णाभरणा १४ ३	व्रीडानतैराहजनोप	... ३ ४
विविक्तेऽस्मिन्नगे ११ ३६	शक्तिर्यंपतिषु स्वयं	... १३ ६
विशङ्कमानो भवतः...	... १ ७	शक्तिपैकत्यनघस्य ११ ५
विशदभ्रयुगच्छन्न ११ ४	शङ्किताय कृतवाण्य	... ९ ४
विपमोऽपि विगाध्यते	... २ ३	शतशो विशिखानवयते	... १५ ४
विषारिकाभीमणि ८ २३	शमयन्धृतेन्द्रियशमेक	... ६ २
विस्कार्यमाणस्य ततो	... १७ २४	शरणं भवन्तमहि १८ ३
विस्मयः क इष वा	... १३ ४०	शरदन्धुधरच्छाया	... ११ १
विस्मितः सपदि तेन	... १८ १३	शरदृष्टिं विधूयोर्षी १५ ४
विहस्य पाणौ विधृते	... ८ ५१	शरानवराजनवद १७ ५

	स० श्लो०		स० श्लो०
शाश्वर इव शोचनाभिं ...	१० ११	स किंससा साधु न ...	१ ५
शंभोर्धनुर्मण्डलतः ...	१५ ४९	सकिं जवाद्पनयत्य ...	५ ४६
शास्त्रावधच्छकमनीय ...	७ ४०	स क्षत्रियस्त्राणसहः ...	३ ४८
शान्तसा विनययोगि ...	१३ ३७	स स्रग्दणं प्राप्य पराद ...	१७ ६०
शारतां गमितया शशि ...	९ २९	ससा स युक्तः कथितः ...	१४ २१
शिरसा हरिन्मणिनिभः ...	६ २३	ससि दयितमिहानयेति ...	१० ४७
शिलाधनेनाकसादा ...	८ ३२	सखीजनं प्रेम गुरुकृता ...	८ ११
शिवध्वजिन्यः प्रतियोष ...	१४ ५८	सखीनिव प्रीतियुजो ...	१ १०
शिवप्रणुभेन शिखीमुखेन ...	१७ ५८	स गतः क्षितिमुष्ण ...	१३ ३१
शिवभुजाहतिभिन्न ...	१८ ३	सचकितमिव विस्मया ...	१० ७
शिवमौपयिकं गरी ...	२ ३५	स जगाम विस्मयमुवीक्ष्य ...	६ १५
शीधुपानविधुरासु ...	९ ४२	सजलजलधरे नभो... ...	१० १९
शीधुपानविधुरेषु ...	९ ७३	सखनोऽसि विजहीहि ...	१३ ६६
शुक्लैर्मयूखनिचयैः ...	५ ४२	सज्यं घनुर्वहति यो ...	१३ ७१
शुचि मूषयति शुतं... ...	२ ३२	स ततार सैकतवतीरमितः... ...	६ १६
शुचिरप्सु विह्वलता ...	६ १३	स तदोजसा विजित ...	१२ २९
शुचिवल्कलवीततनुरन्य ...	६ ३८	स समाबनिमे रिपौ ...	१३ २४
शुभाननाः साम्बुदहेषु ...	८ ४२	स तामाससाद घननील ...	१२ ५३
शून्यामाकीर्णतामेति ...	११ २७	सदशमतनुमाकृतेः... ...	१० १३
क्ष्योतन्मयूखेऽपि हिम ...	३ ८	सन्ननां विरचनाहित ...	९ ३४
भ्रदेया विप्रलम्भारः ...	११ ३५	सद्वादितेवाभिनिविष्ट ...	१७ ११
ध्रियः कुरुणामधिपस्य ...	१ १	स धनुर्महेषुषि ...	१२ २७
ध्रियं विकर्षय्यपहन्त्य ...	३ ७	सध्वानं निपतितनिर्शरसु ...	७ २२
ध्रिया हसद्भिः कमलानि ...	८ ४४	सनाकवनितं नितम्ब ...	५ २७
श्रीमद्भिर्निर्मितकन्धरा ...	७ ३७	सपदि प्रियरूपपर्वरेखाः ...	१३ २५
श्रीमद्भिः सरयगजैः ...	७ १	सपदि हरिसखैर्वधू ...	१० १८
श्रीमहताभवनमोषधयः ...	५ २८	स पिशाक्षः श्रीमान् ...	१८ ४५
श्रुतमप्यधिगम्य ...	२ ४१	स पिशाङ्गटावलिः ...	१५ ४७
श्रुतिमुखमुपवीणितं ...	१० ३८	स पुमानर्थवञ्चना... ...	११ ६२
शेवसी तव संप्राप्ता ...	११ ११	स प्रध्वनय्याम्बुदनादि ...	१७ १०
शेयसोऽप्यस्य ते तात ...	११ ४४	स प्रदुग्ध तनये ...	१३ ३६
श्लिष्यतः प्रियवधूरुप ...	९ २७	स बभार रणापेतां... ...	१५ ३३
श्वघनचलितपल्लवा ...	१० ३४	स विमर्ति मीपण ...	६ ३२
श्वस्त्रया मुखसंविधिः ...	११ ३४	स भवस्य भवस्यैव ...	१३ १९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
स भोजिसंधः शय	...	१६ ४८	संनिवद्धमपहतुं	१८ २०
समदक्षिणक्षिप्तानि	१० २५	संपश्यतामिति	१५ ५३
स मन्थरावस्थित	४ १७	संप्रति लब्धजन्म	५ ४३
समश्रुतिरूपैति	२ ३८	संप्रीयमाणोऽनुभव	...	१७ १३
समस्य संपादयता	१४ ६	सुंभित्तामविरलपातिभि	...	७ २३
समानकान्तीनि तुषार	...	८ २५	सुंभिमेषुभुरणावणाह	...	७ ११
समुच्छ्रुसत्पद्मफोश	...	८ २४	संभोगसमगहनमथो	...	७ २६
समुच्छिन्ना यावदराति	...	१४ ५६	संमूर्च्छतां रजतभिति	...	५ ४१
समुभ्रतैः कुशदुकूल...	...	८ ९	संरम्भवेगोच्छ्रित	१७ ४६
समुद्रघट्यासमहोर्मि	...	१६ ४	संचाता सुहुरनिडेन	...	७ १४
स यौवराज्ये नवशौव	...	१ २२	संविधातुमभिषेक	९ ३२
सराजसमपहाय	१० २६	संछिदाविति करणीय	...	७ १७
सार्धसमवल्ग्न्य	१० ५४	संसेवन्ते दानशीला	...	१८ २४
सरोजपत्रे तु विहीन	...	८ ३५	संस्कारवत्तादमयस्तु	...	१७ ६
साललितचलित	१० ५२	सावि लोचनयुगं	९ ४४
सालीक्यासफलता	८ १६	सादृश्यं मतमपनिर्...	...	५ २६
सालेशमुक्षितशात्रवे	...	१४ २	सादृश्यं दपति गभीर	...	७ ३६
स बंशशावदातस्य	११ ७५	साकश्यमप्रे रिपु	१६ ४९
स दिनयमरराभिसूक्ष्म	...	१० ५७	सामोदाः कुमुपतह...	...	७ ३८
स दृष्यत्रसायकावभिर्भ	...	१३ २८	साम्बं गतेनाशनिना	...	१७ ५१
सज्यलीकमवपीरित	...	९ ४९	सावहेपमुगलिप्सिते	...	१३ ५६
सव्यापसव्यध्वनितो	...	१७ २५	सितसछदानामपदिद्य	...	४ ३०
ससौहमन्दैरिव	३ ४६	सितशजिने निप्रगह	...	६ ९
ससारवरातिदे निर्यं...	...	१५ २७	सिन्दूरैः कृतहचयः	...	७ ८
स समुद्रता विविग्ल	...	१३ ३४	सिधिसुरनिमम्बुशाराः	...	१८ १७
स संशयार्थैकमहार्य...	...	१६ २५	सुदुमारमेकममुमर्म	...	६ ४०
स सायकान्तावस...	...	१७ ३१	सुखेन कथ्मा दपतः	...	१ १७
स साधिः साधुसुः	१५ ५	सुनेषु कुनेषु च सुख्य	...	१४ ३२
ससुरवापमनेकमपि	...	५ १३	सुता न पूर्वं मिमु	३ १३
साहसारधि निर्वं तथा	...	१८ १६	सुरहलनेतद्वपयव	...	१२ ३६
साहसा मिदपीत	२ ३०	सुरपतिरि परं सरो	...	१० १२
साहसोपगतः स	२ ५६	सुतर्भैः सदा नवयता	...	५ ९
संक्रान्तचन्द्रनरया	८ ५७	सुहरः सहसा	९
संततं निशमयन्त	१३ ४७	सुखन्तमाशरिपु	

	स० श्लो०		स० श्लो०
शेतुत्वं दधति पयोमुखां	... ७ १९	स्वकेतुभिः पाण्डुर	... १६
सोढयाप्तो दशामन्त्यां	... ११ ५३	स्वगोचरे सत्यपि चित्त	... ८
सोढावगीतप्रथमा	... १७ २८	स्वधर्ममनुहन्धते	... ११
सोत्कण्ठैरमरणै	... ७ २	स्वयं संशयैवं शतमस्र	... १०
स्तुवन्ति शुर्वाभिधेय	... १४ ५	स्वादितः स्वयमयैधित	... ९
स्थितमुन्नते वृहिन	... १२ २१	दृताहतेत्युद्धतमीम	... १६
स्थितं विशुद्धे नमसीष	... १७ ४८	हरपृथामुतयो	... १८
स्थित्यतिक्रान्तिभीरुणि	... ११ ५४	हरसैनिकाः प्रतिभये	... १२
स्रपित्तमवलतातरु	... ५ ४४	हरिन्मणिश्याममुदम	... १४
स्पृहणीयगुणैर्महः	... २ ३४	हंसा वृहन्तः सुरसन्न	... १८
स्फुटता न पदैरपा	... २ २७	दृता गुणैरस्य भयेन	... १४
स्फुटपौरुषमापपात	... १३ ३२	दृतोत्तरीयां प्रसभं	... ११
स्फुटबद्धसटोन्नति	... १३ २	हदाम्भसि व्यस्तवधू	... ८ १
स्फुरतिपशङ्गमौर्वीकं	... १५ ३९	हीतया गलितनीवि	... ९ १
स्मर्यते तनुमृतां सनातनं	... १३ ४२	हेपयन्नहिमतेजसं	... १३ ४
स्यन्दना नो चतुरगाः	... १५ १६		

